

ἐπιθεώρηση
ΤΕΧΝΗΣ

4 Ἀπριλίου 1964 ἐπανεξεδόθη καὶ κυκλοφορεῖ
εἰς ἐβδομαδιαία τεύχη ἢ

10 ΤΟΜΗ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΡΩΣΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ

- ◆ Ἡ πιὸ ὑπεύθυνη καὶ φροντισμένη ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ποὺ ἐκδόθηκε μέχρι σήμερα σ' ὅλον τὸν κόσμον.
- ◆ Σύγχρονος — Ὑπεύθυνος — Ὀλοκληρωμένη.
- ◆ Ἐγκυκλοπαίδεια πραγματική, ἐπεξεργάζεται ὅλα τὰ θέματα καὶ δὲν λεξικογραφεῖ.

Π Ε Ρ Ι Λ Α Μ Β Α Ν Ε Ι :

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ—ΓΕΩΛΟΓΙΑ—ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ—ΟΡΥΚΤΟΛΟΓΙΑ—ΠΑΛΑΙΟΝΤΟΛΟΓΙΑ—ΕΞΕΡΕΥΝΗΣΕΙΣ—ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ—ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ—ΦΥΣΙΚΗ—ΧΗΜΕΙΑ—ΒΙΟΛΟΓΙΑ—ΒΙΟΧΗΜΕΙΑ—ΒΟΤΑΝΙΚΗ—ΖΩΟΛΟΓΙΑ—ΙΑΤΡΙΚΗ—Η ΣΥΓΧΡΟΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ—Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΤΕΧΝΙΚΗ—ΑΤΟΜΙΚΗ ΕΝΕΡΓΕΙΑ—ΑΣΤΡΟΝΑΥΤΙΚΗ—ΙΣΤΟΡΙΑ—ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ—ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ—ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ—ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ—ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΑ—ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ—ΘΕΑΤΡΟ—ΚΙΝΗΜΑΤΟΦΩΣ—ΜΟΥΣΙΚΗ—ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ—ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ—ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ

Ἀποπερατωθείσης τῆς ἐκδόσεως τοῦ ὡς ἄνω ἀθανάτου
καὶ μνημειώδους ἔργου τὸν παρελθόντα Ὀκτώβριο

Ἀνακοινούμεν

- 1) Ὅτι καὶ οἱ 10 τόμοι του διατίθενται **ΑΜΕΣΩΣ** ἐκ τῶν Γραφείων μας χρυσοδερματόδετοι ἀντὶ δραχμῶν **3.000** ἐξοφλητέοι εἰς **20** μηνιαίας ἰσοπόσους δόσεις.
- 2) Ἀποφασίσαμε τὴν ἐπανακυκλοφορία συγχρόνως τοῦ Ἔργου **ΣΕ ΤΕΥΧΗ** τρεῖς φορές τῆ βδομάδα. **ΩΣΤΕ ΣΕ ΚΑΘΕ ΕΛΛΗΝΑ** νὰ καταστῆ δυνατό ν' ἀποκτήσῃ τὸ **ΠΙΟ ΠΟΛΥΤΙΜΟ** Σύγγραμμα τῆς Ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας **ΜΙΣΟΤΙΜΗΣ. ΕΡΓΑΛΕΙΟ** καὶ ὄχι βιβλίον γιὰ τὸν Σπουδαστὴ, τὸν Ἐπιστήμονα, γιὰ κάθε ἓνα ποὺ θέλει νὰ διαβάσῃ καὶ νὰ **ΜΟΡΦΩΘΗ**. Πραγματικὸν — **ΘΕΟ ΔΩΡΟ** γιὰ τὴν **ΣΩΣΤΗ** καὶ **ΠΛΑΤΕΙΑ ΜΟΡΦΩΣΗ** τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ.
- 3) **ΑΝΑΜΕΙΝΑΤΕ** καὶ **ΖΗΤΗΣΤΕ** τὸ Α' καὶ Β' τεύχος τοῦ Α' τόμου **«Η ΓΗ»** ἀπὸ ὅλα τὰ περίπτερα καὶ τοὺς ἐφημεριδοπώλας σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κύπρον.
- 4) Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὡς τὸ τέλος τοῦ Ἔργου ὁ πελάτης σὲ κάθε 10 τεύχη θὰ πληρώνῃ τὰ 9. Ἔτσι τὸ Α' καὶ Β' τεύχος θὰ τὰ πάρῃ πληρώνοντας μόνο 6 δραχ. καὶ γιὰ τὰ δύο.

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΟΥΛΓΕΡΑΚΗ Ε.Ε.

ΣΤΑΔΙΟΥ 33 — Β' ΟΡΟΦΟΣ — ΤΗΛ. 231.823, 232.850

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μάρτης-΄Απρίλης 1964—΄Ετος Ι—Τόμος ΙΘ΄— Τεύχη 111-112

ΜΕΛΕΤΕΣ

Γράμματα τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ	259
ΡΟΖΕ ΓΚΑΡΟΝΤΙ. Σκέψεις γιὰ τὸ ρεαλισμὸ	291
ΔΗΜ. ΜΕΞΗΣ Γλώσσα καὶ Δίκαιο	297
ΔΗΜ. ΠΑΝΔΗΣ Ὁ Νικόλαος Σοφιανὸς	323

ΠΟΙΗΣΗ

ΔΗΜ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Κύπρος	282
ΜΑΝ. ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ Τοῦ γιοῦ μου	286
ΣΠ. ΚΟΚΚΙΝΗΣ Λαϊκὴ πολυκατοικία	317
ΝΙΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΣ ΄Αδιέξοδο	317
ΧΡ. ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΑΚΗΣ Δυὸ ποιήματα	318

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΑΣ. ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ «Κ.Ξ.Γ.»	306
ΚΙΚΗ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ Τὸ εἰκοσαχίλιαρο τοῦ ἀδελφοῦ	319

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ
ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ
ΖΩΗΣ

Η ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΕΧΝΗΣ Τὸ βραβεῖο καὶ ὁ διαγωνισμὸς ποίησης	350
---	-----

— — — —
 Τὸ Πρυτανεῖο καὶ τὰ ἔργα ὑποδομῆς στὸν πνευματικὸ
 . χῶρο.— Ὁ ξενώνας σπουδαστῶν.— Νὰ καταργηθοῦν.—
 Πάλι οἱ ὑποτροφίες.— Ἡ ξένη γλῶσσα στὸ ἀκαδημαϊκὸ
 ἀπολυτήριον.— Ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή στὴν Ἑλλάδα.— Τὰ
 ἐπαγγελματικὰ αἰτήματα τῶν Λογοτεχνῶν.— Ἡ μετά-
 φραση τοῦ Λούκατς 350

— — — —
 Φώτης Ἀγγουλῆς 353

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

ΣΤΡ. ΤΣΙΡΚΑΣ

Κ.Π. Καβάφη, ποιήματα 354

Σ.Γ.

Βιβλία : Δ. Σ. Γκίνη, Β. Ρότολο, Μ. Ι. Μανούσακα ... 358

— — — —
 Ἡ Λέσχη φίλων τῆς ποίησης στὴν Τσεχοσλοβακία ... 359

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Β. Α. ΡΑΦΑΗΛΙΔΗΣ

Συνέντευξη μὲ τὸν Ρενέ Βωτιέ 360

Ν. Φ. ΜΙΚΕΛΙΔΗΣ

Μορφές ρεαλισμοῦ στὸν κινηματογράφο 363

ΠΛΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΖΩΡΖ ΜΠΩΚΕ

F. LEGER, ὁ ζωγράφος 370

ΦΡΑΝΚ ΕΛΓΚΑΡ

F. LEGER. (Ἀποσπάσματα ἀπὸ μελέτη) 375

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ

Ἅγιος Γεώργιος. Βυζαντινὴ εἰκόνα.

ΜΙΝΩΣ ΑΡΓΥΡΑΚΗΣ

Εἰκονογράφηση τοῦ διηγήματος τοῦ Β. Βασιλικοῦ «Κ.Ξ.Γ.»

F. LEGER

Γυναῖκα μὲ βάζο. Οἱ ὠραῖες ποδηλάτισσες. Σχέδιο μὲ δυὸ
 γυναῖκες. Πορτραῖτο τοῦ Πῶλ Ἐλυάρ. Οἱ κίτρινοι πά-
 σαλοι.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΔΗΣ

Καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια τεύχους

ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ : Ἰδιοκτῆτης Νῖκος Σιαπκίδης, ὁδὸς Βλαβια-
 νοῦ 1. Ὑπεύθυνος συντάκτης Π. Κονίδης (Κ. Πορφύρης) Θεμιστο-
 κλέους 79. — Ἀθῆναι Ὑπεύθυνος Τυπογραφείου : Δ. Κούβαρης, Ἰ-
 καρίας 14, Πετροῦπολις. **ΓΡΑΜΜΑΤΑ :** «Ἐπιθεώρηση Τέχνης»
 — Ἐμβάσματα : Χριστόφορος Παπατριανταφύλλου Σταδίου 39, 8ος
 ὄροφος Ἀθήνα. Τ.Τ. 121 — Ἀριθ. τηλ. 238-064. **ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ :**
 Ἐξωτερικοῦ : Ἐτήσια Δολ. 8— Ἐσωτερικοῦ : Ἐτήσια Δρχ. 120—
 Ἐξάμ. Δρχ. 60 **ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ :** Ἐσωτ. Δρχ. 300— Ἐξωτ. Δολ. 20

ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ

Γράμματα στον Αιμίλιο Ριάδη (1926-1927)

ἐπιμέλεια Κ.

ΕΝΑΣ ΠΟΙΗΤΗΣ Κ' ΕΝΑΣ ΜΟΥΣΙΚΟΣ

Στὰ 1926 συμπληρώθηκαν πενήντα χρόνια ἀπὸ τότε πὺ δημοσιεύτηκε στὸ «Ἄττικὸν Ἡμερολόγιον» τοῦ Εἰρηναίου Ἀσωπίου τὸ πρῶτο ποίημα τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, «Τὸ γιούλι». Κάποιοι φιλόμουσοι νέοι πῆραν τότε τὴν πρωτοβουλία καὶ συγκροτήθηκε μιὰ ἐπιτροπὴ ἐορτασμοῦ τῶν πενήντάχρονων τῆς δημιουργίας τοῦ ποιητῆ.

Σὲ διάφορα σημεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ μάλιστα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς διασποράς, ἔγιναν ἐνθουσιώδεις ἐκδηλώσεις τιμητικὲς γιὰ τὸν ποιητὴ ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση. Στὴν Αἴγυπτο, στὴν Κέρκυρα, στὴ Γαλλία, στὴν Ἀμερική, «ἀγνὰ εὐαίσθητες πατριδολάτρισες καρδιές» βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ διαδηλώσουν τὴν ἀγάπη τους γιὰ τὸν Παλαμᾶ, τὴ νεοελληνικὴ ποίηση καὶ τὴν ἑλληνικὴ πατρίδα.

Στὴν Ἑλλάδα οἱ ἐκδηλώσεις αὐτὲς ὑπῆρξαν κάπως περιορισμένες. Κάποιοι μουσικοὶ καὶ λογοτεχνικοὶ σύλλογοι ὀργάνωσαν στὴν Ἀθήνα, στὸν Πειραιᾶ καὶ στὰ περίχωρα ἐορταστικὲς συγκεντρώσεις καὶ πρόβαλαν τιμητικὰ τὸν ποιητὴ καὶ τὸ ἔργο του. Πολὺ πρὸ ἐγκάρδια καὶ

συστηματικὰ ὀργανωμένη ἐκδήλωση, ἦταν στὴν Τρίπολη.

Ὁ ποιητῆς, καὶ παρ' ὅλη τὴ φυσικὴ του συστολὴ σὲ τέτοιου εἴδους προβολὴ τοῦ προσώπου του καὶ τοῦ ἔργου του ἀκόμη, αἰστάνθηκε βαθειὰ συγκινημένος. Ἡ δημόσια τούτη ἀναγνώριση ἦταν μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς Ἀλήθειας του καὶ, τὸ πρὸ πολὺ, μιὰ γενικότερη δικαίωση τῆς Ποίησης στὸν τόπο του καὶ στοὺς καιροὺς του, πού, κατὰ πῶς λογάριάζε, θὰ βοηθοῦσε τὸ Γένος νὰ πάει θαρατὰ πρὸ μπροστά. Ἐνα γεγονὸς ὅμως, ἀπρόοπτο γιὰ τὸν ποιητὴ, ἦρθε ξάφνου νὰ κλείσει δυσάρεστα τὸν κύκλο τοῦτον τοῦ ἐορτασμοῦ.

Τὸν Ὀκτώβριο τῆς ἴδιας χρονιάς διορίστηκε στὴν ἔδρα τῆς «Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας» στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καθηγητῆς ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης. Ὁ Παλαμᾶς ἀναστατώθηκε κυριολεκτικὰ μὲ τοῦτον ἔδῳ τὸν διορισμό, πὺ βασιζόταν κυρίως, ὅπως τουλάχιστο πίστευε ὁ ποιητῆς, στὸ ἔργο τοῦ Ἀποστολάκη τὸ καθαρὰ ἀντιπαλαμικό, καὶ πὺ ἀποτελοῦσεν ἔτσι ἕναν ἐπίλογο τῆς πεντηκονταετηρίδας του θλιβερόν, ὀρ-

γανωμένον μάλιστα από την επίσημη πολιτεία και την επιστήμη την ελληνική.

Ἡ ἀρνητικὴ στάση τοῦ Ἀποστολάκη ἀπέναντι στὴν ποιητικὴ δημιουργία τοῦ Παλαμᾶ, ὀξύτατη ἀλλὰ θεμελιωμένη μὲ συλλογιστικὰ σχήματα «ἐντατικοῦ μόχθου καὶ ἐξηρημένου στοχασμοῦ», εἶχεν ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς προκαλέσει σφοδρὲς φιλολογικὲς ἀντιδικίες. Κι αὐτοὶ ἀκόμη, πού ἄλλοτε εἶχαν διατυπώσει κάποιες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ποιητικὴν ἀξία τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, ἀντιτάχτηκαν ἀνεπιφύλαχτα καὶ ἔντονα στὶς γνώμες αὐτὲς τοῦ Ἀποστολάκη. Ὁ ποιητὴς Κώστας Χατζόπουλος μάλιστα, ἐδήλωσε δημόσια «τὴν καταφρονετικὴ του ἀπαρέσκεια» ἐπιστρέφοντας στὸν συγγραφέα τὸ ἀντίτυπο μελέτης^ο πού ἐκεῖνος τιμητικὰ τοῦ εἶχε στείλει καὶ ἀφιέρωσεν ἐπιδεικτικὰ στὸν Παλαμᾶ τοὺς «Ἀπλοὺς τρόπους» του, πού εἶχε τυπώσει ἐκεῖνον τὸν καιρὸ, ἐνῶ καὶ ὁ Σωτήρης Σκίπης μὲ γράμμα του στὸν ποιητὴ δημοσιευμένο στὸν «Ἐλεύθερο Λόγος» διαμαρτυρήθηκεν ἔντονα γιὰ τὴν ἐπικριτικὴ στάση τοῦ Ἀποστολάκη στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ.

Ὅλα τούτα, καὶ πολλὲς ἀκόμη ἄλλες αὐθόρμητες ἐκδηλώσεις, πού οἱ ἀπηχῆσεις τους ἔφταναν καθημερινὰ ὡς τὸ ἀπόκοσμο «κελλί» τοῦ ποιητῆ, εἶχαν κάπως ἠρεμήσει τὴν ταραχὴ πού προκαλέσει τὸ ἐκρηκτικὸ βιβλίον τοῦ Ἀποστολάκη καὶ τὸ πρᾶγμα μέρα μὲ τὴν ἡμέρα πηγαινε νὰ ξεχαστεῖ. Ἀλλὰ ὁ διορισμὸς αὐτὸς ὁ ἀπροσδόκητος τοῦ «μπουρολοτιέρη» τούτου νεοελληνιστῆ στὴν «παρθενικώτερη καὶ τὴν ἀξιότερη μεγάλης προσοχῆς ἔδρα τῆς νεοελληνικῆς λοχοτεχνίας» τοῦ καινούργιου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἦτανε «λάδι στὴ φωτιά». Πολλοὶ ἦσαν πού ξεσηκώθηκαν καὶ ἔγραψαν ἐπικρίνοντας σφοδρὰ τὴν ἀπόφαση.

Κι ὁ Παλαμᾶς τότε, ἔπεσε στὴ βαθεῖα θλιβερὴ του σιωπῆ καὶ ἔσβησε μέσα σ' αὐτὴν καὶ τὶς κάποιες μικροχαρὲς πού τοῦ εἶχαν προσφέρει ἐκεῖνον τὸν καιρὸ οἱ ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις τῶν φίλων του καὶ τῶν θαιμιαστῶν του μὲ τὴν πεντηκονταετηρίδα.

Ἀλλὰ καὶ στὴ σιωπῆ του τούτη δὲν τὸν ἀφήναν ἡσιχον οἱ ἀντιδικίες γύρω ἀπὸ τὸ ὄνομά του. Τὶς παράτρεχε φυσικὰ ὅσο μποροῦσε, ἀλλὰ κάποτε ἢ ταραχὴ του

ξεσποῦσε. Πάντα βρισκόταν κάτι, ἐλάχιστο ἢ σοβαρό, πού ξέφευγε τὸν ἔλεγχον τῆς αὐστηρῆς ἀπομόνωσής του.

Γύρω στὰ Χριστούγεννα λοιπὸν ἐκείνης τῆς χρονιάς τοῦ 1926 ἦρθε στὰ χέρια τοῦ Παλαμᾶ ἓνα ἀπόκομμα ἀπὸ κάποιο φύλλον τοῦ «Γαχυδρόμου τῆς Βορείου Ἑλλάδος», ἐφημερίδας τῆς Θεσσαλονίκης, πού σ' αὐτὸ ἓνας κάποιος Χ ἔγραφε «Περὶ Παλαμᾶ» προσπαθώντας νὰ ἀναιρέσει τὶς ἀπίψεις τοῦ Ἀποστολάκη. Ὁ τρόπος ὅμως τοῦ ἄγνωστου αὐτοῦ παλαμιστῆ ἀπέναντι στὸν ἐχθρὸ τοῦ ποιητῆ ἦταν τόσο ὑποχωρητικὰ εὐγενικός, ὥστε τὰ βέλη του ἀντὶ νὰ πέφτουν στὸν στόχο τους γύριζαν καταπάνω στὸν ἴδιον τὸν Παλαμᾶ.

Ὁ ποιητὴς δὲν μπόρεσε πιά νὰ συζητηθεῖ. Μιὰ καὶ οἱ ἄγνωστοι φίλοι του ἔδειχναν νὰ μὴ μποροῦν νὰ τὸν προστατεύσουν, ἔπρεπε ὁ ἴδιος νὰ ἀμυνθεῖ μονάχος του. Ἐγραψε λοιπὸν ἀμιέσιως στὸν διευθυντὴ τοῦ «Γαχυδρόμου» καὶ ἀποκήρυξε τὸ «φιλάνθρωπο» γι' αὐτὸν ὕφος τοῦ ὑπερασπιστῆ του ξεσπώντας σὲ τραχειὰν ἐπίκριση τοῦ Ἀποστολάκη, τῆς Πολιτείας πού τὸν διόρισε καὶ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης πού τὸν εἶχε.

Πέρασαν λίγες μέρες καὶ τὸ γράμμα του δὲν εἶχε φανεῖ στὸν «Γαχυδρόμο». Ἀλλὰ καὶ καμιὰν εἶδηση δὲν εἶχεν ὁ ποιητὴς γιὰ τὴν τύχην αὐτοῦ τοῦ γράμματός του. Ἡ ἀνιπομονησία του πιά ξεπέρασε τὰ ὄρια. Πῶς ἦταν δυνατὸ νὰ μὴ τοῦ δύνουν μιὰν ἐξήγηση; «Καὶ ὁ πιὸ ἀσήμαντος πολίτης ἂν ἤμουν, διαλογιζόταν ὀργισμένα ὁ ποιητὴς, γιὰ κάποιο ἐνδιαφέρον, θὰ ἤμουν ἄξιος, ὕστερ' ἀπὸ τὰ περίεργ' αὐτὰ εἰς βάρος μου». Νὰ εἶχε τάχα δημοσιευτεῖ καὶ νὰ μὴν τὸ ἤξερε; Ἀλλὰ, κανένας ἀπὸ τοὺς φίλους του δὲν θὰ εἶχε τὸ ἐνδιαφέρον νὰ τοῦ στείλει ἓνα ἀπόκομμα;

Σκέφτηκε λοιπὸν τότε, νὰ γράφει σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς φίλους του στὴ Θεσσαλονίκη καὶ νὰ γυρέψει τὴν παρέμβασή του. Καὶ εἶχεν ἀρκετοὺς γνωστοὺς στὴν πόλη τούτη ὁ ποιητὴς, πού τοῦ ἦσαν θαυμαστὲς καὶ φίλοι ἀφοσιωμένοι, τὸν Ἀναστάσιο Μισιολόγλου, τὸν Δέξιππο Ἀντωνιάδη, τὸν Αἰμίλιο Ριάδη καὶ ἄλλους. Αὐτοὶ μάλιστα τοῦ εἶχαν γυρέψει τὸν τελευταῖο καιρὸ νὰ ἐπισκεφτεῖ τὴν πόλη τους

μέ την εὐκαιρία μιᾶς γιορτῆς πού θὰ ὀργάνωναν γιά τήν πεντηκονταετηρίδα του καί ὁ ποιητής σέ ὦραν ἀδυναμίας δέν τὸ εἶχεν ὀλότελα ἀποκρούσει.

Ἐνας λοιπὸν ἀπὸ τοὺς φίλους του αὐτοὺς ἦταν καί ὁ Αἰμίλιος Ριάδης, συνθέτης ἀναγνωρισμένος καί ὑποδιευθυντῆς τότε στοῦ Ὁδεῖο Θεσσαλονίκης,¹⁰ πού σάν κατέβαινε στήν Ἀθήνα ἐπισκεφτόταν πάντοτε τὸν ποιητὴ στοῦ «κελλί» του καί μιλοῦσαν μαζί γιά μουσικὴ καί γιά ποίηση. Θαυμαστῆς φανατικὸς τοῦ παλαμικοῦ ἔργου ὁ Ριάδης, μιλοῦσε μέ ἐνθουσιασμὸ στὸν ποιητὴ γιά τὴν ποίησή του καί, σάν ὁ λόγος κάποτε τὸ ἔχε φέρει γιά τὸν Ἀποστολάκη καί τίς γνῶμες του, ξέσπασε μέ ἀγανάκτηση καί περιφρόνηση «γιά τὸν δράστη τοῦ βιβλίου ἐκείνου».

Στὸν Ριάδη λοιπὸν τὸν φίλο του, τὸν ἐγκάρδιο καί πιστὸ κατέφυγε τότε ὁ Παλαμᾶς γυρεύοντας νὰ μάθει τὰ σχετικὰ μέ τὸ γράμμα του στὸν «Ταχυδρόμο» καί νὰ τὸν παρακαλέσει νὰ φροντίσει γιά τὴ δημοσίευσή του. Ἐπρεπε ἄλλωστε καί νὰ δοθεῖ μιὰ κάποια ἀπάντηση στὸν «κατάπτυστον» ἐκείνον «ὑποχρεωτικὸν προστάτην» του, τὸν ἀνώνυμον Χ, πού «ὑποκλινόμενος πρὸ τοῦ μεγαλείου μιᾶς ἔδρας πανεπιστημιακῆς, μόλις τολμᾶ νὰ ἐκφράσῃ τὴ δυσφορία του γιά τὴ δίχως ἔλεος καταδίωξη» τοῦ ποιητῆ καί πού ἀκόμη, «οἰολογεῖ ὅτι συχνὰ [τοῦ ποιητῆ] τοῦ λείπει ἡ γνησιότης τοῦ αἰσθήματος» μ' ὄλο πού ὁ στίχος του εἶναι «ὑπερήφανος καί κάποτε βοερός σὰ σάλπισμα». Καί μάλιστα, σὰ νὰ ἀποδεχόταν κάπως κι ὁ ἴδιος τίς ἐπικρίσεις τῶν ἐχθρῶν τοῦ ποιητῆ, ἔγραφεν ὁ «ἐπιφυλακτικὸς προστάτης» του πὼς δὲ θὰ ἔπρεπε ὅμως καί νὰ μιλοῦν γιά τὸν Παλαμᾶ «μέ τὴν περιφρόνησιν».

Τὸ γράμμα ὅμως τοῦ Παλαμᾶ εἶχε δημοσιευτεῖ στὸν «Ταχυδρόμο» τὴν 1 Ἰανουαρίου 1927, δηλαδή δυὸ-τρεῖς μέρες ὕστερα ἀπ' τὴν ἀποστολὴ του, ἀλλὰ ὁ ποιητής δέν εἶχε μάθει τίποτε καί ἄδικα οἱ σπασμωδικές ἐνέργειές του τοῦ αὖξαιναν ὄλο καί πιὸ πολὺ τὴν ταραχὴ καί τὸν ἔμπαζαν ὄλο καί σὲ μεγαλύτερη σύγχυση.

Λίγες μέρες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τοῦ γράμματος στὸν Ριάδη, ὁ Παλαμᾶς

μάθαινε τυχαῖα πὼς ὁ ἄγνωστος ἀρθρογράφος Χ τοῦ «Ταχυδρόμοι», πού τόσο πολὺ τὸν εἶχε συγχύσει, ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Ριάδης.

Καταταραγμένος ἔσπευσε τότε μέ ἄλλο γράμμα τοῦ ὁ ποιητῆς νὰ γυρέψῃ συγγνώμη ἀπὸ τὸν φίλο γιά τὰ ὄσα ἄθελά του ἔγραψε ἐναντίον του στοῦ προηγουμένου γράμμα του. «Θεωρήσατε τὰ γραμμένα μου... ὡς μὴ γραμμένα, σᾶς παρακαλῶ, σκίστε τὸ γράμμα μου, γιὰ τὸ ζήτημα ἀλλάζει. Ἀπὸ σᾶς δέχομαι κάθε ἐπιφύλαξη, καί ὅ,τι καί ὅπως κι ἂν γράψατε γιά μέ, εἶναι καλὰ γραμμένα». ἔγραφε τότε στὸν Ριάδη.

Μουσικὸς ὁ ἄνθρωπος, σκέφτηκε ὁ ποιητής, ἄπειρος ἀπὸ ἀγῶνες λογοτεχνικούς, φυσικὸ ἦταν νὰ πέσει, δίχως νὰ τὸ καταλάβει, στοῦ σφάλμα νὰ χτυπάει ἐκείνον ἀκριβῶς πού, ἴσα-ἴσα ἀπὸ ὑπερβολικὴν ἀγάπη, ἐπιχειροῦσε νὰ ὑπερασπίσει.

Ὁ Ριάδης δέχτηκε ὅλα τοῦτα μέ ἀγάπη καί μέ τὸν ἴδιο πάντα ἐνθουσιασμὸ καί θαυμασμὸ στὸν ποιητὴ. Καί τοῦ ἀπάντησε,¹¹ καθησυχάζοντάς τον γιά τοὺς ἐχθροὺς καί γιά τοὺς φίλους του

Θεσσαλονίκη 26 Ἰαν. 1927.

Μεγάλε μου φίλε,

Ἔλαβα καί τὰ δυὸ Σας γράμματα. Καί τοῦ μὲν πρώτου θὰ δημοσιέψω περικοπές σ' ἓνα φύλλο τοῦ τόπου μας πού ἔχει μεγάλην κυκλοφορίαν. Στὸ ἴδιο φύλλο θὰ δημοσιευθοῦν καί κριτικὲς ὄλων τῶν θαυμαστῶν Σας καί εἶναι πολλοὶ αὐτοί, πάμπολλοι. Ἔτσι οἱ δυὸ-τρεῖς κιτριναρίδες ἐπικριτές Σας δὲ θὰ ξέρουν πειὰ πού νὰ κρυβοῦν. Λίγη ὑπομονὴ καί θὰ τοὺς κάνομε τοῦ ἀλατιοῦ. Τοὺς ὀργανώνουμε μιὰ ἐπίθεσι πολὺ περιποιημένη. Ὅσο γιά τὸ ἀνούσιο ἐκεῖνο ἄρθρο τοῦ Ταχυδρόμου, τὸ ἐνέπνευσα ἐγὼ εἰς τὸν διευθυντὴν του, ὁ ὁποῖος ὅμως, ἐπιρρασμένος ἀπὸ κάποιον δημοσιογράφον, καλὸν ἄνθρωπον καί σπουδαγμένον, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἐλεεινὸν τεχνοκρίτην, ἔκρινε καλὸ νὰ βάλῃ καί δικές του ιδέες μέσα, κ' ἔτσι μοῦ τὸ χάλασε τὸ ἄρθρο.

Μὴ Σᾶς πειράζῃ τὸ πρᾶγμα. Βιάζομαι νὰ Σᾶς πληροφορήσω, πὼς ὁ ἐν λόγῳ δημοσιογράφος σὰ γνήσιος Ἀνατολί-

της ποῦ εἶναι — κατάγεται ἀπ' τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας — βρίσκει πῶς ἢ Ἀγία Σοφία — νὰ τὸν σχωρέση ὁ Θεός! — εἶναι καλλίτερη ἀπ' τὸν Παρθενῶνα!.. Κατόπιν αὐτῶν, ὑποθέτω, πῶς φαντάζεται τὴν ποίησι σὰν κάτι ζεστοῦ-τσικο-ζεστουτσικο, σὰν κανένα χαμαμάκι, χαρεμάκι, σὰν κανένα λαδερὸ φαγεῖ, ἰ-μὰμ μπαϊλντί...

Μ' αὐτὰ τὰ γοῦστα, δὲν μπορεῖ νὰ σηκωθῆ, βέβαια, στὸ ὕψος μιᾶς Παλαμικῆς τέχνης, ὅλο φῶς καὶ πνεῦμα καὶ πάθος καλλιτεχνικό, ὅπως βρίσκεται λόγου χάριν σὲ μιὰ τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου.

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἐπροκλήθηκε ἀπ' τὸ ἐξῆς γεγονός: Ὁ γραμματεὺς τοῦ Ὁδείου μας κ. Δαδάκης μετὰ τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἀπαγγελίας κ. Κοπανᾶ παρευρέθησαν σὲ κάποιο μάθημα τοῦ κ. Ἀποστολάκη καὶ ἔμειναν ἐμβρόντητοι — περίμεναν νὰ μάθουν κάτι καλὸ καὶ ὠφέλιμο — ἀκούοντάς τον νὰ Σᾶς ψέλνῃ τὸν ἑξάψαλμο. Τὸ πρᾶγμα, ὡς ἦταν ἐπόμενο, μαθεύτηκεν ἀμέσως. Δεχτήκαμε δὲ καὶ τὴν ἐπίσκεψι τοῦ κ. Ὁρολογᾶ διευθυντοῦ τοῦ Ταχυδρομοῦ. Μερικοὶ μάλιστα ζωηροὶ νέοι εἶχαν σκοπὸ νὰ τοῦ τοῖς βρέξουν τοῦ Ἀποστολάκη στὸ Πανεπιστήμιο. Τοὺς ἐμποδίσσαμε ὁμῶς ἐγκαίρως. Τέλος, κατόπιν πολλῶν, γράφτηκε καὶ τὸ ἀρθράκι ἐκεῖνο, ποῦ, ἀπορῶ, ποιὸς βλάξ εἶχε τὸ θράσος νὰ Σᾶς πληροφορήσῃ πῶς ἦταν δικό μου... Στὸ ἄρθρο μου, ποῦ θὰ γραφῆ κατ' αὐτὰς γιὰ τὸ Θεῖο Σας ἔργο, ποῦ γιομίζει τὴν νεώτερη Ἑλλάδα μὲ ὅλες τὶς χάρες καὶ τὶς ἀντρίκιες ὁμορφιές, θᾶχω τὸ θάρρος καὶ τὴν μεγάλη τιμὴ νὰ δάνω φαρδεῖὰ πλατεῖα τὴν ὑπογραφή μου. Δὲ θὰ διστάσω καθόλου, νὰ πῶ τὴν γνώμη μου γιὰ ἕνα ἀπ' τοὺς πειρὸ τέλειους τεχνίτες τοῦ λόγου ποῦ ἐγέννησεν ἢ Ἑλλάς, ἢ ἀρχαία καὶ ἢ τωρινή.

Τὰ γράμματά Σας, μ' ἐκεῖνο ποῦ δημοσιεύτηκε, ἀφοῦ τὰ χρυσοδέσω, θὰ τὰ κρατήσω γιὰ φυλαχτό. Γιὰ μένα εἶναι θησαυρός.

Πάνω σ' αὐτά, φιλῶντας Σας τὸ τιμημένο χέρι, διατελῶ εὐλαβικά,

Ὅπως δικός Σας,
Αἰμίλιος Ριάδης.

Δὲν ἔσκισε λοιπὸν ὁ Ριάδης τὸ «φλύαρο» γράμμα τοῦ ποιητῆ, καθὼς ἐκεῖνος

γύρευε, ἀλλ' ἀντίθετα μάλιστα τὸ φύλαξε προσεχτικὰ ἀνάμεσα στὰ πιὸ πολύτιμα καὶ στὰ σπουδαῖα χαρτιά του. Καὶ μᾶς παράδοσε ἔτσι, ἕνα κομμάτι ἀπ' τὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ πολύτιμο γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸ ἔργο του. Μαζὶ μ' αὐτὸ τὸ γράμμα φύλαξε ἀκόμη ὁ Ριάδης καὶ τὸ αὐτόγραφο γράμμα ποῦ ὁ ποιητὴς εἶχε στείλει στὸν «Ταχυδρόμο», καθὼς καὶ τὰ ὅσα ἄλλα ἀκολούθησαν ἔπειτα γιὰ τούτη τὴ μικρὴν ὑπόθεσι.

Σ' αὐτὴ λοιπὸν τὴν εὐγενικὴ συναντήληψη τοῦ φίλου, ὁ ποιητὴς ἔνωσε τὴν ἀνθρώπινη ζεστασιὰ ποῦ καταλύει τὴν ὅποιαν ἔχθρα τῆς ζωῆς καὶ συνέχισε τὴν ἐπιστολικὴν ἐπικοινωνία του μὲ τὸν μουσικό, ἀλλὰ σ' ἕνα εἰρωνικὸ πιά παιχνίδια μὲ τῶν ἐχθρῶν του τὶς ἀκαταλόγιστες καὶ μὲ τῶν ἀδύναμων φίλων του τὶς δειλές καὶ ἄστοχες ἐπιφυλάξεις. Ἐτσι, ἕνα δημοσίευμα ἀντιρρητικὸ ποῦ ἀκολούθησε τὴ δημοσίευσιν τοῦ γράμματός του στὸν «Ταχυδρόμο», γραμμένο στὴν ἐφημερίδα «Μακεδονία» ἀπὸ κάποια γνωστὴ του χρονογράφου,¹² τὸν κάνει νὰ διασκεδάξῃ μὲ τὴν ἀφέλεια τῶν ἀνθρώπων, χωρὶς φυσικὰ νὰ ξεχνᾷ καὶ πῶς πρέπει νὰ τὴν καυτηριάζει. Κάποτε πάλι, προσπαθεῖ νὰ κατευνάσει καὶ τῶν φίλων τὴ θέρη, ὅταν αὐτὴ κινδυνεύει νὰ χάσει τὸν πνευματικὸ τῆς δρόμο καὶ ἐκδηλώνεται μὲ τρόπο ποῦ τὴν ἐξομοιώνει μὲ τὴν πολιτικὴ. Ὅλα ὁμῶς αὐτὰ γίνονται πιά σ' ἕναν τόνο χωρὶς τρικυμία καὶ ἀναστάτωση. Ἡ ψυχὴ ἔχει βρεῖ καὶ πάλι τὸν ρυθμὸ τῆς τῶν ποιητικῶν.

Οἱ φίλοι τῆς Θεσσαλονίκης βρίσκουν τότε τὴν εὐκαιρία νὰ ξαναγυρῶσιν στὴν παράκλησίν τους γιὰ μιὰν ἐπίσκεψιν τοῦ ποιητῆ στὴν πόλιν τους, ποῦ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει καὶ κάποια γενικότερη σημασία. «Τὸ ἀπαιτοῦμε» τοῦ γράφει ὁ Ριάδης.¹³ Κ' ἐκεῖνος, γιὰ μιὰ στιγμὴ, τονωμένος ἀπ' τὴ ζεστασιὰ τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τους, φάνηκε νὰ παίρνει τὸ θάρρος ποῦ τοῦ χρειαζόταν γιὰ νὰ ἀποδεχτεῖ.

Λίγο ὕστερα ὁμῶς, μεταστράφηκε. Τοῦ φάνηκε καὶ πάλι δύσκολο νὰ ἀποφασίσῃ τὸ ταξίδι. «...Μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ εἰσακούσω τὴν παράκλησίν σου καὶ νὰ ἔλθω στὴ Θεσσαλονίκη, ἔγραφε στὸν Ριάδη. Αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο, νόησέ το ἀπόλυτα καὶ ἀδιάλλαχτα. Ἀδύνατο γιὰ λόγους φυ-

σιολογικούς, ψυχολογικούς, κοινωνιολογικούς, φυσικούς και μεταφυσικούς πού με κυβερνοῦν, πού μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ τοὺς παραβῶ, πού με ζοῦν καὶ πού με θανατώνουν, πού εἶναι τὸ ἐγώ μου με ὅλη του τὴν ποίηση καὶ με ὅλη του τὴν ἀθλιότητα. Μὴ ζητᾶς περισσότερα· δὲν εἶμαι παρουσιάσιμος».

Τελικά, ἡ ἐγκάρδια καὶ θερμὴ ἐπιμονὴ τῶν φίλων τὸν ἔκαμε γιὰ μιὰ στιγμή κ' ἐξέχασεν ὀλότελα τὶς δυσκολίες πού θὰ τοῦ ἔφερνε τὸ ἄγγιγμά του με τὸν ἔξω κόσμος καὶ σὲ κάποια ὥρα ἀδυναμίας, ἀπ' αὐτὲς πού ἀναγκαζόταν νὰ πεῖ τὸ ναὶ μὴ μπορώντας νὰ ἀρθρώσει τὸ ὄχι, συγκατάνευσε στὴν παράκληση. «Ἰποσχέθηκα, ἔγραφε στὰ τέλη Ἰουνίου τοῦ 27 στὴ Ραχήλ, πὼς θὰ πάω στὴ Θεσσαλονίκη πού μοῦ ἐτοιμάζουν ὑποδοχὴ· ἂν δὲν πάω θὰ θυμώσουν δυὸ - τρεῖς πού θὰ πιστεύουν πὼς εἶμαι κάτι· ἂν πάω, θὰ γίνω γελοῖος σὲ ὅλους».

Ἡ δειλία του λοιπὸν αὐτὴ τὸν βασάνισε σὲ μιὰν ἀπίθανη διβουλία ὅλο ἐκεῖνο τὸ καλοκαίρι τοῦ 27. Ἐφερε καὶ ξανάφερε μερόνυχτα τὸ θέμα στὴ σκέψη του καὶ βασανιζόταν, ἔχοντας μόνην ἐλπίδα τὴν κάποια ἀπρόοπτη στροφή πού θὰ παρουσιαζόταν, θαρρεῖς, με κάποιο παράδοξον τρόπο. Μιὰ ἀθυμία τὸν δέρνει πού πάει κάποτε καὶ τὴ σκέψη ἀκόμη ὀλότελα νὰ τοῦ φάει με «βραδεῖα δηλητηρίαση».

Καὶ οἱ φίλοι ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη ἐπιμένουν. Μὲ ἐνέργειές τους, τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο Θεσσαλονίκης ψήφισε πίστωση 25 χιλ. δραχμὲς γιὰ τὴ γιορτὴ καὶ πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ δώσει τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ σ' ἓνα δρόμο. Ἐνας σύλλογος ἰδρύθηκε με τὸ ὄνομα τοῦ Παλαμά καὶ ὁ γενικὸς διοικητὴς Ἀχιλλέας Καλεύρας με ἀπόφασή του στίς 3 Αὐγούστου συγκρότησε τὴν ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ἑορτασμοῦ. Μέλη τῆς ἦταν ὁ ἄλλοτε ὑπουργὸς Ἀναστάσιος Μισιρλόγλου, πού ὀρίστηκε καὶ πρόεδρος, ὁ Δέξιππος Ἀντωνιάδης, ἡ κ. Μερὸπη Τσιώμου - Βασιλικῶ, ὁ Αἰμίλιος Ριάδης, ὁ Ἀντώνιος Μπραχάλης καὶ ὁ Α. Χ. Χαμουδόπουλος πρόεδρος τῆς Ἐνώσεως Συντακτῶν Θεσσαλονίκης.

Ἔτσι, πισωστράτισμα δὲ χωροῦσε πιά.

Κι ὁμως, ὁ ποιητὴς περίμενε πάντα κάποιον ἀπὸ μηχανῆς θεὸ λυτρωτὴ του. «Στὴν Αἰδηψὸ δὲν κατώρθωσα νὰ βρεθῶ, καθὼς σχεδίαζα, γράφει στίς 26 Σεπτεμβρίου στὴ Ραχήλ, οὔτε 20 μέρες πού λογάριαζα νὰ τακτοποιήσω κάπως τὸ πρόγραμμά μου γιὰ τὸν ἐφιόλτη αὐτὸ τῆς Θεσσαλονίκης· ἡ ἀβουλησίά μου μ' ἔσυρε νὰ ὑποσχεθῶ πὼς θὰ πηγαίνω καὶ τώρα ντρέπομαι νὰ πάω, πίσω τὸ λόγο μου. Ἔγινε μιὰ Ἐπιτροπὴ νὰ με δεχθῆ! Πρέπει κάπως νὰ προσαρμοσθῶ γιὰ τὴν παράσταση. Μὲ παραμονεύει τὸ γελοῖο. Ἐλπίζω ἴσαμε τοῦ Ἁγίου Δημητρίου κάποιο ἐμπόδιο νὰ βρεθῆ, καὶ ἡ κωμῶδια δὲ θὰ παρασταθῆ».

Καὶ πραγματικά, ὁ ἀπὸ μηχανῆς θεὸς ἐνεργεῖ ἀπρόοπτα. Μιὰ κάποια ἀνέλπιστη δυσκολία, πού ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ μετάβασή του ἀναβάλλεται. Καὶ φυσικά, συχνὰ ἡ ἀναβολὴ σημαίνει καὶ ματαιώση. Καὶ ἦταν μάλιστα τὴν ὥρα πού τὸ πράγμα εἶχε πιά φτάσει στὸ πιὸ κρίσιμο σημεῖο του, δταν καὶ ὁ ποιητὴς διασμένος ἀπὸ τὶς ἡμερομηνίες εἶχε πιά ἀποδεχτεῖ τὴ μοῖρα του.

Χαρούμενος λοιπὸν ἀπ' τὴ στροφή πιάστηκε ἀπ' τὴν ἀναβολὴ κ' ἔγραψε στὸν Ριάδη πὼς «ἔβαλε τελεία καὶ παύλα στὴν ὑπόθεση».

Ὁ μουσικὸς ὁμως δὲν ἀπελπίστηκε. Ἡ ἀναβολὴ, καθόλου δὲν ἐσήμαινε καὶ ματαιώση αὐτοῦ πού με τόσοις κόπους καὶ με τόσην ἀγάπη εἶχε προετοιμάσει. Συνέχισε λοιπὸν παρακαλώντας. Μαζὶ με τὸν φίλο του τὸν Μισιρλόγλου τηλεγράφησε στὸν ποιητὴ. Καὶ τοῦ παρουσίασαν τὸ πράγμα πιά ὀριστικὸ, πού δὲ χωροῦσε καμιά ὑπαναχώρηση. Δὲν ἦταν μονάχα ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς φίλους, ἦταν καὶ τὸ χρέος στὴ γενικὴν ὑπόθεση πού εἶχε πάρει πιά τὸν τόνο πολιτικῆς καθαρὰ ἀντιδικίας ἀνάμεσα σὲ σκληρὰ ἀνταγωνιζόμενες παρατάξεις.

Ἔτσι, τὰ πράγματα νικοῦσαν τελικὰ τὴν ἀβουλία καὶ οἱ ἀμφιταλαντεύσεις παραχώρησαν τὴ θέση τους ὀριστικὰ στὸ ταξίδι. Θέλοντας καὶ μὴ θέλοντας, ὁ ποιητὴς θὰ ἔφευγε στὴ Θεσσαλονίκη. «Φόρεσε καὶ ἐσύ, Χριστέ μου, κόκκινα ποδήματα», εἶπε καὶ ἀπάντησε καταφατικά.

Ήταν νὰ φύγει στὶς 19 Νοεμβρίου, τὸ Σάββατο τὸ βράδυ. Τὸ ἔγραψε μάλιστα καὶ στὴ Ραχήλ, πὼς φεύγει ὀριστικὰ πιά στὴ Θεσσαλονίκη.

Ἄλλὰ καὶ πάλι καινούργια ἀπρόοπτα ἐμπόδισαν τὴν ἀναχώρηση, μιὰ γιατί θὰ γινόντουσαν ἐκεῖ κάποιες ἐκτελέσεις κατασκόπων, μιὰ γιατί θὰ πήγαινε ὁ Κονδύλης, μιὰ γιατί ὁ Καλεύρας θὰ ἔλειπε. Κι ὁ ποιητὴς εἶχε φτάσει πιά στὸ ὀξύτερο σημεῖο τῆς ἀγωνίας του. Καὶ μάλιστα ἄρχισε καὶ νὰ στενοχωριέται γιατί πήγαινε τόσο στραβὰ τὸ ζήτημα. Μετανοιωμένος, καὶ γιὰ τὰ ἀπρόοπτα, μόλο πὺν τόσο τὰ γύρευε. «Ὅταν σοῦ ἔγραψα πὼς φεύγω γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, ἤμουν βέβαιος πὼς θὰ ἔφευγα, ἔγραφε στὴ Ραχήλ στὶς 2 Δεκεμβρίου. Δυστυχῶς ὅπως ὅλα μου πῆγε καὶ ἡ ὑπόθεση αὐτή, ὡς φαίνεται, τοῦ κάκου. Δὲ μὲ πειράζει».¹⁶

Τελικά, ἡ ὀρισμένη ἡμέρα ἔφτασε. Στὶς 16 Δεκεμβρίου, Παρασκευὴ βράδυ, ξεκίνησε ὁ ποιητὴς μὲ τὸ τραῖνο ἔχοντας συντροφιά του τὴ Ναυσικᾶ, τὸν Λέανδρο καὶ τὸν καθηγητὴ Νίκο Βέη. Τὴν ἄλλη μέρα, Σάββατο πρωί, τοὺς ὑποδέχτηκαν τιμητικὰ στὴ Θεσσαλονίκη. Οἱ ἐκδηλώσεις ἦσαν πραγματικὰ συγκινητικές. Ὁ ποιητὴς βρέθηκε μέσα στὴ θέρμη μιᾶς ἀπίστευτης ἀγάπης τρεῖς ὀλόκληρες μέρες.

Ἔδοξε διάλεξη¹⁷, μίλησε παντοῦ, παραστάθηκε σὲ δεξιώσεις, «ἔκαμε ὅ,τι μπορούσε νὰ κάμη ἕνας ποιητὴς δειλός, ξαφνισμένος, ἀσυνήθιστος πρὸς τέτοιους πανηγυρισμούς. Ἴσως καὶ ταραγμένος ἔδω κ' ἐκεῖ καὶ ἀδέξιος».

«Χαιρετισμούς ἐγκάρδιους, ἀκριβοὺς ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πόλη πὺν μὲ δέχτηκε συγκινητικὰ καὶ περίεργα. Λόγοι καὶ ἀντίλογοι ἀκόμη· ὁ ποιητὴς δὲν μπορεῖ περισσότερο νὰ γράψῃ. Φεύγω σήμερα». ἔγραφε πρὸς τὴ Ραχήλ στὶς 19 Δεκεμβρίου σὲ κάρτα μὲ ἄποψη τῆς Ἐγνατίας.¹⁸

Σὰν ξαναγύρισε πιά στὸ «κελλί» του, ὁ δυσπροσάρμοστος στὸ πλῆθος ἐρημίτης ἀναπολοῦσε μὲ ἀπέραντην εὐχαρίστηση ὅλην αὐτὴ τὴν τόσο θερμὴ κ' ἐγκάρδιαν ἐπαφὴ του μὲ τὸν κόσμον τὸν πολὺ στὴ Θεσσαλονίκη. Μιὰν ἐπαφὴ, πὺν τὸν εἶχε ἀποκαθαρόμενο ἀπὸ τὸ δέος τῆς ἀγορᾶς. Καὶ τὴν ἐπαφὴ του αὐτὴ τὴ χρωστοῦσε ὀλό-

τελα στὴν πρωτοβουλία τοῦ ἐγκάρδιου φίλου του τοῦ μουσικοῦ Ριάδη, καὶ στὸ «ἱστορικὸ ἐκεῖνο γράμμα», πὺν τοῦ εἶχε στείλει στὶς 14 Ἰανουαρίου 1927 ὁ ποιητὴς, ξεκινώντας ἀθελά του μιὰν ἱστορία, πὺν τὴν κατέχουμε πάλι χάρη στὴ φροντίδα τοῦ Ριάδη νὰ διαφυλάξῃ τὴν ἀλληλογραφία του τούτῃ μὲ τὸν ποιητὴ.

Ἄπ' τὴν ἀλληλογραφία λοιπὸν αὐτὴ ἀνάμεσα στοὺς δυὸ φίλους, στὸν ποιητὴ καὶ στὸν μουσικό, σώθηκαν καὶ ἑπτὰ¹⁹ γράμματα τοῦ Παλαμᾶ στὸ ἀρχεῖο Ριάδη.

Τὰ κατάλοιπα τοῦ Αἰμιλίου Ριάδη τὰ φίλαξε μὲ στοργὴ ἡ κ. Ἐλίζα Ριάδη, ἡ γυναίκα τοῦ ἀδελφοῦ του. Σημαντικὸ μέρος τοὺς ἀποτελεῖ, φυσικά, τὸ μουσικὸ ἀρχεῖο τοῦ Ριάδη, πὺν ἡ μελέτη του ἔχει ἀνατεθεῖ στὸν μουσικολόγον κ. Φοῖβο Ἀνωγειανάκη. Κατὰ τὴν ἔρευνά του λοιπὸν ὁ κ. Ἀνωγειανάκης βρῆκε ἀνάμεσα στὰ μουσικὰ χαρτιά καὶ τὰ ἑπτὰ γράμματα τοῦ Παλαμᾶ. Ἡ ποίηση κ' ἡ μουσικὴ εἶχαν δεθεῖ καὶ στὰ κατάλοιπα, ὅπως καὶ στὴ ζωὴ τὸ γύρευεν ὁ ποιητὴς. Καὶ ὁ φίλος μελετητὴς μοῦ πρόσφερε εὐγενικὰ τὸ δικαίωμα νὰ τὰ μελετήσω καὶ νὰ ἐπιμεληθῶ τὴν ἔκδοσή τους πὺν ἦταν νὰ γίνῃ στὴν «Ἐπιθεώρηση Τέχνης». Τὸν εὐχαριστῶ γιὰ τοῦτο ξεχωριστά. Μοῦ πρόσφερε μιὰ χαρά, πολὺ μεγάλη.

Στὸ «Ἰδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ» σώζονται ἐπίσης σ' ἕνα φάκελο, πὺν ἔχει πάνω του σημειώσει ὁ ποιητὴς «Θεσσαλονίκη-Ριάδης», ἑννέα γράμματα τοῦ Ριάδη στὸν Παλαμᾶ, πὺν ἀπ' αὐτὰ τὰ ὀχτὼ²⁰ ἀναφέρονται στὴν παραπάνω ἱστορία. Βρίσκεται ἐκεῖ ἐπίσης, ἕνας φάκελος μὲ ἀποκόμματα ἀπὸ ἐφημερίδες τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν Ἀθηνῶν πὺν κι αὐτὰ ἀναφέρονται στὴν ἐπίσκεψη τοῦ Παλαμᾶ στὴ Θεσσαλονίκη. Ἔχουν πολὺ ἐνδιαφέρον ὅλα τοῦτα γιὰ τὸ κλίμα καὶ γιὰ τὴ γενικότερη κατάσταση τοῦ καιροῦ γύρω στὰ πνευματικὰ ζητήματα τοῦ τόπου. Σὲ μιὰ μελέτη γενικότερη, ὅλο τοῦτο τὸ ὕλικὸ θὰ εἶχε πολὺ μεγάλη σημασία.

Χάρη στὴν ὑπόδειξη τοῦ φίλου κ. Γ. Κατσιμπαλή, τὰ μελέτησα ὅλα αὐτὰ καὶ τὰ χρησιμοποίησα, ἀλλά, φυσικά, μονάχα ὅσο ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ νὰ παρουσιάσω τὰ ἑπτὰ γράμματα τοῦ Παλαμᾶ. Ὁχι, γιὰ νὰ κάμω μελέτη. Καὶ ὀχι, γιὰ νὰ ἀπλώσω τὴν ἔκδοσή καὶ σὲ ἄλλα γράμματα.

Τὰ γράμματα λοιπὸν αὐτὰ τοῦ Παλαμᾶ τὰ ἐκδίδω χωρὶς διορθώσεις κρατώντας ἀπόλυτα τὴν ὀρθογραφία τοῦ ποιητῆ, ἀκόμη καὶ μὲ τὰ λάθη τῆς. Ὅλα τους ἔχουν κάποια σημασία γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς ζωῆς, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ποιητῆ. Σεβάστηκα ἀπόλυτα τὸ κείμενο καὶ μονάχα ὅπου χρειάστηκε νὰ συμπληρώσω μὲ κάποια λέξη τὸ νόημα, τὸ ἔκαμα, κλείνοντάς τὴν ὁμῶς σὲ ἀγκύλες.

Ἐρομηνευτικά σημειώματα, μὲ συνεχῆ ἀρίθμηση, πρόσθεσα στὸ τέλος τῶν γραμμάτων, ὅσο γινόταν ὁμῶς πιὸ λίγα, προσπαθώντας νὰ ἀποφύγω ὅπωςδήποτε τὸν

ὁποιοδήποτε φόρτο. Καὶ ὑποσημείωσα ἀκόμη, κάτω ἀπὸ κάθε γράμμα, ἀρίθμημένες μὲ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου τὶς διπλῆς γραφῆς τοῦ κειμένου, πὺρ ἢ στιγμιαία πικρόμενη ψιγῆ καὶ ἢ ἐναλλασσόμενη σκέψη τοῦ ποιητῆ σημείωσε στὸ χαρτί του. Εἶναι πολὺ σημαντικὴ ἢ παρακολούθηση τούτῃ τῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν μεταλλαγῶν ἀνάμεσα ἀπ' τὰ σθησίματα ἐνὸς γραφτοῦ. Στὸ τέλος, πρόσθεσα πίνακα τῶν πιὸ σημαντικῶν ὀνομάτων καὶ πραγμάτων πὺρ ἀπαντοῖν στὸ κείμενο.

Ἀθήνα, Γενάρη 1964

K.

1*

Ἀθήνα: 29 Δεκεμβρίου 1926

Ἀξιότιμε Κύριε Διευθυντὰ τοῦ «Ταχυδρόμου Θεσσαλονίκης»**

Σὰς παρακαλῶ νὰ φιλοξενήσετε, ἂν δὲν ἐμποδίζει τίποτε, στὸ καλὸ σας φύλλο, τὰ ἑξῆς:

Ἄργα πολὺ, πρὸ δύο τριῶν ἡμερῶν, μοῦ στάλθηκε ἀπόκρημα τοῦ «Ταχυδρόμου Θεσσαλονίκης» ἀπὸ τὸ φύλλο τῆς 7 τοῦ μηνὸς τούτου· καὶ εἶδα ἐκεῖ τὸ δημοσίευμα τοῦ ἀνωνύμου X «Περὶ Παλαμᾶ», καθὼς τιτλοφορεῖται.

Ὁ ἀγνωστός μου X, ἀνίσως τὰ λόγια του γιὰ μένα θὰ μπορούσαν νὰ περιορισθοῦν στὸ ταπεινὸ μου ἄτομο μονάχα, θὰ ταίριαζε νὰ δεχθῆ εὐχαριστήρια. Ὅμως ἀξίζει συγχαρητήρια.

Γιατὶ ὅποιος μιλεῖ γιὰ μένα μὲ προσοχή (α), καί, φυσικώτατα, μὲ τιμῆ, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ προσφέρῃ τὸ φόρο του πρὸς τὴν Ποίησή μας τὴν ἴδια, σὲ ὅ,τι αὐτὴ (β) κρατεῖ καλὸ καὶ ἀξίον, μέσα σὲ μιὰ ζωὴ πενήντα χρόνων.

Μονάχα εἶναι κάπως λυπηρὸ πόσο ἢ εἰς ἀναυστότερη ἐπίθεσις δύναται νὰ κλονίσῃ καὶ τὴ βαθυτέρα ριζωμένη πίστις. Ὁ εὐγενὴς ἀγνωστός μου X ἐπηρεασμένος ὅπωςδήποτε ἀπὸ τὸ ἀξίωμα πὺρ ἔδωκεν ἀστόχαστα ἢ Πολιτεία στὸν ἄνθρωπο τὸν ἀναφερόμενο στὸ δημοσίευσμά του, δείχνεται: σὰ νὰ κρύβῃ ἀνάμεσα στὰ λόγια του (γ) κάποια διάθεσις φιλόανθρωπη παρηγοριᾶς πρὸς ἐμένα καὶ πρὸς ὄσους, βέβαια, τιμοῦν καὶ θαυμάζουν ἕνα ποιητὴ, γιὰ τὸ (δ) δυστύχημα τάχα πὺρ πάθαμε νὰ μᾶς κακομεταχειρίζονται ἔτσι ἀπὸ τὴν ἔδρα ἐνὸς Πανεπιστημίου.

Χαρά μου εἶναι τέτοιου εἴδους ἐπιθέσεις, γιατί μοῦ στερεώνουν ζωηρότερη τὴ συνείδησις τοῦ τί ἀξίζω.

Ὁ ἄνθρωπος, πὺρ δὲν καταδέχομαι καὶ νὰ χαράζω τ' ὄνομά του, καταισχύνει: τα νεοελληνικὰ γράμματα. Νὰ τὸν χαίρωνται ἢ Πολιτεία πὺρ τὸν διώρισε νὰ τὰ διδάσκῃ καὶ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Θεσσαλονίκης πὺρ τὸν ἔχει.

Κωστῆς Παλαμᾶς

* Χαρτί ἀλληλογραφίας λευκὸ κοινὸ. Δυὸ φύλλα, γραμμένα μόνον στὰ recto τους. Στὰ verso τους, λερώματα ἀπὸ τυπογραφικὸ μελάνι.

** Διαγραμμένα ἀπὸ τὴ Σύνταξι τῆς ἐφημερίδας καὶ ἀντὶ γι' αὐτὰ ἔχουν προστεθεῖ μὲ ἕννο χέρι: «Κύριε Διευθυντὰ τοῦ «Ταχυδρόμου»» καὶ «10 ἀπλ.».

α. Διαγρ. «μὲ εἰλικρί-»

γ. Διαγρ. «κάτι διά-»

β. » «ἔχει κα»

δ. » «ἀτόχ»

Ἀθήναι 14 Ἰανουαρίου 1927

Φίλε κύριε Ριάδη,

Πάντα θυμοῦμαι τὰ λιγιστὰ συναπαντήματά μας. Ὁ τόνος σας ὁ ἐνθουσιαστικός, καθὼς μιλούσατε γιὰ τὸ ἔργο μου στὴν ποίηση, ὅσο κι ἂν μ' ἔκανε ἀκόμα πιὸ ντροπαλὸ καὶ δειλότερο ἀπὸ ὅ,τι — μπορεί γιὰ κακὴ μου μοῖρα — εἶμαι, στὸ δάθος μου ξυπνοῦσε μιὰ συνείδηση πὼς κάτι μπορεί νὰ εἶναι τὸ τραγούδι μου.

Τὸ τραγούδι. Νὰ ἢ λέξη πού με συγκινεῖ, τὸ σύμβολο πού ἀξιόλογα ἐκφράζει τὴ συγγένεια μεταξὺ τοῦ ποιητῆ καὶ τοῦ μουσικοῦ. Ὁ ἦχος καὶ ὁ στίχος νὰ τραγουδῆ. Αὐτὸ εἶναι τὸ μυστικὸ τῆς ἀσύγκριτης τέχνης πού εἶναι ἡ μουσική, καὶ τῆς μόνης πού ἀξίζει νὰ συγκρίνεται: μ' ἐκείνη καὶ πού εἶναι ἡ ποίηση.

Καθὼς ἡ ζωὴ μου δὲν ἐκπληρώνει πάντα κανονικὰ τὰ χρέη της οὔτε πού δηλώνει καθαρὰ — στριμωμένη καθὼς εἶναι στὸ εἶναι της — καὶ τίς ἀγνότερές της συμπάθειες, θὰ μπορούσατε νὰ ὑποθέσετε πὼς ἀδιάφορος στέκομαι πρὸς ἐσᾶς. Πάντα σᾶς (α) κρατῶ σὲ μιὰ μεριά ξεχωριστὴ τῆς μνήμης μου. Μὰ τώρα — συγχωρῆστε τὴν ἐνόχληση πού θὰ σᾶς κάμω. Θέλω μιὰ χάρη ἀπὸ σᾶς.

Θυμᾶστε κάποτε με ποιάν ἀγανάκτηση γιὰ ἓνα βιβλίο καὶ με ποιά καταφρόνηση μου μιλούσατε γιὰ τὸ δράστη τοῦ βιβλίου ἐκείνου. Γραμμένο πιὸ πολὺ γιὰ νὰ με κατεδάσῃ ἀπὸ τὸ εἶθρο πού με στεριώνει ἐπάνω του ἡ εὐαθεία μου ἀγάπη, ἀπὸ τὰ μικρά μου χρόνια, πρὸς τὴν τέχνη τὴν ποιητικὴ, εἶναι, ὅσες φορές μιλεῖ γιὰ μένα, ἀδιάντροπο, ἀνόητο, κακόπιστο, ἄκριτο (β). Τὴν ἀκρισία του δὲ αὐτὴ τὴ δείχνει μιλώντας καὶ γι' ἄλλους ἀκόμα τῆς Μούσας διαλεχτούς. Ὁ θαυμασμός του πρὸς τὸ Σολωμὸ δὲν τοῦ προσθέτει τίποτε· εἶναι «γλαυξ εἰς Ἀθήνας» ἄλλοι καὶ τὸν ἀνακάλυψαν, πολὺ πρὶν, καὶ μίλησαν γιὰ κείνον καλύτερα. Ἐφτὰ στίχοι μου ἀπὸ τὸ ποίημά μου «Οἱ Πατέρες» στὸν τόμο μου τῶν Βωμῶν (σελ. 16 — ἔκδοση πρώτη) πού ἀρχίζουν ἀπὸ τὴ φράση «Κ' ἐστὶ ὁ ἀσύγκριτος» τὸν τραγουδοῦνε τὸ Σολωμὸ τελειωτικὰ σὲ τρόπον πού νὰ κατασταίνεται περιττὸ καθενὸς ἄλλου τὸ κοίταγμα καὶ τὸ ἐγκώμιο. Ἀλλά, ἐννοεῖται, ὁ Σολωμὸς δὲν «πληροῖ τὰ πάντα», εἶναι εἶναι τὸ φεγγόβολο γλυκοχάραμα τῆς νεοελληνικῆς φαντασίας, καὶ τίποτε δὲν μπορεί νὰ συγκριθῆ με τὸ ξημέρωμα ὕστερ' ἀπὸ κείνον, τοῦ νεοελληνικοῦ λυρισμοῦ. Ὁ Θεὸς με ἐλόγησε νὰ δώσω ἐγὼ τὸ σύνθημα πού εἶμαι βέβαιος πὼς ὁ ἀντίχτυπός του θὰ εἶναι περίλαμπρος γιὰ τοὺς τωρινούς καὶ γιὰ τοὺς μελλούμενους καιρούς. Τὸ βιβλίο πού σᾶς κίνησε τὴν ἀγανάκτηση εἶναι κλασσικὰ λιβελλογραφικὸ. Τὸ γαύγισμά του θὰ τρομοκράτησε τοὺς ἀνίδεους ἢ θὰ προξένησ' εὐχαρίστηση στοὺς προῖδεασμένους καὶ με κάποια προδιάθεση ἐναντίον μου. Ἀπὸ τοὺς νέους, κ' ἐκείνους πού τιμοῦν τὴν ποίηση κ' ἐκείνους πού εἶναι περασμένοι ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι μου, ὅσο καὶ ἂν μπορεί νὰ μὴ τὸ αἰσθάνωνται ἢ νὰ μὴ τὸ θέλουν, δὲν ἀκούστηκε καμιὰ φωνὴ διαμαρτυρίας. Κάτι μαζί τόσο ἀδιάντροπο καὶ τόσο εὐκολο, εἶναι ἡ ἄρνηση. Φιλοσοφία της εἶναι: Σκοτώνω γιὰ νὰ ζήσω. Μόνο δυὸ εὐγενικοὶ ποιητές, κύριοι καὶ διδάσκαλοι τοῦ λόγου τοῦ ποιητικοῦ καί, τὸ περίεργο, καὶ οἱ δυὸ κάποτε δειγμένοι ἐπιφυλακτικοὶ στὴν ἐκτίμηση καὶ στὸ θαυμασμό τους πρὸς ἐμένα, ἐκοινοποίησαν τὴν ἀποστροφή τους πρὸς τὴν κακοήθεια τοῦ βιβλίου. Εἶναι αὐτοὶ ὁ Κωσταντῖνος Χατζόπουλος καὶ ὁ Σωτῆρης Σκίπης. Ὁ πρῶτος γύρισε πίσω τὸ βιβλίο πού τοῦ στάλθηκε — καθὼς μου ἔλεγε — ἢ, ἀνίσως καλύτερα θυμοῦμαι, δήλωσε πάντα τὴν καταφρονετικὴ του ἀπαρέσκεια πρὸς τὸ συγγραφέα του, καὶ ἤρε (γ) ἄριστο τρόπο διαμαρτυρίας νὰ μοῦ ἀφιερῶσ' τοὺς «Ἀπλοὺς Τρόπους», τὸν τόμο τῶν στίχων του πού τίς ἡμέρες ἐκεῖνες δημοσίευε²¹. Ὁ δεῦτερος αὐθόρμητα καὶ γενναῖα σ' ἓνα φύλλο τοῦ «Ἐλεύθερου Λόγου» σ' ἓνα του γράμμα πρὸς ἐμένα ἔρριξε τίμια τὴ διαμαρτυρία του²². Ἐνας ἄλλος κύριος πού εἶναι σήμερα καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τοὺς πιὸ προοδευμένους καὶ γλωσσικὰ καὶ ἰδεολογικὰ, ὅταν ἤρθε κάποτε νὰ με ἰδῆ καὶ με

ἄκουσε νὰ ἐκφράζω μὲ χαμόγελο τὴν ἐπιθυμία νὰ τὸ γνωρίσω (δ) τέλος πάντων κ' ἐγὼ τὸ ἀπὸ κάποιους διαδοοῦμενο γιὰ τὴν ἐμπάθειά του βιβλίο, πῶς δὲν ἔπαινε στὰ πόδια μου ἰκετεύοντάς με νὰ μὴν τὸ διαβάσω! Ἦθελε νὰ μοῦ παραστήσει πῶς θὰ μὲ δεβήλωνε, βέβαια, κάθε λογῆς ἐπικοινωνία μου μ' ἐκεῖνο, καὶ μοῦ παράστανε τὴν ἐλεεινὴ ἐντύπωση ποὺ εἶχε προξενήσει στοὺς ἐλλόγιμους κύκλους τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου», τόσο, ποὺ τὸ εἶχαν κρίνει καὶ ἀνάξιο γιὰ νὰ γίνῃ λόγος γι' αὐτὸ στὸ «Δελτίο» μέσα τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου». Ὁ ὑποχρεωτικὸς κύριος πίστευεν ἴσως μὲ κάποιαν ἀφέλεια πῶς τέτοια δημοσιεύματα μποροῦν νὰ ἀντιχτυποῦνε στὴν καρδιά μου, καὶ ὄχι μονάχα, διαβατικὰ καὶ καθὼς τοὺς ταιριάζει, στὴ σκέψη μου.

Φίλε κύριε Ριάδη

Τῆ χρονιά ποὺ μᾶς πέρασε δυὸ τρεῖς — καλὰ καλὰ δὲν τὰ γνωρίζω τὰ ὀνόματά τους — φιλόμουσοι νέοι, συγκινημένοι ἀπὸ τὴν ποίησή μου, φαντάστηκαν πῶς μπορούσαν νὰ ὀργανώσουν γύρω στ' ὄνομά μου κάποια γιορτὴ (ε), μὲ τὴν ἀφορμὴ πενήντα χρόνων ποὺ εἶχανε κλείσει ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ δημοσιεύθηκε (στ) στὸ «Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον» τοῦ Εἰρηναίου Ἀσωπίου τὸ πρῶτο μου τάχα ποίημα. Ἔτσι τοὺς ἤρθε στὸ νοῦ, χωρὶς νὰ μὲ ρωτήσουν, κ' ἔκαμαν τοὺς λογαριασμοὺς των χωρὶς τὸν ξενοδόχο. Δὲ φταῖνε αὐτοί, φταίει κάτι μέσα μου, μιὰ ἐνδοιαστικὴ καὶ διακυμαινόμενη κατάρρα· ἂν μποροῦσα ἔγκαιρα, σὲ κάποιες τῆς ζωῆς μου κριτικὲς στιγμὲς νὰ τονίσω ἓνα ὄχι ἢ ἓνα ναί, μερικὰ ζητήματα θὰ λύνονταν, καθὼς ἀρμόζει, δὲ θὰ γίνονταν ἀποστήματα. Δὲν πειράζει, καλὰ καλὰ. Εἶμ' ἐκεῖνος ποὺ εἶμαι. Οἱ (ζ) θερμόαιμοι νέοι παρακάλεσαν μιὰ ἐπιτροπὴ ποὺ τὴν (η) ἔκαμαν ἀπὸ πρόσωπα τὰ πιὸ ἐκλεκτὰ στοὺς λογοτεχνικοὺς μας κύκλους. Ἡ ἐπιτροπὴ πρόθυμα, κάτι περισσότερο, μ' ἐνθουσιασμὸ τὴ δέχτηκε τὴν ἐντολή, καί... ἡ ἄθελά μου σκαρωμένη γιορτὴ ἔπιασε καὶ ριζοβόλησε, μακριὰ πάντα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, σοβαρὰ κοιταγμένη καὶ καταφυγτικὰ στὰ κέντρα τοῦ ἔξω Ἑλληνισμοῦ, καί, τὸ (θ) περιεργότερο καὶ τὸ τιμητικώτερο γιὰ μένα, μέσα σὲ ἀγνὰ εὐαίσθητες πατριδολάτρισες καρδιές, παράλληλα πάντα μὲ τὸ σύνθημα ποὺ ἔδωκαν φωτισμένοι ἐξεταστὲς τοῦ τραγουδιοῦ μου καὶ τοῦ τραγουδιστῆ του, ὅμως ἔξω πιά ἀπὸ τοὺς κύκλους τοὺς ἀποκλειστικὰ λεγόμενους τῶν «διανοοῦμένων». Μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἀγάπη τους καὶ γιὰ τὴν τιμὴ πρὸς ἐμένα ἡ Ἀλεξάνδρεια, τὸ Κάιρο, τῆς Κύπρου ἡ Λευκωσία καὶ ἡ Λεμεσός, ἡ Ἑλληνικὴ νεολαία στὰ Παρίσια, τῆς Ἀμερικῆς ὁ Ἑλληνισμὸς, οἱ ἑφημερίδες τῆς, καὶ οἱ σύλλογοί της στὴ Νέα Ὑόρκη, στὸ Σικάγο, στὴ Νιού-Ἰόρκη, μὲ πανηγυρικὲς διαχύσεις ποὺ μ' ἔκαναν νὰ ντρέπομαι καὶ νὰ δακρύζω. Στὴν Ἀθήνα ἔδω ἡ Μουσικὴ μονάχα μὲ τὸ Σύλλογο τῶν Συναυλιῶν στὸ Κεντρικὸ Θέατρο (ι) βάλθηκε νὰ ἐρμηνεύσῃ μὲ τὴ θεία τῆς γλῶσσα καὶ στεφάνωσε στὸ πρόσωπό μου τὴν Ποίηση· κ' ἓνας νέων μουσοληπτῶν Σύλλογος, ὁ Σύλλογος τῆς Ἐθνικῆς Λογοτεχνίας ἐδήλωσε δημοσίᾳ γιὰ μένα, σὰ νὰ εἶταν χρέος του, τὸ ἐνδιαφέρον του. Καὶ κάποιον νέοι πάντα (ια) λογοτέχνες ἀπὸ κάποιο σωματεῖο στὸν Πειραιᾶ. Ἀπὸ τίς χώρες ὅλες τῆς ἐλεύθερης Ἑλληνικῆς Πολιτείας μονάκριβο παράδειγμα τοῦ θαυμασμοῦ πρὸς τὸν ποιητὴ, τόσο σεμνά, ὅσο κ' ἐπίσημα ὀργανωμένου, ἔδωκεν ἡ Τρίπολις. Δὲν ἀναφέρω τὰ τιμημένα πρόσωπα ποὺ ἐπρωτοστάτησαν στὶς ἐκδηλώσεις αὐτές, γιατί τὸ γράμμα μου θὰ πήγαινε πολὺ μακριὰ, καὶ γιατί ἀπὸ τὴ συγκίνησή μου καὶ κάποια ἔμφυτη μέσα μου ταπεινότης, ὡς τὴν ὥρα δὲν ἀπηύθυνα πρὸς κανένα τὰ εὐχαριστήρια ποὺ χρεωστῶ, κινδυνεύοντας νὰ νομισθῶ ἀδιάκριτος καὶ ἀσυγχώρητος. Ἐλπίζω πῶς θὰ κατορθώσω νὰ πληρώσω, μὲ τὴν ἀσθενικὴ μου φωνή, τὸν ὀφειλόμενο φόρο. Τώρα μάλιστα ποὺ φαίνεται πῶς ξεθύμανε ἡ γιορτὴ καὶ πῶς τὸν ἐπίλογό της τὸν ἐσήμανε μὲ καταπληχτικὴ ἀφροντισιὰ τὸ ἴδιο τὸ Κράτος. Καὶ ἀκριδῶς ἀναγκάστηκα νὰ σπαταλήσω στὸ γράμμα μου, μὲ ζημία μεγάλη τῆς βραχυλογίας, λόγο γιὰ γεγονὸς τῆς ζωῆς μου, ποὺ ἀξιόλογα μποροῦσα νὰ τὸ παραλίπω. Ἀλλὰ δὲν τὸ ἔκαμα, γιατί ἀκριδῶς αὐτοῦ ἤθελα νὰ καταλήξω. Ὁ ἐπίλογος τῆς

πεντηκονταετηρίδας μου είναι ο διορισμός στην παρθενικώτερη και την αξιότερη μεγάλης προσοχής έδρα της νεοελληνικής Λογοτεχνίας προσώπου που μόνο του έπιστημονικό προσόν, μόνο του ντοκουμέντο παρουσιάζει ένα αναίσχυντο λιβελλογράφημα, στολισμένο με τή μάσκα μιᾶς ανάλαττης πιά Σολωμολατρίας. Πώς έγινε ο διορισμός αυτός; Δεν ξέρω τίποτα. Κάποιες του λεπτομέρειες με κάνουν πάντα να γελῶ. Σέ άλλο μου γράμμα θα μπορούσα κι αυτές με κάποιαν ὄρεξη, να σου σημειώσω. Τώρα, τὸ μόνο σοβαρὸ που αξίζει να γνωριστῆ είναι ἡ διαμαρτυρία για τὸ μελετώμενο (ιβ) πραξικόπημα, τοῦ Τμηματάρχη τῶν Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν στὸ Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας. Είναι ὁ γνωστὸς ὑπέροχος ποιητῆς καὶ ποιητικός ἐρμηνευτῆς τοῦ Αἰσχύλου, είναι ὁ Ἰωάννης Γρυπάρης.

Τὸ πράγμα, σχετισμένο με Πανεπιστήμιο περιωπῆς ἐξαιρετικῆς σὰν ἐκεῖνο τῆς Θεσσαλονίκης, δὲν μπορεῖ παρά να ἔχη, καθὼς νοθεύει τὴν ἱστορία μας τὴ νέα σέ ὅ,τι ἔχει προβληματικὸ κ' εὐκολοπρόσδλητο (ιγ) καὶ ἀξιο να δειχτῆ καὶ να τονιστῆ ἀντικειμενικά καὶ ἀπροσωπόληπτα, μὰ καὶ στοργικά καὶ διάθερμα, ἔχει καὶ θὰ ἔχη ἀνυπολόγιστες συνέπειες. Καὶ ἰδοὺ στὸ φύλλο τῆς 3 τοῦ Δεκεμβρίου 1926 τοῦ «Ταχυδρόμου τῆς Θεσσαλονίκης» δημοσιεύεται ἐν' ἀρθράκι κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Φιλολογία καὶ Τέχνη — Περὶ Παλαμᾶ». Περιττὸ να σου τὸ παραστήσω· ὑποθέτω πὼς θὰ τὸ γνωρίζης· ἐὰν ὄχι, μπορεῖς ἀξιόλογα να τὸ προμηθευθῆς. Τὸ δημοσίευμα δὲ με παραξενεύει, περιμένα τέτοια τὴ διαγωγή ἑνὸς ἀνθρώπου, πὺ ὅταν μιλή για μένα καθὼς μιλεῖ, είναι κατάπτυστος. Περὶεργος κάπως μοῦ φαίνεται ὁ ὑποχρεωτικός προστάτης μου, ὁ ἀνώνυμος Χ. Δειλὰ καὶ ὑποκλινόμενος πρὸ τοῦ μεγαλείου μιᾶς ἔδρας πανεπιστημιακῆς, μόλις τολμᾶ (ιδ) να ἐκφράση τὴ δυσφορία του για τὴ δίχως ἔλεος καταδίωξή μου, ἐλεητικός καθὼς είναι. Ὁμολογεῖ ὅτι «συχνὰ μοῦ λείπει ἡ γνησιότης τοῦ αἰσθήματος ἀλλ' ἐπὶ τέλους, λέει, είναι ὁ στίχος μου (ιε) ὑπερήφανος καὶ κάποτε βοερὸς σὰ σάλπισμα». Εὐχαριστῶ. Πόσο ἤθελα να πάρω, ἔστω καὶ σὰ γράματα μερικὰ μαθήματα για να ξεχωρίζω κ' ἐγὼ τὰ γνήσια ἀπὸ τὰ κάλπικα αἰσθήματα τῶν ποιητῶν, κατόρθωμα δυσκολώτατο, μάλιστα για τοὺς ὑπερήφανους καὶ τοὺς «βοερὸς σὰ σάλπισμα στίχους», πὺ δὲ μπορεῖ κι αὐτοὺς να τοὺς γεννᾶ παρά κάποιο αἰσθημα ἀρχοντικῆς περηφάνειας καὶ πολεμικῆς ὀρμῆς. Ἄς είναι. Ὁ ἐπιφυλακτικὸς προστάτης μου συμφωνεῖ ὅτι δὲν πρέπει να μιλοῦνε για μένα «με τὸ σην περιφρόνησιν», ὅμως (ιστ) δὲ λαβαίνει τὸν κόπο να ὑποδείξῃ με πὸ σην περιφρόνηση θὰ ἔπρεπε για μένα να μιλοῦν οἱ κατακριτές μου, ὡς πὺ ἔπρεπε να φτάνῃ ἡ καταφρόνησή των, για να είναι ἀνεκτοί.

Καὶ λοιπὸν, φίλε κύριε Ριάδη, τὸ πρωτάκουστο αὐτὸ δημοσίευμα κανένας σας αὐτοῦ δὲν ἔλαβε τὴν περιέργεια, τὴ φροντίδα να μοῦ τὸ στείλῃ. Τόσο, φαίνεται, εἶμαι μόνος μέσα στὴ Θεσσαλονίκη, καὶ κανεὶς δὲν ἐνδιαφέρεται για μένα. Τὸ ἔλαβα, ἀπὸ (ιζ) μιὰ πάρωρη φροντίδα τοῦ Πρακτορείου ἀποκαμμάτων τοῦ κ. Ταμπακόπουλου, πολὺ ἀργά, τελειόνοντας ὁ μήνας. Ἀπόδειξη ὅτι μοῦ ἤρθε ὄρεξη να στείλω στὴ Διεύθυνση τοῦ «Ταχυδρόμου τῆς Θεσσαλονίκης» γράμμα ἐπὶ συστάσει με τὴν παράκληση ἂν είναι δυνατό, να φιλοξενηθῆ στὸ φύλλο του. Τὸ γράμμα στάλθηκε στὶς 28 Δεκεμβρίου τοῦ 1926. Μὰ ποιὸς θὰ τὸ πιστέψῃ; Ἀκόμα δὲν γνωρίζω τὴν τύχη του. Ἄν ὁ «Ταχυδρόμος τῆς Θεσσαλονίκης» τὸ ἔκρινε ἀνάξιο να δημοσιευθῆ, δὲ θὰ μπορούσε τάχα με δυὸ λόγια του να μοῦ τὸ γνωστοποιήσῃ, ἢ να μοῦ ἐπιστρέψῃ τὸ χειρόγραφο; Δεν εἶμαι δὰ καὶ τόσο ἀγνωστος· ἀλλὰ καὶ ὁ πὺ ἀσήμερος πολίτης ἂν ἤμουνα, για κάποιο ἐνδιαφέρον θὰ ἤμουν ἀξιος, ὅστερ' ἀπὸ τὰ περίεργ' αὐτὰ — ἄς μὴν εἰπῶ τίποτε ἄλλο — εἰς βάρος μου. Ἄν πάλι τὸ ἐδημοσίευσε, χάθηκε να μοῦ σταλθῆ ἕνα φύλλο ἢ ἀπὸ τὴν ἴδια ἐφημερίδα ἢ ἀπὸ κάποιο τέλος πάντων ἐνδιαφερόμενο;

Καὶ για τοῦτο λοιπὸν καταφεύγω τώρα σ' ἐσένα, με τὴν ἐλπίδα ὅτι μπορεῖς να εἰσακούσης τὴν παράκλησή μου. Ὅλη αὐτὴ ἡ μακρόσυρτη ἀποστολική μου ἐπιστολή δὲν ἔχει κανένα ἄλλο σκοπὸ παρά πρῶτ' ἀπ' ὅλα να σου ζητήσῃ τὴν ἐξῆς χάρη: Να λάβῃς τὸν κόπο, ἂν μὲν δημοσιεύθηκε στὸν «Ταχυδρόμο τῆς Θεσσαλονί-

κης» τὸ γράμμα μου, νὰ μοῦ στείλῃς δυὸ τρία φύλλα σχετικά. Ἄνίσως δὲ καὶ δὲν ἔχει δημοσιευθῆ, νὰ παρακαλέσῃς ἀπὸ μέρος μου τὴν ἐφημερίδα νὰ σοῦ ἐπιστρέψῃ τὸ ἄχρηστο σ' αὐτὴ χειρόγραφο, ἂν δὲν τὸ πέταξε (ιη) στὰ σκουπίδια, καὶ νὰ λάβῃς τὸν κόπο νὰ μοῦ τὸ ἐπιστρέψῃς. Ὅστερα ἤθελα νὰ σὲ κατατοπίσω κάπως ἀσφαλέστερα στὸ ζήτημα τοῦτο, μὲ τὴν ἰδέα διὰ κάποια στοργὴ καὶ συμπάθεια θὰ τρέφῃς πρὸς τὴν ἰδέα ποὺ ἀντιπροσωπεύουμε καὶ ποὺ ρίχνεται, τῆς Πολιτείας ἐπινευούσης, στὸ βόρβορο. Ὅπως δὲ περιμένω νὰ μοῦ ἀπαντήσῃς μὲ δυὸ λόγια σου ἐπὶ ἔλαβες τὸ γράμμα μου καὶ ἂν εὐρίσκονται αὐτοῦ φίλοι ποὺ τρέφουν πρὸς ἐμένα κάποιο ἐνδιαφέρον, θὰ μπορούσες νὰ τοὺς τὸ διαβάσῃς. Ὅπως δὲ ποτε δύνασαι νὰ κάμῃς ὅποια θελήσῃς χρῆση του.

Μὲ τὰ πιὸ ἐγκάρδια αἰσθήματα συναδελφότητος καὶ ἀγάπης

Κωστῆς Παλαμᾶς

Ἐλησιμόνησα νὰ περιλάβω στὰ ἰδρύματα ποὺ ἔδειξαν πρὸς ἐμένα, γιὰ τὴν ἰδέα ποὺ εἶχε ριχτῆ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς πεντηκονταετηρίδας μου, συμπάθεια ποὺ μὲ τιμᾶ, καὶ τὸ Ἐθνικὸ μας Πανεπιστήμιο, τῶν Ἀθηνῶν².

* Χαρτί ἀλληλογραφίας λευκὸ κοινό. Τρία διπλὰ φύλλα. Τὸ verso τοῦ τρίτου, λευκό.

α. Διαγρ. «ἔχω»	ι. Διαγρ. «ἐρμή»
β. Τὸ ἐπίθετο τοῦτο προστέθηκε ἀμέσως ὕστερα ἀπ' τὴν τελεία τῆς φράσης.	ια. » «ποιητὴς»
γ. Διαγρ. «τὸν»	ιβ. » «τοῦτο»
δ. » «ἐπὶ τέλους»	ιγ. » «εὐκαλοέγγιχτο»
ε. » «ἀπὸ»	ιδ. » «φιλόανθρωπα»
στ. » «εἶχε δημοσιευθῆ»	ιε. » «βοερός»
ζ. » «νέοι»	ιστ. » «λητμονεῖ»
η. » «διάλεξαν»	ιζ. » «ἀργογέννητη»
θ. » «περισσότερο»	ιη. » «στὸ καλάθι»

3*

Ἄθ. 23.1.27

Φίλε κύριε Ριάδη

Κάποιος μὲ πληροφορεῖ διὰ τὸ ἄρθρο στὸν «Ταχυδρόμο» τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ φύλλο, νομίζω, τῆς 3 Δεκεμβρίου γιὰ τὸν «Παλαμᾶ» κτλ. μὲ τὸ στοιχεῖο X τὸ γράφατ' ἐσεῖς. Λυπήθηκα κατάκαρδα γιὰ τὸ φλύαρο γράμμα ποὺ σᾶς ἔστειλα ἐπὶ συστάσει στίς 18 τοῦ μηνός, μιῶ γιὰ τὸ X μὲ κάποιο παράπονο. Θεωρήσατε τὰ γραμμένα μου γι' αὐτὸν ὡς μὴ γραμμένα, σᾶς παρακαλῶ, σκίστε τὸ γράμμα μου, γιὰ τὸ ζήτημα ἀλλάζει.

Ἄπὸ σᾶς δέχομαι κάθε ἐπιφύλαξη, καὶ διὰ καὶ ὅπως κι ἂν ἐγράψατε γιὰ μὲ, εἶναι καλὰ γραμμένα.

Τὸ κρίμα τῆς παρεξήγησης αὐτῆς δὲν μ' εὐθύνει ἐμένα· ἀλλὰ τὴ σιωπὴ ποὺ ἀπλώθηκε κ' ἐξακολουθεῖ ν' ἀπλώνεται γύρω μου. Κανεὶς ὡς τὴν ὥρα δὲ βρέθηκε γύρω μου νὰ μὲ πληροφορήσῃ τί ἔτρεξε, νὰ μὲ διαφωτίσῃ. Καὶ ὡς τὴν ὥρα δὲ μοῦ στάλθηκε κανένα φύλλο τοῦ «Ταχυδρόμου».

Πάντα μὲ τὰ φιλικώτερα μου αἰσθήματα

Κ. Παλαμᾶς

Περιμένω γράμμα σας.

* Χαρτί ἀλληλογραφίας λευκὸ κοινό. Ἐνα φύλλο διπλὸ μὲ τίς σελίδες τοῦ 3 καὶ 4 λευκῆς.

Ἀγαπητέ μου Ριάδη

Τὸ δυστύχημα εἶναι πῶς ἀπορροφημένος συχνὰ ἀπὸ δουλειὰ ὑποχρεωτικὴ δὲν εἶναι τόσο πού δὲν ἔχω καιρὸ ν' ἀποκρίνομαι καὶ στοῦ ἑαυτοῦ μου τοὺς πόθους καὶ στῶν φίλων μου τὰ γράμματα, δὲν εἶναι τόσο πού με δένει καὶ μιὰ δυσκολοοικονόμητη τεμπελιά (ἐλπίζω πῶς εἶναι ἡ γόνιμη ἀκαματιὰ τῶν ποιητῶν καὶ τῶν ποιητικῶν θρεμμένων πού ἀνάγκη μιὰ μέρα νὰ στέκωνται ἄνεργοι ὄνειροπλόκοι πρὸς τοὺς ὀρίζοντες κοιτάζοντας ἢ σκύδοντας πρὸς τὰ βιβλία γιὰ νὰ μπορέσουν ὕστερα νὰ κάμουν κάτι σὲ μιὰν ὥρα ἐργασίας) καὶ μιὰ κάποια ἀντιπάθεια στὸ νὰ γράφω γράμματα ἀπὸ ντροπὴ καὶ ἀπὸ δειλίασμα πρὸς τὴν ἀνάγκη νὰ μιλῶ γιὰ τὸν ἑαυτό μου ἀκόμη καὶ στὰ πρόσωπα πού ξέρω πῶς μ' ἀγαποῦν καὶ με προσέχουν, ἀλλὰ εἶναι κάτι χειρότερο· ἡ ζωὴ αὐτὴ πού ζῶ ἔχει μέσα μου, ἀλλὰ στὸν κόσμον πού εἶν' ἀπέξω μου, με ἐλαττώνει, με κοπιάζει, μοῦ κάνει πολὺ δύσκολη τὴν ἐπικοινωνία μου μ' ἐμὲ τὸν ἴδιο· κ' αἰσθάνομαι πῶς ὁ καιρὸς περνᾷ, πῶς μοῦ φορτώνονται τὰ χρόνια. πῶς λίγο ἀκόμα ἔχω νὰ ζήσω, πῶς με θολώνουν πονοκέφαλοι, πῶς με γονατίζουν ἀδιαθεσίες, πῶς με ταραίζουν ἀϋπνίες, πῶς βρίσκομαι ἀγνάντια ἀπὸ τὴ δύση μου, ἕμως δύση πρὸ πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη πού στοχάζεται εἰς βάρος μου ἢ εὐγενικώτατη καὶ διασκεδαστικώτατη κυρία πού ὑπογράφεται Μανουέλα, καὶ γιὰ τὴν ὁποῖαν, ἂν ἔχω ὄρεξη, θὰ σᾶς μιλήσω παρακάτου· ἡ δύση μου εἶναι ἀπὸ χρυσοπόρφυρους οὐρανοὺς πέρα ὡς πέρα· τὸ ζήτημα εἶναι πῶς νὰ τοὺς ἐκμεταλλευθῶ καθὼς ταιριάζει σὲ λίγες τὶς κρίσιμες ὅμως, στιγμὲς τῆς ζωῆς μου πού αἰσθάνομαι στοὺς ὤμους μου περισσότερο τὰ φτερὰ πού με ὑψώνουν παρὰ τὸ καλάθι πού με βαραίνει. Ἄς με βοηθήσῃ ἡ ὀρεχτικὴ αὐτὴ στιγμὴ νὰ σοῦ συνεχίσω, πλατύτερα ὅπωςδήποτε τὸ γράμμα μου.

Ἔχω τὰ γράμματά σου μπροστά μου με τὰ ἀποκόματα τῶν ἐφημερίδων πού ἔχεις τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ στέλνεις. Ἀπὸ τὴν τηλεγραφικὴ μου ἀπόκριση πού θὰ τὴν ἐλάβετε στὸ ἐνθουσιαστικὸ σας τηλεγράφημα θὰ αἰσθανθήκατε τὴ συγκίνησή μου²⁴. Εἶδα σὲ μιὰ γαλλικὴ ἐφημερίδα τῆς Θεσσαλονίκης²⁵ τὰ ὀνόματα τῶν ποιητῶν μας πού ἀποφασίσατε νὰ δοθοῦνε στοὺς ὁρόμους σας. Εἶμαι ὁ μόνος ζωντανὸς ἐκεῖ, κυριολεκτικώτατα καὶ χωρὶς μεταφορὰ· ἐκτὸς ἂν καὶ τ' ὄνομά μου μέσα σ' αὐτοὺς συμβολίζει καὶ τὸν ποιητικὸ μου θάνατο, καθὼς ἐδέχαια θὰ φρονῆ καὶ ἡ κυρία Μανουέλα²⁶ καὶ ὁ κύκλος τῶν «διαγνομένων κυριῶν καὶ δεσποινίδων» τῆς Θεσσαλονίκης πού, καθὼς βλέπω, ἀποτελοῦν τὸ χορὸ τοῦ περίφημου αὐτοῦ καθηγητῆ καὶ σφαγιαστῆ τῆς ἀλήθειας. Τὶς χαιρετῶ ὑποκλινέστατα. Θὰ εἶναι ὑποθέτω οἱ Ἑλικωνιάδες Μοῦσες πού μ' ἐκδικοῦνται οἱ ἄσπλαχνες γιὰ τὸν ἐξευτελισμὸ πού ἔπαθαν ἀναφερμένες μέσα στοὺς στίχους τοῦ «Ἀσκραίου», στίχους χωρὶς καμιὰ ποίηση ἀπὸ ἕνα ἀκ[ατ]ἄρτιστο στιχουργὸ δημοσιογράφου καὶ ἀστοιχείωτο πού δὲν ξέρει τί τοῦ γίνεται. Ὁ κύριος Χ πού τόσο ἀπὸ περιωπῆς με προστατεύει ὥς τὶς παρακαλέσῃ κι αὐτὲς νὰ με λυπηθοῦν κομματάκι. Τί διάβολο!

Φίλε μου, ἂν δὲ με διασκέδαζαν περισσότερο οἱ κριτικὲς τῶν ἀντιπαλαμικῶν τῆς Θεσσαλονίκης, θὰ ἔπρεπε με κάποιο μελαγχολικὸ χαμόγελο νὰ σοῦ σημειώσω πῶς αὐτὰ παθαίνει ὁ ποιητὴς δταν, ὅσο καὶ ἂν εἶναι φωτεινὸς καὶ σεμνὸς ὁ κύκλος τῶν μετρημένων στὰ δάχτυλα ἢ καὶ τῶν ἀρχετῶν πιστῶν του πού τὸν αἰσθάνονται, τὸν διαδάξουν, τὸν ἐγνοοῦν, τὸν συμπαθοῦν, καὶ οἱ ἐγκαρδιώτεροι, τὸν θαυμάζουν. δταν πέφτῃ στὰ στόματα τῶν κακόπιστων ἢ, καλύτερα, τῶν ἀνυποψίαστων, τῶν ἀκατᾶρτιστων, τῶν ἀγίνωτων, τῶν ἀδιάβαστων ἢ τῶν μισοδιαβασμένων, πού ἔτυχε νὰ κρατοῦν ἕνα κοντύλι στὰ χέρια των καὶ νομίζουν πῶς γ ρ ἄ φ ο υ ν. Μοῦ ἔρχονται στὸ νοῦ τέσσερες στίχοι δυσκολομετάφραστοι τοῦ Μορέας ἀπὸ τὶς «Stances» πού λακωνικώτατα ζωγραφίζουν τὸ φόρο πού πληρώνει κάθε ἀγνὸς ποιητὴς δταν ξεπέσῃ τ' ὄνομά του στὴν ἀγορά:

Moi qui porte Apollon au bout de mes dix doigts,
Je suis la fable du vulgaire ;

A l'ordre un tel tribut, je l'ai dû, je le dois,
Ce jourd' hui, jadis et naguère.

Πόσο μ' εὐχαρίστησε τ' ὄνομα τοῦ κ. Δεξιίπου Ἀντωνιάδη παράπλευρα στοῦ δικό σου! Τί συγκαταβατικός πρὸς ἐμένα σὰ δυὸ τρία μας ἐδῶ συναπαντήματα, τὰ γοργὰ καὶ διαστικά· πόσο ὑποχρεωτικός, καὶ πόσο συμπαθητικὴ ἡ ἐνθύμηση πού μου ἔφησε!

Χθὲς σοῦ ἀπηύθυνα ἐπὶ συστάσει ἓνα δέμα μὲ κάποια ἔντυπα πού μὲ ἀποβλέπουν. Νὰ γιατί. Ἰπέθεσα πὼς μπορεῖ νὰ μὴ γνωρίζῃς τὸ τεῦχος πού ἐξέδωκε γιὰ μένα ἡ «Νέα Ζωή» τῆς Ἀλεξάντρειας, χάρις στὴν πρωτοβουλία ἐνὸς πολύτιμου φίλου μου, τοῦ ποιητῆ κ. Κωσταντινίδη. Ἐπειδὴ μοῦ ἔστειλε ἀπὸ καιρὸ κάποια ἀντίτυπα, ἔκρινα πὼς μποροῦσαν νὰ σ' εὐχαριστήσουν ἓνα τεῦχος του γιὰ σέ κ' ἓνα γιὰ τὸ Δέξιππο. Ἀκόμα σοῦ στέλνω τὴν «Ἱστορία» τοῦ Hesseling. Εἶναι ὁ καθηγητὴς στοῦ Πανεπιστήμιου τοῦ Leiden, ἄριστος ἑλληνιστὴς βυζαντινολόγος, συγγραφέας ἐνὸς βιβλίου ωραίου γιὰ τὸ Βυζαντινὸ Ἑλληνισμὸ, μεταφρασμένου πρὸ χρόνων κ' ἑλληνικά, ἐπίτιμος διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου μας, ἀρκετὰ καλὸς ἐξεταστὴς τῆς λογοτεχνικῆς μας κινήσεως, ὅσο μπορεῖ τὸ μάτι τοῦ ξένου νὰ μᾶς ξεδιαλύνη τοὺς ἀξεδιάλυτους· οἱ σελίδες πού ἀφιερώνει σ' ἐμένα — δὲν εἶναι οἱ μόνες αὐτὲς — σ' ἓνα του ἄρθρο σ' ἓνα ὀλλανδικὸ περιοδικό, μιλώντας γιὰ τὸ ποίημά μου στὴν «Ἀσάλευτη Ζωή», «Ὁ Ὕμνος τῶν ἀνδρείων», μοῦ κάνει τὸ μεγαλύτερο ἔπαινο πού γίνεται, ὅταν τὸ ποίημά μου αὐτὸ τὸ χαρακτηρίζει «χρυσὴ γέφυρα πού ἐνώνει τὴν Ἑλλάδα τοῦ Αἰσχύλου μὲ τὴν Ἑλλάδα τῆς σημερινῆς»· οἱ σελίδες πού μοῦ ἀφιερώνει στὴν «Ἱστορία» του, μάλιστα ἡ κριτικὴ του γιὰ τὸ «Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου» μοῦ φαίνονται ἀρκετὰ κατανοητικὲς τοῦ φτωχοῦ τραγουδιοῦ μου. Ἀμετάφραστες, ἐννοεῖται, μένουν, καὶ κανεὶς δὲν ἐμίλησε γι' αὐτὲς. Σοῦ στέλνω ἀκόμα, κι ἂν τὴν ξέρῃς, τὴν ξαναφέρνω στὴν ἐνθύμησή σου τὴ διάλεξη τοῦ κατημένου τοῦ Φουτρίδη πού ἔκαμε σὲ μιὰ φιλολογικὴ Ἑταιρεία ἢ περιοδικό, καλὰ δὲ θυμᾶμαι, τῆς Ἀμερικῆς, γιὰ τὸν «Ἀσκραῖο» μου. Μοῦ παρακίνησε νὰ σοῦ στείλω τὸ ἀζήτητο αὐτὸ δέμα ἢ σκέψη πὼς ἀνίσως θὰ ἔχω κάποτε τὴν τιμὴ νὰ γίνω θέμα (α) ὀμιλίας σου δημοσίως στὴ Θεσσαλονίκη ἢ καὶ ὀποιοῦ ἄλλου ἀπὸ τοὺς φίλους μας αὐτοῦ, θὰ μπορούσανε τὰ ἔντυπα αὐτὰ γιὰ κάτι νὰ χρησιμεύσουν, γιὰ κάτι νὰ βοηθήσουν. Καὶ ὁ αἰσθαντικώτερος γνώστης κ' ἐρμηνευτὴς ἐνὸς ποιητῆ, ἐνὸς καλλιτέχνη, γενικώτερα, ὅταν ἔχη καὶ κάποια στηρίγματα, τοῦ ζεσταίνουν, τοῦ τονώνουν, τὸ κάνουν πνευματικώτερο τὸ αἰσθημά του. Κρίμα πού δὲν ἔχω πρόχειρο νὰ σοῦ στείλω κ' ἓνα ἄρθρο πού δημοσιεύτηκε στὴ «Revue Bleue» τῶν Παρισίων ἀπὸ τὸν ἑλληνογάλλο μας γερὸ ποιητῆ, τὴν ἀρα βουλευτὴ στὴ Βουλὴ μας, τὴν Ἀλέξανδρο Ἐμπειρίκο. Αὐτὸς δίνει τὰ πρωτεῖα στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ» καὶ ἡ ἀνάλυσή του ἀξίζει νὰ γίνῃ γνωστὴ σὲ ὄσους ἐπιθυμοῦν νὰ ξεκαθαρίσουν κάπως τὸ ταπεινὸ, ἀλλὰ γνήσιο ἔργο μου ἀπὸ τὰ ρυπαρὰ σημάδια πού τοῦ ἀφίγουν τὰ ἐξετάσματα ἀνάξιων, μὲ καλὴ πίστη ἢ μὲ κακοπιστία, ἀδιάφορο, νὰ τὸ κρίνουν. Ἐνας καλὸς μου φίλος μὲ τρώγεται τόσο καιρὸ τώρα πού δὲν κατορθώνω νὰ περισυλλέξω καὶ νὰ συγκεντρώσω τὰ ὄσα κατὰ καιροὺς γράφτηκαν γιὰ μένα ἀπὸ ξένους καὶ ἀπὸ δικούς μας· θὰ γίνονταν ἓνας χοντρὸς τόμος, ἀποκαλυπτικός, πού θὰ ἔκανε νὰ ντραποῦν ἀπὸ μέσα τοὺς πολλοί, καὶ κρυμμένοι καὶ φανεροί, ἀποστολάκηδες. Καὶ ὁμως. Ἄν κάπως ἀκούετα· κ' ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορά μας τὸ ὄνομά μου, βεβαιώσου πὼς εἶμαι ἓνας συγγραφέας, ἓνας ποιητὴς, ἄγνωστος ἀκόμα. Ἡ πυκνὴ μου παραγωγή σκοτίζει καὶ παραπλανᾷ· μέγα μέρος ἀτύπωτο ἢ πού ἔπρεπε νὰ ξανατυπωθῇ, πεζογραφήματά μου ἰδίως, σχετικὰ μὲ τὴ λογοτεχνία μας, μὲ κατασταίνουν ἀξέταστο, ἀπρόσιτο, ἄγνωστο στὴ νέα γενεά. Ἐκείνο τὸ βιβλίο πού θὰ βοηθοῦσε πολὺ τοὺς φίλους μου νὰ μὲ γνωρίσουν πλατεῖα βαθεῖα καὶ νὰ φωτίσουν σὲ πολλὰ τοὺς τίμιους κριτικούς μου εἶναι ἡ «Ποιητικὴ» μου. Καὶ αὐτὸ κοίτεται μισοτελείωτο σὰ συρτάρια μου, καὶ δὲν κατορθώνω ἀκόμα νὰ τὸ συμπληρώσω, νὰ τὸ τερματίσω· κόπος μοῦ εἶναι καὶ ὡρα δὲ βρίσκω ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ἀντιγραφή καὶ γιὰ τὸ χτένισμα τῶν

τελειωμένων του κεφάλαιων. Και λείπουν ακόμα από το έργο μου «Τὸ τραγούδι τοῦ Καραϊσκάκη» πὸ πολὺ φοβοῦμαι πὼς θὰ μείνῃ ἀπρόσιτο στὸ φῶς τοῦ ἡλίου, καὶ περισσότερο ακόμα «Τὰ πρόσωπα, καὶ οἱ Μονόλογοι», τὸ ποιητικὸ μου βιβλίο πὸ εἶμαι μ' αὐτὸ κρυφὰ ἐρωτευμένος, πὸ συνεχίζει τοὺς «Βυμιοὺς» σὲ μιὰ σειρά διανοητικῶν ἡρώων τῆς παράδοσης ἢ τῆς ἱστορίας πὸ ὁ καθένας ἀπὸ αὐτοὺς συμβολίζει καὶ μιὰν ὄψη τῆς φαντασίας μου κ' ἓνα σταθμὸ τῆς πνευματικῆς ζωῆς μου! Σοῦ τὰ γράφω ὅλα αὐτὰ μὲ κίνδυνον νὰ σὲ κουράσω σὰν ἓνας φλύαρος, ἀπὸ καμιὰ κανενὸς εἶδους ματαιοδοξία, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία πὸ μὲ κυριεύει νὰ σὲ πλησιάσω ὅσο μπορεῖ πιὸ κοντὰ μου, τώρα πὸ δὲ ὑαρέθηκες νὰ μπῆς γιὰ μένα στὸ χορὸ, στὸ πείσμα, βέβαια, τῶν ἀχρείων. Θέλω νὰ εἶναι ὁ χορὸς σου ὅσο παίρνει ρυθμικώτερος, δηλαδὴ δικαιότερος γιὰ μένα. Στὸ κημιᾶτι τοῦ δημοσιεύματός σου γιὰ μένα ξεχωρίζεις ἀπὸ γαλήνη καὶ ἀπὸ σεμνότητα μπροστὰ στὸν κυνισμό τοῦ Ἀποστολάκη, Βέβαια, ὁ ποιητῆς, ὁ μουσικὸς, ὁ καλλιτέχνης, κι ἂν ἔχη ψεγάδια, ἀπὸ τὰ καλά του χαρακτηρίζεται καὶ τοποθετεῖται. Ἡ κριτικὴ τῶν ὠραιότητων εἶναι ἡ κριτικὴ καὶ τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν γιὰ τοὺς ἰσοτίμους των καὶ τῶν κριτικώτερα θρεμμένων ἐρευνητῶν τους. Οἱ ἀερολογίες γιὰ τὸ ἀπόλυτο καὶ γιὰ τὸ σχετικὸ δὲν ἔχουν καμιὰ σημασία γιὰ τὸ συναίσθημα τὸ καλαισθητικὸ, ἰδιαίτερης (β) κατηγορίας, πὸ μᾶς δείχνει, ἢ ὁμορφιά στὴν τέχνη καθὼς καὶ στὴν φύση. Τὸ ἀπόλυτο καὶ τὸ σχετικὸ εἶναι ὄροι ἀφηρημένοι πὸ τοὺς μεταχειρίζονται οἱ φιλόσοφοι σύμφωνα μὲ τὸ ἰδανικὸ τους, ὅταν εἶναι τοῦτο ἰδανικὸ τοῦ ἀπολύτου ἢ ἰδανικὸ τοῦ σχετικοῦ. Ἡ ὁμορφιά εἶναι ὁμορφιά καὶ ἡ γοητεία τῆς γοητεία ἢ τὴ βρίσκεις στὸν καταρράχτι τοῦ Νιαγάρα ἢ σ' ἓνα ἀνθογυάλι μὲ ρόδα. Κάτι ἀπόλυτο ὅταν πιστεύης στὸ ἀπόλυτο σὰν τὸ Σπινόζα, ἢ πιστεύης στὸ σχετικὸ μονάχα, σὰν τὸν Auguste Comte. Καὶ οἱ Ὅμηροι καὶ οἱ Σαιξπηροὶ περνοῦν ἀπὸ τὸ κόσκινο τοῦ σχετικοῦ στὰ χέρια ὠρισμένων ἐξεταστῶν τους, κ' ἓνα τραγούδι τοῦ Βερλαῖν, τοῦ Πορφύρα, ἢ ἓνα δημοτικὸ τραγούδι μᾶς συγκινοῦν καὶ μᾶς τρελαίνουν, ἀπόλυτα. Ὅμως ἀλλοίμονο στοὺς ἀφηρημένους ὄρους, ὅταν ἀπὸ τὰ γνωστικὰ μυαλὰ τῶν δημιουργῶν τους πὸ ξέρουν πὼς τοὺς μεταχειρίζονται, πέφτουνε στὸ παζάρι τῶν πολλῶν καὶ κάποιων σὰν τοὺς φαιδρὸς κριτικὸς τῶν ἀποκόμματων πὸ εἶχες τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ προμηθεύσης!

Ἀγαπητέ μου Ριάδη

Αἰσθάνομαι πιὸ κατάκαρδα ἀπὸ τὴ δικὴ σου τὴ λύπη πὸ θὰ σοῦ προξενήσω, γράφοντάς σου πὼς μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ εἰσακούσω τὴν παράκλησή σου καὶ νὰ ἔλθω στὴ Θεσσαλονίκη. Αὐτὸ τὸ ἀδύνατο νοησέ το ἀπόλυτα καὶ ἀδιάλλαχτα. Ἀδύνατο, γιὰ λόγους φυσιολογικούς, ψυχολογικούς, κοινωνιολογικούς, φυσικούς καὶ μεταφυσικούς πὸ μὲ κυβερνοῦν, πὸ μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ τοὺς παραβῶ, πὸ μὲ ζοῦν καὶ πὸ μὲ θανατώνουν, πὸ εἶναι τὸ ἐγὼ μου μὲ ὄλη του τὴν ποίηση καὶ μὲ ὄλη του τὴν ἀθλιότητα. Μὴ ζητᾶς περισσότερα· δὲν εἶμαι παρουσιάσιμος. Αἰσθάνθηκα τὴ λύπη νὰ ἀρνηθῶ κατὰ καιροὺς προσκλήσεις, ἀπὸ τὸν ἔξω Ἑλληνισμό πὸ ἂν ἴμμοροῦσα νὰ τίς δεχθῶ, καὶ ἠθικὸ καὶ ὕλικὸ θὰ εἶταν τὸ κέρδος μου. Δὲ μπορῶ. Εὐχαρίστησε ἀπὸ μέρος μου ὄλους τοὺς εὐγενεῖς πὸ τόση τιμὴ μοῦ κάνουν φίλους καὶ ἀνθρώπους. Κ' ἔπειτα, σκέψου το καλά: Καὶ ἂν μοῦ εἶταν ἀπὸ τὸ φυσικὸ μου καὶ ἀπὸ τὴ ζωὴ μου δυνατὸ νὰ ἐκπληρώσω τὴν ἐπιθυμία σου, θὰ εἶχα λόγους νὰ διστάζω στὴν περίστασι αὐτὴ ἢ παρουσία μου στὴ Θεσσαλονίκη ὕστερ' ἀπὸ τὸ θόρυβο αὐτὸ πὸ ἔγινε, ὅσο καὶ ἂν εἶναι ὁ θόρυβος πνευματικὸς πάντα, καὶ μὲ ὅλα τὰ κράτηατα τῶν βατράχων, θὰ ἔκανε, καὶ ἄθελα, νὰ πλησιάσῃ μιὰ ἔκφραση σεμνῆ καὶ ἀριστοκρατικὴ τιμῆς πρὸς ἓνα λειτουργὸ τῆς τέχνης, σὲ εἶδος πολιτικῆς διαδηλώσεως. Καὶ εἶναι κάποιον σύνορον πὸ χωρίζει τὸν ποιητῆ, ὅσο καὶ ἂν εἶναι καὶ αὐτὸς δημόσιος ἄνθρωπος πὸ κρέμεται ἀπὸ κρίσεις, ἐπικρίσεις, περιέργειες, παρεξηγήσεις καὶ πολεμικὰς λογῆς, πὸ τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸν πολιτευτῆ. Γι' αὐτὸ νομίζω πὼς ἀφοῦ ἔχετε τὴ διάθεσι νὰ μὲ κάμετε ὑποκείμενον μιᾶς γιορτῆς, ἢ γιορτῆ

αυτή σωστότερο είναι να έχω χαρακτήρα, ήσυχο, σεμνό, γαλήνιο, όσο και αν είναι επιδεικτικός. Ένας πολιτικός, ένας άνθρωπος της δράσεως (γ) έχει ανάγκη άμεση και απαραίτητη συναγωνιστών, βοηθών, εκλογέων λογής. Ένα δημοψήφισμα τον ανεβάσει, τον βαρυνώνει. Δέ γίνεσαι βουλευτής παρά αν πάρης ώρισμένο αριθμό ψήφων. Ένας ποιητής, μέσα στη μοναξιά του, πάρη δέν πάρη ψήφους, δέν παύει να είναι ο ίδιος, ποιητής με τὸ πάθος του και με τὴ φροντίδα του να τὸ πραγματοποιῆ, για τὸν ἑαυτό του πρῶτα και για τὴ χαρὰ τῶν φίλων του ἢ δέκα είναι ἢ τρεῖς ἢ πεντακόσιοι. Ἀλλὰ ἡ ὠραιότερη για μένα ἱκανοποίηση, αν ὑποθέσουμε δι' μου χρειάζεται τέτοια ἀπὸ τὸ ἄγγελμα πὸ μου δίνεις πὸς ἕνας Σύλλογος ἐπώνυμος μου καταρτίζεται; Μοῦ θυμίζει τὴν Ἑταιρεία πὸ εἶχε συστηθῆ πρὸ πολλῶν χρόνων στὴν Ἀγγλία δταν ἀκόμα ζοῦσε ὁ μέγας ποιητής Ροβέρτος Μπράουνιγγ για να διαβάσουν, να μελετοῦν και να ἐξηγοῦν τὰ ποιήματά του· να τὰ ἐξηγοῦν, γιατί, πραγματικά, ἦταν δύσκολος πολὺ και σὲ πολλὰ ἀληθινὰ ἀκατάληπτος, ἀπὸ τὸ περίπλοκο σῶμα τῆς ιδέας και τοῦ αἰσθήματος (δ) μισοειπωμένων, ὑπονοημένων, ἐξακοντισμένων στὴν περίεργα ἐκφραστικὴ του γλῶσσα. Οἱ θαυμαστὲς του δικαιολογοῦσαν τὸ σκοτάδι τῆς ποιήσεώς του ἀπὸ τὸ περίσσιο τῆς φεγγοβόλῃ πὸ θαμπώνει τάχα τὰ διανοητικὰ μάτια. Τοῦτο είναι κάπως σόφισμα. Αδιάφορο. Ἡ δική μου περίπτωση είναι κάπως ἄλλη. Δύσκολος μπορεί να εἶμαι ἐδῶ κ' ἐκεῖ, ἀπὸ τὴν ποιητικὴ ἐκμετάλλευση θεμάτων πὸ ἀπὸ τὸ φυσικὸ τους δέν είναι «δύο και δύο κάνουν τέσσερα». Ακατάληπτος δέν εἶμαι παρά για κείνους πὸ δέν ἔχουν ιδέα οὔτε τί εἶμαι οὔτε τί είναι ἡ ποίησις. Κάτου ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ οὐρανὸ και τὸ φῶς του τὸ τραγούδι μας δέν μπορεί να θγαίνῃ, θέλουμε δὲ θέλουμε, παρά με φῶς. Ένας Σύλλογος, με φωτεινὴ διεύθυνση, φέρνοντας τ' ὄνομά μου, ὡς πρόφαση περισσότερο, παρά ὡς ἐνδειξὴ τιμῆς. τ' ὄνομά μου — σχεδὸν ἄσχετο με τὸ ἄτομό μου, τ' ὄνομά μου ὡς σὺ μ θ ο λ ο μιᾶς παθητικῆς ἀγάπης πρὸς τὴν ποίηση και τὴν τέχνη, ἐρχόμενος σὲ κάποια ἐπαφὴ μ' ἐμένα για να τὸν ἐξυπηρετήσω ὅπως διόλου ἀπρόσωπα, ἀνιδιοτελῶς σὲ ζητήματα σχετικὰ με τὴν αἰσθητικὴ και με τὴν ἱστορία τῆς ποιήσεώς μας, με ἀπορίες ἴσως και με ρωτήματα σχετικὰ με τοὺς στίχους μου και με τὸ ἔργο μου, στὰ ὅποια θὰ μπορούσα να ἀποκρίνομαι διαφωτιστικὰ ὅπωςδήποτε — θὰ μπορούσε ἴσως να κινήσῃ κάτι, να σημειώσῃ ἕνα σταθμὸν.

Μὲ κίνδυνο να σὲ ἀποζαλίσω, ἐκπληρώνω τὴν ὑπόσχεσή μου να ξαναγυρίσω στὴν κυρία Μανουέλα. Είναι ἡ κυρία πὸ μου ἔκαμε τὴν ὑψηλὴ τιμὴ να μου ἀπαντήσῃ στὸ γράμμα μου για τὸν Ἀποστολάκη. Και λοιπὸν: Πρὸ ὀλίγου καιροῦ — ἕνας ἢ δυὸ μῆνες — μιὰ νεαρὰ κυρία εἶχε τὴν καλωσύνη, συνοδευμένη με μιὰ οἰκειότατή μας δεσποινίδα, να μ' ἐπισκεφθῆ στὸ σπίτι, περαστικὴ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ κυρία — κάποτε πρὸ δυὸ τριῶν χρόνων (ε) τὴν εἶχα ξαναἰδῆ στὸ σπίτι κοπέλλα, αν καλὰ θυμοῦμαι — ἦρθε αὐτὴ τὴ φορὰ με κάποια ἐφόδια πρὸς ἐμένα και με κάποια, καθὼς ἔλεγε, παράκληση. Κρατοῦσε δυὸ τρεῖς ἐφημερίδες στὸ χέρι ζαρωμένες, τριμμένες, τυλιμένες κι' αὐτὰ σ' ἕνα ἄλλο σὰν ποντικοφαγωμένο φύλλο. Μοῦ ἔφερε τὸ ἔργο τῆς για να τὸ ἰδῶ και να τῆς εἰπῶ αν πρέπη να ἐξαλοκουθῆ να γράφῃ. Σὲ θαρὺ μελᾶ μ' ἔδανε ζητώντας μου τέτοιας λογῆς πιστοποιητικά. Μὰ τί εἶταν τὸ ἔργο τῆς; Σὲ τρία φύλλα μιᾶς ἐφημερίδας τῆς Θεσσαλονίκης τρία χρονογραφήματα, Θεέ μου! με τὴν ὑπογραφή Μανουέλα. Με τὴ ματιὰ πὸ τῆς ἔρριξα, ἐθαύμασ' ἀπὸ μέσα μου τὴν ἀφέλεια τῆς κυρίας. Μὰ τί διάβολο, κυρία εἶταν, τῆς εἶπα δι' εὐχαρίστως θὰ τὰ διαβάσω, και θὰ τῆς πῶ τὴν ἐντύπωσή μου, ἀφοῦ δὲ μπορούσα να κάμω τίποτε ἄλλο παρά με χαμόγελο να δεχθῶ τὸ διορισμό μου. Ἰστερα ἡ κυρία ἔδειξε διάθεση να μου πλέξῃ κ' ἐμένα φιλοφρονήματα για τὰ ποιήματά μου πὸ δέν τὰ καταλαβαίνει ὅμως, μοῦ ἔλεγε, ἢ πὸ λίγα καταλαβαίνει, μὰ με τρόπο τέτοιο μοῦ μιλοῦσε, με ὅλη τὴ φαινομενικὴ τῆς εὐλάβεια, πὸ ἀμέσως διαισθάνθηκα πὸς ἔχω να κάμω με πλάσμα πὸ δέν σκαμπάζει. Και ἄρχισα κ' ἐγὼ να μὴν καταλαβαίνω τί νόημα εἶχε ἢ ἐπίσκεψή τῆς πρὸς ἐμένα. Πολλὰ κομπλιμέντα ἀπὸ κάθε λογῆς ἀνθρώπους δέχεται ὁ ποιητής Παλαμᾶς, στὸ πόδι· ἄλλ' ἡ πείρα τὸν ἔμαθε να ξεχωρίζῃ τὴν εἰλικρίνεια και τὴν οὐσία τοῦ

κομπλιμέντου, από τὰ φιλοφρονήματα τῶν ἀνθρώπων πού ἦ ζητοῦν ἀπό κοσμική εὐγένεια νὰ μέ κομπλιμεντάρουν ἢ πού δὲ μέ ξέρουν καὶ δὲν ὑποπτεύονται τίποτε ἀπὸ τί εἶμαι. Μολαταῦτα — ὁ ποιητὴς ἔχει τόσην ἀφέλεια, συχνὰ παιδιαρίζει, συχνότερα δὲν ὑποπτεύεται ὡς πού μπορεῖ νὰ φτάσῃ ἢ κουταμάρα ἔστι καὶ μᾶς νεαρᾶς χαριτωμένης κυρίας. Ἄντὶ νὰ γελάσω, ν' ἀλλάξω κουβέντα, ἢ νὰ σφραγίσω τὸ στίχια μου δείχνοντας πὼς δὲν εἶταν ἀπαραίτητη ἢ ἐπίσκεψή της, σηκώθηκα, πῆρα ἀπὸ μιὰ γωνιὰ τὸν τελευταῖο μου τόμο, «Τοὺς πεντασύλλαβους», θυμήθηκα ἓνα ποιηματάκι μου, τεχνικὰ γιὰ μένα ἄψογο, μὰ ἀπλὸ στὴν οὐσία του, χωρὶς κανένα ἀπὸ τοὺς λυρικοὺς ἐκείνους ἀπὸ τὴν ἱστορία ἢ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία ὑπαινιγμοὺς πού σταματοῦν συχνὰ τὸν κοσμικὴ, ποιηματάκι τέσσερες στροφές πού μοῦ εἶναι πολὺ συμπαθητικὸ (σελ. 48. Δυὸ μάτια.) καὶ ἄρχισα νὰ τὸ διαβάζω, λέγοντάς της: — Ἦθελα νὰ ἰδῶ τί δὲν καταλαβαίνετε ἀπ' αὐτό: (Ἄν δὲν ἔχη[ς] «Τοὺς Πεντασύλλαβους» καὶ ὅτι ἄλλο ἀπὸ ὅσα δὲν ἔχουν ἐξαντληθῆ γράψε μου νὰ σοῦ τὰ στείλω). (Τὸ διάβασμά μου, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ, εἶταν ἢ ἀσύγκριτη ἑρμηνεία τῶν στίχων μου. Ἦ φράση δυὸ μάτια καθὼς ἐπαναλαμβάνεται σὲ ὄλες τίς στροφές δίδει τὸν τόνο, τὸ νόημα, τὸ αἶσθημα, σὰ μουσικὴ romance πάρε τὸ ποίημα καὶ εἶσαι μέσα του· αἶσθημα χρειάζεται τίποτε ἄλλο.) Τὴ ρωτῶ: — Τί δὲν καταλάβατε ἀπ' αὐτό; Ἦ κυρία στενοχωρήθηκε, μὰ εἶχε τὴν καταπληχτικὴν εἰλικρίνεια νὰ μοῦ ἀπαντήσῃ: — Δὲν ξέρω... Μὰ τί ἐννοεῖτε μ' αὐτό; — Ἐμεινα ἐμερόντητος. Εἶδα πὼς εἶχα νὰ κάνω μὲ παχύδερμο πρώτης! Ἦ νεαρά κυρία μολαταῦτα ξαναῆρθε νὰ πάρῃ τὰ ἔργα της. Μὲ ρώτησε «ἂν πρέπη νὰ ἐξακολουθῆ νὰ γράφῃ». Τὴν καθησύχασα. Μοῦ ζήτησε τὸ κομψὸ δέμα καὶ ἀπεχώρησε ρωτώντας με ἀκόμη ἂν εἶτανε μέσα σ' αὐτὸ κ' ἓνα δαχτυλογραφημένο χρονογραφοδιήγημα, σὰ νὰ εἶχε φόβο πὼς μποροῦσα νὰ τῆς τὸ κατακρατήσω, γιὰ νὰ ἐλαττωθῆ ὀπωσδήποτε ἢ λάμψη τῆς δόξας της. Τὴν καθησύχασα καὶ γι' αὐτό. Τὸ λαμπρὸ αὐτὸ ἐπεισόδιο τῆς ζωῆς μου μοῦ τὸ θύμισε ἢ ἐμφάνιση τῆς κυρίας Μανουέλας στὸν τύπο, ἀπαντώντας μου στὸ γράμμα γιὰ τὸν Αποστολάκη.

Φίλε Ριάδη, δὲν ὑπάρχει μέσος ὅρος ἢ θὰ σὲ διασκεδάσῃ τὸ γράμμα μου ἢ θὰ σὲ πλήξῃ· ἐπιθυμῶ τὸ πρῶτο, γιὰ τὸ δεύτερο, μὴ σὲ πειράξῃ πολὺ. Θυσίασε ἀπὸ τίς πολύτιμες στιγμές σου γιὰ τὸ διάβασμά του. Εἶχα καὶ ἄλλα νὰ σοῦ γράψω· ἀναβάλλω· ἂν μποροῦσαν νὰ στοχαστοῦν κάποιοι νεαροὶ ἢ καὶ γηραῖοι — ὑποθέτω, δημοσιογραφίσκοι καὶ αὐτοῦ κ' ἐδῶ, πὼς δταν μιλοῦνε γιὰ μένα μ' ἓνα ὠρισμένο τρόπο, συλλαμβάνοντ' ἐπ' αὐτοφόρῳ ἀνήξεροι καὶ τῶν στοιχειωδέστερων τῆς τέχνης, θὰ ντρέπονταν γιὰ τὸ κακὸ πού παθαίνουν. Μὰ τί νὰ γίνῃ! Συγχωροῦνται. Ἄσυγχώρητοι εἶναι οἱ προμελετημένοι, οἱ κακόπιστοι, οἱ διαστροφεῖς.

Τελειώνω σημειώνοντάς σου ἓνα καταχθόνιο, φοβερό, δολοφονικὸ παρόραμα πού βέβαια (στ) θὰ χτύπησε καὶ τὸ δικό σου μάτι: Στὸ φύλλο τῆς «Μακεδονίας» τῆς 30 Ἰανουαρίου ἐ.ε. στὸ ἄρθρο «Ὁ Παλαμᾶς ἀμύνεται παντοῦ»²¹ ἐκεῖ πού γράφω: «Ἄπ' τὸ ποίημά μου οἱ «Πατέρες» στὸ βιβλίο τῶν «Βωμῶν») ἢ παρενθετικὴ μου φράση («Ἐκδοσὴ πρώτη, σελ. 16)» ἔγινεν ἀνεξήγητα «Σκιτσάκι πρώτης!» Θὰ μπορούσε τάχα ἂν καὶ ἀργά, νὰ διορθωθῆ;²²

Ἀθήνα 7 Αὐγούστου 1927

* Χαρτὶ ἀλληλογραφίας λευκὸ κοινὸ. Τέσσερα φύλλα διπλά. Τὸ τέταρτο, ἀριθμημένον μὲ σελίδες στὴ σειρὰ 4, 6, 7, 5.

α. Διαγρ. «τῆς»

ἑξακοντισμένην»

β. » «κάπως»

ε. Διαγρ. «μοῦ εἶχε»

γ. » «τῆς πυγμῆς»

στ. » «κ' ἐσένα»

δ. Διορθ. «μισοειπωμένον, ὑποννημένον στὴν

Ἀγαπητέ μου Ριάδη

Ἄν μπορούσες νὰ λάβης μιὰν ἰδέα καθαρὴ τῆς βάρβαρης ζωῆς ποὺ ἀναγκα-
στικὰ ζῶ καὶ ποὺ μπορεῖ κανεὶς ἐπὶ τέλους νὰ μὴ φταίῃ γι' αὐτό, ἀλλὰ ἡ Μοῖρα,
ἤ, καλύτερα, ἡ Ἀδράστεια τῶν ἀρχαίων — θὰ καταλάβαινες τὴ συγκρατητὴ
ἀθυμία ποὺ με δέρνει, καὶ φτάνει γιὰ νὰ μοῦ δένη τὰ χέρια, ὄχι ὁμως καὶ τὴ
σκέψη μου, ποὺ πάει ἀπάνω ἀπ' ὄλα, μὰ ποὺ καὶ αὐτὴ αἰσθάνομαι πὼς ἀρχίζει νὰ
παθαίνη ἀπὸ ἐραδεῖα δηλητηρίαση. Ὅ,τι κι ἂν πάθῃ, με πιάνει μιὰ λαχτάρια ποὺ
στὸ τέλος μοῦ γίνεται ἡδονικὴ καὶ μοῦ μιλεῖ σὰ φωνὴ τοῦ χρέους ποὺ γίνετ' αἰσθη-
μα, μιὰ λαχτάρια ὅταν συλλογίζομαι πὼς πρέπει, πὼς χρειάζεται ἡ παρουσία μου
στὴ Θεσσαλονίκη — ὅπως καὶ ὅποιος καὶ ἂν εἶμαι — ὄχι γιὰ ν' ἀκούσω κάποιες
ἐκδηλώσεις προσοχῆς, συμπάθειας, ἀγάπης ποὺ θὰ με συγκινήσουν καὶ ποὺ δὲ θὰ
ξέρω πὼς ν' ἀποκριθῶ σ' αὐτές, — ἀλλὰ πὼς πρέπει ἡ παρουσία μου, γιὰ ν' ἀκου-
σθῇ ἡ φωνή μου ἀπὸ κάποια γωνιὰ τῆς μεγάλης Θεσσαλονίκης σὲ κάποιο κύκλο
— ὅσο ἀραιὸς καὶ ἂν εἶναι — κάποιων φίλων — μοῦ φτάνουν — καὶ κάποιων πε-
ρίεργων. Οἱ (α) παράξενοι αὐτοὶ ἄνθρωποι ποὺ με θράσος μοναδικὸ δάλθηκαν νὰ
εἰποῦν πὼς δὲν ἀξίζω τίποτε, δὲ στοχάζονται πὼς μοῦ ἔκαμαν ἓνα μεγάλο καλό:
Μὲ ἀνάγκασαν νὰ ξανακοιταχθῶ: πῆρα εὐαχύτερη συνείδηση καὶ φωτεινότερη τοῦ
τί ἀξίζει καὶ γιατί ἀξίζει ἡ ποίησή μου καὶ τὴ γνώρισα ἀσφαλέστερα. Θὰ διασκεδά-
σοιμε. Λέγοντας ἡ φωνή μου μὴ νομίσῃς πὼς πρόκειται γιὰ καμιὰν ἀπολογία
ἢ γιὰ καμιὰ πολεμικὴ. Γιὰ τὸ Θεό. Ἔχουσι τὴν γνώσιν οἱ φύλακες. Ἡ φωνή μου
θὰ εἶναι ἡ ρετσιτατίθα ἑνὸς τραγουδιστῆ, συναδέλφου σου, ἀμύητου στὸν
ἤχο, ποὺ ἡ μουσικὴ του εἶναι ὁ στίχος μου. Μά, ὦ Θεέ μου! Ἀλλοιώτικα ἔπρεπε ν'
ἀρχίσω, καὶ με παρασύρει ἡ περιαιτολογία μου. Τὰ τραγούδια σου «τῆς Φιρμα-
θούλας»^α εἶναι χαριτωμένα, καὶ στὸ εἶδος τους ἀσύγκριτα. Τὸ ὑποπτεύθηκα
ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ μοῦ ἀπάγγειλες ἓνα δυό. Στὴ «Μακεδονικὴ Τέχνη»^β (νὰ ἓνα πε-
ριοδικὸ ποὺ τίποτε δὲν ξέρω ἂν θγῆκε, ἂν θγαίνη, πὼς θγαίνει, μὰ δὲν πειρά-
ζει) (β) τὰ διάβασα, καὶ μερικὰ, καθὼς λέμε ὁ κοσμάκης, τὰ ρούφηξα, γιὰ τὴν
ἐντεχνή τους ἀφέλεια, γιὰ τὸν τολμηρὸ τους γλωσσικὸ τοπικισμό, γιὰ τὴν παραστα-
τικὴ τους πρωτοτυπία, γιὰ τὸ χάρισμά τους νὰ μὴ δίνουν τὴ χάρη τους ἀπὸ τὸ
πρῶτο διάβασμα, μὰ νὰ γυρεύουν ξαναδιάβασμα. Καὶ πὼς προσπαθοῦν νὰ
φυλάξουν τὰ σύνορα τῆς «pure poesie» (σοῦ γράφω γαλλικὰ τὴ λέξη, γιὰτ' εἶναι
τοῦ συρμού) γιὰ νὰ μὴ γλιστρήσουν σὲ εὐκολοὺς ρητορισμοὺς. (Σοῦ γράφω
τὴ λέξη ρητορισμοὺς καὶ γελῶ ποὺ συλλογίζομαι πὼς οἱ κατακριτὲς μου
μοῦ κοπανᾶν συχνὰ τὴ ρητορικὴ μου, ἀπαίδευτοι καὶ ἀνυποψίαστοι, καλὰ καλὰ
μὴ γνωρίζοντας νὰ διακρίνουν καὶ νὰ ξεχωρίζουν κάποια ἐλαττώματα ποὺ κάνουν
στοὺς μέτριους ποιητὲς τὴν ποίησιν σὰ μιὰ στιχουργημένη ρητορεία, ἀπὸ τὴν ρη-
τορικὴ τοῦ λυρισμοῦ, τὴν ἀχώριστη ἀπὸ τὴν μεγαλόπνευστη καὶ τὴν σὲ
κοίτη πλατεῖα ἀπὸ καταβολῆς τοῦ στίχου, τὴν ἴδια, ρέουσα καὶ ξεχειλίζουσα ποίη-
ση. Θὰ ἤθελα τὰ «Τραγούδια τῆς Φιρμαθούλας» νὰ τὰ βλέπαμε χωριστὰ καὶ καλαί-
σθητα σὲ βιβλίον θαμμένα γιὰ νὰ βρίσκουν εὐκολα καὶ νὰ τὰ χαίρωνται ὅσοι ἀγα-
ποῦν τὴν ποίησιν, ὄχι σὰν κατάκτηση συρμού ἀλλὰ σὰν κάτι στάσιμο στὴν ὁμορφιά
του. Τὸ γράμμα μου αὐτὸ θ' ἀκολουθήσῃ καὶ ἄλλο. Σήμερα Κυριακὴ πρωτῆ. Ἡ ζωὴ
μου, τὸ ἐπαναλαμβάνω, βάρβαρη ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους καλοπροαίρετους μὰ ποὺ
δὲν ὑποπτεύονται τὴν ψυχολογία καὶ τὰ μαρτύρια ἑνὸς φτωχοῦ — ἄς τὸν ποῦμε —
ποιητῆ ποὺ γέρασε με τὸ πάθος του. Σὲ φιλῶ.

Παλαμᾶς.^α

* Χαρτί ἀλληλογραφίας λευκὸ κοινὸ. Ἐνα φύλλο διπλό. Στὸ ἐπάνω περιθώριο τῆς πρώτης
σελίδας με τὸ χέρι τοῦ ποιητῆ: «Νεραντζιά μωσκοβλοῦσε — βασιλόπουλο περνοῦσε — πὼς τὸ
τραγουδοῦν τὰ χεῖλη μου».

α. Διαγρ. «περίεργοι»

β. Διαγρ. «εἶναι»

Αθήναι 9 Νοεμβρ. 1927

Αγαπητέ μου Ριάδη

Είχες δὲν εἶχες, τὰ κατάφερες. Στὸ τελευταῖο μου γράμμα,³⁶ βαργεστισμένος καθὼς ἦμουν καὶ νευριασμένος, ὕστερ' ἀπὸ κάποιο ἄνετο (α) πέρασμα, ἀπὸ τὸ ξαναγύρισμα σὲ ἀντιπαθητικὰ πράγματα, σοῦ ἔβαλα τελεία καὶ παύλα στὴν ὑπόθεση. Τί διάβολο! Πέρασεν ὁ Αἰ Δημήτρης, ὁ ποιητικώτατος πρωτοστάτης σας, καὶ ὁ χειμωνιασμένος Νοέμβριος μου ἀφαιροῦσε καὶ τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν ὄρεξη τοῦ (β) ταξιδιοῦ αὐτοῦ μέσα στὸ ὅποῖον, θέλοντας μὴ θέλοντας, μ' ἔμπασες. Ὅταν μοῦ ἦρθε τὸ τηλεγράφημα Μισιρλόγλου - Ριάδη. Τί νὰ κάμω! «Φόρεσε κ' ἐσύ, Χριστέ μου, κόκκινα ποδήματα» κατὰ τὴν παροιμία. Συγκινημένος σὰς ἀποκρίθηκα. Πῶς μπορούσε ἀλλιῶς νὰ γίνῃ; Ἄλλὰ ἐνῶ [εἶχα] ἠσυχάσει, ξαναβάλλθηκα στὴν ταραχὴ μου. Προχθὲς ἔλαβα τὸ ὑποχρεωτικὸ γράμμα τοῦ κ. Μισιρλόγλου, ἡμιεπίσημο· σήμερα τοῦ ἀποκρίθηκα³⁷ ὑποθέτω πῶς θὰ λάβῃς γνώση του. Καὶ λοιπὸν, καθὼς εἶναι στὸ πρόγραμμά σας, φεύγω μὲ τὸ τραῖνο Σάββατο βράδυ στίς 19 τοῦ μηνὸς καὶ θὰ εἶμαι τὸ πρῶτ' ἐν Θεσσαλονίκῃ³⁸. Θὰ μὲ συνοδεύουν ἡ κόρη μου καὶ ὁ γιός μου. Ἐλπίζω πῶς θὰ μὲ δεχθῆτε στὴν π ρ ο ν ο μ ι α κ ή σ α ς — καθὼς τὴν εἶπε τώρα τελευταῖα ὁ Παπαναστασίου — πόλῃ ἠσυχά, ἀθόρυθα, σεμνά. (Αὐτὴ τὴ στιγμή παίρνω τὸ γράμμα σου τῆς Τρίτης. Μὲ πνίγει μιὰ ξεχωριστὴ συγκίνηση. Αἰσθάνομαι πῶς δὲν εἶμαι ἄξιος τέτοιας ὑποδοχῆς· ἀλλὰ φέρνω στὴ σκέψη μου τὴν Ποίηση ποὺ τὴν ἔκλεισα μέσα στὴν καρδιά μου ἀπὸ τὰ μικρά μου χρόνια, θεότητα ἐξιδανικευτικὴ κ' ἐξιλεωτικὴ, καὶ παρηγοροῦμαι· ἡ Θεσσαλονίκη δεξιώτατα τιμᾷ καὶ πανηγυρίζει (γ) στὸ πρόσωπό μου τὴν Ποίηση ποὺ ἔκαμε στὴν Ἑλλάδα ν' ἀνθίσουν τὰ ωραιότερα ἄνθη της. Καὶ ὅμως δὲν μ' ἐμποδίζει οὔτε αὐτὸ νὰ σὲ θερμοπαρακαλέσω νὰ γίνουν ὄλα λιτὰ καὶ ἀπλᾶ γιὰ νὰ γλυτώσω ἀπὸ τὸν κίνδυνον μελοδραματικῶν ὑπερβολῶν ἐγὼ ὁ μοναχικὸς ρεμβαστικὸς τραγουδιστής, καὶ μὲ ὄλα τὰ ἔθνικά μου σαλπίσματα, ποὺ δὲν ἔχω τίποτε κοινὸ μὲ τοὺς πολιτικούς καὶ τοὺς στρατιωτικούς ἥρωες καὶ μὲ κανέναν ἐπίσημο.

Τώρα, γυρίζω πάλιν στὸ πρόγραμμά σου. Θυμᾶσαι πῶς μοῦ μιλοῦσες γιὰ μιὰ δεξίωση ποὺ θὰ μιλοῦσαν ἄλλοι — δὲν ξεύρω ἀκριβῶς — θὰ ἀπαγγελλόνταν ποιήματά μου κτλ. Νομίζω πῶς θὰ εἶναι ἡ δεξίωση ποὺ θὰ μιλήσῃ ὁ φίλος κ. Ἀντωνιάδης. Μιλήσαμε τότε σχετικῶς μ' ἐκεῖνα ποὺ θὰ μπορούσα ἐγὼ νὰ εἰπῶ στὴ δεξίωση αὐτὴ, λόγια ὄχι βέβαια πολλῆς ὥρας γιὰ νὰ κουράσουν. Νομίζω λοιπὸν πῶς, καθὼς τὸ σχεδιάζω, μπορῶ νὰ σὰς προσφωνήσω ἐκεῖ τελευταῖος ἐγὼ· μιὰ προσλαλιά, τὰ εὐχαριστήριά μου· λόγια ποὺ δὲν θὰ διαρκέσουν παρά, τὸ πολὺ πολὺ 20 λεπτὰ τῆς ὥρας. Συμφωνεῖς; Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα, τὰ ἀπροσδόκητα, ἔχει ὁ Θεός. Κάτι θὰ βρῶ νὰ τραυλίσω, δὲν εἶμαι ἰκανὸς τίποτε νὰ αὐτοσχεδιάσω, «ἀκοιμῶς εἶμι δοῦνε λόγον», καθὼς λέει ὁ Εὐριπίδης, εἰς πλῆθος. Μίαν ὅμως ἐπιθυμίαν ἔχω καὶ στηρίζω σ' αὐτὴν τὴν κυριώτερην αἰτιολογίαν τῆς παρουσίας μου αὐτοῦ: μιὰ μου διάλεξη ποὺ θὰ εἶναι, καθὼς ὄλων τῶν διαλέξεων, ἡ διάρκειά της, τὸ πολὺ πολὺ μιὰ ὥρα, κάτι λιγότερο πάντα. Τὴν ἔχω ἔτοιμη καὶ ἐπιγράφεται: «Ὁ ποιητῆς καὶ τὸ τραγοῦδι τοῦ». Πιστεύω πῶς θὰ εὐρεθῇ τὸ κατάλληλο μέρος γιὰ νὰ μιληθῇ, ἐσεῖς ζέρετε καλύτερά μου, μιὰ κῆθουσα ὅποιαδήποτε. Ὁμιλία φιλολογικὴ πάντα, μὰ ποὺ ἡ ἔννοια, ἡ σημασία καὶ ἡ γλῶσσα της πάει πρὸς πέρα, σ' ἓνα ὀλόκληρο ἔθνος, καὶ γιὰ τοὺς ὀλίγους καὶ γιὰ τοὺς πολλούς.

Ἔχεις δίκιο νὰ σημειώνης πῶς «πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἡ πρᾶξις τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου, ἄνευ προγενεστεροῦ εἰς τὰ χρονικά μας.» Σωστά. Πῶς νὰ μὴν ὑπερηφανεύομαι, ἀλλὰ καὶ πῶς νὰ μὴ τρομάζω... τὴν ἀσημότητά μου! Ποιὸς θὰ τὴν ἐξάρῃ; ἡ δημοσιογραφία. Ἐδῶ δὲν εἶδα νὰ γίνεται κανεὶς λόγος, οὔτε εἶδα κανένα δημοσιογράφο, οὔτε αὐτὴ τὴ στιγμή ἀριθμῶ κανένα ἐγκάρδιο φίλο, ἀλλὰ καὶ ἂν ἔβλεπα κανένα μ' ἐμποδίζει ὁ φόβος μιᾶς παρεξηγήσεως νὰ κάμω

και ἀπλὸ λόγo, προκειμένου γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου. Ἐδῶ και τὰ σημαντικώτερα γεγονότα μπορεῖ νὰ ἐξηγηθοῦν μ' ἓνα λόγo: διαφήμισις, ρεκλάμα! Τὸ νομίζουν οἱ ἐφημερίδες πῶς ἀξίζει νὰ γίνεται λόγoς γιὰ τέτοια πράγματα. Τὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα» ἀγνοῶ πῶς και ἂν θὰ φιλοξενήσῃ στὰς στήλας της τίποτε γιὰ τὸν πρὸ ὀλίγου ἀκόμη ἐπιθυμητὸ της συνεργάτη. Τί λέγει ὁ κ. Χαμουδόπουλος;

Σὲ φιλῶ συγκινημένος και καλὴν ἀντάμωσιν.

Κωστῆς Παλαμᾶς

* Χαρτί ἀλληλογραφίας λευκὸ κοινὸ. Δυὸ φύλλα, τὸ πρῶτο διπλὸ.

α. Διάγρ. «περάσματα»

β. » «τρα-»

γ. » «τὸ»

7*

Ἀθήνα, 23.12.27

Ἀγαπητέ μου Ριάδη

Καθὼς γύρισα, ἀδιαθέτησα. Βήχας, πονοκέφαλος, ἐλαφρὸς πυρετὸς μὲ κρατοῦν σὲ κατάστασιν πού μ' ἐμπόδισε ταχύτερα νὰ σοῦ γράψω και νὰ σοῦ ξαναστείλω, ὕστερα ἀπὸ τὸ ἐγκάρδιο πάντα, μὰ και ἡμιεπίσημο τηλεγράφημά μου, τὰ — πῶς νὰ τὰ εἰπῶ; — τὰ εὐχαριστῶ μου. Θὰ εἶδες και θὰ ἀντελήφθῃς ὅτι ἔκαμα στήν τριήμερην αὐτὴν ἱστορικὴ παραμονὴ στή μεγάλη σας χώρα — κ' εὐχομαι νὰ εἶναι και παραμονὴ μιᾶς κάποιας αὐγῆς τοῦ Ὁραίου ξεκινημένης ἀπὸ τὴ βορεινὴ μας ἐνέργεια στή μεσημβρινὴ μας νύστα. Ἐκαμα ὅτι μποροῦσε νὰ κάμῃ ἓνας ποιητῆς δειλός, ξαφνισμένος, ἀσυνήθιστος πρὸς τέτοιους πανηγυρισμοὺς. Ἴσως και ταραγμένος ἐδῶ κ' ἐκεῖ και ἀδέξιος δὲ θὰ φέρθηκα και ὅπως πρέπει, παντοῦ, σὲ ὅλα τὰ σημεῖα, γιὰ ν' ἀνταποκριθῶ στή δεξίωσιν αὐτὴ. Πρέπει νὰ εἶμαι συγχωρημένος. Μὰ περισσότερο μοῦ σφίγγει τὴν καρδιά ἢ σκέψη ὅτι δὲν ἐξωτερίκεψα ἀκέρια ὅλη μου τὴ χαρὰ πού μὲ συνδέει, πρῶτ' ἀπ' ὅλους και ἀπ' ὅλα, πρὸς ἐσένα. Ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία θυμᾶσαι πολὺ καλὰ πῶς ἐβγήκε ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ πρῶτο γράμμα μου σ' ἐσένα, και ὕστερα ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ πάλι συναπάντημά μας στὸ φτωχὸ κελλί ἔταν μοῦ ἀπέσπασες μὲ τὴν ὀρμὴ τοῦ λόγου σου τὴν ὑπόσχεσιν πῶς θὰ ρθῶ στή Θεσσαλονίκη. Μὲ τρῶει κάπως (αὐτὸ τὸ τρῶει νὰ μὴν τὸ ἴδῃ ὁ σοφὸς ἐπικριτῆς τοῦ σονέττου πού τελειώνει στὸ «Φτερά ἔχω. Τρῶς...» και ξεσκουμπωθῆ πάλι ὁ καθημένος) μὲ τρῶει κάπως κάποιo σου πρὸς τὴ Ναυσικᾶ ξεφωνητό, (α) ὅσο και ἂν τὸ ἐχαρακτήρισες ἀστείότητα, πῶς δὲ στάθηκα ἀπέναντί σου ὅπως θὰ ταίριαζε νὰ σταθῶ... Πολὺ πολὺ θὰ λυπηθῶ ἂν σοῦ ξέφυγεν ἔστω και γιὰ μιὰ στιγμὴ, ἄδικη και ὀδυνηρὴ, τέτοια σκέψη...

Ὅσο και ἂν δὲν εὐκαιρῆς, θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ μὲ κρατήσῃς κάπως ἐνήμερο ἂν ἔγινε τίποτε στὰ μεθεόρτια. Ἐδῶ κάποιo πρακτορεῖο πού μοῦ στέλνει ἀποκόμματα, τὰ στέλνει ἀργὰ πολὺ και ὄχι πλήρη ἔλλειπέστατα. Ὑποθέτω πῶς ἡ Ναυσικᾶ ἐφρόντισε γι' αὐτό. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ. Ἦθελα λ.χ. νὰ ἔχω κάποια θεσσαλονικιώτικα φύλλα τῆς Τρίτης τῆς περασμένης, τῆς ἐπαύριον τοῦ μισεμοῦ. Ἀνησυχῶ γιὰ τὴν τύχην τῆς στερνῆς και κυριώτατης γιὰ μένα ὀμιλίας μου «Ὁ ποιητῆς και τὸ τραγούδι του». Εἶναι ὁ τίτλος της, και ὄχι ὁ ψυχρὸς ἐκεῖνος «περὶ ποιήσεως». Ἐδημοσιεύθη; θὰ δημοσιευθῆ; Ἀπρονόητα, δὲν εἶχα παρὰ τὸ χειρόγραφο μου, και αὐτὸ σὲ πολλὰ κακογραμμένο και μὲ χωρία πού θὰ ἔπρεπε νὰ στυστοῦν, νὰ προστεθοῦν... Ἡ σκηνὴ ἐκείνη μετὰ τὸ ἀνάγνωσμα τῆς διαμφισθη-

τήσεως τοῦ χειρογράφου, καὶ αὐτὴ μ' ἐλύπησεν. Ἐπρεπεὶν ἀπὸ προτιήτερα νὰ τὰ εἶχαμεν ὄλα ταχτοποιημένα. Νομίζω πὼς ὁ μόνος τρόπος νὰ δοθῆ στὴν ὠραίαν αὐτὴ γιορτὴ ὁ ἀκριβὴς χαρακτήρ τῆς εἶναι ἓνα τεῦχος ποῦ νὰ τὰ περιέχῃ ὄλα: ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ κ. Καλεύρα ποῦ ἔδινε τὸν τόνο, καὶ ἀπὸ τὰ σύντομα λόγια μου στὴν προσφώνησιν τοῦ κ. Μιρσιλόγλου ἕως τὸν ἀποχαιρετισμὸ τοῦ κ. Δάλλα. Ὅλα αὐτὰ ταχτοποιημένα, χωρὶς τίποτε σχόλιο, τὰ γεγονότα μόνον νὰ μιλοῦν. Ἄλλὰ θὰ εἶναι τάχα εὐκολο ἓνα τέτοιο ἔντυπο; Τί πρέπει νὰ γίνῃ; — Ἐνα ἀπὸ τὰ τηλεγραφήματα τὰ σταλμένα στὰ φύλλα ἐδῶ, διατυπωμένο μὲ κάποια κακεντρέχεια καὶ μὲ ὑπογραφή Τριανταφυλλίδης (;) δημοσιευμένο, νομίζω, στὴν «Πολιτεία»,⁴ ἔλεγε: «Ὁρισμένοι φίλοι τοῦ κ. Παλαμᾶ τὸν ὑπεδέχθησαν κτλ. καὶ τελείωνε μὲ τὴν ἀναγγελίαν: «Κατὰ τῆς ἀποφάσεως τοῦ Δημοτικοῦ συμβουλίου καὶ τοῦ κύρους τῆς» (πρόκειται γιὰ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ ἐπιτίμου) θὰ ὑποβάλουν ἐνστάσεις δύο σύμβουλοι.» Θὰ ἤθελα νὰ γνωρίζω τὰ περὶ αὐτοῦ. Βέβαια, ὁ κ. Μουρίκης⁵ δὲν θὰ εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποῦ ἀφίνουν τὰ πράγματα στὴ μέση. Αὐτὰ γιὰ νὰ διασκεδάσω περισσότερο, σοῦ τ' ἀναφέρω ἐδῶ. Λυποῦμαι ἀκόμα ποῦ δὲν ἐμπόρεσα νὰ ἴδῶ τὴ Θεσσαλονίκη, καθὼς ἤθελα. Ἐχω μιὰ εἰκόνα τῆς, ἐπιβλητικὴ πάντα, μὰ συγκεχυμένη. Ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ ταξί καὶ ἀπὸ τὸ παράθυρό μου μιὰ στιγμὴ ποῦ ἔβλεπε πρὸς τὴ θάλασσα. Δὲν τὰ πάτησα τὰ χῶματά τῆς παρὰ ἡ γ ο ὕ μ ε ν ο ς δ ι α δ η λ ὼ σ ε ω ς σ ι ω π η γ ῆ ς ἀπὸ τὰ Διονύσια ἕως τὸ Μεντιτερρανεέν! — Ἐχω νὰ γράψω ἀρκετὰ γράμματα πρὸς τοὺς διαφόρους αὐτοῦ φίλους. Τηλεγραφήματα ἔστειλα πρὸς τοὺς κ.κ. Καλεύραν, Δήμαρχον, Σωτηριάδην, Μιρσιλόγλου, τοὺς κορυφαίους.⁶ Ἐχω ἀκόμη χρέη νὰ πληρώσω. Εἶδες τὸ τηλεγράφημα Σωτηριάδου πρὸς τὸν Πρύτανιν τοῦ ἐδῶ Πανεπιστημίου μας;⁷ Προσθέτουν καὶ αὐτὰ στὸ χαρακτήρα τῆς γιορτῆς. Καὶ γιὰ νὰ μὴ λείψουν πάντα τὰ αὐθάδη καὶ ἀνόητα ἀντιλεγόμενα, ἐδῶ κάποια ἔφημερίς — ἡ Βραδινὴ ἢ Ἐσπερινή,⁸ καλὰ δὲν θυμοῦμαι, μὲ εἶπε κ α ρ α γ κ ι ὅ ζ η τοῦ κ. Καλεύρα, γιὰτὶ περιμένα νὰ ἐπισκεφθῶ τὴ Θεσσαλονίκη ἀφοῦ θὰ γύριζεν ἐκεῖνος ἀπὸ τὸ ταξί[δι] του τῶν Ἀθηνῶν!

Στοὺς φίλους μας σὲ παρακαλῶ νὰ μεταδώσῃς πάλι τοὺς συγκινημένους μου χαιρετισμούς.

Σὲ φιλῶ καὶ περιμένω κάποιο σου γράμμα, ἄς εἶναι σύντομο.

Τὰ παιδιὰ μου σὲ χαιρετοῦν.

Κωστῆς Παλαμᾶς

* Χαρτί ἀλληλογραφίας λευκὸ κοινό. Δυὸ φύλλα διπλά. Ἡ τελευταία σελίδα, λευκὴ.
α. Διαγρ. «πὼς»

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Δημοσιεύτηκε μὲ χρονολογία Ἰούλιος 1875 στὸ «Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον», ἔτος 10. 1876, σ. 422. Βλ. Γ. Κ. Κατσίμπαλη, Βιβλιογραφία Κωστῆ Παλαμᾶ. Ἀθ. 1943, ἀριθ. 100.

2. Ἀξιόλογη ἦταν λ.χ. ἡ ἐκδήλωση στὸ Μαρούσι, βλ. γράμμα τοῦ Παλαμᾶ στὴ «Διοργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν Πεννητάχρονων τοῦ Παλαμᾶ στὸ Μαρούσι», περ. Παρασκήνια, ἔτος Δ', Ὀκτ. 1927, σ. 9. Πβλ. Κατσίμπαλη, ὁ.π. ἀριθ. 2950.

3. Μὲ Διάταγμα τῆς 30 Ὀκτωβρίου, ποῦ

δημοσιεύτηκε στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως (τεύχος Γ', ἀριθ. φύλλου 218) τὴν 1 Νοεμβρίου 1926 διορίστηκαν οἱ καθηγηταί, τακτικοὶ καὶ ἔκτακτοι, τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἀνάμεσα στοὺς τακτικούς ἦταν καὶ «...6) Ἰωάννης Ἀποστολάκης διὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 11 ἔδραν τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας».

4. Πρῶτη μελέτη τοῦ Ἀποστολάκη μὲ τὶς ἀντιπαλαμικὰς ἰδέες του ἦταν ἡ «Κριτικὴ καὶ Ποίηση» ποῦ δημοσιεύτηκε στὰ 1919. Ἀκολούθησε τὸ βιβλίον του «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ

μας» που εκδόθηκε στα 1923 και το πράγμα συνεχίστηκε ύστερα στα 1929 και 1934 με «Τὰ τραγούδια μας» κ.ά.

5. Κ. Θ. Δημαρά, 'Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, τόμ. Β' ('Αθήνα 1949), σ. 171 - 172.

6. 'Αν η πληροφορία αυτή που μάς δίνει ο Παλαμάς είναι σωστή, γιατί φαίνεται σὰ νὰ διστάζει κι ὁ ἴδιος στὴ θύμηση τούτη, θὰ πρόκειται γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Γιάννη 'Αποστολάκη «Κριτική καὶ Ποίηση», ἐπειδὴ ὅταν βγῆκε τὸ βιβλίο «'Η ποίηση στὴ ζωὴ μας», ὁ Χατζόπουλος δὲν ὑπῆρχε πιά· εἶχε πεθάνει στὰ 1920.

7. Οἱ «'Απλοὶ τρόποι» τοῦ Χατζόπουλου ἐκδόθηκαν στὰ 1920. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐλέγξω ἂν στὸ «'Ιδρυμα Κωστή Παλαμά» σώζεται ἀντίτυπό τους μὲ χειρόγραφη ἀφιέρωση τοῦ συγγραφέα τους στὸν Παλαμά.

8. «'Ελεύθερος Λόγος», φ. 50, τῆς 6.8.23. Τὴν ἄλλη μέρα ὁ Παλαμάς ἔγραψε γιὰ τὸ δημοσίευμα τοῦτο στὴ Ραχήλ τὰ παρακάτω: «Σὲ λιγάκι στὸν «'Ελεύθερο Λόγο» διάβαζα ἕνα γράμμα πρὸς ἐμένα τοῦ ποιητῆ Σκίπη, ποὺ κάπως ἀπροσδόκητα, ἀλλὰ εὐγενικὰ πάντα, ὁ ἄνθρωπος μου ἐξέφραζε τὸ θαυμασμό του διαμαρτυρούμενος ἐναντίον ἐνὸς βιβλίου ποὺ τώρα εἶδε τὸ φῶς καὶ ποὺ μέσα σ' αὐτὸ γίνεται μιὰ «χυδαία ἐπίθεσις» ἐναντίον μου, ἔγραφε. 'Αλλὰ τέτοιου εἴδους ἐπιθέσεις μπορεῖ νὰ μὲ ξαφνίζουν, ἀλλὰ δὲν μὲ στενοχωροῦν. 'Αθελά μου εἶμαι καὶ σὰν ἕνας «πολιτικὸς κομματάρχης», ὅσο κι ἂν μένω ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτική, ὅσο κι ἂν τὰ σιχαίνομαι τὰ κόμματα. Καὶ ὅσο περνᾷ ὁ καιρὸς, εἶμαι βέβαιος ὅτι παράλληλα μὲ τὸ ἔργο μου θὰ πληθύνονται καὶ οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον του. 'Όσοι θαυμάζουν, μιλοῦν χαμηλόφωνα ἀπὸ ἐκείνους ποὺ βρίζουν. 'Ο ὑβριστὴς πάντα ξεφωνίζει γιὰ ν' ἄκουστῆ», βλ. Κωστή Παλαμά, Γράμματα στὴ Ραχήλ, ἐπιμέλεια Γ. Π. Κουρνούτου, 'Αθήνα 1960, σ. 174 - 175.

Παραθέτω ἐδῶ καὶ τὸ λιγόλογο ἀλλὰ πολὺ σημαντικὸ τοῦτο γράμμα τοῦ Σωτήρη Σκίπη:

'Ανοιχτὸ γράμμα στὸν Κωστή Παλαμά.

Ποιητῆ μου,

Διαβάζοντας τὴ χυδαία ἐπίθεση ποῦ σοῦ κάνει κάποιος ὄπαδὸς τοῦ ἀστεντοῦα στὸ λαθρόβιο βιβλίο του, τὸ στιγματισμένο ἀπὸ τὴ στενοκεφαλιά καὶ τὴν κακεντρέχεια, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ σοῦ ἀπευθύνω τὸ ἀνοιχτὸ αὐτὸ γράμμα γιὰ νὰ σοῦ πῶ πῶς, μ' ὄλη τὴν ἀντίθεσι κάποιων ἀπόψεών μας, ποῦ ἐξέθεσα στοὺς «'Επιλόγους» μου μὲ κάποια ὀρμητικότητα, δὲν ἔπαψα ποτὲ νὰ σὲ θεωρῶ μεγάλον ποιητῆ. 'Ισως καὶ κάτι πιὸ πολὺ: Μιὰ ἀληθινὴ ἠρωϊκὴ μορφή. 'Απὸ τὶς δυὸ - τρεῖς ποῦ ἔχει νὰ δείξει σήμερα ὁ τόπος μας σ' ὄλες τὶς ἐκδηλώσεις.

Σοῦ σφίγγω τὸ χέρι

Σωτήρης Σκίπης

9. «Ταχυδρόμος Βορείου 'Ελλάδος, φ. 2117, τῆς 9.12.26.

10. 'Ο Αἰμίλιος Ριάδης γεννήθηκε στὴ Θεσσαλονίκη στὰ 1883 κατὰ πῶς ἀναφέρθηκε στὴν ἀγγελία τοῦ θανάτου του, ἢ στὰ 1886

κατὰ πῶς μάς πληροφορεῖ ἡ νύφη του. 'Η οἰκογένειά του προερχόταν ἀπ' τὸ Βλαχολίβαδο τῆς Μακεδονίας καὶ εἶχε πρὶν ἐγκατασταθεῖ στὴν Οὐγγαρία. Τὸ ἐπώνυμο τοῦ πατέρα του ἦταν Κοῦ, ἀπ' τὸ Κούης, καὶ τῆς μητέρας του 'Ελευθεριάδη. 'Απ' τὸ τελευταῖο σχημάτισε ὁ Αἰμίλιος τὸ δικό του Ριάδης. Σπούδασε μουσικὴ στὸ Μόναχο καὶ στὸ Παρίσι. Στὰ 1915, στὶς 2 'Ιουλίου μὲ τὴν πράξη ὁ τῆς 'Εφορίας τοῦ 'Ωδείου Θεσσαλονίκης προτείνεται ὁ διορισμὸς του ὡς καθηγητῆ «τοῦ κλειδοκυμβάλου, τῶν θεωρητικῶν, τῆς χορωδίας καὶ τῆς μουσικῆς δωματίου» γιὰ νὰ πληρωθοῦν οἱ ἀνάγκες τοῦ 'Ωδείου. 'Απ' τὶς ἀρχὲς τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1915 - 1916 ὡς τὰ τέλη Δεκεμβρίου 1915 μισθοδοτεῖται ὡς ἑκτακτος καθηγητῆς. Στὶς 18 'Ιανουαρίου 1916 μὲ τὴν πράξη 1445 τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας διορίζεται τακτικὸς καθηγητῆς τοῦ κλειδοκυμβάλου. Διορισμὸς του σὲ θέση ὑποδιευθυντῆ δὲν βρισκομε πουθενά. Μονάχα κάποιες πληροφορίες ἔχουμε πῶς ἢ τοῦ δόθηκε ὁ τίτλος αὐτὸς ἢ καὶ πῶς στὰ 1928 πιά ἢ στὰ 1929 ἢ μὲ ἀπόφαση τοῦ ὑπουργοῦ Μακρόπουλου τοῦ δόθηκε καὶ ὁ βαθμὸς τοῦ υποδιευθυντῆ. Αὐτά, κατὰ τὶς μαρτυρίες τῶν συνεργατῶν του 'Ιωάννου Κοπανᾶ καὶ Χριστόφ. Δαδάκη. 'Ο Ριάδης πέθανε στὴ Θεσσαλονίκη στὶς 17 'Ιουλίου στὰ 1935.

11. Γιὰ τὸ παρακάτω γράμμα τοῦ Ριάδη στὸν Παλαμά, βλ. τὰ ὄσα στὴ σημ. 20,α'.

12. Τὴν Μανουέλλα. Βλ. τὰ ὄσα στὶς σημ. 26, 28, 29, 30.

13. Στὶς 7-2-27. Βλ. σημ. 20,β'.

14. Κωστή Παλαμά, Γράμματα στὴ Ραχήλ, ὁ.π., σ. 401.

15. 'Ο.π., σ. 405.

16. 'Ο.π., σ. 406.

17. Μὲ θέμα «'Ο ποιητῆς καὶ τὸ τραγούδι του». Βλ. σημ. 40.

18. Γράμματα στὴ Ραχήλ, ὁ.π., σ. 407.

19. Τοῦ Παλαμά στὸν Ριάδη γράμματα, ποῦ σώθηκαν, εἶναι τὰ παρακάτω:

α) τῆς 29 Δεκ. 1926 στὸν «Ταχυδρόμο»

β) » 14 'Ιαν. 1927 στὸν Ριάδη

γ) » 23 'Ιαν. 1927 » »

δ) » 10 Φεβ. 1927 » »

ε) » 7 Αὐγ. 1927 » »

στ) » 9 Νοεμ. 1927 » »

ζ) » 23 Δεκ. 1927 » »

'Ακόμη, σώθηκαν δημοσιευμένα στὸν τύπο μερικὰ τηλεγραφήματα τοῦ ποιητῆ σὲ διαφόρους.

Μαρτυροῦνται ἐπίσης μερικὰ γράμματα, ποῦ ὅμως δὲν σώθηκαν:

α) τῆς 7 Σεπτ. 1927 στὸν Ριάδη, βλ. σημ. 20,δ'.

β) τῆς 19 'Οκτ. 1927 στὸν Ριάδη, βλ. σημ. 20,ε'.

γ) τῆς 9 Νοεμβ. 1927 στὸν Μισιρλόγλου, βλ. σημ. 37.

'Ακόμη, μαρτυροῦνται μερικὰ τηλεγραφήματα, ποῦ δὲν μπόρεσα νὰ ἐλέγξω ἂν σώθηκαν.

20. Γράμματα τοῦ Ριάδη στὸν Παλαμά, ποῦ σώθηκαν, εἶναι τὰ παρακάτω:

α') τῆς 26 'Ιαν. 1927. Εἶναι αὐτὸ ποῦ

δημοσιεύω πιο πάνω, βλ. σημ. 11.

β') τῆς 7 Φεβρ. 1927. Πάνω σ' αὐτὸ ὁ ποιητὴς σημειώνει: «ἀπ. 11-2-27 συστημ.».

γ') Ἀχρονολόγητο. Πάνω του ὁ ποιητὴς σημειώνει: «Ἀπ. 2 Ἰουν. 27» καὶ «Ἀπ. 7 Αὐγ. 27».

δ') τῆς 9 Αὐγ. 1927. Πάνω σ' αὐτὸ ὁ ποιητὴς σημειώνει: «Ἀπαν. 7 Σεπτ. 1927».

ε') τῆς 12 Ὀκτ. 1927. Πάνω σ' αὐτὸ σημειώνει ὁ ποιητὴς: «Ἀπ. 19-10-28».

στ') Ἀχρονολόγητο μὲ ἔνδειξη μονάχα «Τρίτη». Πάνω σ' αὐτὸ ὁ ποιητὴς σημειώνει: «ἀπ. 9-11-1927», ποὺ σημαίνει πῶς τὸ γράμμα τοῦτο τοῦ Ριάδη πρέπει νὰ εἶναι ἢ τῆς 1 ἢ τῆς 8 Νοεμβρίου 1927 ποὺ ἦσαν οἱ δυὸ Τρίτες οἱ πρὶν ἀπ' τὴν ἡμέρα ποὺ ἔγινε ἡ ἀπάντηση τοῦ Παλαμά.

ζ') τῆς 26 Ἰαν. 1927.

η') Ἀχρονολόγητο.

Ἀκόμη, σώζεται ἓνα γράμμα τοῦ Ριάδη στὸν ποιητὴ, τοῦ 1931.

21. Βλ. σημ. 7.

22. Βλ. σημ. 8.

23. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦτο τοῦ Παλαμά στὸν Ριάδη δημοσιεύτηκαν στὴν ἔφημ. «Μακεδονία», φ. 30 Ἰαν. 1927 σὲ ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Παλαμάς ἀμύνεται παντοῦ», βλ. καὶ σημ. 31.

24. Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο δὲν τὸ βρήκα.

25. «Le Progrès», φ. τῆς 5 Φεβρ. 1927.

26. Ψευδώνυμο τῆς Εἰρήνης Νικολάκη-Βαρδουλάκη, βλ. καὶ σημ. 12, 28, 29, 30.

27. «Νέα Ζωή», τεύχος Ἀπριλίου 1926, βλ. καὶ Κ. Ν. Κωνσταντινίδη: Ἡ ζωὴ τῆς «Νέας Ζωῆς», Ἀλεξάνδρεια 1963, σ. 67-71.

28. Ἡ Μανουέλλα μ' ἐπιστολὴ τῆς, ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν ἔφημ. «Μακεδονία», φ. 2-2-27, ἀπάντησεν ἐπικριτικὰ στὸ γράμμα τοῦ Παλαμά ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ στὸν «Ταχυδρόμο». Στὴν ἐπιστολὴ τῆς αὐτὴ ἀνταπάντησεν ὁ Ριάδης μὲ ἄρθρο του ἐνυπόγραφο «Ὁ Παλαμάς καὶ τὸ ἔργο του, τί λένε οἱ θαυμαστές του», ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ «Μακεδονία», φ. 6-2-27. Βλ. καὶ τίς σημ. 12, 26, 29, 30.

29. Τὴν Ἑλένη Κορτζᾶ, τὴ Ραχήλ. Γιὰ τὴ στάση τούτη τῆς Μανουέλλας ὁ ποιητὴς πειραγμένος ἔγραψε στὶς 14-2-27 στὴ Ραχήλ «... Στὴ Θεσσαλονίκη ἡ κ. Εἰρήνη, ἡ μεγαλοφυῆς Μανουέλα τῶν Θεσσαλονικιῶτικων ἔφημερίδων σήκωσε τὴν παντιέρα τῆς ὑπὲρ τοῦ Ἀπρωτολάκη» (βλ. Γράμματα στὴ Ραχήλ, δ. π., σ. 395). Καὶ λίγες ἡμέρες ἀργότερα, στὶς 18-2-27 ξαναγυρίζει στὸ θέμα καὶ γράφει πάλι στὴ Ραχήλ «Ἡ διαγωγή τῆς κυρίας Μανουέλας εἶναι κατάπτυστη. Ἀνάξια νὰ γίνεταί λόγος γι' αὐτή. Ἡ μόνη δόξα τῆς ζωῆς τῆς (ἂν μπορεῖ ποτὲ νὰ σχετισθῇ τὸ ὄνομά τῆς καὶ τὰ περίφημα χρονογραφήματά τῆς μὲ τὴ δόξα) εἶναι ἡ στιγμή ποὺ συγκατέβηκα γιὰ 4 λεπτά νὰ τῆς διαβάσω τὸ ποίημα ποὺ ξέρεις, τὰ «Δυὸ μάτια». Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν θὰ τῆς τὸ διάβαζα, ἂν δὲν ἦσουν ἐσὺ μπροστά. Βλέπεις ὅτι σὲ μερικὲς στιγμὲς καὶ ἡ γνωστὴ σου ταπεινοφροσύνη μου, μετριοφροσύνη, καθὼς μοῦ τὴν ὀνομάζουν κοινῶς μὲ κάποιαν ἀφέλειαν, μ' ἐγκαταλείπει»

(βλ. Γράμματα στὴ Ραχήλ, δ. π., σ. 397. Πρβ. καὶ σημ. 12, 26, 28, 30).

30. Ἦταν στὰ 1923, ὅταν σὲ ὧρες κρίσιμες γιὰ τὸ Μικρασιατικὸ Μέτωπό μας ἄρχισε μιὰ κίνηση στὴν Ἀθήνα γιὰ εἰσφορές. Ἡ Ἑλένη Κορτζᾶ μὲ τὴ φίλη τῆς τὴν Εἰρήνη γύρεψαν τότε τὴ συμβουλὴ τοῦ Παλαμά γιὰ νὰ προσφέρουν τὰ χρυσαφικά τους. Σὲ τοῦτο τὸ γεγονός ἀναφέρονται καὶ τὰ ὅσα ὁ ποιητὴς γράφει στὴ Ραχήλ στὶς 2 Σεπτεμβρίου ἐκείνης τῆς χρονιάς «... Πῶς θυμοῦμαι τὴ βραδιά ποὺ ἦρθες στὸ κελλὶ μὲ τὴ φίλη σου (τὸ λησμονῶ τὸ ὄνομά τῆς) γιὰ νὰ μὲ συμβουλευθῆτε ἂν καὶ πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ προσφέρετε τὰ χρυσαφικά σας γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Σμύρνης! Ὁ φτωχὸς ποιητὴς καλὰ-καλὰ δὲν ἤξερε τί νὰ εἰπῇ: μόνο τραγουδία αἰσθάνονταν πῶς ἔσπερνες μέσα του», βλ. Γράμματα στὴ Ραχήλ δ. π., σ. 191. Ἡ ἴδια ἡ κ. Βαρδουλάκη μοῦ ἔδωκε τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ταύτιση τούτη.

31. Βλ. καὶ σημ. 23.

32. Τὸ γράμμα τοῦτο εἶναι ἀπάντηση τοῦ ποιητῆ στὰ γράμματα τῆς 26 Ἰαν. καὶ 7 Φεβρ. 1927 τοῦ Ριάδη.

33. Μιὰ σειρὰ ποιήματα τοῦ Ριάδη.

34. «Μακεδονικὴ Τέχνη, μηνιαῖο περιοδικὸ τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν, διευθ. Κώστας Σκαλτσᾶς, τόμ. Α', τεύχος Α'. Θεσσαλονίκη 1927». Σπαράγματα τοῦ τεύχους αὐτοῦ μὲ τὰ ποιήματα τοῦ Ριάδη σώζονται φυλαγμένα ἀνάμεσα στὰ γράμματά του στὸν φάκελο τοῦ «Ἰδρύματος Κωστή Παλαμά».

35. Τὸ γράμμα τοῦτο εἶναι ἀπάντηση τοῦ ποιητῆ στὸ ἀχρονολόγητο γράμμα τοῦ Ριάδη, βλ. σημ. 20,β'.

36. Ἀνάμεσα στὰ γράμματα 5 καὶ 6 ἔχουμε μαρτυρημένα δυὸ ἄλλα ἀκόμη γράμματα τοῦ ποιητῆ ποὺ ὁμως δὲ σώθηκαν. Τὸ ἓνα ἦταν τῆς 7 Σεπτεμβρίου καὶ τὸ ἄλλο τῆς 19 Ὀκτωβρίου 1927, βλ. τὰ ὅσα στὴ σημ. 20, δ' καὶ ε'.

37. Καὶ τὸ γράμμα τοῦτο στὸν Μισιρλόγλου δὲν ξέρω ἂν σώθηκε, βλ. σημ. 19.

38. Ἦταν ν' ἀναχωρήσουν στὶς 19 Νοεμβρίου Σάββατο δράδου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναχώρηση τούτη ἀναβλήθηκε.

39. Τὸ γράμμα τοῦτο τοῦ ποιητῆ εἶναι ἀπάντηση στὸ ἀπὸ 1 ἢ 8 Νοεμβρίου 1927 γράμμα τοῦ Ριάδη ποὺ φέρνει τὴν ἔνδειξη «Τρίτη», βλ. σημ. 20,στ'.

40. Δημοσιεύτηκε στὴν ἔφημ. «Μακεδονία», φ. τῆς 21 Δεκεμβρίου 1927.

41. Στὴν «Πολιτεία», φ. τῆς 18 Δεκεμβρίου 1927 «Ὁ Παλαμάς Δημότης Θεσσαλονίκης», τηλεγραφικὴ ἀνταπόκριση τῆς 17 Δεκ. ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, μὲ τὴν ὑπογραφή, Φ. Τριανταφυλλίδης.

42. Ὁ δημοτικὸς σύμβουλος Θεσσαλονίκης Μουρίκης εἶναι ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δυὸ ποὺ ἔφεραν ἀντίρρηση στὴν πρόταση νὰ ἀνακηρυχτεῖ ἐπίτιμος δημότης Θεσσαλονίκης ὁ Παλαμάς.

43. Τὰ τηλεγραφήματα αὐτὰ δημοσιεύτηκαν στὸν τύπο, βλ. ἔφημ. «Φῶς», φ. τῆς 22-12-1927.

44. Βλ. έφημ. «Πρωία», φ. τής 21-12-1927.
45. Έσπερινή, φ. τής 19 Δεκεμβρίου 1927
άρθρο «Ποιητής και Διοικητής» που υπογρά-

φει κάποιος Έργολάνος. Η επίθεση είναι κυ-
ρίως πολιτική και στρέφεται κατά του Άχιλ-
λέα Καλεύρα.

ΠΙΝΑΞ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Άγγλία
Άδράστεια
Άλεξάνδρεια
Άμερική
Άντωνιάδης Δέξιππος
Άποστολάκης Γιάννης
Άσώπιος Είρηναίος
Άττικόν Ήμερολόγιον

Βαρδουλάκη Είρήνη (βλ. Μανουέλλα)
Βερλαίν Πώλ
Βραδυή

Comte Auguste
Γρύπαρης Γιάννης

Δάλλας Χαράλαμπος

Έκπαιδευτικός Όμιλος
Έλεύθερον Βήμα
Έλεύθερος Λόγος
Έλικωνιάδες Μούσες
Έμπειρικός Άλέξανδρος

Hesseling D.C.

Θέατρον Κεντρικόν

Κάϊρον
Καλεύρας Άχιλλεύς
Κύπρος
Κωνσταντινίδης Κ. Ν.

Λέανδρος
Leiden Πανεπιστήμιον (βλ. Πανεπιστήμιον)
Λεμησσός
Λευκωσία

Μακεδονική Τέχνη
Μανουέλλα, ψευδ. Είρήνης Νικολάκη - Βαρ-
δουλάκη

Μισιρλόγλου Άναστάσιος
Moréas Jean
Μουρίκης
Μπράουνιγκ Ροβέρτος

Nashua
Ναυσικά
Νέα Ζωή
Νέα Ύορκη
Νιαγάρα, καταρράχτης
Νικολάκη Είρήνη, βλ. Μανουέλλα

Όμηρος

Πανεπιστήμιον Έθνικόν
Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης
Πανεπιστήμιον Leiden
Παπαναστασίου Άλέξανδρος
Παρίσια
Πορφύρας Λάμπρος

Σαιξπήρος
Σικάγο
Σκίπης Σωτήρης
Σολωμός Διονύσιος
Σπινόζα
Σύλλογος Έθνικής Λογοτεχνίας
Σύλλογος Συναυλιών
Σωτηριάδης Γεώργιος

Ταμπακοπούλου, Πρακτορείον
Ταχυδρόμος Βορείου Έλλάδος
Τραγούδια Φιρμαθούλας
Τριανταφυλλίδης Φ.
Τρίπολις

Φουτρίδης Άριστείδης

Χαμουδόπουλος Α. Χ.
Χατζόπουλος Κώστας

ΚΥΠΡΟΣ

στοὺς πεσόντας

τοῦ Δημήτρη Χριστοδούλου

Προτοῦ νὰ βγῶ
προτοῦ νὰ πάρω βῆμα - βῆμα τῆ Μεσόγειο
προτοῦ ν' ἀναστηθῶ
ἔτσι καθὼς σ' ἀγκάλιαζα στὸ χάριτη
πρὶν πάρω αἷμα νὰ σὲ βρῶ
ἔτσι καθὼς χυμοῦσες μέσα ἀπ' τὰ νερὰ
ἔτσι καθὼς
λυσοῦσαν
χρόνια
ῶρες
καὶ κείνη ἢ φλέβα ποὺ μᾶς πάει
βαθειὰ
προτοῦ σὲ θυμηθῶ
προτοῦ κλωτσήσει μέσα μου ἢ κραυγὴ
προτοῦ ν' ἀντισταθῶ
Καὶ μείνω κεῖ
καὶ πάρω ὄνειρο
καὶ πέτρα
καὶ φτιάσω στὸ γαλάζιο σου βυθὸ
κι ἀκούσω
καὶ μποῦν στὸ αἷμα μου
ἀκτὲς
καὶ βράχια
καὶ κορφές
προτοῦ ν' ἀκούσω τὸ παράπονο
τῆς Πάφου τὰ ταμπούρια
καὶ τῶν αἱμάτων τῆ φωτιά
κι ἀκούσω δρόμους
καὶ με φωνάξουν τὰ παιδιὰ
Καὶ ρηθοῦν γυναῖκες
κι ἀκούσω τὸ ντουφέκι μὲς στὰ κάστρα
τοὺς Ἕλληνες νὰ ψάχνουν γιὰ τὶς φλέβες

τῆς ἀριτηρίας τὸ μονοπάτι
καὶ πῶ
χ τ υ π ᾱ τ ε
καὶ μπεῖ ἢ Μεσόγειος στίς πλάτες
κι ὁ οὐρανὸς στὰ δίκανα
κ' ἢ ἀδικία στὰ πρόσωπα
σκίσει ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τὸν φονιά...
" Ἄν ἔρθω,
καὶ χάσω ὡς τὸ λίκνο μου
τὰ νύχια μὲς στὴ γῆ
καὶ μποῦν τὰ κόκκαλα μπροστὰ
κ' οἱ τάφοι
καὶ τὰ κάτεργα
καὶ τῆς ἀγχόνης τὰ κορμιὰ
καὶ κάνουν μιὰ καὶ βγοῦν
ἀπὸ τὰ κάστρα τὰ σκυλιὰ
κι ὁρμήσουν
καὶ πέσουν βράχοι στὰ κρανία, στὰ τύμπανα
καὶ με ξεσκίσουν
Τούρκοι
" Ἀγγλοὶ
Βενετοὶ
καὶ πῶ ἔμπροδς
τ ἡ λ ε υ τ ε ρ ι ᾶ

καὶ ρθεῖ ὁ γονιὸς
κι ὁρμήσουν ἀπ' τὰ μάτια του
ἐκεῖνα κεῖ τὰ βάρανθρα
καὶ τὰ πικρὰ σπαδιὰ
καὶ κάνουν μιὰ κι ὁρμήσουν πίσω μου
κραυγὲς
καὶ ρθοῦνε πίσω μου
" Ἀρκάδες
Θράκες
καὶ μπεῖ στὰ κόκκαλα ἢ Κρήτη
καὶ τοῦ κατέργου τὰ νησιά...

Τότε ποιὸς θάνε αὐτὸς πού θὰ σταθεῖ
καὶ ποιὸς
τοῦ Κέννεντυ ὁ φονιάς
καὶ ποιὸς
τῆς Μικρασίας ὁ δήμιος
καὶ ποιὸς τῆς Βρετανίας ὁ σκύλος

καὶ ποιὸς τῆς μοίρας μου ὁ νοτιάς ;

Ἄν κάνω μιὰ καὶ ριθῶ
καὶ μπῶ μέσα στὸ ὄνειρο
ἀκόμα μιὰ φορὰ
καὶ ζέψουν ἄλογα οἱ φωνές
καὶ μπεῖ ὁ πόνος σύμμαχος
καὶ δὲν κρατάει τὴν μῆνιν πιὰ
καμιὰ φωνὴ συμβιβασμοῦ

καὶ κράξω

καὶ φέρω ἄστρα ἀπ' τὰ βαθειὰ νερὰ
τῆς Ἄττικῆς τὸ κἀνιστρο
καὶ ἀντηχήσουν οἱ σπηλιές
... στ' ἄρματα - στ' ἄρματα...
καὶ γρούξει ὁ γόος τοῦ νεροῦ
καὶ μποῦν στίς ντάπιες οἱ νεκροὶ
καὶ στὰ σκληρὰ προχώματα
καὶ βγοῦν τὰ χέρια ἀπὸ τὴ γῆ
κι ὁρμήσουν κατὰ φάλαγγα
καὶ δὲν ὑπάρχει ὄνειρο
οὔτε ἡμέρα ἀπὸ κερὶ
καὶ γίνουν ὄλα πάταγος
βαρὺς πικρὸς ἀπήγανος
θυμάρι ἀπὸ σκληρὸ πετσί
καὶ λύσσα ἀπὸ τ' ἀλάτι,
καὶ δοῦν ἀκόμα μιὰ φορὰ
ποιοὶ εἶν' οἱ ἄθλιοι Ἕλληνες
ποιοὶ εἶν' αὐτοὶ ποὺ θάφτηκαν
βαθειὰ στὸ Γοργοπόταμο
ποιοὶ εἶν' οἱ Ἅγιοι τοῦ καιροῦ
οἱ Χίλιοι τῆς Καισαριανῆς
τῆς Λευκωσίας οἱ τένοντες
καὶ τοῦ Ὀλύμπου οἱ πικροὶ
καὶ δοῦν αὐτοὶ ποὺ χτύπησαν
πὼς τ' ἄστρα ἐδῶ σ' αὐτὴ τὴ γῆ
χύνουν τὸ δίκιο σὰν κερὶ
καὶ σὰν βαθὺν μετάξι...

Γιατὶ μᾶς χτύπησαν πολὺ
μᾶς χύσαν μὲς στὴν ἔρημο
στοῦ Ἑλ' Ἀλαμεῖν τίς παρρηφές

κ' οἱ τάφοι πού τοὺς κράτησαν
προδόθηκαν στὴ Λάρνακα
καὶ στῆς Δεκέλειας τὴν πληγὴ...

Γιαντὸ θαρῶ

Πάρτε πικρὰ ἀπ' τὸ στίχο μου
τοῦ πόνου σας τὴν ἀμοιβὴ
καὶ τῆς καρδιάς μου τὴν κραυγὴ
καὶ τὴ σκληρὴ ἑκατόμβη
πίσω μου ἔχω Ὕλληνες
καὶ τοῦ πελάγου τὴν κραυγὴ
καὶ τῶν βουνῶν τὴν ἄφραση
μ' ἀκολουθοῦν τόσα νησιὰ
καὶ τόσα κάστρα ἀπὸ γερά
κι ἀμείλικτα κουφάρια
πού ὄσο νὰ μπήξω μιὰ φωνὴ
νάσου καὶ μπαίνουν στὴ φωτιά
τῶν Καλαβρούτων οἱ πληγῆς
τ' Ὀλύμπου ἄγρια ἀγάλματα
τοῦ ξεχασμένου Κάνθανου
οἱ Κρηῖτες πρῶτοι ἀντάρτες...

Γιαντὸ θαρῶ.

Μὲ πῆρε ἡ νύχτα κ' οἱ πικροὶ
μοιράζον κὶ ὄλας τὸ κρασί
κ' ἡ μάνα πού τοὺς γέννησε
μπήγει τὰ νύχια στ' ἄλογο
πού φρούμαξε
καὶ τίναξε ὀπλὲς στὸν ἄσπρο ὁρίζοντα
ν' ἀρπάξει ἀπὸ τὰ χάμουρα
τὴ νίκη πού χαράζει.

Μάρτιος 1964

Ἀθήνα

ΤΟΥ ΓΙΟΥ ΜΟΥ

του Μανώλη Φουρτούνη

1

*Κοιμάται, μικρή ανύποπτη ρίζα
ένος δέντρου.*

Τί ἔχω νὰ σπείρω μέσα στὸν ὕπνο σου ;

*Ἐνα κλειστὸ ἀγκυροβολημένο παράθυρο
κρατάει τὴν καλημέρα τῶν ἀνθρώπων
ποὺ κοιτάζονται ὑποπτα
μέσα στοὺς μεγάλους σχιζοφρενικοὺς δρόμους
μὲ τὶς ἐπιγραφές
καὶ τὰ ληθαργικὰ ὄραματα.*

*Εἶναι ἓνα πικρὸ ξεχειλισμένο ποτήρι.
Τί ἔχω νὰ σπείρω μέσα στὸν ὕπνο σου ;*

2

*Κοιμάται, μικρὴ ἀναπνοὴ
κάτω ἀπ' τὸ βλέμμα καὶ τὸ φτερούγισμα
τῶν ἄστρον.*

Τί ἔχω νὰ φυτέψω μέσα στὰ προῶτα σου λόγια ;

*Οἱ σκιές ἔρχονται βιαστικὲς καὶ λιγόλογες
μὲς στὸ κελλὶ τῆς ἀπομόνωσης*

τὸ λάδι ἀκρίβηνε
πέσαν τὰ μεροκάματα
οἱ ἄνθρωποι τρῶνε πάντα λίγο ψωμί
λένε πολλές θυμωμένες κουβέντες ὅλη τὴ μέρα
τὸ αὐριο τρύπησε στὸ γόνατο.

Εἶμαι ἓνα ποτάμι
περιχαρακωμένο στὶς φλέβες του.
Τί ἔχω νὰ φυτέψω μέσα στὰ πρῶτα σου λόγια ;
Κοιμᾶται, μικρὴ στιγμὴ ὄνειρου
κάτω ἀπὸ τὸ σιγανὸ περπάτημα τῆς βροχῆς
καὶ τοῦ μέλλοντος.

Τί ἔχω νὰ βάλω μέσα στὸ χρῶμα
τῶν ἐκπληχτικῶν ματιῶν σου ;

Οἱ πυροβολισμοὶ δὲν ἔλυσαν ἀκόμα
τὸ μολύβι τους στὸ σκοτάδι
τὰ ἄστρα φεύγουνε στριμωγμένα
πάνω ἀπ' τοὺς στρατῶνες καὶ τὰ βρώμικα πανδοχεῖα.

Εἶμαι ἓνα εἰρηνικὸ ἀλέτρι
ἀφημένο στὴ σκιὰ ἐνὸς δέντρου.
Τί ἔχω νὰ βάλω μέσα στὸ χρῶμα
τῶν ἐκπληχτικῶν ματιῶν σου ;

4

Κοιμᾶται, τρυφερὴ μοναξιά
μὲς στὴν περιστροφὴ τοῦ ἀπείρου.

Τί θὰ σοῦ δόσω
ν' ἀγκαλιάσει τὸ πρωινὸ σου χαμόγελο ;

Τὸ ποτάμι αὐτὸ ποὺ ξέρει
εἶναι ἢ ἀνάσα του
ἢ κοίτη του
Μιὰ ντουφεκιὰ δὲν συγκρατεῖ τὸν ἀντίλαλό της
ποὺ σέρνεται σὰ φίδι σ' ὅλη τὴ γῆ
τὰ ὄπλα κρατᾶν τὸ ἄγχος
καὶ τὴν ὑπεραξία.

Εἶμαι ἓνα μεθυσμένο ἐργαλεῖο
κόντρα στὰ ρεύματα
τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης.
Τί θὰ σοῦ δόσω
ν' ἀγκαλιάσει τὸ πρωινό σου χαμόγελο ;

5

Κοιμᾶται, ἐωθινὸ προσκλητήριον
κάτω ἀπ' τὴ σκέπη μου.

Ποιὸ σύνθημα
ἔχω νὰ βάλω μέσα στὰ χέρια σου ;
Οἱ πνεύμονες τῆς πολιτείας τὰ ἔχουνε χάσει
οἱ πολιορκητὲς ἔχουν τὸν τρόπο τους
ν' ανεβαίνουν στὰ τεῖχη,
ἓνα καινούριον στρωμα ἀπὸ σκόνη
πάνω στὴν σκληρὴ πέτρα
ὁ ἥλιος οὐτ' ἓνα σίγμα νὰ φύγει ἀπ' τὴ διαδρομὴ του.
Οἱ κοινωνικοὶ νόμοι ἔχουνε λείπει μιὰ νομοτέλεια
θέση ἀντίθεση σύνθεση
ἢ διαλεχτικὴ τῆς φύσης
ἢ διαλεχτικὴ τῆς κοινωνίας
οἱ κεραυνοὶ καῖνε τὸ δίχως ἄλλο τὰ δάχτυλα
τις παλιὲς συνήθειες.

Εἶμαι ἓνας καθρέφτης
ποὺ ἀναγνωρίζει τὸ αἷμα του.
Ποιὸ σύνθημα
ἔχω νὰ βάλω μέσα στὰ χέρια σου ;

6

Κοιμᾶται, μικρὴ διπλωμένη σημαία
στὰ κόκκινα χέρια μου.

Ἔχω νὰ σ' ἀφήσω
μιὰ τεντωμένη χορδὴ ἀνέμου
νὰ περάσει στὶς φλέβες σου.

Ὁ κόσμος πέτρωσε
ἓνα μνημεῖο ἀπὸ σταυρούς
στὰ ρεῖθρα τῶν πεζοδρομίων.
Ὁ οὐρανὸς εἶναι μολυβῆς
κόβουμε τὸ μολύβι
καὶ φτιάχνουμε τὶς χειρονομίες
καὶ τὶς λέξεις μας
φτιάχνουμε τοὺς στίχους μας
ἀπὸ μολύβι καὶ συννεφιά.
Ἡ ἰδιοκτησία πάντα ἓνας θάνατος
δικός μας ἢ ξένος.

Εἶμαι ἓνας ἐπαναστάτης.
Ἔχω νὰ σ' ἀφήσω
μιὰ τεντωμένη χορδὴ ἀνέμου
νὰ περάσει στὶς φλέβες σου.

Ἀθήνα, 1960

Μετάφραση Γ. Πετρῆ

«Γυρεύω, ξγγραφε ὁ Ἄραγκόν, ἕναν ρεαλισμὸ εὐρύ, καθόλου ἀκαδημαϊκὸ καὶ καθηλωμένο, ἱκανὸν νὰ ἐξελίσσεται... τέτοιον ποὺ νὰ μεταβάλεται στὴν πορεία του ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ μελετᾷ τὶς ἐκτὸς σειρᾶς πραγματικότητες».

«Αὐτό, πρόσθετε, δὲν στρέφεται ἐναντίον τῆς θεωρίας, ἀλλὰ ἐναντίον τοῦ δογματικοῦ ἰσχυρισμοῦ μερικῶν θεωρητικῶν τοῦ σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ».

Πραγματικά, τὸ λάθος δὲν εἰσέχεται στὸ ὅτι ὑπογραμμίζουμε τὴν πρωταρχικὴ ἀναγκαιότητα γιὰ πάλι, ἀλλὰ στὸ ὅτι παραγνωρίζουμε τοὺς κατάλληλους ὁρους γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία, στὸ ὅτι παραγνωρίζουμε τὸ εἰδικὸ ἐπίπεδο ὅπου ἡ τέχνη μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ σ' αὐτὴ τὴν πάλι.

Ἰδιαίτερα τὸ λάθος βρῖσκεται στὸ ὅτι ἐξομοιώνουμε τὴν αἰσθητικὴ μὲ τὴ γνωσιοθεωρία.

Ὁ Ἔγκελς ὀρίζοντας ἡ' ἕναν τρόπο θαυμάσιο τί εἶναι αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀντικειμενικότητα ἔλεγε πὼς εἶναι: «ἡ πραγματικότητα, τέτοια ὅπως εἶναι, χωρὶς καμιὰ ξένη προσθήκη». Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια ἀπαιτεῖ, πράγματι, νὰ διαγράψουμε ἀπὸ τὴ δικὴ μας ἀναπαράσταση τοῦ πραγματικοῦ, κάθε ἔχνος ὑποκειμενικότητας.

Δὲ μπορούμε ὁμως νὰ μεταφέρουμε αὐτὸν τὸν ὀρισμὸ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς γνωσιοθεωρίας στὴν περιοχὴ τῆς αἰσθητικῆς.

Ἡ γνώση ἀπαιτεῖ ἀξία μὲ τὴν ἀντικειμενικότητά της, ἡ τέχνη ἀπὸ τὴν ἀνθρωπιὰ της.

Ἡ γνωσιοθεωρία ἀπαιτεῖ τὴν ἀπουσία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ καλλιτεχνικὴ πραγματικότητα ἀπαιτεῖ, ἀντίθετα, τὴν παρουσία του.

Κεῖνο ποὺ μὲ ἐνδιαφέρει σ' ἕνα μαρμελοδοχεῖο τοῦ Σεζάν δὲν εἶναι ἡ παρουσία τῶν μῆλων, μὰ ἡ παρουσία τοῦ Σεζάν.

Κεῖνο ποὺ ξεχωρίζει βασικὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία εἶναι πὼς στὴ δεύτερη ἡ δημιουργικὴ πράξη τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι μέσον, ἀλλὰ σκοπός.

Ὁ Μάρξ λέει ὅτι ἡ τέχνη βρῖσκεται στὴν προέκταση τῆς ἐργασίας. Εἶναι μιὰ ἀπ' τὶς μορφές τῆς «ἐξανθρώπισης τῆς φύσης», τοῦ ξαναχτισίματος τοῦ κόσμου πάνω στ' ἀνθρώπινα μέτρα. Ἡ τέχνη, μετὰ τὴν ἐργασία, εἶναι τὸ ἕνα ἀπ' τὰ σκαλοπάτια ποὺ δρασκελίσσε ὁ ἀνθρώπος ξεπερνώντας τὴ ζωώδη κατάσταση. Τὸ ζῶον, γράφει ὁ Μάρξ, μεταβάλλει τὴ φύση κατὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ εἶδους ὅπου ἀνήκει. Μόνον ὁ ἀνθρώπος γνωρίζει νὰ δημιουργεῖ παγκόσμια, στὰ μέτρα τοῦ κάθε εἶδους, ἐλεύθερα, δηλ. «κατὰ τοὺς νόμους τῆς ὁμορφιάς».

Τὸ ἰδιαίτερο στὴν ἀνθρώπινη ἐργασία εἶναι πὼς δημιουργεῖ, πέρα ἀπὸ τὴ φύση, μιὰ ἄλλη φύση, εἰδικὰ ἀνθρώπινη.

ΓΙΑ ΤΟ ΡΕΑΛΙΣΜΟ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ

Του Ροζέ Γκαροντι

Ἡ τέχνη, πού εἶναι μιὰ μορφή ἐργασίας, κι ὄχι πρὶν ἀπὸ κάθε τι ἄλλο μιὰ μορφή γνώσης, δὲν εἶναι λοιπὸν μονάχα μιὰ ἀντανάκλαση ἢ μιὰ ἀπομίμηση τῆς φύσης, μὰ προπαντὸς μιὰ ἀνθρώπινη δημιουργία.

Μεταβάλλοντας τὴ φύση, ὁ ἄνθρωπος μεταβάλλεται αὐτὸς ὁ ἴδιος. Μεταβάλλει ἢ μάλλον διαμορφώνει τὶς δικές του αἰσθήσεις: «Τὸ μάτι ἔγινε μάτι ἀνθρώπινο, ἔγραφε ὁ Μάρξ, στὸ βιβλίο πού τὸ ἀντικείμενό του ἔγινε ἕνα ἀνθρώπινο ἀντικείμενο».

.. Ἡ πραγματικότητα δὲ μπορεῖ λοιπὸν νὰ καθοριστεῖ, μιὰ γιὰ πάντα, κι ἀκόμα οὔτε κ' ἡ ἀντίληψη πού ἔχουμε γι' αὐτήν.

«Ἡ διαμόρφωση τῶν πέντε αἰσθήσεων, πρόσθετε ὁ Μάρξ, εἶναι ἔργο δλόκληρης τῆς ἱστορίας τοῦ παρελθόντος». Εἶναι δουλειὰ τοῦ ζωγράφου, σὲ κάθε ἐποχή, νὰ ἀποκτήσει τὴ συνείδηση τῶν νέων αὐτῶν νόμων, τῆς δρασης, πού πέφτει πάνω σὲ καινούρια ἀντικείμενα. Ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς ὁ Ματίς, λόγου χάρη, ξαναδρῆκε στὴ ζωγραφικὴ του ἐμπειρία ἀκριβῶς τὴ θέση τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη τῶν αἰσθήσεων. «Οἱ αἰσθήσεις, ἔγραφε ὁ Ματίς, ἔχουν μιὰν ἡλικία ἀνάπτυξης, πού δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἕμεσο περιβάλλον, παρὰ ἀπὸ μιὰ στιγμὴ τοῦ πολιτισμοῦ. Γενιόμαστε μὲ τὴν αἰσθαντικότητα μιᾶς ἐποχῆς τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἄς τὸ ξαναποῦμε: οὔτε ἡ πραγματικότητα, οὔτε ὁ ρεαλισμὸς, μποροῦν νὰ καθοριστοῦν μιὰ γιὰ πάντα.

Ἄς ὁ ρεαλισμὸς εἶναι ἀπεριόριστος γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει πέρασ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ρεαλισμοῦ, κι ἀκόμα οὔτε καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς πραγματικότητας τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ὑπάρχει τέλος σ' αὐτὸ τὸ ταξίδι, κανένα δριστηκὸ ἀραξοβόλι, κανένας τελικὸς σταθμὸς τοῦ ρεαλισμοῦ, ἔστω κι ἂν πρόκειται νὰ φέρνει τὸ κατακυρωμένο ὄνομα τοῦ Νταβίντ ἢ τοῦ Κουρμπέ, τοῦ Μπαλζάκ ἢ τοῦ Σταντάλ.

Ἄπὸ κεῖ βγαίνει τὸ πόρισμα πὼς ἕνας ζωγράφος πού θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του ρεαλιστὴ καὶ πού ζωγραφίζει σάμπως νὰ μὴν ὑπῆρξαν ποτὲ ὁ Σεζάν, ὁ Πικασσό, ὁ Ματίς, ὁ Καντίνσκυ, ὁ Ντελονέ κ' οἱ ἄλλοι, δὲν εἶναι σύγχρονός μας. Ἀκόμα κι ἂν ἔχει νὰ μᾶς πεῖ πράγματα ἀξιοθαύμαστα, δὲ θὰ μπορέσει νὰ μᾶς τὰ πεῖ μὲ μιὰ γλώσσα ἱκανὴ νὰ μᾶς συγκινήσει. Εἶναι σὰν νὰ μᾶς ἐπαινοῦσαν τὸ σοσιαλισμὸ ἢ τὴν κυβερνητικὴ, μιλώντας λατινικά.

Ἄς ὁ ζωγράφος μιᾶ νεκρὴ γλώσσα ἂν περιορίζεται στὸ νὰ ἐπαναλαμβάνει, γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν καινούργια πραγματικότητα τοῦ καιροῦ μας, τὶς θαυμάσιες τεχνικὲς λύσεις πού ἀνακαλύφθηκαν ἀπ' τοὺς δασκάλους τῆς Ἀναγέννησης, γιὰ ν' ἀπαντήσουν στὰ ἐρωτήματα τοῦ καιροῦ τους καὶ νὰ ἐκφράσουν τὴ δική τους πραγματικότητα.

Ἄς ἴσως μόνον ἕνας ρεαλιστὴς, κι ἀκόμα περισσότερο, ἕνας σοσιαλιστὴς ρεαλιστὴς, δηλ. ἕνας ρεαλιστὴς πού ἀπόκτησε συνείδηση τῆς βαθύτερης σημασίας τῆς

έποχης μας, πού είναι τὸ πέρασμα στὸ σοσιαλισμὸ καὶ ἡ προσωπικὴ του εὐθύνη σὲ σχέση μ' αὐτὸ τὸ πέρασμα, αὐτὸς μόνος μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνας ἀληθινὸς ρεαλιστής, αὐτὸς πού κατέχει ὅλες τὶς προγενέστερες κατακτήσεις τῆς ἀνθρωπότητας καὶ πού ἔχοντας ὀλοκληρώσει αὐτὴ τὴν πλούσια κληρονομιά ἀπὸ μορφές ἔκφρασης καὶ δημιουργίας πού καλλιιεργήθηκαν ἀπὸ τὴ δουλειὰ τῶν ἀνθρώπων ὄλων τῶν αἰώνων καὶ ὄλων τῶν λαῶν, ἀπὸ τὶς φρίδες τοῦ Φειδία καὶ τὰ μωσαϊκὰ τῆς Ραβέννας, ἀπὸ τὸν Πουσέν ὡς τὸν Σεζάν ἢ τὸν Πικασσό, θὰ μπορέσει ν' ἀνακαλύψει, πέρα ἀπ' αὐτές, τὴ γλῶσσα πού θὰ εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴν ἔκφραση καὶ τὴ δημιουργία τῆς πραγματικότητας καὶ τῶν ἀξιῶν τοῦ καιροῦ μας.

Θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ μὴν πετσοκόψουμε ἀπ' τὴν πραγματικότητα καμιά ἀπ' τὶς διασκεδάσεις της. Ἐνα τοπεῖο, ἕνα γυμνὸ, μιὰ νεκρὴ φύση, εἶναι πραγματικότητες, ὅπως ἡ ἀγωνία, ἡ χαρά, ὁ ἔρωτας ἢ ἡ ἐπανάσταση, εἶναι ἐπίσης πραγματικότητες. Σὲ κάθε ἐποχὴ τὸ μεγαλεῖο τῶν ἔργων ἦταν ὁ βαθμὸς τῆς ἐσωτερικῆς, τῆς ἀνθρώπινης, πραγματικότητας πού μπόρεσε νὰ ὀδεῖ ὁ καλλιτέχνης στὴν πραγματικότητα. Ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πραγματικότητα (φυσικὴ ἢ κοινωνικὴ), δὲ μποροῦν νὰ ξεχωριστοῦν μέσα στὴν τέχνη. Κάθε μεγάλο ἔργο περιέχει αὐτὰ τὰ δύο συστατικὰ καὶ ἀν κανεὶς ἐγκαταλείψει αὐτὴ τὴν τάση θὰ πέσει εἴτε στὸν ἕναν πόλο, δηλ. σ' ἕναν φωτογραφικὸ καὶ παθητικὸ νατουραλισμὸ, εἴτε στὸν ἄλλο, δηλ. σὲ μιὰ φαντασματικὴ ὑποκειμενικότητα πού εἶναι ἀνίκανη νὰ θεμελιώσῃ μιὰν ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία μ' ἕνα κοινὸ. «Τὸ ἐξωτερικὸ, ἔλεγε ὁ Χέγκελ, εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ ἐσωτερικοῦ», καὶ ἀντίστροφα.

Βάζοντας στὴν ἄκρη τὴν ψεύτικη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἐσωτερικὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα, ἔχουμε τὰ μέσα νὰ ξεπεράσουμε τὴν ψεύτικη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο.

Καὶ πρῶτα - πρῶτα, ἀποφεύγοντας νὰ ταυτίσουμε τὸ περιεχόμενο μὲ τὸ θέμα.

Ὅχι πὼς παραγνωρίζουμε τὴ σημασία πού ἔχει τὸ θέμα. Δὲν μᾶς ἀφήνει καθόλου ἀδιάφορους τὸ γεγονὸς πὼς ὁ Πικασσό διάλεξε νὰ ζωγραφίσει τὴ Γκουέρνικα ἢ τὸν Πόλεμο καὶ τὴν Εἰρήνη. Τὸ θέμα, ἀκόμα καὶ ὅταν εἶναι, κατὰ μιὰ ἔκφραση πού ὁ Σεζάν τῆς ἔδωσε τὴν πλήρη της αἴσθηση, τὸ «κίνητρο» δηλαδή, ἐτυμολογικὰ αὐτὸ πού θάξει σὲ κίνηση τὸ ζωγράφο, αὐτὸ πού δίνει ὠθηση στὴ δημιουργικὴ ἐργασία του, ἔχει μεγάλη σημασία. Μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ μαρτυρία, ὄχι ἀκόμα γιὰ τὴν τέχνη, μὰ γιὰ τὴ σκέψη τοῦ καλλιτέχνη, γιὰ τὴ συνείδηση πού ἀποκτᾶ γιὰ τὴ σημασία τῆς πραγματικότητας τῆς ἐποχῆς του, τῆς πρόθεσῆς του νὰ τοποθετηθεῖ σὲ σχέση μ' αὐτήν. Ἀκριβῶς ὁμοίως ἐπειδὴ ἀνήκει στὴν κατηγορία τῆς πρόθεσης, τὸ θέμα δὲν μᾶς ἐπιτρέπει ἀκόμα νὰ μποῦμε μέσα σ' αὐτὸ πού κυρίως λέμε τέχνη. Τὸ θέμα, μοναχό του, δὲν καθορίζει τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου τέχνης.

Πρῶτα - πρῶτα ἐπειδὴ ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία δὲν περιορίζεται στὸ πέρασμα τοῦ ἀφηρημένου στὸ συγκεκριμένο. Δὲν συνίσταται στὸ νὰ εἰκονογραφεῖ μὲ εἰκόνες μιὰ θεωρητικὴ ἰδέα. Ὁ Σταντᾶλ μᾶς δίνει ἕνα συγκινητικὸ παράδειγμα. Στὸ χορὸ πού ὀργανώνει ἡ μαρκησία ντὲ Μαρσιγύ, ὁ Λουσιέν Λέβεν σταματᾶ μπροστὰ σ' ἕναν πίνακα πού παριστᾶ ἕναν νεαρὸ Σκωτσέζο, καὶ ὁ Σταντᾶλ γράφει: «Στὴ φυσιογνωμία αὐτοῦ τοῦ παιδιοῦ, ὁ ζωγράφος πού σκεφτότανε καλύτερα ὅπωςδήποτε ἀπ' ὅσο ζωγράφιζε, εἶχε ἀποζητήσῃ νὰ συνταιριάσει μὲ τὸ πρῶτο χαριτωμένο χαμόγελο τῆς νεαρῆς ἡλικίας ἕνα μέτωπο φορτωμένο ἀπὸ τὶς ὑψηλές σκέψεις μιᾶς ἰδιοφυΐας. Ἐφτασε ἔτσι ὁ ζωγράφος νὰ κάνει μιὰ καταπληκτικὴ γελοιογραφία πού ἔμοιαζε μὲ τέρας».

Συνέδη καὶ σὲ μᾶς νὰ δοκιμάσουμε μιὰ δυσφορία αὐτοῦ τοῦ εἶδους μπροστὰ σὲ μερικὰ ἔργα τέχνης, πού ἤθελαν νὰ ἀνήκουν στὸ σοσιαλιστικὸ ρεαλισμὸ, καὶ ὄχι καθόλου ἀπὸ λάθος τῶν δημιουργῶν τους, πού κάποτε ἦταν ἀξιοσημεῖωτα προικισμένοι, ἀλλὰ ἀπὸ δικό μας λάθος πού τοὺς ὑποβάλλαμε μιὰν ψεύτικη ἀντίληψη καὶ γιὰ τὸ ρεαλισμὸ καὶ γιὰ τὴ θέση τοῦ Κόμμματος πάνω στὴ φιλολογία καὶ τὶς τέχνες.

Μιὰ ψεύτικη ἰδέα γιὰ τὸ ρεαλισμὸ γιὰτὶ ἡ τέχνη δὲν εἶναι μόνον μιὰ γνώση ἢ μιὰ γλῶσσα, δηλαδή ἕνας τρόπος νὰ μεταφράζουμε σ' ἕνα ἰδιαίτερο σύστημα σημά-

των, μιάν ιδέα ή μιὰ πραγματικότητα δλότελα καμωμένη, πού προϋπήρχε έξ δλοκλήρου. Ή τέχνη δέν είναι οϋτε μιὰ άπλή μετάφραση οϋτε μιὰ άπλή άπόρροια, μιὰ μιὰ δημιουργία πού ξεπερνά αυτό πού ήδη υπάρχει ή πού τó έχουμε ήδη σκεφτεί. Ο καλλιτέχνης δέν είναι μόνο μάρτυρας, παρά και συνεργός.

Άς πάρουμε ένα παράδειγμα για να ξεκαθαρίσουμε αυτή τή διάκριση ανάμεσα στο θέμα και στο περιεχόμενο. Τα θέματα των ζωγράφων τής Αναγέννησης ήτανε, για τους περισσότερους, θέματα θρησκευτικά, κι όμως εκείνο πού μάς διδάσκουν τά έργα τους δέν είναι ή θρησκεία, παρά ó ανθρωπισμός. Τόσο για τή φύση όσο και για τον άνθρωπο μάς δίνουν μιάν εικόνα πού υποβάλλει προπαντός τó μεγαλειό και τήν όμορφιά του ανθρώπου, τήν επάρκειά του σαν κύριου και δημιουργού του σύμπαντος, είναι ένα μάθημα ειδωλολατρικό κι όχι μυστικιστικό για τήν έννοια τής ζωής. Κι αυτό από τήν ίδια τήν τέχνη τους, από τή χρήση τής προοπτικής, πού καθιστά τον άνθρωπο κέντρο και μέτρο για κάθε πράμα, από τή γνώση τής ανατομίας πού προβάλλει τή λάμψη του σώματος, και κάνει π.χ. έναν Άγιο Σεβαστιανό, έναν Έλληνα άθλητή, από τή χρήση επίσης του σχεδίου και του χρώματος, πού δίνουν στον άνθρωπο μιὰ μουσική και ποιητική βασιλεία πάνω στον κόσμο πού δημιούργησε αυτός ó ίδιος.

Έτσι, πού αν θάλουμε τó πρόβλημα των σχέσεων του περιεχομένου και τής μορφής σε βάση διαλεκτική, δέν αποκλείεται καθόλου τó πώς οδηγούμαστε κάποτε στο να θεωρούμε πώς τó περιεχόμενο, τó πιο βαθύ στοιχείο ενός έργου τέχνης, είναι ακριδώς ή μορφή του, δηλ. ó τρόπος πού μ' αυτόν κατακυρώνεται, στήν έρμηνεία του θέματος, ή παρουσία του ανθρώπου. «Τό θέμα, έλεγε ó Ντελακρουά, είσαι σύ ó ίδιος».

Μπορεί να συμβεί στο Σεζάν, ζωγραφίζοντας τρία κρεμμύδια πάνω σ' ένα τραπέζι, να μάς δώσει μιὰ πιο έντονη αίσθηση τής ανθρώπινης παρουσίας, τής δημιουργικής του εξουσίας, του μεγαλείου κ' επομένως και τής ευθύνης πάνω στην τύχη του, παρά πενήντα πίνακες του Μπονά πού παριστούν ανθρώπους ή ιστορικά περιστατικά.

Αυτό βέβαια δέν σημαίνει πώς πρέπει να ζωγραφίζουμε αποκλειστικά κρεμμύδια, αλλά άπλως σημαίνει πώς ή ευγένεια του θέματος δέν είναι άρκετή για να μεταφερθεί στο έργο τέχνης τó μεγαλειό της, και μπορεί να συμβεί να υπερασπιζόμαστε μιὰ καλήν υπόθεση με κακά έργα. Και στην περίπτωση αυτή, έξ άλλου, τά υπερασπιζόμαστε άσχημα.

Άντίθετα ó Πικασσό δέν είναι λιγότερο κοντά μας όταν ζωγραφίζει «τήν άρπαγή των Σαββίνων» άπ' όσο όταν ζωγραφίζει τις «Σφαγές στην Κορέα», ó Άραγκόν όταν δημιουργεί τον Όρελιέν ή τó βασιλιά Μποαμπντίλ, άπ' όσο όταν γράφει τους «Κομμουνιστές», ó Ζάν Λησά όταν τραγουδά τον ήλιο ή έναν κόκορα άπόσο όταν εικονογραφεί τó ποίημα «Έλευθερία» του Έλιάρ.

Γιατί; Έπειδή κάθε αυθεντικό έργο, κάνοντάς μας αισθητή τή δύναμη και τήν εξουσία του ανθρώπου, του δημιουργικού ανθρώπου, άποτυπώνει βαθειά με κάποιον τρόπο, μέσα στο πνεύμα και τήν καρδιά μας, τó εκμαγείο τής όμορφιάς του ανθρώπου και δημιουργεί έτσι τήν άπαίτηση να βρούμε μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα τó ίδιο μεγαλειό, τήν ίδια όμορφιά, και μάς κάνει να νοιώθουμε πιο άνυπόφορο κάθε τι πού τήν άσχημίζει, άκρωτηριάζει και τυραννά τους ανθρώπους. Σ' αυτό τó επίπεδο τής ανθρώπινης παρουσίας, πού είναι άξεχώριστα μορφή και περιεχόμενο του έργου, ή τέχνη έχει να διαδραματίσει έναν ρόλο παιδαγωγικό και μαχητικό κι όχι μονάχα στο επίπεδο τής κατασκευής εικόνων ή τής άμεσης καθοδήγησης.

Μιὰ τρίτη ψεύτικη αντίθεση είναι εκείνη πού ισχυρίζεται, στο πείσμα κάθε διαλεκτικής, πώς αντιθέτει τó ρεαλισμό στην άφαίρεση.

Ἐδῶ θὰ ξεκινήσουμε μὲ μιὰν ἀναλογία μὲ τὴ γνωσιοθεωρία. (Πρόκειται γιὰ ἀναλογία ἀφοῦ ἐπιμείναμε στὴν ἀναγκαιότητα νὰ μὴν μεταθέτουμε στὴν αἰσθητική, μηχανικά, τὰ προβλήματα τῆς γνωσιοθεωρίας).

Στὰ Φιλοσοφικά του Τετράδια ὁ Λένιν, υπογραμμίζει πῶς «ἡ σκέψη ἀνερχόμενη ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο στὸ ἀφηρημένο, ἂν ἢ ἀφαίρεση εἶναι θεμελιωμένη, δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, μὰ τὴν πλησιάζει, γιατί συλλαμβάνει ἀπ' αὐτὴν ὄχι τὴν αἰσθητικὴ ὄψη τῆς, μὰ τὶς ἐξωτερικὲς σχέσεις».

Μιὰ ἰδέα, ὅσο ἀφηρημένη καὶ νᾶναι, δὲν ἔχει ἔννοια καὶ ἀξία παρὰ σὲ σχέση μὲ τὸ πραγματικό. Ἄν δὲν μᾶς ἀποκαλύπτει καμιάν ἐσωτερικὴ σχέση τῆς πραγματικότητας, ἂν δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι καθόλου ἰδέα.

Κάτι ἀνάλογο γίνεται καὶ μὲ τὸ ἔργο τέχνης.

Στ' ὄνομα ποιᾶς ἀρχῆς, θ' ἀπαγορέψουμε στὸν καλλιτέχνη νὰ προσπαθήσει νὰ φτάσει τὸ πραγματικὸ σὲ κάποιο ἐπίπεδο ἀφαίρεσης; Νὰ γυρέψει π.χ. νὰ συλλάβει τοὺς βασικοὺς ρυθμοὺς ἢ τὴν ἰδιάζουσα διάρθρωση τῶν πραγμάτων, νὰ μᾶς παρουσιάσει ἕναν μικρόκοσμο μέσα σ' ἕνα ἔργο τέχνης, μιὰ σμίκρυνση τοῦ πραγματικοῦ, πού θ' ἀπομακρυνθεῖ ἔντονα ἀπὸ τὴν ἄμεση αἰσθητὴ ὄψη του;

Ὅταν λ.χ. ὁ Πικασσὸ σχεδιάζει ἑκατοντάδες φορές τὴν ἴδια κουκουδάγια ἢ τὸν ἴδιο ταῦρο, ἔτσι πού νὰ μπορεῖ πιά νὰ τὸν χαράξει καὶ μὲ κλειστὰ τὰ μάτια σὰν μιὰ τζίφρα, πού γίνεται μὲ μιὰ χειρονομία πού βγαίνει ἀπὸ μέσα του. Ὅταν ὁ Ματίς σχεδιάζει ἑκατοντάδες φορές τὸ ἴδιο φύλλο τῆς δριᾶς ὡς τὸ σημεῖο πού διαγράφοντας τὶς λεπτομέρειες καὶ τὸ ἀνεκδοτολογικὸ, δημιουργεῖ γραμμὲς δύναμης κ' ἐσωτερικοῦ ρυθμοῦ, ὡς τὸ σημεῖο νὰ «τραγουδεῖ τὸ χέρι», ὅπως ἔλεγε. Ὅταν ἕνας καλλιτέχνης δημιουργεῖ ἔτσι μιὰ μορφή ποὶ εἶναι γιὰ τὸ ἀντικείμενο ὅ,τι εἶναι γιὰ τὸ σῶμα ἢ ψυχὴ, ὅπως ἔγραφε ὁ Πιερ Ρεγκαμέ, αὐτὴ ἢ ἀντικειμενικὴ ἀφαίρεση, ὅσο μακριὰ κι ἂν τὴν σπρώξει κανεὶς, μπορεῖ μιὰ χαρὰ νὰ εἶναι μιὰ μορφή ρεαλισμοῦ.

Ἀκόμα, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πραγματικότητα, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐκφράσουμε τὴν ἀγωνία ἢ τὴν χαρὰ, τὸν ἔρωτα ἢ τὴν ἐπανάσταση, γυρεύοντας ὅπως ὁ Βᾶν Γκόγκ νὰ «ἐκφράσουμε μὲ τὸ κόκκινο καὶ τὸ πράσινο τὰ τρομερὰ ἀνθρώπινα πάθη», ἂν κάποιος καλλιτέχνης ἐπεξεργάζεται μιὰ γλώσσα πλαστικὴ καὶ χρωματικὴ, ὅπως τὸ κάνει ἢ μουσικὴ μὲ τοὺς ἤχους, γιὰ νὰ διατυπώσει αὐτὴ τὴν πραγματικότητα μὲ τὸ μίνιμουμ σὲ ἀναγωγὲς στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, αὐτὴ ἢ ὑποκειμενικὴ ἀφαίρεση μπορεῖ ἐπίσης νὰ συνιστᾶ μιὰ μορφή ρεαλισμοῦ.

Ἀκούγω κιόλας τὴν ἀντίρρηση. Ὅταν ὁ Μανεσιέ γράφει: «Οἱ πίνακές μου ἐπιθυμοῦν νὰ γίνουν ἢ μαρτυρία γιὰ κάτι διωγμένο μὲ τὴν καρδιά, κι ὄχι ἢ ἀπομίμηση ἑνὸς πράγματος εἰδωμένου μὲ τὰ μάτια», εἶναι εὐκολο νὰ φωνάξουμε πῶς αὐτὸ εἶναι ὑποκειμενισμός. Ὅταν ὁμοίως κανεὶς ἀναλύσει τὴ σημασία αὐτῆς τῆς «ἐσωτερικῆς ἀναγκαιότητας», ἂν κανεὶς δὲν βλέπει σ' αὐτὴν, ὅπως τῶκανε ὁ Καντίνσκυ, ἕνα μήνυμα μιᾶς ὑπεροχῆς μέσα ἀπ' τὸ χρόνο, ἂν ὁμοίως ἀντίθετα ἀπομυστικοποιώντας αὐτὴ τὴν ἀντίληψη γιὰ νὰ ἐλευθερώσουμε τὸ «λογικὸ πυρῆνα» τῆς, ἀνακαλύπτουμε μέσα στὸ ἄτακτο, κατὰ τὸ δίδαγμα τοῦ Μάρξ, τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν του σχέσεων, μπορούμε τότε νὰ παραδεχτοῦμε πέρα γιὰ πέρα πῶς ἕνας καλλιτέχνης πού συμμετέχει στὸ κίνημα τοῦ αἰῶνα του καὶ ἔχοντας συνείδηση τῆς εὐθύνης ἀπέναντί του, τὴν ὑπακοή στὴν «ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα», μπορεῖ νὰ γίνῃ ἢ ἐκφώνηση τοῦ βαθύτερου νόμου τοῦ καιροῦ μας καὶ τοῦ λαοῦ μας.

Ἔτσι λοιπόν, εἴτε πρόκειται γιὰ μιὰν ἀντικειμενικὴ εἴτε γιὰ μιὰν ὑποκειμενικὴ ἀφαίρεση, μπορεῖ νὰ υπάρξει ἕνας ρεαλισμὸς ἀφηρημένος. Στὴν τέχνη, στὸ ρεαλισμὸ, σ' ὄλες τὶς ἐποχές, δὲν ὑπῆρξε πάντα αὐτὸ τὸ συστατικὸ τοῦ ἀφηρημένου κ' ἐκεῖνο πού ἔκανε ὁ αἰῶνας μας εἶναι μόνον νὰ τὸ ἀπομονώσει μέσα στὴν καθαρότητά του;

Ἔχω πλήρη τὴ συνείδηση γιὰ τὶς ἀνησυχίες, κ' ἴσως καὶ γιὰ τοὺς θυμοὺς

πού μπορεί να ξεστηκώσει το να προχωρήσω πιο πέρα αυτή την αντίληψη για τον «άφηρημένο ρεαλισμό».

Κείνο που ζητώ είναι να τον εξετάσει κανείς μέσα στο σύνολό του και ιδιαίτερα να λάβει υπόψη του τις ακόλουθες παρατηρήσεις:

1ον. Πώς αυτή η αντίληψη για την τέχνη προϋποθέτει πως δεν υπάρχει αυθεντική τέχνη που να μην είναι ρεαλιστική, δηλ. που εξελίσσεται χωρίς αναγωγή στην πραγματικότητα, άξεδιάλυτα έσωτερική κ' έξωτερική, και χωρίς συνείδηση της ευθύνης του καλλιτέχνη ως προς αυτή την πραγματικότητα.

Το να αρνιέται ν' αντιθέτει κανείς το ρεαλισμό στην άφαιρέση δεν σημαίνει καθόλου πως τίποτα δεν είναι αντίθετο με το ρεαλισμό.

Αυτό που είναι αντίθετο στο ρεαλισμό είναι πρώτα - πρώτα ο ίρεαλισμός, δηλαδή κάθε τι που εξιδανικεύει λαθεμένα το παρόν ή σχηματοποιεί αυθαίρετα το μέλλον, κι αυτή είναι η ακαδημαϊκή τέχνη, ή τέχνη των πυροσβεστών, όπως ονομάζουν τους πίνακες του Μπουγκερώ, που δημοσιεύονται στον αισθηματικό τύπο.

Αυτό είναι αντίθετο με το ρεαλισμό, είναι επίσης μερικές καταστάσεις που ισχυρίζονται πως είναι «άφαιρέσεις» και που πάνε ν' αναγεώσουν στα 1964 υπό το πρόσχημα της στιγμιαίας ζωγραφικής, πειράματα που αριθμούν κι όλας σαράντα χρόνια, πάνω στην αυτόματη γραφή, πειράματα που μπορούσε στην εποχή του υπερρεαλισμού και του νταντά να είχαν μιαν απελευθερωτική αξία, μα που δεν είναι πια σήμερα παρά εκμετάλλευση ενός παρελθόντος που ξεπεράστηκε. Είναι πάντα θλιβερό το θέαμα των γερασμένων παιδιών ή των νεανιζόντων γέρων που ονομάζονται Πόλλοκ ή Ματιέ.

Κείνο που είναι αντίθετο με το ρεαλισμό είναι επίσης εκείνη η ζωγραφική που ισχυρίζεται πως είναι «ζωγραφική θέαμα», που κάτω απ' το δημαγωγικό πρόσχημα πως δίνει στους ανθρώπους ένα περιβάλλον ξεκουραστικό και διακοσμητικό, βάζει σε δοκιμασία την ίδια την έννοια της ζωγραφικής, προτείνοντάς μας για έργο τέχνης καψούλες από Κόκα Κόλα στιβαγμένες μέσα σ' ένα μπουκάλι.

Αυτά για τα σύνορά μας.

2ον. Αυτή η αντίληψη για την τέχνη και για το ρεαλισμό, μακριά από το να τραβά προς την κατεύθυνση της εγκατάλειψης, είναι ή πιο απαιτητική που γίνεται. Πρώτα - πρώτα γιατί περικλείνει την άπαρτίωση ολόκληρης της κουλτούρας του παρελθόντος κι ακόμα επειδή δεν απομονώνει το δημιουργό, μα τον καθιστά υπέρτατη έκφραση του καιρού του. «Να ζωγραφίζεις καλά, έγραφε ο Σεζάν, σημαίνει να εκφράζεις, παρά τη θέλησή σου, την εποχή σου, σ' ό,τι έχει το πιο προωθημένο... Ένας ζωγράφος που γνωρίζει τη γραμματική του... το θέλει είτε όχι, μεταφράζει πάνω στο μουσαμά του ό,τι συνέλαβε ή πάει να συλλάβει το πιο πληροφορημένο κεφάλι του καιρού του... Ο Τζιόττο αντιστοιχεί στο Ντάντε, ο Πουσσέ στο Ντεκάρτ».

Το έργο τέχνης είναι μεγάλο πραγματικά, στο βαθμό που ενσαρκώνει μέσα του τις αγωνίες και τις ελπίδες ενός λαού ή μιας εποχής, με την έννοια που ο Σταντάλ έλεγε πως «ή τέχνη είναι ή χτισμένη ήθική... είναι μια υπόσχεση, ευτυχίας».

Είναι μεγάλο πράμα το να γυρεύουμε από τον καλλιτέχνη να ακούει το τραγούδι του ποταμού, δηλαδή όχι μονάχα να έχει συνείδηση και να κατέχει όλες τις δημιουργίες του παρελθόντος που έχουν προωθήσει τη γλώσσα της τέχνης του, αλλά και την κινούμενη, τη ζωντανή πραγματικότητα της κοινωνίας της εποχής του, του ανθρώπου που μάχεται και διαμορφώνεται.

Αυτά για τις απαιτήσεις μας.

3ον. Μα δεν τα είπαμε ακόμα όλα. Η συνείδηση που περιμένουμε να αποκτήσουν οι καλλιτέχνες μας δεν θα είναι αρκετή αν περιορίσουμε την πραγματικότητα σ' ό,τι υπάρχει. Η πραγματικότητα, όταν πρόκειται για τον άνθρωπο, δεν είναι

μόνο δ,τι έχει κιόλας κατακτηθεί, είναι ακόμα και δ,τι του λείπει, είναι κι αυτό που δεν υπάρχει ακόμα, κ' ένας αυθεντικός ρεαλισμός πρέπει να ενσωματώσει επίσης κι αυτή τη διάσταση που οι χριστιανοί την ονομάζουν «τὸ ὑψηλὸν» κ' ἐμεῖς οἱ μαρξιστές, πὶδ ἀπλά, τὸ μέλλον.

Περιμένουμε ἀπ' τοὺς καλλιτέχνες μας νὰ μᾶς κάνουν νὰ αἰσθανθοῦμε κάθε τι ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας πὺδ ακόμα ἀγνοοῦμε, νὰ μᾶς κάνουν νὰ δοκιμάσουμε αὐτὴ τὴν ἔλλειψη καὶ τὴν ὄλο πάθος ἐπιθυμία γιὰ ἕναν ὀλοκληρωμένο ἄνθρωπο, νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἀπαρχὴ γιὰ κάτι πὺδ δὲν φαίνεται ακόμα καὶ πὺδ ὁ αἰὼνας μας φέρνει ἐν τούτοις τὸ σπέρμα του, νὰ μᾶς μάθουν νὰ θεωροῦμε καὶ νὰ ἐπιθυμοῦμε τὶς πραγματικότητες πὺδ μέλλει νὰ γεννηθοῦν. Νὰ μᾶς δόσουν τὴ γνώση καὶ τὴν ἀγάπη γι' αὐτὸ τὸ ξύπνημα.

Αὐτὰ γιὰ τὶς προοπτικὲς μας.

Δὲν θὰ τοὺς ζητήσουμε φυλλάδια γιὰ τὴν ἄμεση προπαγάνδα, οὔτε συνθήματα γιὰ τὴν καθημερινὴ πάλη, κατιτὶ δηλαδὴ πὺδ εἶναι σεβαστὰ καὶ ἀπαραίτητα μὰ πὺδ ἀνήκουν σ' ἄλλη σειρά, πὺδ δὲν εἶναι εἰδικὰ ἢ δική τους.

Κεῖνο πὺδ ἔχουν τὸ δικαίωμα, οἱ ἄνθρωποι πὺδ ἀγαποῦν τὸ μέλλον νὰ περιμένουν ἀπὸ κείνους πὺδ ἀνάμεσά τους εἶναι οἱ πὶδ ὑψηλοὶ δημιουργοί, εἶναι νὰ περάσουν μέσα στὸ αἷμα τους τὰ δεδομένα τῆς πάλης μας κι ἀπὸ κεῖ, ν' ἀνακαλύψουν τὰ σήματα καὶ τὴ γλώσσα πὺδ θὰ τοὺς ἐπιτρέψουν νὰ προβάλουν μπροστὰ μας, μὲ τὸν τρόπο πὺδ τὸ ἔκαναν οἱ μεγάλοι μῦθοι τοῦ παρελθόντος, ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα ὡς τὸ Τραγούδι τοῦ Ρολάν, τὰ βιτρώ τῆς Σαιντ - Σαπέλ ὡς τὶς συνθέσεις τοῦ Πουσέν, ἀπὸ τὸν πίνακα «ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς» τοῦ Ματίς ὡς τὸ ποίημα «Τρελλὸς γιὰ τὴν Ἔλσα», τὴν πὶδ ψηλὴ ὡς τὴν πὶδ ἀπαιτητικὴ εἰκόνα πὺδ κάνουν οἱ ἄνθρωποι γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς των.

Μὲ τὴν ἐννοια αὐτὴ, ὁ ρεαλισμὸς δὲν εἶναι μιὰ μέθοδος, ἀλλὰ μιὰ στάση, μιὰ μορφή παρουσίας στὸν κόσμο, ἢ μορφή τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, αὐτὴ πὺδ στηρίζεται πάνω στὴ συνείδηση,

1) πὺδ ὁ κόσμος, ὅπως τὸ γράφει ὁ Ἄραγκόν, ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ μένα καὶ θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει κι ὅταν θὰ ἔχω χαθεῖ ἀπ' αὐτόν,

2) πὺδ αὐτὸς ὁ κόσμος καὶ τὸ δράμα πὺδ ἔχω ἀπ' αὐτόν δὲν εἶναι ἀμετακίνητα, μὰ βρίσκονται σ' ἕνα συνεχὲς γίγνεσθαι,

3) πὺδ ὁ καθένας ἀπὸ μᾶς εἶναι προσωπικὰ ὑπεύθυνος γι' αὐτὸ τὸ γίγνεσθαι.

Προσπαθώντας νὰ τὸ καθορίσω, δὲν σκέφτομαι καθόλου νὰ διδάξω, δ,τι καὶ νᾶναι, στοὺς καλλιτέχνες, ακόμα λιγότερο νὰ τοὺς πῶ τί πρέπει νὰ ζωγραφίζονται καὶ πὺδ νὰ τὸ ζωγραφίζουν, πράμα πὺδ θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε πάλι σὲ σφάλματα περασμένα καὶ ξεπερασμένα, ἀλλὰ ἀπλῶς νὰ βάλω στὴν ἄκρη τὰ ψεύτικα α ριγοῖ κα τὰ τόσο στενὰ κριτήρια πὺδ τὸ παρακάνουν σὲ εὐκολία ὅταν καταδικάζουν καὶ ἀποκλείουν.

Δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ρεαλισμὸς τελειωμένος μέσα σὲ μιὰ πραγματικότητα πὺδ ποτὲ δὲν ἔχει αὐτὴ τὴν ιδιότητα.

Ὅταν ἀρνούμαστε ἕναν κλειστὸν ὀρισμὸ τοῦ ρεαλισμοῦ εἶναι ἀπλῶς τὸ ἴδιο πὺδ δὲν ἔχουμε τὴν ἀπαίτηση νὰ τοποθετηθοῦμε στὸ τέρμα τῆς ἱστορίας, σάμπως νὰ μποροῦσε νὰ ἔχει ἕνα τέρμα, καὶ νὰ ἐκφέρουμε μιὰ τελευταία κρίση.

Καὶ γιὰ ἕναν μαρξιστὴ, δηλαδὴ γιὰ ἕναν ἄνθρωπο πὺδ ἔχει συνείδηση τῆς ἀέ-
ναης ἀνάπτυξης τῆς πραγματικότητας, ὑπὸ μορφὲς ἀξιῶν, ἢ κύρια σοφία εἶναι ν' ἀναγνωρίσει πὺδ σ' αὐτὰ τὰ πράγματα, καθὼς καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα, ἢ τελευταία κρίση εἶναι πὺδ δὲν ὑπάρχει τελευταία κρίση.

POZE ΓΚΑΡΟΝΤΙ

ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ

ή νομική άποψη για την καθιέρωση
της Δημοτικής

του Δήμου Ν. Μέξη

«Επίσημη γλώσσα για όλες τις εκδηλώσεις
της δημόσιας ζωής και για όλους τους βα-
θμούς της εκπαίδευσης είναι ή γλώσσα του
λ α ο υ ».

(Άρθρο 7 του Ψηφίσματος των Κορυτσάδων,
27.5.1944)

Η επανεγγραφή του γλωσσικού ζητήματος στην ημερήσια Διάταξη του δημοσίου βίου της χώρας μας, ιδιαίτερα ύστερα άπ' τους πολιτικούς σταθμούς, των εκλογών της 3.11.1963 και 16.2.1964, προσδίδει άμεση επικαιρότητα στην νομική άποψη του δλου προβλήματος. "Όλοι συμφωνούν στην ανάγκη για την καθιέρωση της δημοτικής'. 'Αλλά καταλήγουν σε μακροπρόθεσμες λύσεις με τον ίσχυρισμό πως «οί γλώσσες δεν επιβάλλονται άπό τή μιά μέρα στην άλλη, με νόμους και διατάγματα... 'Ο καιρός της προετοιμασίας [για την καθιέρωση της κοινής δημοτικής] δεν πρόκειται να είναι σύντομος. Αυτά τα πράγματα δεν κατορθώνονται μέσα σε δυό-τρία χρόνια... Οί βίαιες λύσεις [έπιβολή της δημοτικής με νόμο] αποκλείονται» (Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ελευθερία» φ. 599 της 22.3.1964). Διαφωνώ ριζικά. "Ενας «νόμος» κ' ένα «διάταγμα» — όπως έγινε άλλωστε στην ελεύθερη Ελλάδα της ΠΕΕΑ — άρκει για τή λύση του γλωσσικού ζητήματος. Γιατί δεν πρόκειται ο νόμος να επιβάλλει στον ελληνικό λαό μιá οποιαδήποτε ξένη γλώσσα. 'Απλώς θα του επιτρέψει ο,τι με τή «βία» των νόμων του άρνεϊται ως σήμερα το κράτος, δηλ. να χρησιμοποιεί στον πολιτειακό και στο δημόσιο βίο του την μη-

τρική — την εθνική του γλώσσα.

I. Το δίκαιο και ή κοινωνική σημασία του. Οί σχέσεις του με το γλωσσικό ζήτημα.

Το Δίκαιο έρχεται και βάζει σε τάξη και ρυθμό τις συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις. Διαγράφει τα πλαίσια της νομιμότητος στο χώρο της ανθρώπινης δραστηριότητος. "Άμεσος ο δεσμός των νομικών σχέσεων με τους υλικούς, πνευματικούς και ήθικούς όρους ζωής των ανθρώπων. 'Εκφράζουν άκριβώς τον διαφορισμό αυτών των όρων ζωής μέσα στην ανταγωνιστική κοινωνία. Καί ή ιδιότητά τους αυτή προσδίδει στο δίκαιο ένα πλατύ περιεχόμενο πολυσήμαντο που ανάγεται τελικά στο πρόβλημα όλων των θεσμών και των πολιτισμικών επιτεύξεων του κοινωνικού ανθρώπου. Το δίκαιο είναι «ζώσα δύναμις» που πηγάζει άπό ανάγκες καθαρά κοινωνικές. Τουτο σημαίνει ο,τι σε μιá περιοχή κοινωνικών σχέσεων ανταγωνιστικών, το δίκαιο ως συντελεστής αναγκαστικής ίσορροπί-

ας υπηρέτησε και υπηρετεί πάντοτε την κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Είναι ακριβώς η θέλησή της. Μια θέληση «άκαταλύτως και αύταρχικώς συνδέουσα», κατά τον R. v. Stammler². 'Η προσπάθεια των φιλοσόφων και των κοινωνιολόγων του δικαίου να συγκαλύψουν, για λογαριασμό των συμφερόντων των κυριάρχων τάξεων, αυτή τη θεμελιώδη ιδιότητά του — που πρώτος της έδωσε όριστική μορφή ο Κ. Μάρξ στον περίφημο πρόλογο της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας» (Βερολίνο 1859)³ άφου δέκα χρόνια πιο πριν, στα 1848, μαζί με τον Φρ. Έγκελς, την απέκάλυψαν και την διακήρυξαν στο «Κομμουνιστικό Μανιφέστο»⁴ — έγένησε πολλές, άπειρες θεωρίες.

Ο κοινωνικός όμως αποχρωματισμός του δικαίου έβλαψε και βλάπτει πολύ. Κυρίως γιατί αποσυνέδεσε το δίκαιο από τη ζωή. Κατέβασε την έπιστήμη του δικαίου σε άπλη έρμηνεία των άρθρων και των παραγράφων της «κειμένης» νομοθεσίας. Και εξέθεσε τη νομική έπιστήμη στις έπιθέσεις όλων εκείνων που της άρνήθηκαν άκόμη και τον χαρακτήρα της έπιστήμης (Ιούλιος ν. Kirshmann: Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft, 1848). Άλλά το κοινωνικό περιεχόμενο του Δικαίου όπως προσδιορίζεται από τους όρους ύπάρξεως της ανταγωνιστικής κοινωνίας που υπηρετεί και η ιδεολογική του σημασία ως συντελεστού ρυθμιστικού των σχέσεων αυτής της κοινωνίας, είναι ένα έπιστημονικό «δεδομένο» που δεν κλονίζεται από την στρατευμένη μεταφυσική⁵. Έτσι, το δίκαιο με τους συναρτησιακούς δεσμούς που έχει προς την ανταγωνιστική κοινωνία, πειθαρχεί στη διαλεκτική πορεία της τελευταίας. Έρχεται κάθε φορά και νομιμοποιεί τις άλλαγές που σημειώνονται στην πολυσύνθετη και ποικιλότροπη κίνησή της είτε προς τα εμπρός είτε προς τα όπισω.

Στο χώρο των εκδηλώσεων του δημοσίου βίου και των θεσμών γενικά, οι κανόνες του δικαίου, δηλ. οι νόμοι, έπιδρούν και ως μοχλοί δημιουργικής προόδου και ως άνασχετικοί φραγμοί. Ο τέτοιος ή τέτοιος ρόλος του δικαίου είναι ευθέως ανάλογος προς τους κοινωνικούς φορείς των έπιταγών του. Ο προοδευτικός ρόλος σημειώνεται στην περιοχή των επαναστατικών άλλαγών προς τα εμπρός. Ο άνασχετικός ρόλος του δικαίου συνθέτει, δι στη νομική έπιστήμη ονομάζουν: Δίκαιον άδικον (=Jus injustum) και άνήκει βασικά στις άρτιδραστικές καταστάσεις που άγωνίζονται να συντηρηθούν σε βάρος της προόδου και να επιβιώσουν. Η άλλαγή των νομικών σχέσεων εκφράζεται ψυχολογικά με το «αίσθημα του δικαίου» που διαφοροποιείται. Όταν προχωρήσει σημαντικά η διαφοροποίηση, γίνεται πια «συνείδηση» ή διάσταση ανάμεσα στο δίκαιο που ισχύει και στο «αίσθημα του δικαίου» που έχουν οι νέες δυνάμεις της κοινωνίας. Έδώ ο νόμος της διαλεκτικής που μεταβάλλει την ποσότητα σε ποιότητα έχει πλήρη ισχύ. Η διαλεκτική άλλαγή στο χώρο των νομικών σχέσεων συμπίπτει με την επικράτηση της «θελήσεως» των κοινωνικών φορέων

του νέου δικαίου. Το νέο δίκαιο δεν σπρίζεται στο παλιό δίκαιο. Μάλιστα γενιέται και ως άρνησή του. Αυτή η διαδικασία πρώτου τύπου παραγωγής κανόνων δικαίου,⁶ είναι ένα γεγονός που η άναγνώρισή του είναι γενική στη νομική έπιστήμη.

Άλλά το «αίσθημα του δικαίου» δεν είναι μια μεταφυσική, άφηρημένη, κοινωνικά άπροσδιόριστη, έξωκοινωνική αντίληψη. Είναι μια ψυχολογική κατάσταση με ιδεολογικές διαστάσεις σχετική με τους θεσμούς, τον ένομο βίο, τις εκδηλώσεις μιας συγκεκριμένης ιστορικά κοινωνίας. Το «αίσθημα του δικαίου» που έρχεται και γίνεται «συνείδηση» άλλαγής των νομικών σχέσεων μιας ανταγωνιστικής κοινωνίας ή έπί μέρους θεσμών της, εκφράζει ιδεολογικά στο χώρο των ανταγωνιζομένων δυνάμεων, δηλ. στο έποικοδόμημά της, την πορεία αυτής της άλλαγής καθώς και τον βαθμό ώριμότητος των προϋποθέσεών της.

Ολόκληρη η ανταγωνιστική κοινωνία της έποχής μας με τον μηχανισμό της, τις ιδεολογίες της και την ψυχολογία της, τους ήθικούς και νομικούς κανόνες της και τις πολιτειακές βάσεις της, καλύπτεται από την ιστορική κατηγορία του έθνους. Έχει τον έθνικό της σχηματισμό και προβολή. Η γλώσσα είναι ακριβώς ένα από τα ουσιώδη γνωρίσματα ενός έθνους. Και ως συστατικό, όργανικό στοιχείο του έθνους, πρέπει η γλώσσα να είναι κοινή στην μόνιμη κοινότητα των ανθρώπων που το συγκροτούν. Η κοινή γλώσσα άποτελεί την βάση — μια άπ' τις θεμελιώδεις βάσεις — αυτής της κοινότητας. Είδικα για το νεοελληνικό έθνος και την νεοελληνική ανταγωνιστική κοινωνία, η έλληνική γλώσσα από την άποψη του έθνικού γνωρίσματος είναι sui generis «κοινή». Λόγοι ιστορικοί μέσα στη διαδρομή των αιώνων δημιουργήσαν και συντήρησαν ως τις ήμέρες μας την αντίθεση ανάμεσα στη «λογία» και στη «δημοτική» παράδοση. Η έλληνική γλώσσα διεσπάσθη σε δυο τύπους: την καθαρεύουσα των «λογίων» και την δημοτική του λαού μας. Η αντίθεση αυτών των δύο τύπων εκφράστηκε πάντοτε με την παράλληλη ύπαρξή τους στο έθνικό μας βίο και την «έπίσημη» προβολή του πρώτου. Βέβαια πρόκειται για δύο τύπους της ίδιας, της έλληνικής γενικά γλώσσας. Από την πλευρά αυτή «κοινή», δηλ. έλληνική «έν γενει», γλώσσα υπήρξε και υπάρχει ως συστατικό στοιχείο του νεοελληνικού έθνους. Άλλά εξαιτίας της διγλωσσίας (καθαρεύουσα-δημοτική), είναι αυτό το συστατικό στοιχείο χωλό, άτελές, άπρόσφορο, έτσι πο ουσιαστικά η δυαδική ύπαρξή του να ίσοδυναμεί με έλλειψη «κοινής» και «ένιαίας» γλώσσας. Οι κοινωνικές έπιπτώσεις αυτού του φαινομένου υπήρξαν άμεσες σε όλες τις εκδηλώσεις του έθνικού μας βίου. Οι άγώνες για την επικράτηση της δημοτικής άποτελούν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας μας. Το γλωσσικό ζήτημα είναι, χωρίς άλλο, μια άπ' του γενικότερου κοινωνικού προβλή

ματος. Ἄλλα καὶ τὸ Δίκαιο, ἡ νομικὴ τοῦ ἔκφραση. Ἀπὸ ἐδῶ ὁ στενὸς δεσμὸς τους.

Σήμερα ποὺ ὄλες οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν καθιέρωση μιᾶς «κοινῆς» ἐθνικῆς γλώσσας ὅπως εἶναι ἡ μητρικὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ μας — ἡ δημοτικὴ, ἀποτελοῦν πιά ἓνα ἀναντίρρητο «γεγονός», ἡ ὑποχρέωση γιὰ τὴν ἄμεση νομιμοποίηση καὶ θεσμοθέτηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος εἶναι ἔργο ποὺ ἐμπίπτει στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ δικαίου. Κάτι περισσότερο: εἶναι χρέος τοῦ Δικαίου. Ἡ ἀνάλυση τῆς φύσεως τῶν νομικῶν κανόνων ποὺ προηγήθηκε, αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν σκοπὸ ὑπηρετεῖ. Δείχνει ὅτι ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ «αἰσθήματος τοῦ δικαίου» γιὰ τὴν νομικὴ ἐπιβολὴ καὶ καθιέρωση τῆς δημοτικῆς — ἓνα «αἰσθημα δικαίου» ποὺ ἔγινε πιά ἀπόλυτη «συνειδηση» στὸν λαὸ μας καὶ στὴν πνευματικὴ του ἡγεσία — ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τῶν διατάξεων τοῦ ἰσχύοντος δικαίου καθὼς καὶ τῶν ἀπόψεων τῆς δικαστικῆς πρακτικῆς καὶ ἐρμηνείας γιὰ τὴν διατήρηση τῆς καθαρεύουσας ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἔφθασε στὸ ὄριο τοῦ βρασμοῦ. Ἐνας νέος νόμος ἀρκεῖ γιὰ τὸν ρόλο τοῦ 100οῦ βαθμοῦ! Ἡ ὁμογλωσσία τοῦ ἔθνους εἶναι ζήτημα ἐνὸς ἀπλοῦ διατάγματος καὶ μόνο.

II. Τὸ «ἰσχυόν» δίκαιο γιὰ τὴ γλώσσα. Ἑρμηνεία τοῦ ἄρθρου 107 τοῦ Συντάγματος.

Σχετικὲς μὲ τὴ γλώσσα εἶναι οἱ διατάξεις τῶν ἄρθρων 2 § 2, 13 § 1 καὶ 107 τοῦ Συντάγματος (1952). Οἱ δύο πρῶτες τῶν ἄρθρων 2 § 2 καὶ 13 § 1 εἶναι σχεδὸν ἄσχετες μὲ τὸ θέμα μας. Ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρ. 2 § 2 γιὰ τὸ «ἀναλλοίωτον» τοῦ κειμένου τῶν Ἀγίων Γραφῶν καὶ γιὰ τὴν δυνατότητα νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἄλλο γλωσσικὸ τύπο μόνο μὲ ἔγκριση τῆς Ἀνωτάτης Ἱεραρχίας, ἀποτελεῖ παραχώρηση τοῦ Κράτους πρὸς τὴν Ἐκκλησία ποὺ συνδέεται μὲ τὴν γνωστὴ ἱστορία τῶν «Εὐαγγελικῶν» (1901)^α. Ἡ διάταξη πάλι τοῦ ἄρθρ. 13 § 1 ἀναφέρεται στὴν προστασία τῆς ὁποιασδήποτε γλώσσας ὁποιουδήποτε ἀνθρώπου — εἶναι σχετικὴ μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου, Ἕλληνας ἢ ξένου. Γιὰ τὸ θέμα μας ἰδιαίτερη σημασία ἔχει τὸ ἄρθρο 107 τοῦ Συντάγματος:

^αἘπίσημος γλῶσσα τοῦ Κράτους εἶναι ἐκείνη εἰς τὴν ὁποῖαν συντάσσονται τὸ πολίτευμα καὶ τῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας τὰ κείμενα. Πᾶσα πρὸς παραφθορὰν ταύτης ἐπέμβασις ἀπαγορεύεται.

Εἶναι πρόσφατη ἡ ἐρμηνεία ποὺ δόθηκε σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο ἀπὸ τὴν δικαστικὴν πρακτικὴν. Πρόκειται γιὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 1975)1962 ἀπόφαση τοῦ Πρωτοδικείου Πειραιῶς. Τὸ θέμα ποὺ ἐκρίθη ἦταν ἡ σύνταξη τῶν προτάσεων τῆς

δίκης στὴ δημοτικὴ γλώσσα. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόφαση ὅμως καὶ ἔγγραφοι προτάσεις τῆς ἐναγομένης, συντεταγμένοι «καθ' ἃ ἐξ αὐτῶν δείκνται, οὐχὶ εἰς τὴν ἐπίσημον τοῦ Κράτους γλῶσσαν, ἀλλὰ εἰς τὴν δημοτικὴν, δὲν δύνανται νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου ὡς ἄκυροι καὶ δέον νὰ δικασθῆ ἐρήμην ἢ ἐναγομένη...». Καὶ «ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ Κράτους» εἶναι ὅπως ὀρίζει τὸ ἄρθρ. 107 τοῦ Συντάγματος ἐκείνη «εἰς τὴν ὁποῖαν συντάσσονται τὸ πολίτευμα καὶ τῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας τὰ κείμενα», δηλ. ἡ καθαρεύουσα! Μὲ τὴν ἀπόφαση αὕτη συνέδσαν τὰ ὀνόματά τους ὁ Πρόεδρος Πρωτοδικῶν Παν. Βουγᾶς καὶ ὁ Εἰσηγητὴς — Πρωτοδίκης Ἀριστ. Ροδόπουλος (Νομικὸν Βῆμα 10 [1962] 1009). Πρὶν 63 χρόνια τὸ 1901, ἓνας ἄλλος ὅμως δικαστὴς, ὁ Ξενοφῶν Στελλᾶκης, εἶχε τὴν τόλμη κ' ἔγραψε στὴ δημοτικὴ γλῶσσα μιὰ ὀλόκληρη ἀπόφαση σὲ ὑπόθεση διατροφῆς^β. Καὶ τότε ἴσχυε ἀνάλογη διάταξη στὸ Σύνταγμα τοῦ 1864. Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα μάλιστα ἦταν τότε σὲ μεγάλη ὀξύτητα καὶ τὰ πάθη τυφλά. Ἄλλα ὁ δημοτικιστὴς δικαστὴς εἶχε τὸ θάρρος νὰ ῥθει ἀντιμέτωπος μὲ τὸν ἴδιο τὸν Εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου Δ. Τζιθανόπουλο^γ ποὺ ζήτησε τὴν ἄμεση τιμωρία του. Θὰ περίμενε κανεὶς μέσα στὶς τέσσερις γενεές Ἑλλήνων ποὺ πέρασαν ἀπὸ τότε ὡς σήμερα, τὰ πνεύματα καὶ οἱ καιροὶ νὰ ἔχουν ἀλλάξει πρὸς τὸ καλύτερο. Ἡ ἀπόφαση ὅμως αὕτη ποὺ ἔρχεται νὰ ἀποκλείσει ἀπὸ τὰ δικόγραφα καὶ τὶς δίκας τὴν μητρικὴν μας γλῶσσα — χωρὶς φυσικὰ νὰ παύει ἡ ἀξίωση «γνώσεως» τῶν νόμων ἀφοῦ ἢ ἄγνωστούς ἀπαγορεύεται κι ἄς εἶναι ἄγνωστοὶ γλωσσικὰ στὸ λαὸ ποὺ τοὺς ὑφίσταται! — ἀποτελεῖ θλιβερὴ διάψευση. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη πῶς τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας ἀπασχόλησε καὶ τὴ νομολογία τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας στὴν περίπτωση τοῦ καθηγητοῦ Ἰω. Κακριδῆ ποὺ γιὰ τὴ διδασκαλία του καὶ τὴ συγγραφή του μὲ «καινοφανὲς» ὀρθογραφικὸ καὶ τονικὸ σύστημα, τιμωρήθηκε πειθαρχικῶς καὶ προσέφυγε στὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας^δ. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, ἡ γνώμη μου εἶναι πῶς ἡ νομικὴ λύση θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἄλλη. Ὅχι μόνο γιὰτὶ καὶ οἱ νομοδιδάσκαλοι τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας Οἰκονομίδης - Λιβαδάς (Πολ. Δικ. § 79 σημ. 4 [1924]) γράφουν ὅτι στὰ δικόγραφα πρέπει νὰ γίνεται χρῆση τῆς «ἐγχωρίου ἐλληνικῆς γλώσσης» — καὶ «ἐγχώριος» εἶναι ἡ ὀμιλουμένη κοινὴ, πάντως ὄχι ἡ καθαρεύουσα — ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἐννοια τοῦ ἄρθρου 107 τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ. Ὅταν τὸ ἄρθρο τοῦτο ἐπιτάσσει ὡς ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ Κράτους ἐκείνη στὴν ὁποῖα συντάσσονται τὸ πολίτευμα καὶ ἡ ἐλληνικὴ νομοθεσία, ἀπλῶς ἀναφέρεται στὴν ἐλληνικὴ ἐν γένει γλῶσσα χωρὶς διάκριση μεταξὺ δημοτικῆς καὶ καθαρεύουσας. Ὁ συντα-

γματικός νομοθέτης διαστέλλει σαφώς τον «γλωσσικό τύπο» από την «γλώσσα» όπως λ.χ. είς την διάταξιν του άρθρ. 2 § 2 όπου η «είς άλλον γλωσσικόν τύπον απόδοσις» του κειμένου της 'Αγίας Γραφής είναι ανεπίτρεπτη χωρίς άδεια της 'Ιεραρχίας. Καί η διαστολή αυτή έnéχει άπαγόρευση «υπό όρους» — που φθάνουν ως την άρση της άπαγορεύσεως όμως — στη χρήση της δημοτικής αν λογαριάσουμε ότι είχε ο νομοθέτης στο νου του το προηγούμενο των «Εύαγγελικών». 'Αλλά και πάλι εύθέως δεν αποκλείει την δημοτική με συγκεκριμένη φραστική δέσμευση. Γεγονός είναι πάντως ότι αν ήθελε ο συνταγματικός νομοθέτης να καταστήσει με τη διάταξη του άρθρ. 107 επίσημη γλώσσα όχι γενικά την ελληνική αλλά τον γλωσσικό τύπο της καθαρεύουσας, θα το έκανε με σαφή γραμματική διατύπωση. 'Αλλωστε ότι με το άρθρο 107 δεν προστατεύεται ορισμένος γλωσσικός τύπος, ή έρμηνεία έχει άποφανθεί άδιστακτως και ή άποψη της για το ζήτημα τούτο είναι παγία¹². Στην 'Ελλάδα υπάρχουν μειονότητες, λ.χ. ή τουρκική της Θράκης καθώς και πληθυσμοί σλαβόφωνοι, βλαχόφωνοι, άλβανόφωνοι — προπολεμικά και πολλές χιλιάδες 'Εβραίων, 'Αρμενίων κλπ. —, των οποίων ακριβώς τις γλώσσες, δηλ. τις ξένες γενικά γλώσσες, άποκλείει το άρθρο 107 του Συντάγματος, τίποτε περισσότερο. Χαρακτηριστικό του πράγματος είναι και το γεγονός ότι στις συζητήσεις της 3.4.1921 μέσα στην Συνταγματική 'Επιτροπή της Γ' Συντακτικής συνελεύσεως, επέκράτησε ή αντίληψη — άλλο ζήτημα αν ήταν μεγάλο λάθος των μελών της 'Επιτροπής, όπως πιστεύω εγώ — πως ούτε οι Συντακτικές Συνελεύσεις, ούτε οι Βουλές, ούτε οι 'Ακαδημίες έχουν αρμοδιότητα να λύσουν το γλωσσικό ζήτημα, ούτε καν να καθοδηγήσουν ή να τροποποιήσουν την εξέλιξή του. Το γλωσσικό ζήτημα, σύμφωνα με την γνώμη των αντιπροσώπων, «θα λυθί μόνον δια της έμφανίσεως μεγάλων συγγραφέων και δια του χρόνου»¹³. Από εδώ και ο περιορισμός της 'Επιτροπής στη λύση της «ουδετερότητος». Φυσικά με τη λύση αυτή ή άστική τάξη παρεβίασε για άλλη μιá φορά το ιστορικό χρέος της να δώσει στο νεοελληνικό έθνος την μητρική του γλώσσα. 'Ωστόσο ρητή διάταξη για την καθιέρωση της καθαρεύουσας το Σύνταγμα δεν περιέλαβε. Μάλιστα με το να καταστήσει ισότιμα από άποψη τοπικής ισχύος μεταξύ τους, το κείμενο του Συντάγματος (= πολίτευμα) και το κείμενο των διαφόρων νόμων (= κείμενα ελληνικής νομοθεσίας) — ή γραμματική διατύπωση εδώ του άρθρ. 107 είναι σαφής — επέτρεψε και επιτρέπει το Σύνταγμα όχι μόνο να άπλουστευθεί ή έπίσημη γλώσσα του Κράτους (= ελληνική) μέσω των κειμένων της νομοθεσίας αλλά και να καθιερωθεί άκόμη — είναι ή γνώμη μου — ό γλωσσικός τύπος της δημοτικής. Με άλλα λόγια, ή λύση του γλωσσικού ζητή-

ματος είναι με βάση τις προηγούμενες νομικές σκέψεις δυνατή κι αυτή τη στιγμή μέσα στα συνταγματικά πλαίσια που όροθετεί το «Ισχύον» Σύνταγμα του 1952. 'Ηδη ή χρήση της δημοτικής στη Στοιχειώδη εκπαίδευση δεν προσέκρουσε σε συνταγματικό κάλυμμα (Πρακτικά της 'Επιτροπής Α' 35 - 48). 'Ωστε ένας και μόνο ένας νόμος άρκει.

Νά, γιατί ή δικαστική κρίση του Πρωτοδικείου Πειραιώς έχει στο παθητικό της ένα πελώριο νομικό σφάλμα. Δεν έχει βέβαια σημασία αυτό καθ' έαυτο το αντικείμενο της δίκης που χάθηκε με την αίτιολογία της «ανεπίσημης» γλώσσας. Για τον κοινωνικό όμως άνθρωπο οι δίκες δεν είναι μόνο ζήτημα συμφέροντος, μικρού ή μεγάλου. Είναι κυρίως, όπως έδίδαξε ο πολυς R. v. Jhering¹⁴ ζήτημα χαρακτήρος — υπεράσπιση ή έγκατάλειψη της προσωπικότητας. Καί στοιχείο της προσωπικότητός μας θεμελιώδες είναι χωρίς άλλο ή μητρική μας γλώσσα, ή δημοτική. 'Αξίζει ώστε ή νομική περιφρούρησή της. 'Ας μη ξεχνούμε ότι ή επίλυση μιás «ένδίκου διαφοράς» είναι υπέρτατο καθήκον προς την κοινωνία. 'Η όρθη εκπλήρωση αυτού του καθήκοντος είναι αναγκαία για την πραγμάτωση του προοδευτικού ρόλου του δικαίου που έσαρκώνει και μέσω των έπιταγών του προστατεύει — πρέπει να προστατεύει — την ώφέλιμη δραστηριότητα του λαού.

III. 'Αναδρομή στην ιστορία των 'Ελληνικών Συνταγμάτων. 'Η νομική καθιέρωση της δημοτικής και ή αναγέννηση της Παιδείας.

'Υπέρ της έρμηνείας που δίδω στο άρθρο 107 του Ισχύοντος Συντάγματος συνηγορεί και ή ιστορία των 'Ελληνικών Συνταγμάτων. Πέρα από την γραμματική διατύπωση των κειμένων υπάρχει το σαφές πνεύμα της συνταγματικής προστασίας των έθνικών αξιών του λαοῦ μας. Τα πρώτα πολιτεύματα της 'Ελλάδας που είδαν το φώς στις έθνοσυνελεύσεις του 1821, διαπνέονται στη βάση τους από φιλελεύθερες και δημοκρατικές αρχές.¹⁵ 'Η παρεμβολή της προσωπικής εξουσίας του κυβερνήτη 'Ιω. Καποδίστρια και της έλέω Θεοῦ Μοναρχίας του Βαυαρού 'Οθωνος ανέστειλαν την εφαρμογή της αρχής της Λαϊκής Κυριαρχίας. Οι αντιδράσεις του λαού υπήρξαν βίαιες — ή πολιτεία του 'Ιω. Καποδίστρια κατελύθη με τη δολοφονία του και του 'Οθωνος με την 'Επανάσταση της 3.9.1843 και την εκθρόνισή του (1863). Το Σύνταγμα του 1843 - 1844 είναι μιá δημοκρατική κατάκτηση που ολοκληρώνεται με την αναγνώριση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας στο Σύντα-

Συνταγμάτων είναι ακριβώς ή ιστορία των πολιτικών και κοινωνικών αγώνων του ελληνικού λαού κατά τη διάρκεια του ελεύθερου βίου του. Το Σύνταγμα υπήρξε γνήσιο λαϊκό αϊτήμα. Η επιδίωξή του αρχικά και ή παραπέρα διεύρυνση των δημοκρατικών βάσεων του (Συντάγματα 1864, 1911, 1927) συνδέεται απ' ευθείας με τους δρους ελεύθερης ζωής του νεοελληνικού έθνους τόσο από άποψη δημοσίου δικαίου όσο και από άποψη πολιτικών - ατομικών δικαιωμάτων. Είναι ο καταστατικός χάρτης των ελευθεριών των Έλλήνων. "Όλα τὰ Έλληνικά Συντάγματα αφιερώνουν την πιστή τήρησή τους στον «πατριωτισμό των Έλλήνων» (Ψηφίσματα των έθνοσυνελεύσεων "Αστρους και Τροιζήνας, άρθρ. 107 Συντάγματος 1844, άρθρ. 110 του 1864/1911, άρθρ. 127 του 1927, άρθρ. 114 του 1952). Αυτό σημαίνει ότι πριν απ' όλα το Σύνταγμα είναι υπόθεση του λαού και των ελευθεριών του. Είναι εξόχως χαρακτηριστική ή έρμηνεία που δίδεται στο χώρο του Συνταγματικού δικαίου, του άρθρ. 114 του Συντάγματος του 1952. Γίνεται παγίως δεκτό ότι ή φράση «πατριωτισμός των Έλλήνων» αναφέρεται στην άσκηση του υπέρτατου δικαιώματος του κυριάρχου λαού δηλ. του δικαιώματος αντιστάσεως στην καταπίεση. Κατά τον Φλογαίτη καθιερώνεται εδώ ή «παρά τοίς "Αγγλοις λεγομένη ελευθερία αντιστάσεως υπό την πλατυτέραν τής λέξεως έννοιαν» (Συνταγματικόν Δίκαιον [1909] 410). Ο Κυριακός πάλι είπε ότι «έν παντί Συντάγματι ύπονοείται αφ' έαυτής ή αντίστασις» (Έρμηνεία - Είσαγωγή § XII και Σχόλια στα άρθρα 103 και 110). Ο Ν. Ι. Σαρίπολος διδάσκει πώς «βίαν αντί βίας δικαιούται αντίταξι το έθνος» (Συνταγμ. Δίκαιον Δ §§ 63, 165, 228). Κι ο Α. Σβώλος ότι ή αντίστασις είναι το «κοινωνικόν αντίρροπον τής έξουσίας των κυβερνώντων» (Συνταγμ. Δίκαιον [1934] 106 - 107). Αυτή είναι ή άποψη τής επιστήμης του δικαίου. Το πρόβλημα τής αντιστάσεως στην καταπίεση είναι στενά δεμένο με την αρχή τής Λαϊκής κυριαρχίας και ανεξαρτησίας.¹⁶

Δέν χωρεί καμιά αμφιβολία πώς ή ιστορία των Έλλην. Συνταγμάτων και ή φύση τους και ο χαρακτήρας των επιταγών τους, άποκαλύπτει ακριβώς ένα σαφές πνεύμα ευρύτατης προστασίας των δρων ελεύθερης ζωής του Έλληνικού λαού. "Ανάμεσα όμως στα θεμελιώδη δικαιώματα του λαού μας είναι κύριο και βασικό το δικαίωμά του να όμιλεί να γράφει, να συναλλάσσεται με τις άρχές, να σπουδάζει, χρησιμοποιώντας γενικά στον δημόσιο, πολιτειακό, πνευματικό και επιστημονικό βίο του την

μητρική του γλώσσα. "Αρα δέν μπορεί να υπάρξει από τής πλευράς του Συντάγματος λογική έρμηνεία έναντίον τής δημοτικής γλώσσας. Θα ήταν αντίθετη με τη βούληση του Συνταγματικού νόμου θέτη. Πολύ περισσότερο όταν συνηγορεί υπέρ αυτής τής έκδοχής και ή γραμματική έρμηνεία του άρθρου 107 του Συντάγματος. "Ας μη ξεχνούμε επίσης ότι το προοδευτικότερο Έλληνικό Σύνταγμα του 1927 δέν έχει ανάλογη διάταξη για την γλώσσα.

Έξάλλου ή νομική καθιέρωση τής δημοτικής επιβάλλεται και από επιτακτικές ανάγκες κοινωνικής και οικονομικής φύσεως. Η αξιοποίηση και ή δραστηριοποίηση του παραγωγικού δυναμικού τής χώρας μας είναι επίσης στενά δεμένη με την πνευματική στάθμη των λαϊκών μαζών και την άνύψωσή της. "Αλλά για την οίκτηρή κατάσταση τής παιδείας μας έχουν γραφεί πολλά." Η Έλλάδα έρχεται τελευταία στις διεθνείς στατιστικές μέ:

—Μεγάλο ποσοστό αναλφαβήτων και άγραμμάτων, κάπου 47% (1961).

—Έλλειψη Κρατικής Προνοίας για την προσχολική ηλικία (993 νηπιαγωγεία με 35.000 νήπια δηλ. ούτε το 1/10 των αναγκών).

—Μικρή διάρκεια υποχρεωτικής φοιτήσεως, σχεδόν το 1/2 των ανεπτυγμένων χωρών.

—Μικρό αριθμό δασκάλων και καθηγητών, κάπου 1:47 στη στοιχειώδη εκπαίδευση και 1:37 στη Μέση Παιδεία.

—Μικρό ποσοστό μαθητών στη Μ. Παιδεία και σπουδαστών στην Άνωτάτη, κάπου 30% των άποφοίτων τής Στοιχ. Εκπαιδεύσεως και 3,1 ανά 1000 κατοίκους στην Άνωτάτη.

—Μικρό ποσοστό συμμετοχής τής Παιδείας στο έθνικό εισόδημα, μόλις 1,4% δηλ. πιο κάτω και από την αναλφάβητη Τουρκία κι από την Ίσπανία!

—Μικρό ποσοστό του προϋπολογισμού για την παιδεία, μόλις 7,2% (1962).

—Μικρή ανά κάτοικο δαπάνη για την παιδεία, μόλις 6,5\$ (1962).

—Χαμηλό επίπεδο τεχνικής παιδείας με αναλογία 5,2 μαθητές ανά 1000 κατοίκους.¹⁸

Πόσο λίγο πήγαμε μπρός μέσα στην τελευταία είκοσαετία (1946 - 1964) άρκεί μιá σύγκριση με την έκθεση του ειδικού συνεργείου τής Έταιρίας «Επιστήμη - Άνοικοδόμηση» (ΕΠ — ΑΝ) στον εκπαιδευτικό τομέα («Άνταίος» Β [1946] τ. 31 - 32 σ. 133 - 137). Ένας έλεγχος του προϋπολογισμού του Κράτους από τη σκοπιά του πολιτισμού δίνει άπίθανους αριθμούς. Το κράτος διαθέτει για κάθε αναλφάβητο μιá δραχμή! Είσπράττει μόνο από το φόρο δημοσίων θεαμάτων 13 φορές περισσότερα απ' όσο δαπανά για τα Γράμματα - Τέχνες - Θεάτρο. Έχει εδώ κέρδος 1.318%! Μέσα σ' ένα χρόνο, απ' το 1962 ως το

1963 μειώθηκαν τα κονδύλια δαπανών για:

- Τὰ Γράμματα κατὰ 15%.
- Καλές Τέχνες 45%.
- 'Αναλφαβητισμὸ 6,5%.
- 'Επιστημονικὰ μουσεῖα 20%.
- 'Εποπτικὰ μέσα διδασκαλίας 55%.
- Μορφωτικὸ κινηματογράφο 20%.¹⁹

'Απὸ τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς καὶ τὰ ἐπίσημα στατιστικὰ στοιχεῖα προβάλλει ἀνάγλυφη καὶ παραστατικὴ ἢ πνευματικὴ ὑπανάπτυξη τῆς χώρας μας, πράγμα ποὺ κάνει προβληματικὴ τὴν ἀξιοποίηση καὶ τὴν δραστηριοποίηση τοῦ παραγωγικοῦ δυναμικοῦ. 'Ενας ἐκπρόσωπος τοῦ μεγάλου κεφαλαίου ὁ W. Wirtz ἔγραψε προσφάτως: «Τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζομεν — ἀσχέτως ἀν πρόκειται διὰ προβλήματα ψυχροῦ πολέμου, ἐκβιομηχανίσεως, οὐρμπανισμοῦ ἢ αυτοματοποιήσεως — θὰ ἐπιλυθοῦν ἐπιτυχῶς μόνον ὅταν τὸ μεγαλύτερον τμήμα τῶν πολιτῶν τοῦ κόσμου ἀποκτήσῃ καλυτέραν παιδείαν καὶ εἰδίκευσιν». ²⁰ 'Ο πιὸ σημαντικὸς δρόμος συνδέσεως τοῦ λαοῦ καὶ ἐργασίας εἶναι ἡ παιδεία. 'Αναγέννηση ὁμῶς τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας χωρὶς ἀποκατάσταση τῆς μητρικῆς γλώσσας τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἀπραγματοποίητη. Γιὰ τὴν πνευματικὴν, ἠθικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη τοῦ λαοῦ μας, ἡ ὁμογλωσσία τοῦ ἔθνους εἶναι ἀποφασιστικὸ μέσο. Συνδέει τὸ δημιουργικὸ παρὸν μὲ τὸ μέλλον τῶν νέων γενεῶν μέσα στὸ χῶρο μιᾶς γόνιμης ἐθνικῆς ζωῆς. 'Ανοίγει προοπτικὲς προόδου ἐπιστημονικῆς καὶ τεχνικῆς. Στερεώνει τὴν ἐθνικὴ μας συνείδηση γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆν γνωριμία μας μὲ τὴν ψυχολογία τοῦ λαοῦ καὶ τὸ πνεῦμα του. Ὡστε καὶ πάλι σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ νομικὴ καθιέρωση τῆς κοινῆς δημοτικῆς ἀποτελεῖ τὴν *condicio sine qua non*.

IV. Τὸ γλωσσικὸ, στὸ χῶρο τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ πρακτικῆς. 'Η λύση τοῦ προβλήματος στὴν Ἑλεύθερη Ἑλλάδα, Π.Ε.Ε.Α.

'Ο ἐθνικός μας βίος προσφέρει ἓνα πολυσήμαντο προηγούμενο γιὰ τὴν λύση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. 'Ανήκει στὸ ἐνεργητικὸ τῆς ἐθνικῆς μας Ἀντιστάσεως (1941 - 1944). Εἶναι συγχρόνως μιὰ πλήρης ἀπόδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι α) ἡ καθιέρωση τῆς κοινῆς δημοτικῆς εἶναι θέμα ἐνὸς ἀπλοῦ νόμου καὶ β) ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι δῆθεν «ἀναπαλλοτρίωτο φέουδο τῆς καθαρεύουσας» ἀποτελεῖ μῦθο ποὺ μαρτυρεῖ ἀγνοία.

Τὸ ἀντιστασιακὸ δίκαιο παρουσιάζει μιὰ ἰδιορρυθμίαν χαρακτηριστικὴ τῶν ἱστορικῶν ὄρων ποὺ τὸ διεμόρφωσαν. 'Επήγασε ἀπὸ τὸν ἐθνικοαπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Καὶ τοῦ ἔδωσε νομικὸ σχῆμα. Ὡπως ἔγραψε ὁ Χρ. Καλα-

τζῆς στὸ ὠραῖο ἄρθρο του: 'Ιδεολογικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Νομοθεσίας τῆς Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως («Ἐπιθεώρηση Τέχνης» [Ἀφιέρωμα στὴν Ἀντίσταση] 1962 ΙΕ' Νο 87 — 88 σ. 367 - 375) ἡ νομοθεσία τῆς ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως ἀπετέλεσε ἀνατροπὴ τῶν ἀντιλαϊκῶν τμημάτων τοῦ δικαίου μας καὶ βασικὰ τῆς τεταρταυγουστιανῆς ἐννομησῆς τῆς τάξεως. 'Η κεντρικὴ τάση τῆς — σύμφωνα ἄλλωστε καὶ μὲ τὸν σκοπὸ τοῦ δικαίου — ἦταν ἡ κατασφάλιση τῆς ὑπαρξῆς, τῆς αὐτοσυντήρησής καὶ τῆς ἐνότητάς τῆς ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς μας κοινότητάς, βασικῶν ὄρων γιὰ τὴν νικηφόρα διεξαγωγὴ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα. 'Απὸ τὴν ἀποψη αὕτη εἶναι τὸ δίκαιο μιᾶς καινούργιας ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς κατάστασης, ἐναρμονισμένο στὶς συνθήκες τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ πολέμου καὶ στηριγμένο στὴν κατηγορηματικὰ ἐκφρασμένη βούληση τοῦ βασικοῦ λαϊκοῦ συνταγματικοῦ παράγοντα. Δὲν ἔθιξε τίς βάσεις τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ πολιτειακοῦ καθεστώτος οὔτε τίς βάσεις τῆς νομικῆς τους τάξεως (θεσμοὺς ἰδιοκτησίας, οἰκογενείας, μορφῆ πολιτεύματος) ἢ τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς (Χρ. Καλατζῆς 371). Συμφωνῶ. Θὰ ἤθελα ὁμῶς νὰ τονισθεῖ περισσότερο τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ θεσμοὶ ὅπως λ.χ. οἱ θεσμοὶ τῆς Λαϊκῆς Δικαιοσύνης, τῆς Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης καθὼς καὶ οἱ πολιτειακοὶ ὅρισμοὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου — θεσμοὶ καὶ ὅρισμοὶ ποὺ ἀποκρυσταλλῶνουν σὲ νομικὲς σχέσεις τίς πιὸ προοδευτικὲς στιγμὲς τῆς νεότερης ἱστορίας μας καὶ τὴν γενικὴ ἰδεολογία τους — ἀποτελοῦν χωρὶς ἄλλο μιὰ «ρήξη δικαίου» ὄχι μόνον τυπικὰ νομικὴ ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικὴ. Ἔχουμε ἐδῶ πρωτότυπη, ἐπαναστατικὴ δηλ. παραγωγὴ κανόνων δικαίου.²¹ Ἔχουμε τίς νομικὲς βάσεις ἐνὸς νέου Κράτους — τοῦ Λαϊκοῦ Κράτους. Κοινωνικοὶ φορεῖς τῆς λαϊκῆς ἐξουσίας εἶναι οἱ πιὸ προοδευτικὲς δυνάμεις τοῦ λαοῦ μας. Γιὰ τὴν σημασία τῆς λαϊκοδημοκρατικῆς ἐξουσίας — κεντρικὸ σημεῖο τῆς ἀλλαγῆς — στὴν ἐποχὴ τῆς φασιστικῆς κατοχῆς, ἰδιαίτερη ἀξία ἔχουν τὰ κείμενα καὶ οἱ κρίσεις τῶν δημοσυργῶν τῆς.²² Ἐπέχουν κατὰ κάποιον τρόπο θέση ἐρμηνευτικῶν στοιχείων. Ἔτσι, τὸ ἀνιστασιακὸ δίκαιο δὲν ἔθιξε μὲν τίς βάσεις τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος, ἀλλὰ δὲν τίς ἔθιξε μὲ τὴν ἐννοια πὼς δὲν τίς κατέλυσε, δὲν τίς διέρρηξε πλήρως. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγινε χάρις τῆς ἐνότητος τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ πολέμου. Κι αὕτη εἶναι ἡ ἰδιορρυθμίαν τοῦ ἀντιστασιακοῦ δικαίου. Ὡστόσο ὁμῶς α) ἀποδέσμευσε τίς προοδευτικὲς δυνάμεις ὀπλιζόντας τες μὲ τὴν ἐξουσία γιὰ μιὰ ἀμεση ἀνατροπὴ τῶν παλατιῶν πολιτειακῶν καὶ κοινωνικῶν σχημάτων καὶ

β) απέτελεσαν οί θεσμοί του την ἐναρξη αὐτῆς τῆς δημοουργικῆς ἀνατροπῆς. Μὲ ἄλλα λόγια ἐγὼ δὲν πιστεύω πὼς ἡ ὀργάνωση τῆς λαϊκῆς ἐξουσίας στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα ἐξαντλεῖται σὲ μιὰ ἀπλή «ἐπαναθεμελίωση τῆς ἐξουσίας τοῦ λαοῦ ποῦ εἶχε καταλύσει ἡ τεταρτοαυγουστιανὴ δικτατορία» (Χρ. Καλατζῆς 373). Πιστεύω πὼς ἀντιπροσώπευε βαθύτερη καὶ πλατύτερη ἀλλαγή ἀφοῦ «ὁ λαὸς ἄρχισε νὰ κυβερνᾷ εἰς ὁ ἴδιος γιὰ πρώτη φορὰ στὴ νεοελληνικὴ ἱστορία». Οἱ διαστάσεις αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς προβάλλουν μὲ τὴν περιλάλητη διακήρυξή τους στὸ Ψήφισμα τῆς 27.5.1944 τῶν Κορυσχάδων. Καὶ μὲ τὸ ἄρθρο 7 — φθάσαμε στὸ θέμα μας — τοῦ Ψηφίσματος τῶν Κορυσχάδων ἀποκαθίσταται ἡ ἐθνικὴ μας γλώσσα:

— Ἐπίσημη γλῶσσα γιὰ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς δημόσιας ζωῆς καὶ γιὰ ὅλους τοὺς βαθμοὺς τῆς ἐκπαίδευσης, εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ.

Παράλληλα μὲ τὴν Πράξη 30 τῆς ΠΕΕΑ καθιερώνεται ἡ Δημοτικὴ στὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις καὶ τὰ πρακτικὰ τῶν Δικαστηρίων. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ δημοτικισμὸς ὑπῆρξε ἀστικὸ ἰδεολογικὸ κίνημα. Ὅμως μέσα στὴν κρίση τοῦ φιλελευθερισμοῦ μὲ τοὺς κάθε λογῆς συμβιβασμοὺς τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀποτελματώθηκε. Ἡ ἀνασύνδεση τοῦ δημοτικισμοῦ μὲ τὸ δημοκρατικὸ κίνημα τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ, τοῦ ἔδωσε νέα ζωὴ καὶ νέο προσανατολισμό. Τόσο σὲ βάθος ὅσο καὶ σὲ πλάτος. Οἱ νέοι κοινωνικοὶ φορεῖς τοῦ δημοτικισμοῦ πρῶτοστάτησαν στὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση. Τὸ ἀντιστασιακὸ δίκαιο εἶναι ἔργο τους. Ἐξέφρασε τὴν κυρίαρχη καὶ ἀκατάλυτη θέλησή τους. Ἔτσι, ἡ ἄμεση λύση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ὑπῆρξε θέμα ἐνὸς ἀπλοῦ νόμου. Ὡς τότε ἡ «βία» τῶν νόμων ὑψωνε φραγμοὺς ἀξεπέραστους στὴν ὁμαλὴ προβολὴ τῆς δημοτικῆς γλώσσας κι ἄς ἦταν ἡ μητρικὴ μας κι ἄς ἦταν ἡ ἀνεπίσημη πραγματικότης. Τὸ Ψήφισμα τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου καὶ ὁ νόμος τῆς ΠΕΕΑ κατέλυσαν τὰ κρατικὰ προνόμια τῆς καθαρεύουσας ὄχι θανατώνοντάς την ἀλλὰ ἀναγνωρίζοντάς ἀπλῶς καὶ νομιμοποιώντας τὴν πραγματικότης τῆς κοινῆς Δημοτικῆς. Κ' οἱ καρποὶ αὐτοῦ τοῦ νομικοῦ γεγονότος ὑπῆρξαν ἄμεσοι καὶ πλούσιοι. Τὰ κείμενα τῶν πράξεων τῆς ΠΕΕΑ καὶ τῶν ψηφισμάτων τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου, ὅλα τοὺς νομικὰ κείμενα, γράφτηκαν στὴ δημοτικὴ. Εἶναι μνημεῖα μεγάλης ἱστορικῆς ἀξίας. Δὲν μετριέται ἡ ἀξία τους μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν σελίδων ὅπως περίπου εἶπε κάποιος στὸ «Συμπόσιο» τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Τεχνολογικοῦ Ἰνστιτούτου. Προσ-

φέρουν τὴν μεγάλη ἀπόδειξη ὅτι τὸ δίκαιο ὄχι μόνον δὲν εἶναι — ἄλλος μῦθος τῶν ἀδανῶν — «φέουδο ἀναπαλλοτρίωτο τῆς καθαρεύουσας» ἀλλὰ κάτι περισσότερο: ὅτι ἡ χειραφεσία τοῦ ἀποφειδαρχικὰ δεσμὰ τῆς καθαρεύουσας — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν «βία» μεταπελευθερωτικὴ ἀναστολὴ αὐτῆς τῆς χειραφεσίας — εἶναι πιά ἐνὰ «δεδομένο» τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος πολυσήμαντο.

Ἀνάμεσα στὰ νομοθετήματα τοῦ ἀντιστασιακοῦ δικαίου ποῦ ἀξίζει ἰδιαίτερα νὰ σημειωθοῦν εἶναι:

— Ὁ Κώδικας Αὐτοδιοίκησης καὶ Λαϊκῆς Δικαιοσύνης γιὰ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα (ἐκδοσὴ Ἐπιτροπῆς Ε.Α.Μ. Στερεᾶς — Αὐγούστος 1943).

— Ἰδρυτικὴ Πράξη καὶ Διάγγελμα τῆς ΠΕΕΑ (Δελτίο Πράξεων καὶ Ἀποφάσεων τῆς ΠΕΕΑ, φ. 1 τῆς 12.3.1944).

— Διατάξεις γιὰ τὴν Αὐτοδιοίκηση καὶ Λαϊκὴ Δικαιοσύνη (Δ/γὴ Γεν. Στρατ. ΕΛΑΣ 2899/1.12.1943).

— Ἡ Πράξη 57 τῆς 21/15 Αὐγούστου 1944 (Δ.Π.Α. 18 τῆς ΠΕΕΑ) «Κώδικας τῆς Λαϊκῆς Δικαιοσύνης».

— Τὸ Ψήφισμα Α' τῆς 27.5.1944 τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τῶν Κορυσχάδων.

— Ἡ Πράξη 55 τῆς 12/15 Αὐγούστου 1944 (Δ.Π.Α. 17 τῆς ΠΕΕΑ) «Κώδικας Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης».

Καὶ πολλές ἄλλες πράξεις, ἀποφάσεις, ἐρμηνευτικὲς ἐγκύκλιοι, Διαταγές.²¹ Μὲ τὴν 307/10.9.1944 Ἐγκύκλιο τῆς ΠΕΕΑ δίδονται λ.χ. ὁδηγίαι κατευθυντήριες γιὰ τὴν ἔννοια καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ «ὀρθοῦ καὶ τοῦ ἴσου» στὸ χῶρο τῶν σχέσεων τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Μὲ τὴν Πράξη πάλι 30 τῆς 30.4/5.5.1944 (ΔΠΑ 8 τῆς ΠΕΕΑ) ὀρίζεται ὅτι οἱ ἀποφάσεις καὶ τὰ πρακτικὰ ὀλων τῶν δικαστηρίων γράφονται στὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ ἔτσι, στὰ κείμενα τῶν νόμων ποῦ γράφτηκαν στὴν Δημοτικὴ, προσετέθηκαν καὶ τὰ κείμενα τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων καὶ τῶν πρακτικῶν τῶν Δικαστηρίων. Οἱ νομικοὶ τῆς ΠΕΕΑ μὲ τὸ ἔργο τους ἀπέδειξαν στὴν πράξη πὼς εἶναι καθαρὸς μῦθος ἡ ἄποψη πὼς τάχα τὸ δίκαιο εἶναι «φέουδο ἀναπαλλοτρίωτο τῆς καθαρεύουσας». Ἡ ἐθνικὴ μας γλῶσσα καὶ τὴν νομικὴ ὀρολογία ἀποδίδει ἐξαίρετα καὶ τὶς νομικὲς σκέψεις.²² Ἄλλωστε, πολὺ πρὶν ἀπὸ τοὺς νομικοὺς τῆς ΠΕΕΑ, τὴν πρώτη ἀπόδειξη προσέφερε ὁ Ρήγας Φεραῖος μὲ τὰ νομικὸ περιεχομένου ἱστορικὰ κείμενά του:

— Ἐπαναστατικὴ Προκήρυξη.

— Τὰ δίκαια τοῦ ἀνθρώπου.

— Πολίτευμα.²³

Εἶναι γραμμένα στὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ. Οἱ νομικοὶ τῆς ΠΕΕΑ συνέχισαν ἐδῶ τὸ ἔργο

του Ρήγα. Καί ἔκαμαν πραγματικὸτητα δικαίου τὴν ἐπίσημη ἰσχύ τῆς δημοτικῆς.

Ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πείρα τῆς ΠΕΕΑ βγαίνει ἓνα μεγάλο δίδαγμα: Ὅτι ἡ καθιέρωση τῆς Κοινῆς Δημοτικῆς εἶναι χωρὶς ἄλλο θέμα ἐνὸς ἀπλοῦ νόμου καὶ μόνο. Ἄν δὲν εἶχε μεσολαβήσει ἡ ἐπέμβαση τῶν Ἄγγλων (Δεκέμβρης 1944), σήμερα δὲν θὰ γινόταν πιά λόγος γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Ἡ ἐκτροπὴ ἀπὸ τὸν ὀμαλὸ δημοκρατικὸ βίον καὶ ἡ κατάλυση τοῦ λαϊκοῦ κράτους μετὰ τὴν ἀναβίωση τῶν προπολεμικῶν ἀντιδραστικῶν δυνάμεων — καθὼς καὶ ἡ ὡς σήμερα συντήρησή τους ἀπὸ τὴν παραπέρα ἐπέμβαση τῶν Ἀμερικανῶν (1947) — παραμέρισε τὴ δημιουργικὴ λύση ποὺ εἶχε ἤδη δώσει ὁ ἔνοπλος λαὸς μέσφ τοῦ δικαίου τοῦ στο γλωσσικὸ ζήτημα, μιὰ λύση ποὺ συνέδεσε τὸ πρῶτο στοιχεῖο τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους καὶ τοῦ πνευματικοῦ μας πολιτισμοῦ — τὴν ἐθνικὴ μας γλώσσα — μετὰ τὰ ἱστορικὰ πεπρωμένα τοῦ λαϊκοῦ δημοκρατικοῦ κινήματος. Ἡ νεκρανάσταση τῆς καθαρεύουσας γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἐπεβλήθη καὶ συντηρεῖται ἀφύσικα καὶ σὲ πλήρη διάσπαση μετὰ τὰ συμφέρον-

1. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε τὴ Διακήρυξη τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς «Νέας Οἰκονομίας» γιὰ τὴν χρησιμοποίηση τῆς δημοτικῆς γλώσσας στὸν Ἐπιστημονικὸ λόγο (Εἰσαγγελία τοῦ Προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς Ε. Π. Παπανοῦτσου, «Νέα Οἰκονομία», ΙΖ [1963] 665 - 669). Ἦδη ἡ Ἐπιτροπὴ (Ε. Π. Παπανοῦτσος, Θρ. Σταύρου, Χρ. Εὐελπίδης, Ν. Κριτικὸς, Ἄγγελος Ἀγγελόπουλος) προσέθεσε στὸ ἐνεργητικὸ της καὶ τίς Ὁδηγίες γιὰ τὴν καλλιχρησίαν τῆς κοινῆς δημοτικῆς (Εἰσαγγελία τῆς Θρ. Σταύρου, «Νέα Οἰκονομία», ΙΗ [1964] 203 - 218). Πρέπει ἀκόμη νὰ μνημονεύσουμε καὶ τὸ Συμπόσιον γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἐθνικῆς μας γλώσσας ποὺ συνήλθε ἀπὸ τίς 3 ὡς τίς 14 Μαρτίου 1964 στὸ Ἀθηναϊκὸ Τεχνολογικὸ Ἰνστιτοῦτο μετὰ συμμετοχὴ ὡς εἰσαγγητῶν στὰ διάφορα θέματα τῶν Ι. Κακριδῆ, Κ. Δοξιάδη, Ν. Λούρου, Δ. Μάνου, Δ. Λουκάτου, Α. Τερζάκη, Μ. Πλωρίτη, Ν. Ἀνδριώτη κ.ἄ. Σύντομη περίληψη τῶν ἀπόψεων καὶ τῶν προτάσεων ποὺ διατυπώθηκαν στὴ διάρκεια τῆς συζητήσεως, δημοσίευσε ἡ «Ἀυγὴ» (φ. 3442 - 3443 τῶν 20 - 21.3. 1964). Χωρὶς ἄλλο θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν εὐρύτερες οἱ προσπάθειες καὶ οἱ ἐπιδιώξεις. Καὶ πρακτικότερες. Μετὰ στόχο ἄμεσο τὴν ἐπέμβαση τοῦ Κράτους γιὰ μιὰ λύση πλήρη καὶ ὀριστικὴ. Τὸ ἄρθρο μου αὐτὸν ἀκριβῶς τὴ λύση θέλει νὰ φωτίσει.

2. Wirth schadt und Rechnach der materialistijchen Gesichtsanpfassung V (196) 305 ἐπ. Κ. Τριανταφυλλόπουλος: Γενικὴ ἀρχαὶ τοῦ ἰσχύοντος ἀστικοῦ δικαίου Α (Ἀθῆναι) 1926.

3. Κ. Μάροξ - Φρ. Ἐγχελάς: Δια-

τα καὶ τὸ πνευματικὸ μέλλον τοῦ λαοῦ μας μετὰ τὴ «βία» τῶν νόμων. Καὶ πάλι ὁ ἐπίσημος βρόγχος γύρω ἀπὸ τὸ λαιμὸ τῆς ὀλοζώντανης δημοτικῆς. Ὁ κ. Γ. Παπανδρέου ἔγραφε στὶς 10.12.1930: «Ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἐθνικῆς Ἀναγεννήσεως ἀποτελεῖ τὸ ἰδανικὸν τῆς ἐκπαιδεύσεως» («Ἐστία». Ἀναδημοσίευση «Διεθνεῖς Σχέσεις», Νο 3, σ. 61 - 62 [Μάιος 1963]). Ἐπανέλαβε τὰ λόγια τοῦ ὡς προεκλογικὴ ἐπαγγελία στὶς ἐκλογὰς τῆς 16.2.1964. Ἦδη εἶναι Κυβερνήτης καὶ Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας. Ὑπεύθυνος καὶ Ἀρμόδιος. Χωρὶς τὴν καθιέρωση τῆς δημοτικῆς ἡ ἐπαγγελία γιὰ «ἐθνικὴ Ἀναγέννηση» καὶ «ἐθνικὴ Παιδεία» παραμένει κενὸς λόγος. Ὡς αὐτὴ τὴ στιγμή (Παρβλ. Ρόζα Ἰμβριώτη. Τὰ ἐκπαιδευτικὰ μέτρα τῆς Ἐνώσεως Κέντρον στὰ «Σύγχρονα Θέματα», Νο 8 [Δεκέμβρ. - Ἰανουάρ. 1964] 156 - 165). Ἀδέβαιη ἡ προοπτικὴ. Κι ὁμως γιὰ τὴ λύση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἀρκοῦσε πάντοτε καὶ ἀρκεῖ ἓνας καὶ μόνο νόμος!

ΔΗΜΟΣ Ν. ΜΕΞΗΣ

4. Διαλεχτὰ ἔργα, Ι, 58 - 59.

5. Στὴν Ἑλλάδα στὸ εἶδος αὐτὸ διέπρεψε ἰδιαίτερως ὁ Ὑπουργὸς τῆς Μαύρης Ὀχταετίας καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Κ. Τσάτσος.

6. R. v. Stammler: Στὸ ἴδιο κεφ. V [Das recht des Rechtes] 30.

7. Γιὰ τὸ νεοελληνικὸ ἔθνος βλ. Δῆμου Ν. Μέξη: Ὁ Γιάνης Κορδάτος καὶ ἡ Ἐποχὴ μας» [VII. Τὸ νεοελληνικὸ ἔθνος] στὴν «Π. Ο. Ἐρευνα» (No 86 — Φεβρ. 1964, σ. 11 - 13). Ἐπίσης Γιάνης Κορδάτου: Τὸ νεοελληνικὸ ἔθνος καὶ οἱ ρίζες τῆς νεοελληνικῆς ἐθνότητος [εἰσαγωγ. σ. 11 - 41 στὸν Α' τόμο τῆς «Ἱστορίας τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας»] 1957. Σ. Μάξιμου: Ἡ αὐγὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ (Τουρκοκρατία 1865 - 1789). Τάσος Βουρνᾶς: Ἀπὸ τὸ Βυζάντιον στὴν Τουρκοκρατία (Ἡ κυοφορία καὶ ἡ γένεση τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους) [εἰσαγωγὴ στὸν Γ. Φίλιας] 1958. Τάσος Χατνογλου: Ἀπαρχές τοῦ Νεοελληνικοῦ ἔθνους, «Ἑλληνικὸ Ἀριστερά», Νο 7 - Φεβρ. 1964.

8. Γιάνης Κορδάτου: Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος (1943) 128, 129. Πάντως ἡ διάταξη τοῦ ἀρθρ. 282 ἐνέχει εὐθέως ἀπαγόρευση ὑπὸ ὄρους στὴ χρῆση τῆς Δημοτικῆς γλώσσας.

9. Γιάνης Φυχάρη: Ρόδα καὶ Μεταλλοειδία Δ [1907] 48. Γιάνης Κορδάτου: Ἱστορία γλωσσικοῦ ζητήματος [1943] 135, 233 - 234.

10. «Ἀκρόπολις» τῆς 28.2.1901 καὶ «Συμφωνία» τῆς 18.2.1901.

11. Σχόλια τοῦ Θ. Τσάτσου στὴν 355/1901 Σ. τ. Ἐπικρ. [Ἐφημ. Ἑλλήν. Νομικῶν, Ι 211] Καὶ ΝοΒ 10.1009 - 1010.

12. Δῆμος Ν. Μέξης Χρονικὸν

“Κ.Ξ.Γ.,”

Διήγημα τοῦ Βασίλη Βασιλικοῦ

Εἰκονογράφηση Μίνου Ἀργυράκη

Καθυστερημένος ὅπως πάντα μπήκε ὁ δόκιμος. Μαζί μὲ τὸ πηλίκιο, πέταξε καὶ μιὰ θαρσειστημένη «καλημέρα».

— Μήπως μὲ ζήτησε ὁ Διοικητής; ρώτησε ἔπειτα.

— Ὁχι, τοῦ ἀποκρίθηκε ὁ Ἀποστόλης.

Ὁ ἥλιος δὲν εἶχε ξεπεράσει ἀκόμα τὸ ἀντικρυνὸ κτίριο τῆς «ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΡΕΤΑΝΝΙΑΣ». Στὰ μπαλκόνια του οἱ καμαριέρηδες ξεσκόνιζαν, καθάριζαν τὰ τζάμια. Ἀπ' τὴν μισάνοιχτη κουρτίνα σ' ἓνα του ὀωμάτιο φαινόταν ἡ μορφὴ μιᾶς νέας γυναίκας ποὺ πηγαινοερχόταν μὲ μιὰ ρόζ κομπιναιζόν. Ὁ Ἀποστόλης κοιτοῦσε μιὰ ἐκεῖ καὶ μιὰ κάτω στὸ δρόμο τὸν ἀστυφύλακα ποὺ κυνηγοῦσε ἓναν μικρὸ κουλουρτζή. Οἱ πρωινοὶ διαβάτες κ' οἱ πρῶμοι τουρίστες προσπερνοῦσαν ἀδιάφοροι. Σὲ λίγο ἡ γυναίκα, ἀπέναντι, κρύφτηκε μὲς στὸ μπάνιο κι ὁ μικρὸς μὲ τὰ κουλούρια χάθηκε μὲς στὶς κολῶνες τῆς στοᾶς ποὺ ἦταν μαζί καὶ ὑπόγειο γκαράζ γιὰ τ' αὐτοκίνητα.

Γύρισε τὸ βλέμμα του μὲς στὸ Γραφεῖο Σπουδῶν ὅπου ἀκόμα ἔκαιγε ἡ λάμπα. Ὁ δόκιμος εἶχε ἀνοίξει ἓνα βιβλίο καὶ διάβαζε. Τί ἀνάγκη εἶχε; Ἐχοντας χασάπικο ὁ πατέρας του στὴν Κεντρικὴ Ἀγορά, ἔδινε τὸ κρέας δυὸ δραχμὲς φτηνότερα στὸν Διοικητὴ τοῦ Κέντρου καὶ τὰ κόκκαλα γιὰ τὸ σκυλὶ τοῦ Διοικητῆ τζάμπα. Ὁ Ἀποστόλης πήγαινε κάθε πρωί, στὶς ἔντεκα, καὶ τᾶπαιρνε. Στὶς τρεῖς τὰ ξανάπαιρνε μὲς στὴν τσάντα τοῦ Διοικητῆ κ' ἔφευγε πρῶτος γιὰ νὰ τοῦ πιᾶσει μιὰ θέση στὸ λεωφορεῖο τῆς ἀφετηρίας Οἰκισμοῦ Παπάγου. Ἐκεῖ ἔρχόταν ἔπειτα ἀπὸ λίγο κι ὁ Διοικητὴς μὲ συνοδεία τὸν ὑπάσπιστή του. Ὁ φαντάρος τοῦ παράδινε τὴν τσάντα, χαιρετοῦσε, «καλὴ ὄρεξη» κ' ἔφευγε... Γι' αὐτὸ ὁ δόκιμος δὲν φοβόταν ν' ἀργήσει.

Ἀκούστηκε τὸ κουδούνι ποὺ σήμανε τὸ πρῶτο διάλειμμα κ' οἱ ἀλθιανόφωνοι καθηγητὲς μπουκάρησαν πρῶτοι μὲς στὸ Γραφεῖο. Τὸ βαρὺ μουστάκι τοῦ κ. Ντόνια ἔφερε μαζί του ἓνα πιὸ μουντὸ χρῶμα. Ἀντίθετα, χαμογελαστός ὅπως πάντα, μπήκε ὁ Λούνικ, δηλαδὴ ὁ κ. Βλητός. Ἐπειτα ἄρχισε νὰ εἰσβάλλει ἡ τετράδα τῶν Ρώσων. Μὲ τὴν θαριά του περπατησιὰ, γέροντας πρὸς τὰ πίσω, σὰ νὰ φοροῦσε ἀκόμα τ' ἄρβυλα σ' ἓνα κάμπο γεμάτο λάσπη, ὁ κ. Πατσάκωφ, παλιὸς ἀξιωματικὸς τοῦ τσα-

ρικού ιππικού και τώρα απόστρατος των τεθωρακισμένων, μιλούσε στην κ. Ίλιου-σκαγια προσπαθώντας ν' ανάψει την πίπα του που είχε ξεμείνει, σάμπως κανόνι από καταστραμένο τάνκς. «Νιέτ γτό λεξίν», του αποκρίθηκε η πληθωρική Ρωσίδα που έλεγε τους αξιωματικούς - μαθητές «τά παιδάκια μου, τὰ χρυσά μου», λυώνοντας ολόκληρη από τρυφεράδα γι' αυτούς. Ένώ οι Άγγλοι που ξεχώριζαν απ' τους πρόσφυγες γιατί δεν πήγαιναν ποτέ κοπαδιαστά, μπαίναν ένας-ένας πιάνοντας τις ελεύθερες καρέκλες, χωρίς νά μιλούν μεταξύ τους. Το Γραφείο Σπουδών γινόταν πάλι το γνώριμο θηριοτροφείο, γεμάτο καπνούς.

Κι ο Άποστόλης άκουγε. Φθόγγοι σαν λιθάρια χτυπούσαν τ' αυτιά του. Κοιτούσε τον απόστρατο ταξίαρχο με το γουλι κεφάλι και με τὰ πεταμένα αυτιά, σαν έξεστραμένα φύλλα, τον κ. Ίλιρῶφ, που όταν τον φώναζε με τ' όνομά του εκείνος άγρίευε, μά σαν τον έλεγε «κύριε ταξίαρχε», άμέσως του άπαντούσε «τί θέλεις, παιδί μου;», τον κοιτούσε που πήδουσε τώρα σαν βάτραχος γυρεύοντας ν' άκουρηπήσει κάπου την τσάντα του κ' ύστερα, ξελαφρωμένος απ' το βάρος της, νά χειρονομεί, για νά κερδίσει σ' επιβλητικότητα, μπροστά στα τεράστια στήθεια της κ. Γατιανόβας, που έρχόταν άκεφη, πάντα τὰ πρωινά, καθόταν άμίλητη σέ μιá καρέκλα κ' έφευγε, όταν τελειωνε το μάθημα, μ' ένα «ώρεβουάρ, ά ντσιαίν» κοιτούσε τον δόκιμο άπέναντι που είχε βουλώσει τ' αυτιά του με τις παλάμες του και συνέχιζε νά διαδάζει τον κ. Ντόνια που κερνούσε στους Άλλοανούς τὰ μακριά έμφιλτρα τσιγάρα του, και τ' άνοιγμένα βαθμολόγια μπροστά του όπου έπρεπε νά περάσει τους βαθμούς και νά εγάλει τους μέσους όρους, χαρακωμένα μ' έπιμέλεια σχεδιαστή από τον Διοικητή τον ίδιο, γραμμές, ράγες, σιδηροτροχιές όπου κανένα τραίνο ώστόσο δεν περνούσε — κι άρχισε πάλι νά μετρά τὰ λεπτά που έμεναν ώσπου νά χτυπήσει το κουδούνι, νά τελειώσει το διάλειμμα, όπως μετρούσε τις μέρες που έμεναν ώσπου ν' άπολυθεί, έκλεινε χρόνο στο Κέντρο αυτό των Ξένων Γλωσσών κ' είχε βαρεθεί τὰ πάντα έδώ μέσα, απ' τὰ βαθμολόγια και τους βαθμούς ως τις θεωρίες του Διοικητή για τὰ συνωμοτικά κινήματα των Έβραίων, για το σπέρμα του Άδραάμι και την ανασύσταση του κράτους του Ισραήλ: από το νάσαι προσωπικά υπεύθυνος για το έλεγχόμενο ύλικό του Κέντρου, είχε βαρεθεί, φουλόφωνα, χωροβάτες, τετράντες, κυματόμετρα, βερνιόρους, ταλαντοσχόπια, θεοβολίδια, ως τις θεωρίες του ύπασπιστή για τις γυναίκες και τὰ σχέδιά του για μεγάλες μπίζινες, νά χτίσουν σπίτια από τὰ ύλικά κατεδαφίσεως της Έκθέσεως των Βρυξελλών, κι άκουγε τώρα γύρω του τ' άγρια θηρία νά φωνασκούν και νά γκρινιάζουν μέσα στο στενό κλουδί, όταν ένα χέρι άνδρικό χάιδεψε εκείνη τή στιγμή το πρόσωπό του, ενώ ταυτόχρονα σχεδόν με το χάδι που δέχτηκε ήρθε και ή φωνή:

— Ξυριστήκατε σήμερα με την Ρέμιγκτον;

Τινάχτηκε. Τέτοια παράλογη οικειότητα δεν την συγχωρούσε σε κανέναν. Κ' είδε πώς ήταν πάλι ο κ. Χλιβερός, ο καθηγητής αυτός «της όρθης προφοράς, της γραμματικής άκρίβειας και της συντακτικής άκολουθίας δια συνδιαλέξεων εκ του διβλίου Beginning Lessons in English» που τότε μεράκι, εδομάδες τώρα, ν' αγοράσει μιάν ήλεκτρική ξυριστική μηχανή κι όπως δεν ήξερε ποιά μάρκα νά προτιμήσει, ρωτούσε τον καθένα, ζητούσε συμβουλές από παντού.

— Ναι, είπε και σηκώθηκε, πήγε ως το παράθυρο, το άνοιξε νά φύγουν οι καπνοί, αλλά καθώς κρύωνε ή καθηγήτρια της στρατιωτικής λογοτεχνίας, ή κ. Λινοῦ, αναγκάστηκε γρήγορα νά το κλείσει.

— Παιδευτήκατε πολύ ώσπου νά πετύχετε αυτό το ξύρισμα; τον ρωτούσε τώρα ο κ. Χλιβερός που εξέταζε από κοντά κάθε γωνιά του προσώπου του νά δει μήπως ή Ρέμιγκτον άφησε πουθενά τρίχες.

— Καθόλου, του άπάντησε ο Άποστόλης και πέρασε με την σειρά του το χέρι του πάνω στο μάγουλό του όχι τόσο για νά διαπιστώσει κι ο ίδιος αν είχε ξυριστεί καλά, όσο για ν' άπαλείψει την βρώμικη άφή που του άφησε το ξένο χάδι, ενώ κοιτούσε πίσω από το κλειστό παράθυρο μιá ξαυθιά κοπέλλα που περνούσε μπρός απ' τις βιτρίνες του ΕΤΑΜ.

— «Όστε με συμβουλευέτε να προτιμήσω την Ρέμιγκτον από την Μπράουνιγκ;
 — Σας το συμβουλεύω, είπε και πρόσεξε την κοπέλλα που είχε σταματήσει μπρός στις διτρίνες και χάζευε.

— «Όμως το γένι το δικό μου είναι πιο σκληρό απ' το δικό σας και μπορεί τα λεπιδάκια της Ρέμιγκτον να μην το παίρνουν σύρριζα, γιού νόου, κομπλήτιλυ...

— Ιτ όλ ντιπέντς, του είπε ο Αποστόλης παρακολουθώντας την κοπέλλα πού, μές στο καλοσφιγμένο ταγιέρ της, σεινάμιενη και κουνάμιενη, χάθηκε στις κολώνες της στοάς. Έπειτα είδε να θγαίνει μέσα από κεί ο σφουγγαράς μ' ένα σελάχι, ολόγυρα από καφετιά κι άσπρα σφουγγάρια. Πέρασε απέναντι χωρίς να φοβάται τ' αυτοκίνητα πού κόβαν με φόρα την στροφή. «Σέ ζηλεύω, φτωχέ σφουγγαρά», σκέφτηκε, «πού μές σ' αυτό το σύννεφο μπορείς να γλυστράς ανέπαφος κι απλήγματος από τὰ βέλη της πολιτείας».

Γύρισε πάλι το βλέμμα του μές στο Γραφείο Σπουδών — γιατί του ήρθε έτσι ξαφνικά η επιθυμία να το πει Γραφείο Κηδειών; — και βλέποντας τόν κ. Χλιβερό να τόν παραδοχεί για να συνεχίσουν την κουβέντα, προτίμησε να πάρει το νέο πρόγραμμα τών εξετάσεων και να το περάσει απ' τούς κ.κ. καθηγητές μια πού, σύμφωνα με την διαταγή του Διοικητή, έπρεπε να το υπογράψουν όλοι ότι «έλαβον γνώση». Πλησίασε πρώτα το γκρουπ τών Άλβανών πού ήταν συγκεντρωμένοι κάτω απ' την φωτογραφία του Παύλου και της Φρειδερίκης.

— Τι υπογραφές θέλετε πάλι; τόν ρώτησε ο κ. Ντόνιας πού φορούσε ένα ριγιέ νεκρώσιμο κοστούμι κ' έμοιαζε, από το ύψος του κι από την έμπιστευτική θέση του σ' ένα υπουργείο, γι' άρχηγός τους.

— Είναι το πρόγραμμα τών εξετάσεων, είπε ο Άποστόλης.

— Φέρτ γιλέρ — και τ' ἄρπαξε ἀπ' τὰ χέρια του, τ' ἀκούμπησε πάνω σὲ τραπέζι κι ἄρχισε νὰ τὸ διαβάξει. Ὅλοι, συμμεῖνοι πάνω του, εἶχαν βγάλει τὰ μπλοκάκια τους και σημεῖωναν τίς μέρες και τίς ὥρες. Μόνο ὁ Λούνικ δὲν ἔφτανε νὰ δεῖ. Ὁ Ἀποστόλης, παράμερα, τοὺς περίμενε.

— Καὶ ποῦ θὰ υπογράψουμε;

— Κάτω ἀπὸ τὸ ΕἴΝΩΝ.

Ἐκείνη τῆ στιγμή μπῆκε κλεφτὰ μὲς στὸ Γραφεῖο Σπουδῶν ὁ καφετζῆς φέρνοντας ἕναν βαρύγλυκο στήν κ. Λινοῦ κ' ἕνα ντόναλτ στὸν κ. Χλιβερό. Προσπαθῶσε νὰ νάει ἀθέατος, ἀλλὰ ἡ ἄσπρη του ποδιά, παρόλη τὴν μαυρίλα τῆς, τὸν πρόδιδε. Γιὰ λόγους καθαρὰ ἀσφαλείας, ὁ ὑπασπιστῆς ποὺ ἦταν κι ὁ Α2 τοῦ Κέντρου, τοῦ εἶχε ἀπαγορεύσει νὰ μπαίνει μὲς στίς αἴθουσες. Ἡ θέση του, στὰ διαλείμματα, εἶχε ὀριστεῖ ἔξω ἀπ' τὴν πόρτα τοῦ διαδρόμου, στὸ κεφαλόσκαλο. Ὅμως ὁ Μπάμπης ὁ καφετζῆς ἤξερε ὅτι ἂν δὲν θάλει μὲς στὴν μούρη τῶν πελατῶν τὴν πραγματεία του, οἱ καφέδες θὰ πάγωναν μὲς στὰ ποτηράκια και τὸ σαλάμι θὰ κιτρινίξει μὲς στὸ κομμένο ψωμί. Γι' αὐτὸ φρόντιζε νὰ τᾶχει καλὰ μὲ τὸν Διοικητῆ — τοῦ ἔδινε τοὺς καφέδες μισοτιμῆς και τὸ κονιάκ μὲ τὴ ζάχαρη ποὺ ἔπινε πάντα ὁ Διοικητῆς στίς μιά, τζάμπα —, κ' ἔτσι τολμοῦσε τίς ξαφνικὲς ἐφόδους του μὲς στίς αἴθουσες, ἄρπάζοντας παραγγελίες στὸν ἀέρα. Ὅμως τὸ πᾶν ἐξαρτιόταν ἀπὸ τοὺς δυὸ φαντάρους στὸ Ὑπασπιστήριο κι ἀπὸ τὰ εὐαίσθητα νεῦρα τοῦ ἴδιου τοῦ ὑπασπιστῆ. Κάθε φορὰ ποὺ ἦταν νὰ πληρώσουν, γινόταν ὁ καυγάς. Αὐτοὶ τοῦ λέγαν πὼς παραφούσκωνε τοὺς λογαριασμούς, αὐτὸς τοὺς ἔλεγε πὼς ὅλα τὰ βερσεῖδια τᾶγραφε στὸ μπλοκάκι, και πάντα ἔξω φρενῶν ὁ ὑπασπιστῆς: «Μὴν ξαναπατήσεις τὸ πόδι σου στὸ Κέντρο, γιατί θὰ σοῦ κατάσχω τοὺς καφέδες!» Ἐπειτα τὸ ξεχνοῦσε κι ὅταν τὸν ἔβλεπε στὸ διάδρομο δὲν τοῦ ἔλεγε κουδέντα. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο φαινόταν νὰ νάει οἱ σχέσεις τους σήμερα, ὅταν ἔφερε τὸν βαρύγλυκο στήν κ. Λινοῦ και τὸ ντόναλτ στὸν κ. Χλιβερό.

Τελευταῖος ἔβαλε κι ὁ Λούνικ τὴν τζίφρα του κι ὁ Ἀποστόλης παίρνοντας τὸ χαρτί τὸ πῆγε στὴν ὀμάδα τῶν Ρώσων ποὺ ἦταν μαζεμένοι στὴν ἀντίθετη γωνιά, κάτω ἀπ' τὸ εἰκόνημα τοῦ Ἐσταυρωμένου. Ἡ κυρία Τατιανόβα φοροῦσε τὸ πανωφόρι τῆς ποὺ τῆς τὸ κρατοῦσε, ψηλώνοντας πάνω στίς μύτες τῶν ποδιῶν του, ὁ πιθηκάνθρωπος ἀπόστρατος ταξίαρχος, ὁ κ. Ἰλιρώφ. Ἐκανε νὰ φύγει μ' ἕνα «ὠρε-βουάρ, ἂ ντεμαίν», μὰ ὁ Ἀποστόλης μ' ἕνα «μιντάμι» τὴν πρόφτασε στὴν πόρτα.

— Καίσε σε;

— Σινιέ λέ προγκράμι.

— Μὰ τὸ υπέγραψα χθές.

— Τὸ χθεσινὸ ἀκυρώθηκε, τῆς ἐξήγησε ὁ φαντάρος.

— Ἐχετε και γιὰ μένα ἕνα ἀντίτυπο; τὸν ρώτησε ὁ κ. Πατσάκωφ ξεφυσώντας τὸν καπνὸ τῆς πίπας του.

— Δὲν ἔχουμε ἄλλα ἀντίτυπα. Θὰ υπογράψετε κ' ἐσεῖς σ' αὐτό.

— Καλά, στὸ ἄλλο διάλειμμα, εἶπε και συνέχισε τὴν κουδέντα του μὲ τὴν κ. Ἰλιούσκαγια.

Τὸ κουδούνι χτύπησε. Ἡ κ. Λινοῦ κοίταξε ἀπορημένη τὸ ρολοὶ τῆς. Πὼς μποροῦσε νᾶχει τελειώσει κιόλα τὸ διάλειμμα, ἀφοῦ ἀκόμα δὲν εἶχε ἀγγίξει τὸν καφέ τῆς; Τὸ κουδούνι ποὺ ἦταν ψηλά, πάνω ἀπ' τὴν πόρτα, χτύπησε πάλι. Μὲς στὴν ὀχλοβοή ὁ Ἀποστόλης δὲν μπόρεσε νὰ ξεχωρίσει ἂν ἦταν γι' αὐτὸν ἢ γιὰ τὸν δόκιμο.

— Γιὰ σένα ἦταν, τοῦ εἶπε ὁ δόκιμος ξαναβουλώνοντας τ' αὐτιά του.

Κι ὁ Ἀποστόλης, ἀφήνοντας τότε τὸ πρόγραμμα στὰ χέρια τῆς χοντρῆς Ρωσίδας, χύθηκε ἔξω ἀπ' τὴν πόρτα.

Τὸ Ὑπασπιστήριο βρισκόταν στὴν ἄλλη γωνιά τοῦ μακρόστενου διαδρόμου. Γιὰ νὰ περάσει ὅμως κανεὶς τέτοια ὥρα ἀπὸ κεῖ χρειάζόταν τόλμη. Ὁ διάδρομος ἦταν πηγμένος ἀπὸ ἀξίωματικούς. Ἄλλοι πίναν στὰ ὀρθια τὸν καφέ τους, καπνί-

ζοντας ή τρώγοντας. "Άλλοι, με την πλάτη στον τοίχο, προσπαθούσαν να διαβάσουν το μάθημα της επόμενης ώρας. Είχε δυο λάμπες δλες κι δλες, κι αυτές, τοποθετημένες σαν άγκινάρες μέσα σε κάτι φαρδεια τσίγκινα πιάτα, ρίχναν το φως τους ψηλά. Στο μισοσκόταδο γυάλιζαν κορώνες κι άστέρια. Στους γάντζους των τοίχων κρεμόταν πηλίκια, δυο - τρία με κάρες στον γείσο τους και κοντογούνια ήμιοίμορφα στη σειρά. πού στένευαν άκόμα πιο πολύ το στενό πέρασμα του διαδρόμου.

Δέν είχε προφτάσει να κλείσει την πόρτα του Γραφείου πίσω του κ' έπεσε πάνω στον λοχαγό Άγαθό πού του είχε ζητήσει, κρυφά άπ' τους άλλους, να του πει τους βαθμούς του.

— Άκόμα τίποτα κύριε λοχαγέ, του είπε συνθηματικά ο Άποστόλης, καθώς γλυστρούσε μ' έπυδεξιότητα ανάμεσα άπ' τις πλάτες του ύπολοχαγού Δινικούρη και του άνθυπασπιστή Γιαλαντζή.

— Περιμένω, είπε ο Άγαθός κ' έστριψε άλλο το κεφάλι για να μην δώσει υποψίες στους συναδέλφους του.

Σκουντώντας, σπρώχνοντας, ο Άποστόλης άνοιγε δρόμο σαν ένα παγοθραυστικό. Ο Φλώκος, ο Περιμένης κι ο Μπουρμπουλής είχαν κάνει ένα άδιαπέραστο τείχος κάπου στα μισά του διαδρόμου, εκεί πού είχε το περισσότερο σκοτάδι, γιατί ήταν περίπου ή μέση άπό τις δυο λάμπες. Μ' ένα «συγγνώμη» έσπασε το τείχος τους, αλλά ο Μπουρμπουλής, κάνοντας στην άκρη, σκόνταψε πάνω στον Κωτούλα κ' έχυσε τον καφέ του. Στράφηκε τότε εκείνος με θυμό για να δει ποιός σπρώχνει. Βλέποντας τον φαντάρο, το αίμα του ανέβηκε στο κεφάλι, ίσως να σκέφτηκε «άχ, και να σ' είχα στο τάγμα!», δέν είπε όμως τίποτα γιατί οι φαντάροι, στο Κέντρο αυτό, είχαν σπουδαία θέση. Κανείς δέν τολμούσε να τους πει το παραμικρό. Γι' αυτό κ' οι περισσότεροι άπ' τους άξιωματικούς - μαθητές ύπόφεραν άπό άπραξία, στερημένοι καθώς ήταν έδω άπ' τη σπάνια χαρά να διατάζουν, ενώ εξακολουθούσαν να έχουν πάνω άπ' το κεφάλι τους άλλους πού τους διέταζαν. Κι ο Άποστόλης είχε προσέξει άπό παλιά πόσο φρέσκοι και ζωηροί έρχόταν άπό τα τάγματα κι άπ' τον καθαρό άέρα των άσκήσεων και πόσο, μέσα σ' έλάχιστο διάστημα, μαραίνονταν, άδυνατίζαν, χλώμιαζαν, χάναν το κέφι τους, το μπούσουλα, ζαλιζόταν, σαν ο βαρύς άέρας πού κυκλοφορούσε μέσα σ' αυτό τ' όρθογώνιο κι άδιέξοδο κτίριο πού λεγόταν Μετοχικό Ταμείο Στρατού να τους έφερνε πραγματική άσφυξία. Και σε κάθε καινούργια σειρά μερικοί άπ' τους πιδ «σκληρούς» πού δέν άντεχαν σ' αυτό το σθήσιμο του «έγώ» τους, χάναν αίτησι για «διακοπή της περαιτέρω εκπαιδεύσεως...»

Περνώντας ύφαλους, σκοπέλους και παγόδουνα, βρέθηκε έπιτέλους κοντά στην πόρτα πού είχε την ταμπέλα ΥΠΑΣΠΙΣΤΗΡΙΟΝ. Δίπλα όμως άπό κει ήταν ο πίνακας των άνακοινώσεων και μια μεγάλη ομάδα άξιωματικών συνωστίζονταν τώρα μπροστά του για να δει την καινούργια ύπηρεσία, φράζοντας έτσι κάθε πέρασμα. Αυτοί πού ήταν πίσω ψήλωναν πάνω στις μύτες των ποδιών και ρωτούσαν τους μπροστινούς να τους πουν πια μέρα τους έπεφτε να μείνουν μέσα. «Πάλι με θάλαν Κυριακή!», άκουσε κάποιον δίπλα του ν' αναστενάζει. Βλέποντας τότε πως κάθε προσπάθεια να περάσει εύγενικά ήταν καταδικασμένη, δέν δίστασε να κολλήσει μιάν άγκωνιά πάνω στην πελώρια κοιλιά του ταγματάρχη Πιτσιγαυδάκη και να προωθήσει το χέρι του μέσα άπ' το ξαφνικό κενό άρπάζοντας το πόμολο της πόρτας, σαν πνιγμένος. Έπειτα, τραβώντας με δύναμη, κόλλησε δλόκληρος πάνω της. Έσπρωξε, αλλά οι άπό μέσα δέν του άνοίγαν. Χτυπούσε δαιμονισμένα, όταν άκούστηκε επί τέλους ή φωνή του Βραχνού:

— Ποιός είναι;

— Έγώ είμαι μωρέ, ο Άποστόλης! "Άνοιξε!

— Είσα; μόνος;

— Να!

Κ' ή πόρτα άνοιξε τόσο, όσο να περάσει με δυσκολία. Την ευκαιρία θέλησε να

τήν εκμεταλλεύεται κ' ένας λοχαγός που ήθελε να κάνει ένα τηλεφώνημα στην γυναίκα του, αλλά ο Βραχνός αφήνοντας μόνο τον Αποστόλη να περάσει, του είπε «απαγορεύεται» και την ξανάκλεισε με σβέλτάδα.

Η διαταγή του ύπασπιστή ήταν ξεκάθαρη: στα διαλείμματα απαγορεύονται στους αξιωματικούς - μαθητές να επισκέπτονται το Ύπασπιστήριο. Γιατί κοντά στους φίλους του ύπασπιστή κολλούσαν κ' εκείνοι που έχοντας κάνει ύπασπιστές σε διάφορες μονάδες του στρατού, ήθελαν πάντα να ζούν μες στην ατμόσφαιρα του Ύπασπιστηρίου, να βλέπουν τα πρωτόκολλα και τους αριθμούς, τις διαταγές, να ψάχνουν έστω τα πόμολα απ' τις σφραγίδες... Αλλά έτσι καθυστερούσαν το μόνιμο προσωπικό, γιατί η δουλειά στο Κέντρο ήταν αδιάκοπη κ' επείγουσα. Καθημερινά έρχονταν κ' έφευγαν διερμηνείς, κι ο Διοικητής έβγαζε διαταγές που άναίρουσαν άλλες προγράμματα που άκυρώναν προηγούμενα προγράμματα. Ίδιαίτερα αυτές τις μέρες θρυσόταν δλοι σ' επιφυλακή γιατί, σύμφωνα με την εγκύκλιο του Διοικητή προς τους άρχηγούς των τμημάτων, «λίαν προσεχώς ειδικοί υπάλληλοι του Ύψους Στρατιωτικών των Η.Π.Α. πρόκειται να επισκεφθούν το Κέντρο και να εξετάσουν τον τρόπον διδασκαλίας της Αμερικανικής Στρατιωτικής Γλώσσας». Γι' αυτό δέν χωρούσε καμιά έξαλρηση.

— Θα συνεργαστούμε και με οίκους του έξωτερικού. Το πάν στην εταιρία της περιορισμένης ευθύνης μας θα βασίζεται στην έχεμύθεια, άκουσε ο Αποστόλης μπαίνοντας τον ύπασπιστή να λέει στους δυο φαντάρους που τον άκουγαν μ' ένα προκαταβολικό χαμόγελο. Η Έλένη μπροστά στη γραφομηχανή της διάβαζε τον «Θησαυρό». Τα πόδια της ήταν κρυμένα πίσω από ένα μπλε χαρτί περιτυλίγματος που σκέπαζε το τραπεζάκι της γραφομηχανής, άποτέλεσμα κι αυτό μιας διαταγής του Διοικητή, έτσι ώστε να μη μπορούν να κάνουν οι φαντάροι μπανιστήρι. Η επιστολή μου προς τον πρέσβη μας των Βρυξελλών θα μας κατοχυρώσει τα ύλικά καταδρασηως τουλάχιστον από έλληνική πλευρά...

— Ποιός με ζήτησε; τον διέκοψε ο Αποστόλης.

— Ο Διοικητής, του είπε άδιάφορα ο ύπασπιστής χαμένος μες τα όνειρά του για μεγάλες επιχειρήσεις. Σιάξου λίγο, πρόσθεσε αφήνοντας τον Ιμάντα του πτυσσόμενου παντζουριού.

Ο Αποστόλης ανέδασε το παντελόني του, πέρασε το χέρι του στα μαλλιά του, έρριξε μιá κλεφτή ματιά στο Έλενάκι και χτύπησε την πόρτα.

— Ίδού! Αυτά συμβαίνουν στο έλληνικό, του είπε ο Διοικητής μόλις παρουσιάστηκε. Τέσσερις μήνες οι γραφομηχανές που παραγγείλαμε είναι στο τελωείο. Κι άλλους τέσσερις ώσπου να βγει η διαταγή, οκτώ. Θα μείνουν κ' ένα έξάμηνο στην Γ.Α.Γ.Υ.Α.Κ. για να σητέψουν, δεκαοχτώ. Του χρόνου με το καλό θα τις έχουμε. Αλλά έν τω μεταξύ οι καθηγηταί παραπονούνται. Ρώσοι και Άλβανοί. Ποῦ θα γράψουν τα έξτος κειμένου κείμενα;

Ο Αποστόλης όρθιος τον άκουγε. Δέν ήξερε γιατί τον είχε καλέσει, ούτε ήθελε να του πει. Και του είχε γίνει συνήθεια από παλιά να μη ρωτάει. Έτσι παρατηρούσε τώρα, σε ήμιανάπαυση, την στάχτη που στοιβάζονταν μονοκόμιατη μες στο σταχτοδοχείο, καθώς η μαύρη πίπα του Διοικητή, άκουμπώντας στο κούλιωμά του, άφηνε το τσιγάρο να καίγεται μόνο του. Δίπλα ήταν ολόκληρη η έγχρωμη σειρά των μολυβιών BIC που ο Διοικητής τα χρησιμοποιούσε για τις διάφορες υπογραφές του. Η πόρτα χτύπησε και μπήκε σαν άστραπή ο Μπάμπης, πήρε το άδειο φλυτζάνι του καφέ κι άφησε μες στο ίδιο πιατάκι ένα γεμάτο.

— Αυτά συμβαίνουν στο ρωμείο, συνέχισε ο Διοικητής μόλις ο καφετζής τους άφησε μόνους. Γι' αυτό προσδευεί ο κομμουνισμός. Μας βρίσκει σε βαθύ ύπνο και ανεοάινει, τυλίγεται, αναρριχάται...

Με τα νευρικά χέρια του έκανε την κίνηση του φιδιού στην άέρα. Έπειτα σαν να

τόν ξέχασε και πήρε τὸ πράσινο μολύδι. Ἐκανε κύκλους, τεθλασμένες γραμμές, καμπύλες, κοίλα σχήματα. Τὸ ἔβαλε στή θέση του και διάλεξε τὸ κόκκινο. Γέμισε τοὺς κύκλους μὲ σταυροὺς, μπερδέψε τὰ σχέδια. Ἀπ' τὴν ἀκροβολισμένη παράταξη τῶν μολυδιῶν πήρε μετὰ τὸ μαῦρο κ' ἔγραψε στὴν δεξιὰ μεριὰ τῆς κόλλας ΠΥΘΙΑ ΚΗΛΙΔΩΘΗ και στὴν ἀριστερὴ ΘΕΟΣ Η ΟΣ ΔΕΙΞΕΙ. Κατόπι διστάζοντας ἀνάμεσα στὸ πορτοκαλλί και τὸ βυσσινί, προτίμησε τελικὰ τὸ πρῶτο κι ἄρχισε νὰ γράφει $A=1$, $B=2$, $\Gamma=3$, $\Delta=4$, $\Omega=24$. Παίρνοντας τὸ βυσσινί μολύδι τότε ἄρχισε νὰ βάζει κάτω ἀπ' τὰ γράμματα τοῦ ΠΥΘΙΑ ΚΗΛΙΔΩΘΗ και τοῦ ΘΕΟΣ Η ΟΣ ΔΕΙΞΕΙ τοὺς ἀντίστοιχους ἀριθμοὺς. Μπερδεύτηκε σ' ἓνα λαβύρινθο ἐξισώσεων.

Ὁ Ἀποστόλης κοίταξε ἔξω ἀπ' τὸ παράθυρο. Μὲ ἀνακούφιση εἶδε τὴν ἴδια γυναίκα ποὺ ἔβλεπε πρὶν ἀπ' τὸ Γραφεῖο Σπουδῶν, τώρα ἀκριβῶς ἀντίκρου του, χωρὶς νὰν τὸ ἐμπόδιο τῆς κουρτίνας, νὰ χτενίζεται μπροστὰ σ' ἓνα μεγάλο καθρέφτη, φορώντας ἓνα ἀφράτο λευκὸ μπουρνούζι ποὺ σὲ κάθε κίνηση τοῦ χεριοῦ της ἀνοιγε κι ἄφηνε νὰ φαίνεται τὸ μαῦρο σουτιέν ἀπὸ μέσα. Κοιτοῦσε μιὰ ἐκεῖ, παρακαλώντας ἀπὸ μέσα του νὰ μὴν φύγει ἡ γυναίκα, και μιὰ τὸν Διοικητὴ ποὺ ἔκανε συνέχειαι προσθέσεις, ἀφαιρέσεις, διαιρέσεις, πολλαπλασιασμούς...

Τὸ κουδούνι χτύπησε, σημαίνοντας τὴν ἀρχὴ τῆς δεύτερης ὥρας. Ὁ Διοικητὴς, θορυβημένος ἀπ' τὸν κρότο του, σήκωσε τὸ κεφάλι.

— Ὠρίστε! εἶπε. Μᾶς ὀμιλοῦν οἱ ἀριθμοί. Ἀπὸ καιροῦ ἕως καιρῶν και ἡμίσεως καιροῦ συνάγεται ὅτι τὸ γεγονός M ὀπισθόηποτε θὰ γίνεῖ.

— Κι ὁμοίως, εἶπε ὁ Ἀποστόλης, οἱ Ρῶσοι, αὐτοὶ πρῶτοι, ἀνακάλυψαν τὸν Σπούτνικ.

— Δὲν ἀνεκάλυψαν τίποτα, τοῦ εἶπε ὁ Διοικητὴς. Ἡ νομοτέλεια και ἡ τελεολογικὴ ἀπόδειξις τῶν φαινομένων ὑπῆρχε ἀπὸ ἀνάρχου ἀρχῆς, ἀπὸ καταβολῆς κόσμου. Τὸ σωματίδιο ποὺ ἐξετόξευσαν ἔπαισε μοιραίως μὲς στὴ νομοτέλειαν και πήρε τὴν τροχιὰ της. Ὁ νόμος τῆς βαρύτητος ἐνήργησε ἀκαριαίως. Θὰ ἀνεκάλυπτον κάτι ἂν ἀνέτρεπον τὴν νομοτέλειαν. Ἀλλὰ ἦτο φυσικόν, ἦτο ἐπόμενον, κατὰ τὴν αἰώνιον πρόθεσιν τοῦ Θεοῦ και πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ πανσόφου προδιαγεγραμμένου σχεδίου Του, ὁ Σπούτνικ νὰ πῆσει μὲς στὴν τροχιὰ τῆς γῆτινῆς σφαίρας...

Τράβηξε μιὰ ρουφηξιὰ ἀπ' τὸν καφέ του κι ἀκούμπησε πρὸ ἀναπαυτικὰ στὴν πολυθρόνα του.

— Ἐγὼ εἶμαι μὲς στὰ πράγματα, συνέχισε, κ' ἔχω σχηματισμένη ἀντίληψιν περὶ τοῦ κόσμου. Ἀπὸ τὸ 1897 ὅταν ἄρχισε τὸ Σιωνιστικὸ κίνημα διεσαλεύθη ἡ ἐν τῇ Παγκοσμίῳ Ἱερὰ Τάξις Νομοτέλεια τοῦ Θεοῦ. Ἀπὸ τὴν ἀνασούστασιν δὲ τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραὴλ και πέραν ἔχει παρατηρηθεῖ, ἀπὸ διαστήμους ἀστρονόμους, περιοδικότης ἀκτίνων εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἡλίου μὲ ἀντίστροφον πολικότητα. Ὁ Ἰταλὸς ἀστρονόμος Μπεντάντι, διευθυντὴς τοῦ ἀστεροσκοπεῖου τῆς Φαέντσα, ὑποστηρίζει ὅτι ἀπὸ τοῦ ἔτους τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραὴλ, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1948, εἰσήλθομεν εἰς περίοδον Κοσμικῆς Κρίσεως. Καὶ εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ μηνιαίου περιοδικοῦ ΥΠΕΡΦΩΣ, μὲ τὸν τίτλον «Αἱ θεομηνίαι και ὁ κατακλυσιδὸς τοῦ Κόσμου Ντόυλ», διαβάζουμε ὅτι αἱ τρομακτικαὶ ἀνεμοθύελλαί τῆς Β.Δ. Εὐρώπης και οἱ τελευταῖοι σεισμοὶ ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ συνταράζουν τὰς μεσογειακάς χώρας εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα... Ἀπόψε, εἶπε βαθαίνοντας ἑξαφνα τὴν φωνή του, στίς 7.30' μ.μ. ἀκριβῶς, στὴν αἴθουσα τοῦ «Παρνασσοῦ» ἔχει μιὰ διάλεξιν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ συλλόγου «Τῶν Φίλων τοῦ Νέου Ἰσραὴλ». Θὰ πᾶς, μὲ τὰ πολιτικά. Θέλω νὰ ἀκούσεις και νᾶρθεις αὔριο πρῶτ - πρῶτ νὰ μοῦ ἀναφέρεις. Ἴσως νᾶμαι κ' ἐγὼ ἐκεῖ. Ἀλλὰ θὰ κάνεις ὅτι δὲν μὲ ξέρεις. Προπαντὸς μὴ σοῦ ξεφύγει λέξις πουθενὰ ὅτι σ' ἔστειλα ἐγὼ...

— Μά...

— Εἶναι διαταγή, τὸν πρόλαβε. Κ' ἐξάλλου, ἂν δὲν μὲ πιστεύεις, ὀρίστε!

Ἄνοιξε τὸ συρτάρι τοῦ γραφείου του, ἔψαξε μέσα σὲ κάτι φακέλλους, ἔβγαλε ἓνα χαρτί.

— Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ ποὺ κάναμε στὸ ΓΕΣ, τοῦ εἶπε. Διάδασέ την.

ΠΡΟΣ: ΣΕΜ) 1ον Λόγον Διοικήσεως
ΘΕΜΑ: Ψεκασιός Κέντρου.

1. Ἐπανυποβάλλεται ἡ ὑπερθεν σχετική, μετὰ τῶν ὑπερθεν ἰατρικῶν γνωματεύσεων ἐν ἀντιγράφῳ, ἵνα ἐνεργήσετε διὰ τὴν ἐγκρισιν τῆς ἐπισυναπτομένης δαπάνης διὰ τὴν διενέργειαν ψεκασιῶν εἰς τὸ Κέντρον, ὑμετέρου συσταθέντος φλίτ, καὶ θέντος ἀκαταλλήλου.
2. Ἡ Διοίκησις τοῦ Κέντρου, εἰς περίπτωσιν μὴ ἐγκρίσεως ἐκ νέου τῆς ὡς ἐνω δαπάνης, ἀπεκδύεται πάσης εὐθύνης κατὰ τὴν ἐμφάνισιν λοιμῶδους ἢ ἐπιδημικοῦ νοσήματος, δημιουργήσασα ἐπὶ πεντάμηνον ἀλληλογραφίαν ἐπὶ τῇ σκοπῇ ἐξοντώσεως τόσον τῶν θλαττῶν, ὅσον καὶ τῶν ἐπιμύων καὶ τῶν κορέων.
3. Παράκλησις διὰ τὰ καθ' ὑμᾶς.

— Καὶ τώρα, τοῦ εἶπε, νά ἡ ἀπάντησις.

ΠΡΟΣ: Κ.Ξ.Γ.) ΣΤΓ 902

1. Ἐν συνεχείᾳ τῆς ὑπερθεν ὑμετέρας ἐπανυποβάλλεται ἡ συνημμένη ἀλληλογραφία τοῦ Κ.Ξ.Γ. ἀφορῶσα τὴν χορήγησιν ἐντομοκτόνου Octaglor καὶ Katero διὰ τοὺς ἐν αὐτῇ ἀναφερομένους λόγους μὲ τὴν παράκλησιν ὅπως διατάξετε ὅτι δεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου.
2. Ἐπειδὴ ἡ ἐν λόγῳ ἀναφορὰ εἶναι συντεταγμένη μὲ πνεῦμα ἀντιστρατιωτικόν, παράγρ. 2, πρὸς προΐσταμένην ἀρχὴν, παράκλησις ὅπως ἐνεργήσετε διὰ τὸν αὐστηρότατον ἔλεγχον τοῦ περὶ οὗ πρόκειται Διοικητοῦ τοῦ Κ.Ξ.Γ.

Κι ὁ Ἀποστόλης διάβασε ἀπὸ κάτω τὴν ὑπογραφή κάποιου ὑποστράτηγου καὶ «διὰ τὴν ἀκριδείαν» τ' ὄνομα ἐνὸς ταγματάρχου τῶν ΣΦΜ.

— Καταλαβαίνεις τώρα, τοῦ ἐξήγησε ὁ Διοικητής, γιατί κανένας δὲν πρέπει νά μάθει ὅτι σ' ἔστειλα ἐγώ. Τὸ πνεῦμα τοῦ κακοῦ, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῆς θλίψεως, ἔχει τεθεῖ εἰς καταδίωξίν μου.

Τὸ ἕνα τσιγάρο στοίβαζε τὴν στάχτη του πάνω στὸ ἄλλο. Ἦπτε καὶ τὴν τελευταία γουλιὰ τοῦ καφέ. Ὁ Ἀποστόλης εἶχε ἀρχίσει νά κουράζεται ἀπ' τὴν ἀναγκαστικὴ ὀρθοστασία. Κοίταξε ἀπέναντι καὶ εἶδε τὴν γυναῖκα ποὺ φοροῦσε τώρα τὴν φούστα της. Στὸ διάστημα ποὺ ὁ Διοικητής χτύπησε τὸ κουδούνι καὶ διέταξε τὸν Βραχνὸ νά πάει καὶ νά τοῦ πάρει μιὰ πρωινὴ ἑφημερίδα «φρέσκια καὶ ἀτσαλάκωτη». Ὁ Ἀποστόλης μπάνιζε τὴν γυναῖκα ποὺ φαινόταν νά τὸν ἔχει δεῖ, χωρὶς ὅμως νά νιάζεται καθόλου.

— Οἱ ἑφημερίδες γράφουν καθημερινῶς, ἄρχισε ὁ Διοικητής μὲν ὁ Βραχνὸς ἔφυγε μὲ τὴ μιάμιση δραχμὴ στὸ χέρι, ὅτι ὑπάρχει ἀντίθεσις μεταξὺ Ἀμερικῆς καὶ Ρωσίας. Τὸ ἴδιο πιστεύει καὶ ὁ κόσμος. Ἐνῶ ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι μιὰ καὶ μόνη ἀντίθεσις ὑπῆρχε πάντα, ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, ἀπὸ ἀνάρχου ἀρχῆς: ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ Ἑβραϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ Ἑβραῖοι σήμερα κυβερνοῦν τὸν κόσμον. Αὐτοὶ κατέχουν τὰς ἀνωτάτας θέσεις, τὰ νευραλγικὰ σημεῖα. Ἔχουν παρεστρῦσει παντοῦ, σὲ ὅλα τὰ κράτη, σὲ ὅλα τὰ συστήματα, σὲ ὅλες τίς κυβερνήσεις. Ἀμερικὴ καὶ Ρωσία εἶναι γῶραι ἀδελφικαὶ διότι εἰς ἀμφοτέρας οἱ Ἑβραῖοι κατέχουν τὰ ὑψηλὰ πόστα. Καὶ οἱ Ἑβραῖοι δροῦν συνωμοτικῶς. Δυστυχῶς, τὸ πᾶν εἶναι θέατρο ποὺ δίδει παραστάσεις διὰ τὸ μεγάλο κοινὸν — καὶ ἔδειξε ἀπέναντι μὲ τὸ χέρι του τὸ θέατρο «Ἀθηνῶν» ὅπου ὁ Λογοθετίδης ἔπαιζε τὸν «Κοῦνελο». Ὁ Αἰζενχάουερ, ὁ Χρυστσώφ, ὁ Αντενάουερ, ὁ Μακμίλλαν, ὅλοι παίζουσι στὸν «Κοῦνελο». Λογομαχοῦν, συμφιλιώνονται, ὑποδύμενοι κατὰ καιροῦς διαφόρους ρόλους, ἐνῶ ὁ ὑποβόλεὺς παραμένει ὁ αὐτός. Καὶ ὁ ὑποβόλεὺς εἶναι ὁ Ἑβραϊσμός. Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἔμπνευστὴς τοῦ Σιωνιστικοῦ κινήματος ὑπῆρξε κριτικός, δημοσιογράφος καὶ θεατρικὸς συγγραφεύς. Οὕτω πῶς μπόρεσε νά συλλάβῃ τὴν ιδέαν

τοῦ θεάτρου. Καί ὁ Σπύρος Μελάς πού γαλουχεῖται γιά πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας, ἔχει τὰ ἴδια χαρακτηριστικά μέ τὸν ἰδρυτὴ τοῦ Σιωνισμοῦ: κριτικός, δημοσιογράφος καὶ θεατρικός συγγραφεύς. Φίλος τῶν Ἑβραίων θερμός. Ἄλλωστε στὸ μέγχο, ὄλοι, κυβερνῶντες καὶ ἀντιπολιτευόμενοι, εἶναι πράκτορες τῶν Ἑβραίων. Γι' αὐτὸ πᾶμε κατὰ διαόλου. Κι ὁ Βενιζέλος ἦταν ἑβραϊκῆς καταγωγῆς. Μὲ τὸν Μάξ Νορντάου εἶχαν σχεδιάσει τὸν ἐξεβραϊσμὸ τῆς Ἑλλάδος μέσω τοῦ κομμουνισμοῦ. Γι' αὐτὸ θάζαν τοὺς πρόσφυγας ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας γύρω ἀπὸ τὰ μέγαρα τῶν ἀστυκῶν κέντρων. Διὰ νὰ βλέπουν τὸν πλοῦτον τῶν ἄλλων καὶ νὰ γίνονται εὐκολότερα κομμουνιστὰὶ σκώληκες τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ γένους. Διὰτί δὲν τοὺς σκόρπισαν στὰ χωριά; Ἐκεῖ θὰ ἐγίνοντο ἐθνικόφρονες... Πόσα λίτρα νεροῦ ἔρριξες στὸ πρόσωπό σου; τὸν ρώτησε ἀπότομα καθὼς τὸν εἶδε νὰ χασμουριέται.

— Πλύθηκα, κύριε Διοικητά, εἶπε ὁ Ἀποστόλης κι ἀνασυντάχτηκε στὴν προσοχή.

— Δὲν σὲ ρώτησα ἂν πλύθηκες. Σὲ ρώτησα πόσα λίτρα νεροῦ ἔριξες στὸ πρόσωπό σου.

— Μὰ πῶς νὰ τὸ ζυγίσω, κύριε Διοικητά;

— Τελοσπάντων, ἄς ποῦμε ὅτι ἔριξες δυόμιση λίτρα. Τώρα τράβα νὰ ρίξεις κι ἄλλο μισό.

— Μά...

— Εἶναι διαταγή. Ἐξαφανίσου...

Ὁ Ἀποστόλης κίνησε γιὰ τὴν πόρτα, ὅταν τὴν εἶδε ν' ἀνοίγει ἀπότομα καὶ νὰ μπαίνει σὰν σίφουνας ὁ ὑπασπιστής.

— Κύριε Διοικητά, ἄρχισε μὲ φωνὴ πού ἔτρεψε, μόλις μᾶς ἦρθε ἡ κατάστασις τῆς νέας σειρᾶς τῶν διερμηγέων πού παρουσιάζονται αὔριον.

— Λοιπὸν; εἶπε ὁ Διοικητὴς ἀνάβοντας ἓνα καινούργιο τσιγάρο.

— Μὲς στὰ δνόματα, ψέλλισε ὁ ὑπασπιστής, εἶναι κ' ἓνα πού μοιάζει, δηλαδὴ εἶναι, δὲν μοιάζει... Κοὲν Βενιαμίν.

— Κλείσε τὴν πόρτα. πρόσταξε ἀμέσως ὁ Διοικητὴς τὸν Ἀποστόλη πού στέκταν δίπλα τῆς. Ἵστερα χαμογέλασε μὲ σημασία. Ἵστερα γλώμιασε ξαφνικά.

— Ἴ' εἶναι; ρώτησε κἀνοντας τὸν ἀδιάφορο. Στρατιώτης ἢ δόκιμος;

— Δόκιμος κύριε Διοικητά, εἶπε ὁ ὑπασπιστής ρίχνοντας μιὰ ματιὰ στὴν κατάσταση μὲ τὰ δνόματα.

Εἶχαν πάρει κ' οἱ δυὸ τους ὕφος συνωμοτικό. Ὁ ὑπασπιστής ἦταν κι αὐτὸς μὲς στὴν ὑπόθεσι, στὴν ἀδυσώπητη μάχη Ἑλληνισμοῦ καὶ Ἑβραϊσμοῦ. Εἶχε συντάξει ἄλλοτε τὴν ἀναφορὰ πρὸς τὸν Μπέν Γκουριόν, πρωθυπουργὸ τοῦ Ἰσραήλ, ὅπου ὁ Διοικητὴς ζητοῦσε τὴν ἀναθεώρησι τῆς δίκης τοῦ Χριστοῦ. Κι ὁ Ἀποστόλης θυμόταν ὅτι στίς ἀρχές, ὅταν πρωτῶρθε στὸ Κέντρο, εἶχε παρουσιαστῆί πάλι ἓνα τέτοιο κροῦσμα. Ἴδ' ἄθια τότε ἦταν φαντάρος. Μπενδενίστε τ' ὄνομα, ἀπ' τὴν Θεσσαλονίκη. Δὲν εἶχε παραδόσει ἀκόμα τὸ φύλλο πορείας του στὸν ὑπασπιστὴ κι ὁ Διοικητὴς πού τὸν περίμενε ἀπ' τὴν προηγούμενη μέρα, βγῆκε ἀπ' τὸ γραφεῖο του, τὸν ρουθούνησε καὶ τὸν τιμώρησε μὲ δέκα μέρες φυλακὴ, στὸ ἄψε-σδύσε, μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι ἦταν «κατὰ ἐν κομδίον ἀποκεκομβιωμένος». Ὁ φαντάρος ζαλίστηκε. Τέτοια ὑπόδοχή σὲ νέα μονάδα ὅπου πρωτοπαρουσιάζεταν; Τόλμησε κάτι νὰ πει κ' ἡ φυλακὴ ἔγινε τότε ἀμέσως εἰκοσαήμερη μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι «διεμαρτυρήθη». Ἐνας δόκιμος τότε τὸν πῆρε παράμερα καὶ τοῦ ἐξήγησε τὴν παράξενη περίπτωσι τοῦ Διοικητῆ. Τοῦ εἶπε μάλιστα, ἂν εἶχε μέσο, νὰ μὴ διστάσει νὰ τὸ χρησιμοποιήσει γιὰτί ὁ Διοικητὴς δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ σταματήσει νὰ τὸν κυνηγᾷ, μὰ πού πίστευε τὸν ἑαυτὸ του κυνηγημένο ἀπ' τοὺς Ἑβραίους. Τ' ἀπόγευμα ἐκείνης τῆς μέρας ὁ Ἀποστόλης ἔτυχε νάναί ὑπηρεσία μὲ τὸ λοχαγὸ Ἀγαθό. Κατὰ τίς ἔξῃ βλέπουν νὰ μπαίνει μὲς στὸ ὑπασπιστήριο ἓνας κοντόσωμος ἄνθρωπος μὲ κατεβασιμένη ρεπούμπλικα πού αὐτοσυστήθηκε σὰν συνταγματάρχης τῆς ΚΥΠ καὶ ρώτησε ἂν ἦταν ἐκεῖ ὁ Διοικητὴς πού τιμώρησε ἄσπλαχνα τὸν Μπενδενίστε. Τοῦ ὅσαν τὴν διεύθυνση τοῦ σπιτιοῦ του κι ὁ συνταγματάρχης ἔφυγε ἀπειλώντας θεοὺς καὶ δαίμονες. Τὴν

άλλη μέρα ήρθε ό Διοικητής σαν βρεγμένη γάτα. Είπε στον ύπασπιστή ότι ή φυλακή θά γίνει κράτηση. Στις έντεκα τήν κατέδασε σέ περιορισμό. Καί στις τρεις, πρίν γίνει για τó σπίτι του, — ό 'Αποστόλης πού τόν περίμενε στην πόρτα μέ τήν τσάντα τριμάτη κόκκαλα για τó σκυλί του, έτοιμος νά τρέξει και νά τού πιάσει μιá θέση στή λεωφορείο τής άφρετηρίας Οικισμού Παπάγου, — τόν άκουσε νά λέει στον 'Υπασπιστή: «Σκοτεινάι δυνάμεις εναντίον τής θείας δουλήσεως έμποδίζουσι τó θεάρεστον έργον τής καταστροφής του σπέρματος του 'Αβραάμ».

—Δέν καταλαβαίνω, τού έλεγε τώρα τó ίδιο πικραμένος, γιατί σάς άπασχολεί τó γεγονός, άφου οι 'Εβραίοι σήμερα είναι παντού και τó Κράτος μας τούς κάνει άξιωματικούς για νά τούς προωθήσει. Τί γίνεται καλά στο ρωμείο για ν' άπορεί κανένας μέ κάτι πού δέν γίνεται καλά; Οι γραφομηχανές είναι έξη μήνες στο τελωνείο. Πρόεδρος τής 'Ακαδημίας θά γίνει τó όμοιωμα του ίδρυτου του Σιωισμού. 'Ο καπετάν - Κωξαντζάκης λέει ότι «είμαστε σαν τούς όβριούς». Λοιπόν, μέ τó καλό νά έρθει. Θά τόν περιποιηθούμε όσο γίνεται, μιá πού ύπηρετούμε τήν πατρίδα πού ύπηρετεί τούς 'Εβραίους πού κυβερνούν σήμερα τόν κόσμο...

—Θά θέλατε νά... , άρχισε νά λέει ό 'Υπασπιστής.

—Δέν θέλω τίποτα, τόν σταμάτησε. 'Εγώ έχω μιλήσει πρό πολλού. 'Η σημαντική άναστάσις τής ήλιακής μάζης θά έχει ως άποτέλεσμα τήν Κοσμικήν Κρίσιν. Είναι έξόφθαλμον ότι μόνο υπό έλληνοχριστιανικήν ήγεσίαν ό κόσμος δύναται νά σωθῆ. 'Αλλέως ή μεταπότισις των Ισοθέρων μερών του πλανήτου μας και ή συνεπεία τής μεταποτίσεως ταύτης τήξιν των πάγων εις τούς Πόλους, θά έχη ως άμεσον άποτέλεσμα τόν καταποντισμόν των παραλίων πόλεων όλων των ήπειρων και τήν πιθανήν άναπήδησιν του άξονος τής γῆς. 'Ο νοών νοείτω και ό έχων ότα άκούειν άκούέτω. Κοέν είπες;

—Μάλιστα, κύριε Διοικητά. Κοέν Βενιαμιν του 'Ισαάκ και τής Ρούθ, διάβασε ό 'Υπασπιστής άπ' τήν κατάσταση των ονομάτων.

Σηκώθηκε. Κοίταξε γύρω του, έγκλωδισμένος.

—Διαταγή νά διακοπούν αι παραδόσεις όλων των τμημάτων και νά συγκεντρωθούν οι άξιωματικοί εις τήν αίθουσαν Γ5. 'Ελεύθεροι.

—Μά τί συμβαίνει; Γιατί πάλι; διαμαρτύρονταν ό κ. Ντόνιας στον 'Υπασπιστή.

—Μόλις είχα δόσει έξετάσεις στα παιδάκια μου, τά χρυσά μου, παραπονιόταν ή κ. 'Ιλιούσκαγια.

—Θά ύπάρχει λόγος, έλεγε ό κ. Πατσάκωφ πού φρόντιζε πάντα νά τά έχει καλά μέ τόν Διοικητή για καιμιá ώρίτσα παραπάνω άπό τίς περισσευσόμενες του έγκεκριμένου προγράμματος του ΓΕΣ.

Στό μεταξύ οι άξιωματικοί είχαν άρχισει νά μαζεύονται στην αίθουσα Γ5. Πολλοί είχαν βγάλει τά μπλοκάκια τους κ' έτοιμάζονταν νά κρατήσουν σημειώσεις.

—Μπορούμε κ' έμεις νά παρακολουθήσουμε τήν διάλεξη; ρώτησε ή κ. Λινού.

—Είναι άκρως άπόρρητον, τής είπε ό 'Υπασπιστής πού για νά γλυτώσει άπ' τόν συρφετό των καθηγητών πού πλημμύρισαν ξαφνικά τó 'Υπασπιστήριο, άρχισε νά ύπαγορεύει στην 'Ελένη:

'Υποβάλλεται συνημιμένως ύπόμνημα όδοιπορικῶν έξόδων των παρ' ήμιν ύπηρετούντων ΔΕΛ...

Κ' ή 'Ελένη τραγούδησε:

ΔΕΛ, 'Ιδέα, «'Ιντεάλ»,

φέρετρο και τάφος...

Κιτσική Μιχαήλ, του 'Αναστασίου και τής Πηνελόπης.

Χουδαρντά 'Εμμανουήλ, του Παύλου και τής 'Αντιόπης.

Ζαχαρία Ζαχαρία, του Ζαχαρία και τής Ζαχάρως.

Μαυρογέννη Περικλή, του Νίκου και τής Μάρως.

*Απαντες οί ΔΕΑ ούτοι δικαιοῦνται ὀκτῶ ἡμέρας ἐκτός ἐδρας...

*Ἴμεροι, τραγοῦδησε,
ζωή ἀνήμερη,
γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου,
σιδερένια δάχτυλα,
κορδέλλες πένθιμες,
θάνατος τοῦ Μυροβλήτου.

Λαβόντες ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός τῆς ἀσκήσεως ΜΕΓΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ οἱ ΔΕ
οὔτοι, οἷς παρεσχέθη στέγη εἰς τὰ τάγματα, ὀφείλουσι νά — ὄχι σόηστο καὶ γράψω
Σδῆνω καὶ γράφω,
στοῦ Πατσάκωφ τὰ χαρτιά,
στῆς Ἰλιούσκαγια τὰ μπούτια,
μέσ στοῦ Ντόνια τὸ γουγιὰ
ἄνθρωποι καὶ ἀνθρωπάκια
ποταμοὶ καὶ ἀπλά ρυάκια
ποὺ μέ πνίγουν μέσ στὰ πλήκτρα
καὶ τὸ φῶς ἀπ' τὴν γεννήτρα
δὲν γεννιέται, μόνο πεθαίνει
τις ἡμέρες μου στὴν Ξένη
Σχολὴ Γλωσσῶν...

Ὁ λαβών.

Γ Λ Ω Σ Σ Α Κ Α Ι Δ Ι Κ Α Ι Ο

(Συνέχεια ἀπὸ τὴ σελίδα 304)

του Δικαίου [«Σύγχρονα Θέματα»] Νο 1 — Σεπτέμβρης - Ὀκτώβρης 1962, σ. 93 - 94. Γ. Α. Β α θ α ρ έ τ ο ς : Τὸ Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος (1952) Ἀθήνα: 1961, σ. 101. Δ. Παπασπύρου — Κ. Π. Οἰκονομόπουλος — Γ. Δ. Γ: α ν ν α ρ ά κ ο ς — Π. Μοραίτης: Τὸ Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος (1963), σ. 109.

13. Γ. Α. Βαδάρετος 101.

14. Der Kampf um's Recht (Ἑλλην. Μεταφ. Ὁ ἀγὼν διὰ τὸ Δίκαιον) Ἀθήνα: 1919.

15. Γ ι ά ν η ς Κ ο ρ δ ά τ ο ς : Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδος, II [τῆ Ἐπανάσταση τοῦ 1821] (1957) 369 - 381, 403 - 414, 519 - 541, 632 - 637, 658 - 664, 680 - 690. Τ ο ὕ ἱ δ ι ο ὕ : Κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Δ' ἐκδ. 1945, σ. 172 - 184.

16. Παρβλ. καὶ Χ. Σ γ ο υ ρ ί τ σ α ς : Ἐπανάστασις, Πολιτεία, Δίκαιον [1925] Β' IV, 290 - 291.

17. Β. Ν η ο : ὠ τ η ς : Τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας πρόβλημα, «Σύγχρονα Θέματα» (1962) Νο 2, σ. 186 - 194. Τ ο ὕ ἱ δ ι ο ὕ : «Σύγχρονα Θέματα» [Προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση] Νο 7, σ. 24 ἐπ. [1963]. Τ ο ὕ ἱ δ ι ο ὕ : «Νέα Οἰκονομία» IV' [Ὀκτώβρης 1958] 142. Ε. Π. Παπανοστίσης: Τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας πρόβλημα ὅπως παρουσιάζεται σήμερον [Ἐκδοστὴ Ἀθηναϊκὸς Τεχνολογικὸς Ἰνστιτούτου] Ἀθήνα 1959, σ. 311 - 326. Θ ά λ ε ι α Κ ο λ υ δ ά : «Ἐλευθερία» 12.11.1961. Ἐ κ θ ε σ η Ε λ ν ι π («Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος», 16.11.1961).

18. Γ ι ά ν η ς Κ ο σ π ε ν τ ά ρ η ς : Ἡ οἰκονομικὴ πλευρὰ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μας προβλήματος [«Σύγχρονα Θέματα»] Νο 6 [1963] 617 - 621.

19. Δ η μ. Ρ α υ τ ό π ο υ λ ο ς : Τὰ σοσιάλια σὲ ἀριθμὸς («Ἐπιθεώρηση Τέχνης», III' [1963]) 481 ἐπ.

20. W. W i r t z : Πρὸς καλυτέραν παιδείαν καὶ εἰδίκευσιν. «Διεθνεῖς Σχέσεις», Νο 2 [Φεβρ. 1963] 85 - 88.

21. Παρβλ. Α. Σ ε ῶ λ ο ς : Ἡ νομικὴ φύση τῆς ΠΕΕΑ. «Σοσιαλιστικὴ Ἐπιθεώρηση», Νο 1 — Ἰούλιος 1945. Ἀ λ ε ξ. Λ ί π π ο β α τ ς «Νέα Ζωή», τ. 4 [1945].

22. Βλ. ἀρθρα τῶν Β. Γεωργίου, Γ. Ζιοῦτου, Γ. Ζέβγου, Κ. Καραγεώργη, Κ. Δημάκη κ.δ. στὴν παράνομη «ΚΟΜΕΠ» [Ἀνατύπωση Ὀκτώβρης 1946] σ. 400, 547, 553, 583, 599, 603, 607, 647, 668, 678, 680, 648 κλπ.

23. Παράνομη «ΚΟΜΕΠ» — Ἀνατύπωση 1946, σ. 400.

24. Δ. Ι. Ζ έ π ο ς : Λαϊκὴ Δικαιοσύνη εἰς τὰς ἐλευθέρους περιοχὰς τῆς ὑπὸ κατοχὴν Ἑλλάδος [Ἀθήνα:] 1945. Α. Κ α ο τ ρ ι ν ό ς : Ἡ λαϊκὴ δικαιοσύνη καὶ αὐτοδιοικήσεις εἰς τὴν ἐλευθέρην Ἑλλάδα (1941 - 1945) [Ἱστορικὴ Ἐπιθεώρηση, Νο 1, σ. 132 - 160].

25. Ἦδη ἐσχάτως καὶ ὀκ. Χ ρ η σ τ ί - δ η ς μετέφερε στὴ Δημοτικὴ ἐλόκληρο τῶν Ἀστικῶν Κώδικα.

26. Ρ ή γ α Β ε λ ε σ τ ι ν λ ή (Φεραίου): Τρία Ἑθνοκρατικὰ Κεϊμήλια. Εἰσαγωγή - Σχόλια: Γ. Κορδάτου (Ἀθήνα) 1954.

Λαϊκή πολυκατοικία

Ἀνεβάζαμε τις πίκρες μας.
Κατεβάζαμε τὰ ὄνειρά μας.
Τὸ ἰσόγειο ἀπαράλλαχτο.
Στὸ τρίτο ἀδειάζαμε τὸ Νώντα.
Ἔλεγα : πότε θὰ ψηλώσω σὰν τὸν κύριο τοῦ πέμπτου,
σὰν τις ἀκακίες ποὺ παίζουν τὰ καλόπαιδα.

Πάνω ἀπ' τὴ νύχτα τρέχανε δυὸ ἄλογα.
Πάνω ἀπ' τὸ κεφάλι μου δυὸ σύρματα.
Δίπλα μου οὐρλιάζε ὁ ἀγέρας, μπαινόβγαινε ἀπ' τις τσέπες μου,
ἀρωματισμένος ἀπ' τὴν κυρία τοῦ ρετιρέ.
Ἀνεβάζαμε τις πίκρες μας.
Κατεβάζαμε τὰ ὄνειρά μας.
Κι ὁ δρόμος γέμιζε φαρμάκια.

ΣΠΥΡΟΣ ΚΟΚΚΙΝΗΣ

(Χαλκίδα)

Ἀδιέξοδο

Ξύπνησα πάλι μ' αὐτὸ τὸ μαρμάρινο ἄγαλμα
στὰ χέρια
ποὺ στηρίζει τὰ πόδια του ἄκαμπτα πάνω
στὴν ἀνάσα μου.
Βαρὺ τὸ κεφάλι του πάνω ἀπὸ στρόγγυλους ὤμους
λείπει.
Τὸ βλέμμα του κρέμεται ἀπ' τὸ ταβάνι
ἀπειλητικά.
Ἄοχο γέμισμα πέτρα γεμάτος· οἱ ρίζες του μὲ καθηλώνουν
τεντωμένο
Μὲς στὴν ἀσπράδα τοῦ σεντιονιοῦ :
βράχοι
λεῖτοι μπροστὰ ἀπὸ θάλασσα ἄσπρη, ἀλάτινη,
Βρεμένη.

Χαρακιές τοῦ χερσιῶ μου
ἀπὸ χτύπους μελλοντικῶν δευτερολέπτων
τοῦ βαριοῦ ρολογιοῦ
ποὺ στέκεται στὸ διάδρομο,
γιατὶ γίνατε τοῦ σεντιονιοῦ οἱ ζάρες
γύρω, ἀπ' τὸ ἀπολιθωμένο μου σῶμα,
γιατὶ
ἐρημώσατε τὴν ἀνοιχτὴ μου παλάμη

Τὸ
εἰκοσαχίλιαρο
τοῦ
ἀδερφοῦ

τῆς ΚΙΚΗΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

Ἡ Εὐδοκία Ἀγναντῆ ἔβγαλε ἀπὸ τὸ μπαούλο τῆς ὅ,τι εἶχε γιὰ νὰ τὸ στρώσει. Νταντέλες, χαλάκια, μαξιλάρια. Κι ὄλα τὰ ταίριασε ὁμορφα. Κ' ὕστερα ἀναψε μιὰ πλούσια, εὐθυμῆ φωτιά στὸ τζάκι, κάθησε ἀντίκρυ τῆς καὶ καρτεροῦσε. Σὲ λίγο θὰ ῥχόταν νὰ τὴν ἐπισκεφτεῖ ὁ ἀδερφός, πού πρὶν δυὸ μέρες γύρισε ἀπὸ τὰ ξένα.

— Ἐρριζες τριφύλλι στὴ γελάδα. Γιάννη; ρωτάει τὸν ἀντρα τῆς πού κάθεται: πὶδὸ κεῖ, γιὰ νὰ μὴν ἔχει τὴν ὥρα τῆς ὑποδοχῆς νὰ συλλογίζεται τίποτα.

— Ἐρριζα.

— Ἐβγαλες καὶ νερό ἀπὸ τὸ πηγάδι γιὰ τὸ κουτσὸ ἄλογο;

Ὁ Γιάννης κουνάει τὸ κεφάλι. Ναί, ὄλα κι αὐτὸς τὰ εἶχε προβλέψει. Ἀλλὰ τούτῃ ἡ ἀνήσυχη προσμονὴ τοῦ ξενητεμένου, θ' ἀλλάξει τάχα λίγο, ὄλα αὐτὰ τὰ καθημερινά, πού ἔγιναν ἀβάσταγα; Θέλει νὰ τὸ ἐκμυστηρευτεῖ. Καὶ λέει:

— Τί λές, Εὐδοκία, θὰ μᾶς ὀόσει τίποτα ὁ ἀδερφοῦλης σου;

— Σέρω κ' ἐγὼ Γιάννη; Μπορεῖ...

Λέει «μπορεῖ». Μὰ στὰ μάτια ἔχει μιὰ βεβαιότητα. Κι αὐτὴ ἔγινε συντριβάνι ἀπὸ φῶς. Ἐγινε μιὰ θερμὴ κι ἀκατανίκητῃ λαχτάρω νᾶρθουν πίσω τὰ παιδιὰ τῆς πού ξενοσκάδουν ἐπάνω σ' ἐκεῖνες τὲ πλαγιές. Θᾶρθουν μὲλις ὀόσει κάτι ὁ ἀδερφοῦλης.

«Ζεστὸ ψωμὶ δὲν ἔφαγαν...», λέει σιωπηλά, καθὼς κοιτάει ἀπὸ τὸ τζάκι πέρα. Κ' οἱ σκέψεις ποταμός.

— Γιατί ἄργησε; ρωτάει ὁ Γιάννης.

— Ναί, ἄργησε..., ἀνησυχεῖ καὶ ἡ Εὐδοκία. Νυχτώνει καὶ δὲ φάνηκε ἀκόμα...

— Λές νὰ τὸν κράτησε κείνη ἡ ἀδερφή σου;

— Ποιὰ, ἡ σκατζοχοιρίνα πού ὅ,τι κολλάει πάνω στ' ἀγκάθια τῆς δὲν ξεκολλάει;

— Ποιὰ ἄλλη;

Σωπαίνουν. Συλλογιοῦνται. Πῶς δὲν εἶχανε στοχαστεῖ καὶ τ' ἄλλα τους τ' ἀδέρφια; Κ' ἐκεῖνα καρτεροῦσαν τὸν ἀδερφοῦλη ἀπὸ τὰ ξένα. Ἄλλος εἶχε ἀσκέπαστῃ τὴν κάμαρά του. Ἄλλη ἄλογο μόνὸ καὶ ἤθελε νὰ τὸ κάνει ζευγάρι. Ἄλλος ἀπούλητῃ τὴ σοδειὰ δυὸ χρόνια. Ἄλλος λίγα στρέμματα φτωχογῆς. Πῶς, λοιπόν, δὲν τὰ εἶχανε στοχαστεῖ ὄλα τούτα;

Ξάφνω μιὰ ἔχθρα ἀναβράει ἀπὸ ἐαθεία. Καὶ σὰ γιὰ νὰ τὴ βεβαιώσει ὁ Γιάννης λέει:

— Τὴν ἄλλη τὴν ἀδερφή σου τὴν ξέχασες; Ἴδιος ποντικός, πὺ χώνει τὴ μούρη του σὲ κάθε λαδοτενεκέ...

Ἡ Εὐδοκία δὲν τὸ ἀρνιέται. Αὐτὸ εἶναι. Ζαγάρια ὄλοι τους μουλωχτά. Θὰ γυμῆξουν καὶ θ' ἀρπάξουν τοῦ ἀδερφοῦλη τὰ πολυμοχθησιμένα. Καὶ δὲν τὸ ἀντέχει.

— Τὸν ἀδερφό μου τὸν Κῶτσο, κάνει φαρμακερά, τὸν ξέχασες κ' ἐσύ; Χμ!, ξεφυσάει, τί σιγανοπαπαδιά πὺ σούναι κι αὐτός! Γλυκόγλωσσος, ὄλο νηστείες καὶ τροπάρια, μὰ ὄστου κρυφοδάγκωμα! Τούτη ἢ κατόχρονη ἀλεποῦ δὲ θὰ κάτσει ἐλόγου της μὲ σταυρωμένα χέρια. Θ' ἀρχίσει τίς γαλιφιές στὸν ἀδερφοῦλη... καὶ Θεέ μου, συχώρα με!, ὁ μπεκρῆς, ὁ τειπέλης κι ὁ τσανακογλύφτης θὰ στρωθεῖ πρῶτος καὶ καλλίτερος στὸ τραπέζι!..

Ὁ Γιάννης κουνάει πάλι τὸ κεφάλι. Ἔτσι εἶναι, τοὺς ξέρει καλά ὄλους. Ἀκόμα καὶ τὴν Εὐδοκία. Μόλις θὰ χουφτώσει ἢ κυρὰ κάτι ἀπὸ τὴν παλάμη τοῦ ἀδερφοῦλη της, τὴ χούφτα θὰ τὴν κάμει ἕνα σφραγιστὸ κουτί.

«Τάχα ἀπὸ τὸ ἴδιο κουμάσι δὲν εἶναι ὄλοι τους; Σὰν ἔχει μιὰ δεκάρα, ὄστου γιορτές, ψυχοσάββατα καὶ χαιρετίσματα στὸν ἕναν καὶ στὸν ἄλλον. Ἐνῶ ἐγώ...».

Ὁ Γιάννης θυμᾶται. Κάποτε, ὄω καὶ χρόνια, πὺ εἶχε λίγα λεφτά, πῆγε στὴν πολιτεία. Ἐκεῖ, ἔδαλε καὶ ἐπαιξαν τὰ ὄργανα. Καὶ μιὰ σπιρτομάτα καὶ τοῦ τραγούδησε. Κι αὐτὴ πάνω στὸ χορὸ τοῦ χτύπησε καὶ παλαμάκια. Κ' ὄστερα, ὄταν κουράστηκε, πῆγε καὶ κάθησε πλάι της.

Σηκώνει τὰ μάτια καὶ κοιτάει τὴν Εὐδοκία. Πῶ! Πῶ! Σὰ φουσκωμένο τουλούμι μοιάζει. Ἦ καὶ σὰ βατράχι... Τί λαϊμὸ ἔχει!... Τί αὐτιά!..

Μὰ κείνη ἀκριθῶς τὴ στιγμή, κάποιος χτυπάει στὴν πόρτα. Μετρημένα, διακριτικά, δειλά. Σὰ νὰ μὴν εἶχε τὸ θάρρος νὰ κάνει οὔτε αὐτό. Κι ὁ Γιάννης μὲ τὴν Εὐδοκία τινάζονται. Εἶχαν βουλιάξει σ' ἕναν θάλτο.

— Αὐτὸς εἶναι! λένε.

Ἀλήθεια, δὲν ἦταν κανένας ἄλλος. Ὁ ἀδερφός. Καμποριασμένο, γέρικο ἄλογο, ἄσπλαχνα πεταμένο ἀπὸ ἀφεντικά, πὺ τῶρα δὲν ἐζήταγε παρὰ γωνιὰ γιὰ ν' ἀπαγκιάσει.

Πίσω του ἢ ἀδερφή, κείνη πὺ ἢ Εὐδοκία λέει «σκατζοχοιρίνα».

— Ποῦ νὰ σὲ θάλω νὰ κάτσεις, ἀδερφέ μου; σαστίζει ἢ Εὐδοκία, ὄταν φίλησε τὸν ἀδερφό της καὶ σκούπισε τὰ δάκρυα. Ὁ ἀδερφοῦλης στέκεται βουβός. Ἄ, πόσο παράξενα, πόσο παράταιρα ἤχουν τὰ λόγια μέσα του! Στὴν ξενητεία ἢ μαύρη φουβέρα τοῦ αὔριο καὶ τοῦ δυνατοῦ τὰ στέγνωσε ὄλα.

— Νά, κάτσε ὄω καλέ μου, τραγουδάει πάλι ἢ Εὐδοκία καὶ σπρώχνει ἀνάλαφρα τὸν ἀδερφὸ κεῖ πὺ ἔχει στρώσει τίς νταντέλλες.

Μὰ ἢ ἀδερφή της Εὐδοκίας πετάγεται ὄρθή.

— Ὅχι ἐκεῖ! φωνάζει. Θὰ κρυώσει. Εἶναι σπασμένο τὸ τζάμι.

Ἀποτραβάει τὸ κουρασμένο ἄλογο καὶ τὸ καθίζει σὲ μιὰ παλιοκαρέκλα. Κι ὄλοι, σὰ σαστισμένοι, κοιτάζονται συναμεταξύ τους καὶ χαζογελάνε. Καὶ γιὰ πολὺ δὲν ξέρουν τί νὰ ποῦνε. Καὶ πῶς νὰ θάλουνε τὰ χέρια τους. Νά, ὁ Γιάννης ἔγινε ὄλόκληρος μιὰ στέρνα ἀπὸ ὄνειρα καὶ πεθυμίες. Φτωχές, λιθακωμένες πεθυμίες χτυπημένες ἀπὸ μπόρες, ἀδιαφορία καὶ ἀπογοητέψεις. Καὶ κοντά του, ἢ γυναῖκα του, ἔγινε ὄλόκληρη ἕνας κατημὸς.

— Τί βαρειά ποῦναί τὰ ξένα, ἀδερφέ μου! λέει σὲ μιὰ στιγμή ἢ Εὐδοκία γιὰ νὰ ὄσει ἀφορμὴ νὰ ποῦνε ὄλοι κάτι.

— Ἄ, ναί..., κάνει ὁ ἀδερφός της κι ἀνοίγει δυὸ πιθαμές τὸ στόμα του γιὰ νὰ χασιμουρηθεῖ.

— Μείνε ἀπόψε γιὰ νὰ κοιμηθεῖς μαζί μας... Τόσα χρόνια ἔλειπες, ἀκριδέ μου.

— Σὰν τὸ κρεβάτι πὺ τοῦστρωσα ἐγώ, πετάγεται ξανά ἢ ἀδερφή της, δὲν τῄδρει πουθενά.

— Ἄ, ναι..., κάνει πάλι ὁ ἀδερφοῦλης κι ἀνοίγει πιὸ πολὺ τὸ φαφούτικο στόμα του.

Σωπαίνουνε καὶ πάλι. Κ' ὕστερα ἡ ἀδερφή τῆς Εὐδοκίας, σὰ νὰ μέτρησε τὸ χρόνο τῆς ἐπίσκεψης μὲ τὰ λόγια πού εἶπαν ὅλοι, σηκώνεται νὰ φύγουν. Λέει, πὼς ὁ ἀδερφός τους, κοιμάται πολὺ νωρίς.

Ἡ Εὐδοκία σηκώνεται κι αὐτή. Στὰ μάτια τῆς κατέβηκαν μαῦρα νέφη. Ἰσκιώσαν τὴν κάμαρα, τὰ ἄστρα, τύλιξαν τὶς φωτιές ἐκεῖ πάνω στὰ βουνά. Καὶ τὰ πόδια, τὰ χέρια τῆς μουδιάσαν.

— Ἀχ!, ἀναστενάζει, ἄς θῶ λιγάκι ἔξω!

Τὰ χρέη εἶναι πολλὰ. Τὰ πῆρε μὲ τὴ σειρά χτὲς ὁ Γιάννης. Καὶ τώρα τὰ ξαναπαίρνει κι αὐτὴ ἀμίλητα. Καὶ καίγεται. Καὶ σὰ γιὰ νὰ σβύσει τούτη τὴ φωτιά ἀνασαίνει βαθειὰ τὸν παγωμένο ἀέρα. Μὰ κείνη ἀκριβῶς τὴ στιγμή μιὰ φωνὴ τρέμει ἀπὸ πίσω τῆς.

— Τ' εἶναι; ρωτᾷ ἀναταραγμένη.

— Ἐγώ... Ἐγώ..., λέει ὁ ἀδερφός.

Θέλει νὰ πάει στὸ σταῦλο. Ἡ Εὐδοκία τοῦ δείχνει τὸ δρόμο. Κ' ἔτσι πού βρίσκεται κοντὰ του, νοιώθει κάτι νὰ χυμᾷ στὸ νοῦ τῆς. Μιὰ ἀπελπισμένη ἰδέα. Ὅχι, δὲν εἶναι γιὰ νὰ χάνει τὸν καιρό. Ἐκεῖ, μέσα στὶς κοπριές τοῦ ἀχουριοῦ, μακρὰ ἀπὸ τὰ μάτια τῆς ἀδερφῆς τῆς, θὰ πεῖ γιὰ κείνο πού τῆς πλακώνει τὴν καρδιά κ' ἴσως ὄλα ξαναναστηθοῦν. Καὶ λέει:

— Μᾶς ξέχασες ἀδερφέ μου;

Ὁ ἀδερφός τῆς κοιτᾷ σὰν ἀποξεχασμένος. Νομίζει, ἐκεῖ στὰ τρισβάθια του, πὼς σπαρταράει καὶ λειώνει κάτι ἀπροσδιόριστο, μὰ ζεστὸ κι ἀγαπημένο. Καὶ σὲ μιὰν ἀχτίτσα τοῦ φακοῦ του βλέπει καὶ τὶς ζαρωματιές τῆς Εὐδοκίας καὶ ἀνεριγᾷ.

— Ὅχι... Ὅχι..., ψιθυρίζει.

Καὶ διαστικὰ, ὅπως ἔχωσε τὸ χέρι του στὴν τσέπη γιὰ τ' ἄλλα του τ' ἀδέρφια, τὸ χώνει καὶ τώρα. Κ' ἐκεῖ βρίσκει ὅτι ἔχει βάλει κρυφὰ ἡ ἀδερφή, αὐτὴν πού ἡ Εὐδοκία λέει «σκατζοχοιρίνα». Καὶ χωρὶς νὰ τὸ κοιτάξει τῆς τὸ δίνει. Ἐνα εἰκοσαχίλιον.

Ἡ Εὐδοκία μόνο πού δὲν τοῦ φίλησε τὰ χέρια. Κι ὄλα, ξάφνω, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβει, παίρνουν στὰ μάτια τῆς μιὰ καινούργια ὄψη. Ἀγαπάει τ' ἀδέρφια τῆς, τὸν οὐρανὸ, τὰ καλιακρούδια πού τῆς χαλᾶνε τὴ σκεπή. Κι ὅταν ξεπροβοδεῖ τὸν ἀδερφό, κι αὐτὴ κι ὁ Γιάννης, δὲν τολμοῦν νὰ κλείσουνε τὰ μάτια. Οὔτε νὰ μιλήσουν. Ἡ ζέστα στὴν κάμαρά τους φαίνεται ἀβάσταχτη.

— Θεούλη μου!, ἀναστενάζει ἡ Εὐδοκία μέσα στὸ σκοτάδι, τί νύχτα εἶναι αὐτή!

Κ' ὕστερα πάλι:

— Κοίτα, Γιάννη, τὶς φωτιές πού ἀναψαν τὰ παιδιὰ μας...

Γελάει μόνη. Κι ὁ Γιάννης, σὰ λιγοθυμισμένος:

— Ποῦ λὲς νὰ δόσουμε πρῶτα; τὴ ρωτᾷ.

— Στὸν ἀλευρᾶ, ποῦ!

— Μπᾶ, ὄχι! κάνει ὁ ἄντρας τῆς. Δὲν θὰ πεθάνεις κι ἀπὸ πείνα σὰν δὲν ἔχεις καὶ δυὸ βδομάδες ἀλεύρι. Θὰ δόσουμε πρῶτα στὴν Τράπεζα. Τὸ χαρτί τῆς δὲν εἶναι παῖξε - γέλασε. Σὰ θέλει σοῦ παίρνει καὶ τὸ σπίτι, καὶ τὰ σκαφίδια, καὶ τὸ ἄλογο... Δὲν μιλοῦν... Κάνουν πὼς κοιμοῦνται. Ὅμως ξανὰ συνεπαίρνονται ἀπὸ τὸ μεθύσι τους καὶ ἡ αὐγὴ ἔρχεται ἀργά...

— Βγάλε τὴ γελάδα, λέει ἡ Εὐδοκία στὸ Γιάννη πρὶν σβύσουν ὄλα τ' ἄστρα. Καὶ ρώτησε κανέναν, ποῦ μπορεῖς νὰ τὸ χαλάσεις.

Ὁ Γιάννης κάνει ἔτσι ὅπως λέει ἡ γυναῖκα του. Πηγαίνει τὸ ζῶο ἔξω στὸ λιβάδι, κ' ὕστερα, τὸν πρῶτο χωριανὸ πού συναγτάει, τὸν ρωτᾷ:

— Μπᾶς καὶ ξέρεις ποῦ μπορῶ νὰ τὸ χαλάσω τοῦτο δῶ;

— Χμ! τί βλέπω; Πλούσιοι!...

Καί σάν νά τόν δάγκωσε ή ζήλεια:

— "Όχι, λέει, δέν ξέρω.

Ή Γιάννης πάει πιό κάτω. Τί, κρυφό θά είναι; Μά κι αυτός δέν ξέρει. Τόσα πολλά μηδενικά σέ χαρτονόμισμα δέν έχουνε ξαναντυκρίσει. "Όμως ένας:

— Για νά δῶ ἀπό κοντά τοῦτον τόν διάβολο, λέει καί γελάει.

Ή Γιάννης καμαρώνει. Καί σά νά φοβερίζει κάποιον λέει:

— Τώρα, ἄς ἔρθῃ ὁ κλητήρας... «Νά!», θά τοῦ πῶ. «Στραβομάρα ἔχεις;».

Ή χωριανός του ἀκούει. Μιά λύπη συρώνει τίς ἄκρες τῶν χειλιῶν. "Ένας ἴσκιος θαμπός στά μάτια. Κ' ὕστερα ἀπό μιὰ πικρή σιωπή, λέει:

— "Έτσ' εἶναι Ἄγναντῆ, εὐκολα ἐμεῖς πάμε στήν κόλαση... Μά μέ τοῦτο τὸ διάβολο, δέν μπορεῖς νά στραβώσεις κανέναν. Τὸ εἰκοσαχίλιaro εἶναι γιά προσάναμα...

— Τι!..

— "Όπως σέ βλέπω καί μέ βλέπεῖς. Οὐ ου ου!.. πέρναγε καμιὰ φορά...

Ή Γιάννης δέν τόν προσέχει πιά. Στρογγυλεύει τὰ μάτια, κάτι σάν τρέλλα τοῦ τὰ θολώνει, κι ἄξαφνα ἀρχίζει νά τρέχει: ξέφρενα κατὰ τὸ σπίτι.

— Πούσαι, φωνάζει στή γυναῖκα του, νά δεῖς τί φωτιά μᾶς ἄναψε ὁ ἀδερφοῦλης σου! Τὸ εἰκοσαχίλιaro, οὔσου... πέρναγε!

Ή Εὐδοκία, ἐλάφι ἦταν ὄρθιο καί σωριάστηκε.

— "Όχι... ὄχι..., μουρμουρίζει.

Κι δταν συνέρχεται:

— Φέρτο δῶ! λέει. Θά πάω νά τοῦ τὸ χῶσω μέσα στά μάτια!

Κι ἀρχίζει κι αὐτὴ νά τρέχει, νά τρέχει ὅπως κι ὁ Γιάννης, καί ν' ἀνεδοκατεβάξει λογῆς - λογῆς πικρόλογα. Για ὄλους. Ἄκόμα καί γιά τίς πέτρες ποῦ βρίσκονταν στά πόδια της καί τήν ἔκαναν νά σκοντάφτει.

Μά στήν αὐλὴ τῆς ἀδερφῆς της δέν βρίσκει οὔτε ἕναν. Λεῖπουν στά χωράφια. Καί μονάχα πίσω ἀπὸ ἕνα τοιχάκι ἐρειπωμένο, σέ μιὰ ἠλιόφωτη ἀκρούλα, κοντά σέ μιὰ βρωμοακακία, σά νᾶγινε ἕνα μέ τὸν στραβό της τὸν κορμό, ἀκουμπάει ἕνα γέρος μέ μπαμπακένια ἀραιὰ μαλλιά. Κοιτάει μακρῶς, πέρα ἀπὸ τὸν κάμπο. Πέρα κι ἀπὸ τὰ δουνά. Πέρα κι ἀπὸ τὰ σύννεφα. Ἴσως σέ μιὰν ἄλλη γῆς, σκαμμένη μέ τὰ μεράκια τῆς καρδιάς του καί τὸ μῖσος του. Τῆ νوستαλγία γιά τὴν ἀπογοήτευσή του.

Ή Εὐδοκία τὸν ἀναγνωρίζει. Ναι, χτές, εἶχε προσέξει στὸ πρόσωπό του τὰ ρυτίδες του, ρωγμὲς ἀπὸ μεγάλους κόπους. Εἶχε προσέξει καί τὰ χέρια του, ἀφῆμένα τώρα στά πλάγια, δυὸ φτεροῦγες σπασιμένες. Καί θυμᾶται. Τοῦτα τὰ χέρια ἀνακάτωναν τὰ σπλάχνα τῆς γῆς, κάπου στήν Ἀφρική, γιά διαμαντόπετρες. Θυμᾶται καί πῶς ξεκίνησε γιά ἐκεῖ κάτω. Ἕνα ψηλὸ, ὄρθιο δέντρο. Καί δέν ἔχει κουράγιο νά πῆ τίποτα. Μονάχα:

— Πῶς γέρασε..., ψιθυρίζει καί τὰ μάτια της ὑγραίνονται. Καί μέσα στὰ χοῦφτα τὸ εἰκοσαχίλιaro ἔχει γίνεῖ ἕνας μικρός, σκληρὸς κόμπος. Μιά σφαῖρα, πρὸς λίγο πιό πέρα τὴν πετάει ἐπάνω σέ κάτι χαμοκλάδια καθὼς γυρνᾶει στὸ σπίτι.

Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΟΦΙΑΝΟΣ

ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΓΛΩΣΣΟΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

τοῦ Δημ. Γ. Πανδῆ

(Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο τεῦχος)

Ἡ μετάφραση :

«Τελευταία (σου) ἔγραψα, πὼς (ὁ Μενδόζας) ἔχει στείλει Βασιλικὸν ἀπεσταλμένο στὴ Θεσσαλία στὸ ὄρος Ἄθωνα (γιατὶ ἔτσι τὸ ὀνομάζουν) τὸν Νικόλαο Σοφιανὸ κερκυραῖο, γιὰ νὰ ἀναζητήσῃ (συλλέξῃ) καὶ καταγράψῃ τὰ μνημεῖα καὶ τὰ ἔργα τῶν ἐνδοξοτάτων συγγραφέων. Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν Ἕλληνα παρακάλεσα κ' ἐγὼ ἂν κάπου βρεῖ τοὺς Πανδέκτες ἑλληνικὰ μεταφρασμένους καὶ τὸν Κώδικα τοῦ Ἰουστινιανοῦ (τὸν Ἰουστινιάνειον Κώδικα), καὶ ἄλλους τόμους νομικῶν βιβλίων (Νομοδιδασκάλων) νὰ τὰ φέρῃ ἐδῶ. Γιατὶ τοῦτο θὰ εἶναι γι' αὐτὸν ὄχι μικρὸ συμφέρον, πράγμα πού καὶ ὁ ἴδιος πάρα πολὺ τὸ ἔβλεπε (τὸ ἀναγνώριζε). Ἔχω στὴ βιβλιοθήκη μου τῆς Ἐξαβίβλου ἐπιτομὴ κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Ἀντωνίου Ἐπαρχοῦ καὶ τῶν ἄλλων, (βιβλίον) πολὺ συνηθισμένο (σὲ πολὺ μεγάλη χρῆσιν) στὴν Ἑλλάδα. Ὅταν θὰ ἔχει διορθωθεῖ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο ἀντίγραφο, θὰ φροντίσω ἴσως ἢ ἐπιτομὴ αὐτὴ νὰ ἐκδοθεῖ».

Ὁ Λάζαρος Βοναμίκιος, πού συνέθεσε ἐγκωμιαστικὰ ἔπη στὸν Μενδόζα, ἀναφέρει σχετικὰ τὰ ἐξῆς: «Tu multos ad altum scriptores Athon huc veterum monumenta virorum comportaturos». Δηλαδή: «Σὺ ἔστειλες στὸν ὕψηλὸν Ἄθωνα πολλοὺς ἀντιγραφεῖς, γιὰ νὰ φέρουν ἐδῶ τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων ἀνδρῶν».

Ἀσφαλῶς θὰ ἀπεστάλησαν πολλοὶ ἀντιγραφεῖς ἀπὸ τὸν Μενδόζα στὸ ἅγιον ὄρος. Ὁ Σοφιανὸς ὅπως καὶ ὁ Ἀντώνιος Ἐπαρχος θὰ ἦσαν οἱ πρῶτοι καὶ οἱ καλύτεροι.

Ὁ Ἰωάννης Βαπτιστῆς Amalteo σ' ἓνα γράμμα μὲ ἡμερομηνία 27 Φεβρουα-

1. aes-aeris=χαλκός=χάλκινο σκεῦος. Σ' αὐτὲς τὶς χαλκῆς «θήκες» τοποθετοῦσαν τότε τὰ χειρόγραφα.

2. Εἶναι ἡ «Ἐξάβιβλος» τοῦ ἐπιφανοῦς βυζαντινοῦ νομοδιδασκάλου Κωννου Ἀρμενοπούλου (1320-1383 μ.Χ.). Σ' ὅλη τὴν τουρκοκρατίαν ἡ «Ἐξάβιβλος» στάθηκε τὸ νομικὸ εὐαγγέλιον τῶν ραγιάδων. Τὸ ψήφισμα τοῦ Καποδίστρια (15-12-1828) εἰσήγαγε τὴν «Ἐξάβιβλον» ὡς ἀνίστικὸ δίκαιο.

ρίου 1561, πού ἔστειλε στὸν Paolo Manuzio, γράφει, πὼς ἄκουσε ἀπὸ τὸ ἴδια τὸ στόμα τοῦ ἀνθρώπου, πού ὁ Μενδόζας εἶχε στείλει δυὸ φορές στὴν Ἀσία (ἐννοεῖ τὴν Ἑλλάδα), γιὰ νὰ μαζέψει ἑλληνικὰ χειρόγραφα (δηλαδή ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Σοφριανοῦ), πὼς εἶχε φέρει ἀπὸ τὰ ταξίδια του ἐκεῖνα κάπου τριακόσιους τόμους χειρόγραφα, καὶ πὼς ἀπ' αὐτοὺς οἱ τρεῖς εἶχαν τόσο πολὺ ἐκτιμηθεῖ ἀπὸ τὸν Μενδόζα, πού ἐδήλωσε ὅτι δὲν θὰ τοὺς ἄλλαζε οὔτε μὲ μιὰ δλόκληρη πόλη. (Lettere di Paolo Manuzio, Parigi 1834 in 8o p. 359).

Ἀλλὰ καὶ ὁ περίφημος Conrad Gesner ὁ συγγραφέας τῆς «Bibliotheca universalis» 1545, γνώρισε τὸν Σοφριανὸ στὴ Βενετία στὰ 1543 καὶ συνεχέντρωσε ἀπ' αὐτὸν πολλὰς πληροφορίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων. Ἀναφέρει μάλιστα, πὼς εἶδε ὁ ἴδιος στὰ χέρια τοῦ Σοφριανοῦ πολλὰ χειρόγραφα.

«Εἰς τὰς ἐρεῦνας ταύτας ἐνασχολούμενος, ἢ εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἀντιγραφείως καταγινομένου, εὐτύχησε πιθανὸν ὁ Νικόλαος ν' ἀνακαλύψῃ χειρόγραφον τοῦ Ἰσοκράτους διάφορον τοῦ τυπωθέντος· διότι ὁ Ἰωάννης Σκαλίγερος μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Σοφριανὸς ἔδειξεν εἰς τὸν Ἑρρίκον τὸν Στέφανον τὸ κείμενον τοῦ «Παναθηναϊκοῦ» τρεῖς σελίδες διεξοδικώτερον τοῦ μέχρις Ἐκείνου ἐγνωσμένου. Ἀλλ' ὑποπτεύω μὴ ὁ Σκαλίγερος ἠπατήθη καὶ ὄφειλε νὰ εἴπῃ ὅχι τὸν «Παναθηναϊκόν», ἀλλὰ τὸν «Περὶ Ἀντιδόσεως». Καὶ τῷ ὄντι ὁ λόγος οὗτος ἐτυπώθη, ὡς εἶναι γνωστὸν, ἐν Μεδιολάνοις τῷ 1812 ἐπιμελείᾳ συμπολίτου τινὸς τοῦ Σοφριανοῦ, ἐπαυξήθει 80 περίπου σελίδας». (Α. Μουστοξύδης: «Ἑλληνομνήμων», σ. 245).

Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ «Περὶ ἀντιδόσεως» λόγος τοῦ Ἰσοκράτους δὲν ἦταν πλήρης. Ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς στὴν ἐκδόσὴ του τοῦ 1807 ἐκδίδει ἑλλειπὲς τὸ κείμενον τοῦ λόγου. Ὁ Ἀ. Μουστοξύδης πρῶτος ὄρῃκε τὸ πλῆρες κείμενον στοὺς κώδικες τῆς Ἀμβροσιανῆς καὶ Λαυρεντιανῆς βιβλιοθήκης καὶ τὸ ἐξέδωκε στὸ Μιλᾶνο στὰ 1812.

Εἶναι λοιπὸν ὁ Σοφριανὸς γνωστὸς πᾶς εὐρύτερους κύκλους: ἐκκλησιαστικούς, πολιτικούς, ἐπιστημονικούς. Καὶ ὅλοι ἐκτιμοῦν τὴ σοφία καὶ τὸ ἦθος τοῦ ἀνδρός.

Βρισκόμαστε στὰ 1543 μ.Χ.

Λίγα χρόνια πρὶν, στὰ 1537, ἡ πατρίδα τοῦ Σοφριανοῦ λεηλατήθηκε μὲ τὸν πιὸ ἀπάνθρωπο τρόπο ἀπὸ τὸν περιδόητο Χαϊρεντὶν Βαρβαρόσσα. Πικράθηκε ὁ Κερκυραῖος σοφὸς ἀκούοντας τὶς διηγήσεις τῶν συμπατριωτῶν του γιὰ τὴν ἀνήκουστη συμφορὰ. Θᾶκουσε καὶ τὸν Ἀντώνιο Ἐπαρχο, τὸν φίλο του καὶ τὸν συναγωνιστὴ του, νὰ τοῦ περιγράψῃ τὰ μαρτύρια, πού ὑπέστησαν ἀπὸ τὶς τουρκικὰς ὀρδὰς οἱ κάτοικοι τοῦ εἰδυλλιακοῦ γησιοῦ· μὰ πιὸ πολὺ θὰ πικράθηκε — φίλος αὐτὸς τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Βενετίας — σὰν ἔμαθε, πὼς καὶ οἱ Ἰταλοὶ μισθοφόροι, πού στάλθηκαν νὰ ὑπερασπίσουν τὴν Κέρκυρα, φιλοτιμήθηκαν νὰ μὴν ὑστερήσουν σὲ σκληρότητα ἀπὸ τοὺς Τούρκους τοῦ Χαϊρεντίν.

Ὁ περίφημος Κερκυραῖος περιηγητὴς Νίκανδρος ὁ Νούκιος στὴ συγκινητικὴ περιγραφή τῆς πολιορκίας καὶ τῆς λεηλασίας τῆς Νήσου ἀπὸ τοὺς Τούρκους γράφει καὶ γιὰ τὴν θάρδαρη συμπεριφορὰ τῶν Ἰταλῶν μισθοφόρων τὰ ἀκόλουθα:

«Οἱ μὲν οὖν (ἐνν. Τούρκοι), ἅτε βάρβαροι καὶ ἀλλογενεῖς, προσέτι δὲ καὶ τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας καὶ πίστεως ἀλλότριοι καὶ ἐχθροὶ τυγχάνοντες, ταῦτ' εἰκότως ἂν ἐπεπράκεσαν. Οἱ δὲ (ἐνν. Ἰταλοὶ) φίλοι δοκοῦντες καὶ τῆς αὐτῆς θρησκείας εἶναι διῆσχυριζόμενοι, οὐ τὴν ἀνάγκην τῶν ὁμοφύλων ὀρῶντες, οὐ τὴν σφαλερὰν καὶ ἄσκεπτον καταφυγὴν, οὐ τὴν πολλὴν καὶ ὑπερβάλλουσαν ἔνδειαν τῶν ἀναγκαίων ἐννοοῦντες, ἀλλὰ τούτους, ἐπάνωθεν τῶν τειχέων ἐστῶτες, ὑβρεσι παντοίαις ἔβαλλον, καὶ ὑπὸ λιμοῦ ψυχορραγοῦντας ὀρῶντες οὐκ ἠλέουν, ἀλλ', εἰ τυχόν τις τρυφῶν τι σιτίου ἄνωθεν ἐλεῶν ἐκ τοῦ τείχους τῷ ὑπὸ λιμοῦ ὄσον οὔπω ἀποθνήσκειν μέλλοντι προσέρριπτε, τοῦτον ἀφορήτοις βασάνοις ἐκόλαζον καὶ τοῦ ἄστεως βιαίως ἐξώριζον. Οὐ μὴν γε, ἀλλ' εἰ καὶ τις ὑπὸ κόλπου φθάσας ἔφερεν ἀργύριον ἢ χρυσίον, ἐκ τῆς οἰκίας λαβὼν, καὶ ἀπέδωκεν ἄν, τὴν εἰς τὸ ἄστει εἰσοδὸν ἐπέτρεπον. Οἱ καὶ λαμβάνοντες τὸ κατατεθὲν χρυσίον, ἀνεβίβαζον ἄνωθεν

τῶν τειχέων ἐν νυκτί, μετὰ κάλων σύροντες, καὶ πολλοὺς μὲν ἄνδρας πλείστας δ' αὖ γυναῖκας οὕτω πῶς ἀνήγαγον. Οὐ μόνον δὲ τοῖς κατατεθεισὶν ἀργυροῖς ἤρκοῦντο, ἀλλ' εἰ καὶ τι λείψανον ὑπὸ μάλης τυχὸν ἔχοιεν, βιαίως ἀφήρουν, ἐπαπειλοῦντες ἐκ τοῦ τείχους ἐπὶ κεφαλὴν ἀνωθεν ἐξωθεῖν. Ὅσας δὲ γυναῖκας ὥραν ἐχούσας, ταύτας βιαίως ἐνίας ἐνύβριζον, ἐπαπειλοῦντες ἐκβάλλειν τοῦ ἄστεως. Ὁ δὲ δικαίων οὐδεὶς, ἀλλ' ἀπαξάπαντες κατὰ τούτων ἐμαίνοντο. Τοιαύτη τις τῶν ἐξ Ἰταλίας στρατιωτῶν ὁμότης ἐξ ἀνάγκης καιρῶ τοῖς τάλαιπύροις Ἑλλησιν ἐπεδείχθη, καὶ γὰρ τὰς ὁμοπίστων συμφορὰς οἰκείας ἐνόμιζον ὠφελείας καὶ ἡδονάς». (Μ. Α. Μουστοξύδου: «Τῶν ἀποδημιῶν Ἀνδρονίκου τοῦ Νουκίου Κερκυραίου» Λόγος Γ'. Κεφάλαιον ΠΑ'. «Ὅσα ὑπὸ τῶν ἐν τῇ πόλει μισθοφόρων ἐπράχθη κακὰ» σ. 10 - 11. Ἐν Κερκύρα 1865 καὶ Κ. Ν. Σάθα: «Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς 1453 - 1821» Ἀθῆναι 1869. σ. 114 - 115).

Εἰν' ἀλήθεια, πῶς μόλις ἔφυγαν οἱ Τούρκοι καὶ ξαναγύρισε στὴν Κέρκυρα ὁ γενετὸς Ναύαρχος «εὐρῶν δὲ τινὰς τῶν μισθοφόρων ἰταλῶν ἐν τῷ τῆς πολιορκίας καιρῶ πρὸς τῆς ἐκ τῆς πόλεως ἀμαρτήσαντας, τούτους ἀπηγχόνησεν. Ἀλλὰ καὶ Ζαχαρίαν καὶ τριτῆραρχον ἐκ τῶν Ἑνετίησιν εὐγενῶν, ἀπλήστως τῷ καιρῷ χρησάμενον, ἐς γυναῖκας ἐμπαροινούντα, ἐκαρatóμησεν». (Μ. Α. Μουστοξύδου: ἔνθ' ἀνωτ. Λόγος Γ', κεφ. ΙΒ': «λεηλασία τῆς Κερκυραίων νήσου», ἐν Κερκύρα 1865. σ. 14. [βλέπε καὶ Μ. Α. Μουστοξύδου: «Ἱστορικῶν καὶ Φιλολογικῶν Ἀγαλύσεων» Κέρκυρα 1872] καὶ Κ. Ν. Σάθα: «Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς 1453 - 1821» σ. 118).

Αὐτὴ τὴν τραγωδία δὲν μπορούσε νὰ τὴν λησμονήσει οὔτε ὁ Σοφριανός οὔτε οἱ συνεργάτες του, πού οἱ πῖο πολλοὶ ἦσαν ἑπτανήσιοι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἔβλεπε τὸν Φραγκίσκο Α' τῆς Γαλλίας νὰ συμμαχεῖ μὲ τὸν Σουλεϊμάν, γιὰ νὰ κτυπήσει τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Κάρολο Β'. Ὁ Ἀντώνιος Ἐπαρχος, διαφορετικὴ ἰδιοσυγκρασία, βλέποντας αὐτὰ ἔγραφε γράμματα καὶ ἐξώρκιζε σοφοὺς, πολιτικούς καὶ αὐτοκράτορες νὰ ἐνώσουν τὴν χριστιανικὴν Εὐρώπη, νὰ κτυπήσουν τὸν ἄπιστο τύραννο καὶ νὰ ἐλευθερώσουν τὸ σκλαδωμένο γένος τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ Σοφριανός ἤξερε πῖο πολὺ τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν ἔβλεπε ἀπὸ πουθενὰ νὰ πλησιάζει ἡ ἐλευθερία τοῦ ἔθνους... Γι' αὐτὸ μὲ τὸ τεράστιο κύρος, πού διέθετε, ἐδημιούργησε ἐθνικὸ πυρῆνα, γιὰ νὰ παρασκευάσει τίς προϋποθέσεις, πού γιὰ κείνη τὴν ἐποχὴ ἦσαν οἱ μόνες, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ ξυπνήσουν τὸ δουλωμένο γένος, γιὰ νὰ μπορέσει ἀργότερα μὲ τὴ βοήθεια ἄλλων ἢ καὶ μόνο του νὰ λυτρωθεῖ ἀπὸ τὰ δεσπιά.

Καὶ Κοραῆς καὶ Ρήγας ἦσαν ἡ μεγάλη ἐκείνη φυσιογνωμία.

Μήπως ἡ «Περιγραφή τῆς Ἑλλάδος», πού δὲν εἶναι τῆς Ἑλλάδος, μὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ περιγραφή, ἀφοῦ μέσα στὸ χάρτη εἰσκόονται ὅλες σχεδὸν οἱ χῶρες, πού κάποτε εἶχαν ἀποτελέσει τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορία, δὲν μᾶς θυμίζει καταπληκτικὰ τὴ «Χάρτα» τοῦ Φεραίου; Ὅμως οἱ καιροὶ δὲν ζητοῦσαν ἀκόμη τὸν Ρήγα. Εἶχαν ὁμῶς ἀνάγκη — ἄμεση ἀνάγκη — ἀπὸ ἕνα Κοραῆ, ὅχι ὁμῶς συμβιβαστικὸ καὶ ἄτολμο, μὰ μὲ τὴν ἀγωνιστικὴν διάθεση τοῦ Ρήγα, φλογερὸ ἀγωνιστὴ, σὲ πνευματικούς φυσικὰ ἀγῶνες, μὲ συνέπεια καὶ παλληκαριά.

Αὐτὸν χρειαζόταν ὁ ΙΣΤ' ἑλληνικὸς αἰώνας καὶ τὸν ἐγέννησε: Ὁ Νικόλαος Σοφριανός εἶναι ἡ ἐκφραστὴ τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Βρισκόμαστε, εἶπαμε, στὰ 1543, δηλαδή στὰ μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα καὶ ὁ Σοφριανός εἶναι στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας του. Τὸ ἔτος αὐτὸ εἶναι μεγάλο ὁρόσημο γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Σοφριανοῦ, μὰ καὶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴν Παιδείαν γενικώτερα. Γιατὶ ἀπὸ τὸ ἐπόμενο ἔτος, 1544 - 45, ὄριμος πῖα ἀναλαμβάνει τίς εὐθύνες του σὰν πνευματικὸς ὁδηγὸς ἀπέναντι τῆς Ἱστορίας.

Ο Κερκυραῖος σοφὸς ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Ἕλληνας, πού κατάλαβε, πὼς ἡ λαϊκὴ γλῶσσα ἔχει τεράστια σημασία γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Πίστευε ἀκόμα, πὼς ἡ λαϊκὴ γλῶσσα θὰ ἐπισπεύσει τὴν ἀναγέννηση καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος. Ἔδλεπε, πὼς ἡ Ἰταλία, γιὰ νὰ καλλιεργήσῃ τὴν ἐθνικὴ τῆς γλῶσσα, δημιούργησε ἀριστουργήματα. Βαθὺς γνώστης τῆς Ἀρχαίας ἀλλὰ καὶ τῆς Νέας ἑλληνικῆς γλῶσσας καὶ θέλοντας νὰ παιδεύσει τὸ ἔθνος του, πού βρισκόταν ἐκεῖνο τὸν αἰῶνα στὸ βαθύτερο σκοτάδι, μὲ ἕπι καλύτερο σὲ ιδέες εἶχε δημιουργήσῃ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα, ἀποφάσισε νὰ μεταφράσῃ στὸ νέο ἰδίωμα τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἀρχαιότητος.

Εἶχε πιά δημιουργήσῃ, τὸ εἶπαμε, τὸν ἐθνικὸ πυρῆνα. Ὅλοι οἱ συμπατριῶτες του, πού βρίσκονταν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ στὴ Βενετία, λόγιοι σημαντικοί, μὲ κύρος εὐρωπαϊκὸ οἱ περισσότεροι, τὸν ἐνεθάρρυναν στὴν ἀπόφασή του καὶ στάθηκαν στὸ πλευρὸ του.

Ἔτσι μὲ ἀρχηγὸ τὸν κερκυραῖο σοφὸ δημιουργήθηκε ἓνα γλωσσοεκπαιδευτικὸ ἐθνικὸ κίνημα — τὸ πρῶτο νεοελληνικὸ ἐθνικὸ Ἀναγεννητικὸ κίνημα — πού περιέλαβε ὅλα τὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα ζητοῦσαν μιὰν ἀλλαγὴ στὰ πνευματικὰ ζητήματα τοῦ δουλωμένου ἔθνους. Ἡ κίνησις αὐτὴ φυσικὸ ἦταν νὰ παρουσιασθῇ στὴν Ἰταλία, στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου, ἰδίως στὴν Κέρκυρα, καὶ στὶς παράλιες πόλεις τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, γιὰτὶ μόνον ἐκεῖ ὑπῆρχαν οἱ κατάλληλες ἀντικειμενικὲς συνθῆκες νὰ γεννήσουν ἓνα τέτοιο κίνημα.

Οἱ Βενετοὶ ἔχουν πολλὰ εἰς βάρος τους. Ὅμως πέρασαν ἓνα βῆμα ἔμπρὸς καὶ στὴν οἰκονομία, καὶ στὴ διοίκηση καὶ στὴ σκέψη — ἰδίως στὴ σκέψη — ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ φεουδαρχία. Αὐτὸ τὸ βῆμα ἦταν φυσικὸ νὰ τὸ περάσουν — καὶ τὸ πέρασαν — οἱ Ἕλληνες διαγινόμενοι, πού ζοῦσαν στὰ βενετοκρατούμενα μέρη. (Δημ. Πανδῆ: «Ὁ Σοφὸς Κερκυραῖος Ἀντώνιος Ἐπαρχος» στὸ «Ἑπτανησιακὸν Ἡμερολόγιον» 1961, σ. 200 - 202).

Τὸ πρῶτο ἔργο, πού μετέφρασε ἦταν τὸ «Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς» τοῦ Πλουτάρχου. Τυπώθηκε στὴ Βενετία «ἐν οἰκίᾳ Βαρθολομαίου τοῦ Καλλιγράφου ἀφιδ' μηνὸς Ἰανουαρίω β'» (δηλαδὴ 2 Ἰανουαρίου 1544).

Ἡ ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς μεταφράσεως ἐσημειώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Harlès (Nouvelle édition de la Bibliothèque grecque de Fabricius, VII, 5').

Ὁ Α. Μουστοξύδης ἐδημοσίευσε ὀλόκληρη τὴν ἀφιέρωση καὶ μερικὲς γραμμὲς τῆς μετάφρασης τοῦ «Παιδαγωγοῦ». Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τοῦ «Παιδαγωγοῦ» τὰ ἔστειλε στὸν Κερκυραῖο ἱστορικὸ ὁ καθηγητὴς Χριστόφορος Φιλητῆς, πού τὰ εἶχε ἀντιγράψῃ στὴ Βοδλεϊανῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ὁξφόρδης.

Ὁ Legrand, πού ἐξέδωσε τὸν «Παιδαγωγὸ» στὸ Παρίσι στὰ 1874, στὴν εἰσαγωγή του γράφει, πὼς ὁ Σοφιανὸς παρέλειψε νὰ μεταφράσῃ μερικὰ μικρὰ χωρία τοῦ πρωτοτύπου, μὰ γενικὰ τὸ ἀπέδωσε μὲ τρόπο κομψὸ καὶ ταυτόχρονα ἀπλὸ καὶ πιστό. Ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ Πλουτάρχου εἶναι τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ ἔργο, πού τιμῆθηκε νὰ διαδοθῇ τόσο πολὺ στὸν ἑλληνικὸ λαό. Στὰ «Collection de Monuments... No 2 nouvelle serie» στὸν Πρόλογο ὁ Legrand γράφει: «Στὰ 1874 ὁ Δ. Βικέλας μεταφράζει σὲ δημοτικὴ τὰ Παραμύθια τοῦ Ἀντερσεν. Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο νὰ παραβάλουμε τὴ γλῶσσα, πού χρησιμοποιεῖ ὁ Δ. Βικέλας μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ Σοφιανοῦ. Ἡ διαφορὰ μόλις γίνεται αἰσθητὴ. Καὶ ὅμως τὰ δύο βιβλία γράφτηκαν τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο».

Πραγματικὰ ἡ γλῶσσα τοῦ «Παιδαγωγοῦ» εἶναι ὀμαλὴ καὶ εὐλύγιστη, ὀμοίωμορφη καὶ κανονικὴ. Ὁ ἀναγνώστης θὰ ἔχει παρακάτω τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσῃ αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις τοῦ Legrand.

Μέχρι τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη δὲν εἶχαν δημοσιευθῇ ἄλλες ἀξιόλογες μεταφράσεις στὴ νέα μας γλῶσσα.

Ἡ «Ἰλιάς» τοῦ Νικολάου Λουκάνου σὲ ὀκτασύλλαβους ἀνομοιοκατάληκτοις στίχοις δὲν εἶναι καθαυτὸ μετάφραση ἀλλὰ ἐπιτομὴ. (Ἡ πρώτη ἐκδοσὴ τῆς [1526] καὶ ἡ δευτέρη [1640] ἔγιναν στὴ Βενετία· ἡ τρίτη ἔγινε στὰ 1870 ἀπὸ τὸν Legrand). Ὁ δὲ «Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδῶνας» τοῦ Δημητρίου Ζήνου (Βενετία 1529)

είναι παράφραση. Ἡ διαφορὰ εἶναι σημαντική: ἡ καθαυτὴ μετάφραση χρειάζεται μιὰ γλῶσσα καλλιεργημένη καὶ εὐκαμπτη καὶ ἕνα συγγραφέα, πού νὰ ἔχει κατακτήσει τὸ γλωσσικὸ ὄργανο, γιὰ νὰ μπορέσει ν' ἀποδώσει ὅλα τὰ λεπτὰ διανοήματα ἐνὸς ἀξιόλογου ἀρχαίου ἑλληνα συγγραφέα. Ἡ ἐπιτομὴ καὶ ἡ παράφραση δὲν ἀντιμετωπίζουν τόσο πολλὰς δυσκολίας.

Βέβαια στὴν Λαυρεντιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας σώζεται χειρόγραφο τοῦ Φιλίππου τοῦ Οὐϊλλανίου, φλωρεντινοῦ ἱστοριογράφου, πού περιέχει ἰταλικὴ μετάφραση τῶν «Παραλλήλων Βίων» τοῦ Πλουτάρχου. Ὁ μεταφραστὴς μᾶς κάνει γνωστὸ, πὼς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μετέφρασε τὸ βιβλίον αὐτὸ τοῦ Πλουτάρχου στὴ Νέα ἑλληνικὴ ὁ Δημήτριος Ἰαλόδικος, φιλόσοφος ἀπὸ τὴ Ρόδο. Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν τοῦ ροδίου φιλοσόφου μεταφράστηκε στὴν Ἀραγωνικὴ καὶ ἀπὸ τὴν Ἀραγωνικὴν στὴν Ἰταλικήν. Ὅμως τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ἰαλόδικου ἐχάθηκε. («Ἑλληνομνήμων» σ. 250).

Ἔτσι ὁ Σοφριανὸς εἶναι οὐσιαστικῶς ὁ πρῶτος μεταφραστὴς ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων στὴ λαϊκὴ γλῶσσα. Ἄλλωστε αὐτὴ τὴ λαϊκὴ γλῶσσα εἶναι ὁ πρῶτος, πού τὴν πρόσεξε καὶ τὴ μελέτησε ἐπιστημονικῶς.

Τὸ ἔργο του αὐτὸ τὸ ἀφιερώνει στὸν Ἑλληνα καθολικὸν Ἐπίσκοπον Μυλοποτάμου καὶ Χερρονήσου Διονύσιον Ζαγγετινον μετὰ τὴν περιώνυμη προσφώνησιν, πού προτάσσει στὴν μετάφρασίν του:

ΤΩ, ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΩ, ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΩ, ΕΠΙΣΚΟΠΩ,
ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ ΚΑΙ ΧΕΡΡΟΝΗΣΟΥ ΚΤΡΙΩ, ΔΙΟΝΤΣΙΩ,
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ο ΣΟΦΙΑΝΟΣ ΧΑΙΡΕΙΝ.

Βλέποντας Θεοφιλέστατε Δέσποτα, ὅτι διὰ τὴν μακρὰν καὶ πικροτάτην δουλοσύνην, τὸ ἡμέτερον γένος ἐξέπεσε καὶ οὐδὲ κἂν ἀναθυμᾶται τὴν προκοπὴν ὅπου εἶχαν οἱ πρόγονοί μας, μετὰ ὁποῖαν ἄφησαν εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην λαμπρὰν καὶ ἀθάνατον δόξαν, ἠθέλησα πολλάκις περὶ τούτου νὰ συμβουλευθῶ καὶ νὰ κοινολογήσω τὸ πρᾶγμα μετὰ ὄσους σοφοὺς καὶ πεπαιδευμένους καὶ κατὰ ἀλήθειαν εὐγενεῖς καὶ λείψανα τῆς ἀθλίας καὶ δυστυχοῦς ἀρχαίας Ἑλλάδος· λέγω τὸν ἐνδοξότατον καὶ δοχεῖον τῶν ἀρετῶν Ἀντώνιον τὸν Καλλιέργη, ὅπου εἰς μόνον ἀποκρατεῖ τὸ ἀξίωμα τῶν ἡμιθέων ἐκείνων ἡρώων καὶ ἡ λαμπρότης τῆς ἑλληνικῆς εὐγενείας· καὶ μετὰ τὸν ἀριστον καὶ δοκιμώτατον ἰατρὸν καὶ ὄντως ἄλλον Ἱπποκράτην Ἄγγελον τὸν Φορτίαν καὶ μετὰ τὸν περίφημον καὶ λογιώτατον Ἀντώνιον Ἐπαρχον, τὸν δημόσιον Διδάσκαλον τῆς λαμπροτάτης πόλεως τῶν Βενετῶν· μετὰ τὸν καλὸν καὶ συνετώτατον Κωνσταντῖνον τὸν Ράλλην, καὶ τὸ ἄνθος τῆς καλοκαγαθίας Ματθίαν τὸν Ἀβαριν· μετὰ τὸν μέγαν καὶ σεμνὸν Γεώργιον τὸν Κορίνθιον· μετὰ τὸν σοφὸν Ἐρμόδωρον τὸν Ζακυνθινόν· μετὰ τὸν σώφρονα καὶ σπουδαιότατον Καντῖνον τὸν Τριβώλην καὶ τὸν τούτου πατέρα Ἰάκωβον, τὸν ἰλαρώτατον καὶ χαριέστατον ποιητὴν· μετὰ τὸν γλυκὺν καὶ σπουδαῖον Μιχαήλ τὸν Ροσαῖτον· μετὰ τὸν λόγιον καὶ πεπαιδευμένον Νικόλαον τὸν Χῖον· μετὰ τὸν μεγαλοπρεπέστατον καὶ πολιτικώτατον ρήτορα Φράγκον τὸν Τελουντᾶν, καὶ ἔτι μετὰ τὸν εὐγενέστατον Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον, ἄνδρα ἐπιεικῆ καὶ σώφρονα, ὅπου ἡ σοφία καὶ ἡ προκοπή τους ἄδεται εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην· καὶ νὰ μὴ μακρολογῶ καὶ μετὰ πολλοὺς ἄλλους, ὅπου ἔτιχαν ἐδῶ, εἶχα συμβουλευθῆ μετὰ ποῖον τρόπον ἤθελεν διορθωθῆ τὸ πάθος τοῦτο τῆς ἀπαιδευσίας, καὶ νὰ γυρίσουν εἰς τὸ καλόν.

Καὶ ὅλοι ἀπὸ μίαν γνώμην ἦσαν ὅτι, ἂν ἤθελαν διαβάσει καὶ νὰ γοηθήσιν τὰ βιβλία ὅπου ἀφήσαν ἐκεῖνοι οἱ παλαιοὶ καὶ ἐνάρετοι ἄνδρες, εὐκολὰ ἤθελεν διορθωθῆ ἡ ἀπαιδευσία ὅπου πλεονάζει εἰς τοὺς πολλοὺς. Διὰ τοῦτο λοιπὸν ὤρμησα καὶ ἐγὼ, μετὰ γνώμην καὶ παρακίνησιν τῶν εἰρημένων

έλλογίμων και εύγενων ανδρων, απο δσον δυναμει θεου οδηγουντος, να μεταγλωττίσω και να πεξεύσω απο τα βιβλία οπου να είναι χρήςιμα και ωφέ-
μα εις το να ανακαινισθη και να αναπτερυγιάσει απο την τώσην άπαιδευ-
σίαν το έλεινόν γένος.

Και δια τουτο μάλιστα ήθέλησα να ποιήσω την άρχην απο το βιβλιά-
ριον τουτο του Πλουτάρχου. οποιον λέγεται «Περί παιδων άγω-
γής», και ήμεις το ώνομάσαμεν «Παιδαγωγόν», διότι αυτό μας
παιδαγωγεί και διδάσκει απο την άρχην πώς να γεννηθη και να ανατραφη
το παιδίον εύγενικά και άπεκει πώς να παιδευθη και να γένη ένδοξος και
ένάρετος άνθρωπος. ώσαν ήσαν οι πατέρες μας.

Και πάλιν είχα πέση εις μεγάλην άπορίαν πώς είναι δυνατόν να πι-
στεύσουν οι πολλοί τα λόγια του Παιδαγωγού, αν ουδέν έχουν και παρά-
δειγμα το ποίας λογής πρέπει να είναι ο πεπαιδευμένος άνθρωπος, αν ουδέν
τους παραστήσωμεν τον βίον και την διαγωγήν της άρχιερωσύνης σου,
και όλοι όμου να σπουδάζουσι να μιμοῦνται την μεγαλοψυχίαν, την έλευθε-
ριότητα οπου δείχνεις καθ' έκάστην εις όλους, κοντολογία, τας άλλας άρε-
τας οπου στολίζουσι την ιεράν σου και γενναίαν ψυχην, οπου ουδέ αυτός
ο Πλούταρχος μετα εύκολίας τας ήθελεν άφηγηθη.

Λοιπόν, αν γένη τουτο, και όλοι ή οι περισσότεροι πιάσουσι τουτον
τον δρόμον, εύκολα και απο την δουλοσύνην και απο άλλα πολλά πάθη, οπου
είναι χειρότερα και απο αυτήν την δουλοσύνην, ήθελαν λυτρωθη και αν
ούτω ποιήσουσιν, οποιον θέλομεν το γνωρίσει και ήμεις απο την πούλησιν
των χαρτίων, θέλομεν τους δώσει και τα επίλοιπα του Πλουτάρχου βιβλία,
και πολλούς και χαριστάτους διαλόγους του Λουκιανού, και άπειρα της
ιεράς θεολογίας· ει δ' άλλως, οπερ οίκο οιομαι, το «Ου φροντίς Ιπποκλεί-
δει» ή παροιμία έρει, και ήμεις ανακάμφομεν εις την φιλοσοφίαν αυτήν,
και την φίλην ήμιν και συνήθη Γεωμετρίαν. Ο Θεός να φυλάξει την Άρχιε-
ρωσύνην σου εις χρόνους πολλούς και καλούς».

Και μόνον απ' αυτή την ιστορική προσφώνηση φαίνεται καθαρά, πώς το
κίνημα του Σοφιανού δεν ήταν άτομική προσπά-
θεια, μά κίνημα έθνικό, το πρώτο γλωσσοεκπαι-
δευτικό κίνημα του Νέου έλληνισμού.

Η προοπτική του Σοφιανού και των πολλών φίλων του ήταν μεγάλη:
"Ηθελε να παιδεύσει τον έλληνικό λαό με την προγονική σοφία. Επίστευε, πώς έτσι
θα έφερνε την Αναγέννηση στη δουλωμένη πατρίδα και σιγά - σιγά την Έλευθερία.

Πρίν προχωρήσω, θέλω να εξάρω την άγάπη μά και τη σοφία, με την όποιαν
χαρακτηρίζει όλους τους συνεργάτες του. Είναι επιγραμματικοί οι χαρακτηρισμοί
άλλα και άπόλυτα ακριβείς. Ίσως κάποτε μπορέσω να δημοσιεύσω τις βιογραφίες
των συνεργατών του Σοφιανού.

Οι Έλληνες λόγιοι, που πήγαν στην Ιταλία πριν και έπειτα απο την άλωση
δεν ωφέλησαν πολύ το σκλαδωμένο Γένος. Πήγαν για να γλυτώσουν τον άφανισμό
τους απο τους Τούρκους και άφησαν την Ελλάδα στο πνευματικό σκοτάδι, στην
αμάθεια και στη δεισιδαιμονία.

Όλοι τους βέβαια είναι σοφώτατοι άνδρες. Διέδωσαν στην Ευρώπη την έλλη-
νική παιδεία και συνέτειναν στην αναγέννηση. Υποστήριξαν πολλά έλληνόπουλα
να μορφωθούν στα πανεπιστήμια της Ευρώπης. Όμως όλοι σχεδόν αντιπροσωπεύουν
κάποιο πνεῦμα μεσαιωνικό. Το νόημα της Αναγέννησης και των ανθρωπιστικών
σπουδών δεν το κατάλαβαν στο βάθος του. Ασφαλώς έμελέτησαν οι πιο πολλοί τον
Δάντη και τον Πετράρχη και τον Βοκκάκιο. Όμως δεν μόρεσαν κανένα δίδαγμα
ν' άντλήσουν απο το έργο των μεγάλων εκείνων προδρόμων. Κυρίως δεν μόρεσαν
να καταλάβουν, γιατί άνθησε ή Νέα Ιταλική Λογοτεχνία. Δεν είχαν τη δύναμη
να ίδουν, πώς και ο Δάντης και ο Πετράρχης και ο Βοκκάκιος, αν δεν έδγαζαν απο
τη μέση τη νεκρή λατινική γλώσσα, τίποτε το μεγάλο δεν θα μπορούσαν να δη-
μιουργήσουν.

Γι' αυτό οι Έλληνες αυτοί λόγιοι δεν μπορούν να διεκδικήσουν τον τίτλο του πνευματικού αναμορφωτή του Νέου Ελληνισμού. Ο τίτλος αυτός ανήκει σ' άλλους λογίους λίγο κατοπινούς. Κι αυτοί έζησαν στην Ιταλία κι αυτοί μελέτησαν τον Δάντη και τον Πετράρχη και τον Βοκκάκιο· κι αυτοί άντέγραφαν δεκάδες και εκατοντάδες έλληνικά και λατινικά χειρόγραφα και ένεβάθυναν στην άρχαία έλληνική και λατινική σοφία. Όμως αυτή ή μελέτη δεν τους έστρεψε προς τὰ πίσω, ίσα ίσα τους άνοιξε τὸ μυαλό και είδαν τή σημασία τή βαθύτερη του έργου των μεγάλων Ιταλών. Είδαν τὸ βαθύτερο νόημα τής Αναγέννησης και στάθηκαν δίπλα στο λαό, και όχι δίπλα στους ήγεμόνες και στους πρίγκηπες σαν τους πρώτους. Πήραν τή γλώσσα του και μ' αυτήν προσπάθησαν να τον μορφώσουν. Είναι οι αναμορφωτές, οι πρώτοι αναμορφωτές, του Νέου Ελληνισμού. Πρώτος και καλύτερος ανάμεσά τους ὁ μέγας Κερκυραῖος Νικόλαος Σοφριανός.

Ο Μουστοξύδης με τὸ ὄξύ του πνεύμα βλέπει τή διαφορά: «Ο περικλεής ὀμιλος των εις Ιταλίαν προσφυγόντων Ἑλλήνων μικρόν πρό τής αλώσεως τής Κωνσταντινουπόλεως και ὀλίγον μετ' αυτήν, διά τε τής διδασκαλίας και των λατινικῶν μεταφράσεων ἤνοιξεν τους ελληνικούς θησαυρούς εις τήν Δύσιν. Ἰπὸ γενναιοτέρου φρονήματος ἕτεροι Ἕλληνες ἐν οἷς και ὁ Σοφριανός έστρεψαν τὰς φροντίδας αὐτῶν προς τήν κατά τὸ δυνατόν ανακούφισιν τής πολυπαθοῦς και τεταπεινωμένης πατρίδος». («Ἑλληνομνήμων» σ. 248. Βλέπε και «Ἑπτανησιακὸν Ἡμερολόγιον» 1961 σ. 200 - 201).

Παραθέτω τίς δύο πρώτες σελίδες του «Παιδαγωγού»:

« Πλουτάρχου φιλοσόφου Παιδαγωγός ».

1.— Ὁφέλιμον νομίζω και εὐλογον ἔναι να σκοπήσομεν καλά, ὅσον ἔναι δυνατόν, και να είποῦμεν ὅσα ἀρμόζει εις τήν ανατροφὴν και τήν παιδευσιν των εὐγενῶν ἀνθρώπων, και ἔτι να ἀφηγηθοῦμεν ἐκεῖνα ὅπου ἂν τὰ χρειασθοῦν οἱ νέοι, θέλουσιν ἀποκατασταθῆ φρόνιμοι και γενναῖοι και ἐνάρετοι τους τρόπους και ἴσως κάλλιον ἔναι ναρχίσωμεν πρώτον ἀπ' αυτήν τήν γένεσιν του ἀνθρώπου.

2.— Ὅσοι λοιπὸν ἐπιθυμοῦσι να γένουν πατέρες ἐνδόξων και λαμπρῶν παιδίων συμβουλεύσει τους ἤθελα να μὴ συμμίξουν με ὅποιαν τύχη γυναῖκα, πόρνην λέγω πολιτικὴν ἢ παλλακὴν, διότι ὅσοι οὐδὲν εἶναι ἀπὸ καλὸν πατέρα και μητέρα εις ὄλην τους τήν ζωὴν ἔχουσι πολλοὺς ὄνειδισμοὺς και ψόγους, και καθεὶς ὅπου να θέλει εὐκόλα να ἐλέγχει και ὑβρίζει τους· και διὰ τοῦτο ἄρα φρόνιμος ἦτον ὁ Εὐριπίδης ὁ ποιητής, ὁποῖος λέγει «ὄταν ἡ ἀρχὴ και ἡ ρίζα του γένους οὐδὲν ἔναι καλή, ἀνάγκη να δυστυχοῦν τὰ παιδιά». Ἔναι λοιπὸν εις τὸν ἀνθρωπον καλὸς θησαυρὸς παρρησίας ἢ εὐγένεια, και ὅσοι ἐπιθυμοῦσι να ἔχουν παιδιά γνήσια, ἄς ἔχουσι περὶ πολλοῦ αὐτὴν τήν εὐγένειαν· και, κατά ἀλήθειαν, ὅσοι ἀνθρωποὶ ἔχουσι τὸ γένος τους νενοθευμένον και μὴ γνήσιον, και τὰ φρονήματά τους και τὰ διανοήματα, σχεδὸν ἀείποτε σφάλλουσι και ταπεινοῦνται· και μάλιστα ὀρθῶς και ἀληθῶς λέγει ὁ ποιητής ἐκεῖνος ὁποῖος εἶπεν «Δουλῶνεται ἐκεῖνος ὅπου ἐννοεῖ ὅτι εἶχε ἄτυχον πατέρα ἢ μητέρα, και ἂν ἔναι μεγαλόψυχος ἀνθρωπος». Ὡσπερ πάλιν τὸ ἐναντίον, ὅσοι ἔχουσιν ἐνδόξους και λαμπροὺς γονεῖς, γέμουσιν ὑπερηφανίας και μεγαλαυχίας. Και λέγουσι τὸν Διόφαντον, τὸν υἱὸν Θεμιστοκλέους, του στρατηγοῦ των Ἀθηναίων, ὡς πολλάκις εἶπεν εις πολλοὺς ὅτι, εἴτι αὐτὸς βούλεται, ἐκεῖνο θέλει και τὸ πλῆθος των Ἀθηναίων, διότι ἐκεῖνο ὅπου θέλει αὐτός, θέλει και ἡ μήτηρ του· και, εἴ τι θέλει ἡ μήτηρ, θέλει και ὁ Θεμιστοκλῆς· και εἴ τι ὁ Θεμιστοκλῆς βούλεται, και ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι θέλουσιν. Ἄξιον δὲ ἔναι να ἐπαινέσει καθεὶς τήν μεγαλοψυχίαν και τήν εὐγένειαν των Λακεδαιμονίων, ὁποῖοι ἐζημίωσαν πολλὰ στάμενα Ἀρχίδαμον τὸν Βασιλέα, διότι κατεδέχθη και ὑπῆρε γυναῖκα

κοντήν, λέγοντες ὅτι οὐδὲν ἔχει εἰς τὸν νοῦν του νὰ μᾶς ἀφήσει υἷὸν βασι-
λέα, ἀλλὰ βασίλισσαν.

3.— Ἀκόλουθον ἔναι εἰς αὐτὰ νὰ εἰποῦμεν καὶ τοῦτο, ὁποῖον οὐδὲν
ἐκατεφρονεῖτο ἀπὸ τοὺς προγόνους μας, ὅτι, ὅσοι χάριν τεκνοποιίας πλησιάζου-
σι τῶν γυναικῶν τους, πρέπει νὰ σμίγονται ἢ παντελῶς χωρὶς νὰ πίνουν
κρασὶν ἢ πολλὰ ὀλίγον· διότι φίλοι τοῦ κρασίου καὶ μεθυστάδες φυσικὰ
γίνονται ἐκεῖνοι ὅσοι τύχη καὶ οἱ πατέρες τους κρασωμένοι ἐποίησαν τὴν
ἀρχὴν τῆς σποράς. Ὡσὰν καὶ Διογένης ὁ σοφὸς εἶπεν, ἐπειδὴ εἶδε νέον
μωρὸν καὶ ἐξεστηκόν· «Νεανίσκε, ὁ πατήρ σου μεθυσιμένος σε ἔσπειρε».
Καὶ περὶ μὲν τῆς γενέσεως ἀρκεῖ τσαῦτα.

4.— Ἀκόλουθον ἔναι νὰ εἰποῦμεν περὶ ἀγωγῆς καὶ τριβῆς καὶ παι-
δεύσεως τῶν παιδίων. Ὅσα λοιπὸν λέγομεν εἰς τὰς ἄλλας τέχνας καὶ ἐπι-
στήμας τόσα καὶ εἰς τὴν ἀρετὴν δίκαιον ἔναι νὰ εἰποῦμεν. Εἰς τὴν τελείαν
ἀρετὴν καὶ προκοπὴν τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ ἔναι ὁμοῦ τὰ τρία ταῦτα·
φύσις, λόγος καὶ ἔθος· καὶ ὀνομάζω λόγον τὴν μάθησιν ἢ γουν τὴν διδασκα-
λίαν· ἔθος δέ, τὴν ἄσκησιν καὶ τὴν τριβὴν· καὶ ἔναι ἀρχὴ καὶ ρίζα τῆς προ-
κοπῆς ἢ διδασκαλίας· ἢ χρῆσις δὲ καὶ ἡ ὠφέλεια θέλει τὴν ἄσκησιν· καὶ
ὁποῖος θέλει νὰ ἔναι τέλειος εἰς τὴν ἀρετὴν, ὀφείλει νὰ ἔχει ὁμοῦ καὶ τὰ
τρία· καὶ ὅπου ἢθελε λείπει ἀπ' αὐτὰ τὰ τρία τίποτε, ἀνάγκη εἰς ἐκεῖνο τὸ
μέρος νὰ ἔναι ἐλλιπὴς καὶ κολοβὴ ἢ ἀρετὴ, διότι ἡ φύσις χωρὶς καλῆς διδα-
σκαλίας ἔναι πρᾶγμα τυφλόν· καὶ πάλιν ἡ μάθησις χωρὶς καλῆς φύσεως
ἔναι ἐλλιπὴς καὶ οὐχὶ ἀκέραιον· ἢ σπουδὴ πάλιν καὶ ἡ ἄσκησις χωρὶς φύσεως
καὶ διδασκαλίας, ἀτελής».

Ὅποιος διαβάσει νεοελληνικὰ κείμενα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα, μὰ καὶ πολὺ ἀργότερα
ἀκόμα, μπορεῖ νὰ καταλάβει, γιατί ὁ Γάλλος σοφὸς ὠνόμασε «κοιμψὸ» τὸν τρόπο τῆς
μετάφρασης τοῦ «Παιδαγωγοῦ».

Ταυτόχρονα καὶ γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ συνέταξε τὴ «Γραμματικὴ»
τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσας. Γράφτηκε ἀσφαλῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 1550, γιατί ὁ καρ-
δινάλιος Λοθαρίγγιος, εἰς τὸν ὁποῖον τὴν ἀφιερώνει, αὐτὸ τὸ χρονο πέθανε.

Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ θέλησε νὰ δείξει, πῶς ἡ Νέα Ἑλληνικὴ γλώσσα, πού οἱ ὁ-
μορφιές της δείχτηκαν στὸν «Παιδαγωγό», ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἀπασχολήσῃ τοὺς
σοφοὺς. Ἦθελε μ' ἄλλα λόγια νὰ προπαγανδίσῃ τὴ μελέτη καὶ τὴ χρῆση τῆς Νέας
γλώσσας.

Στὴν προσφωνήσῃ του, λατινικὰ γραμμῆν, στὸν καρδινάλιο Λοθαρίγγιο (πρό-
κειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Guise, γιὸ τοῦ René II, δούκῃ τῆς Λωρραίνης) ἐκθέτει
διὰ του τὰ μελλοντικὰ σχέδια: Θὰ ἀποτελειώσῃ τὴ «Γραμματικὴ» του, γιατί μόνο
τὸ Μορφολογικὸ μέρος εἶχε γράψῃ, καὶ θὰ συντάξῃ καὶ μεγάλον λεξικόν, πού θὰ πε-
ριλάβαινε πολλοὺς ὄρους ἀναγομένους στὰ πολεμικά, στὰ γεωργικά καὶ στὶς ἄλλες
τέχνες, καθὼς καὶ ὀνόματα ἀπὸ οἰκιακὰ σκευὴ καὶ ἐπιπλα. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὄροι καὶ
οἱ λέξεις δὲν ἀπαντῶνται σὲ κανένα σωζόμενον συγγραφέα, λέει ὁ Σοφριανός.

Τὴ «Γραμματικὴ» ἐσχόπευε νὰ διαιρέσῃ σὲ τρία μέρη: τὸ Μορφολογι-
κόν, τὸ Ὄρθογραφικόν καὶ τὸ Συντακτικόν. Ἀπ' αὐτά, ὅπως
εἶπαμε, ἔγραψε μόνο τὸ Μορφολογικόν· καὶ αὐτὸ ἀφιερώνει στὸν καρδινάλιο, στὸν
ὁποῖον ὑπόσχεται ὅτι μέσα σὲ λίγον καιρὸ θὰ προσφωνήσῃ καὶ τὰ ἄλλα δύο μέρη
τοῦ ἔργου.

Ὁ Μουστοξύδης λέει, πῶς ἔγραψε καὶ τὸ Συντακτικόν. «Καὶ ἐπλήρωσε, νομί-
ζομεν, τὴν ὑπόσχεσιν, διότι εἶδομεν μεταξὺ τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Βενετία Μαρ-
κιανῆς Βιβλιοθήκης ἀναφερόμενον ἐν τῆς ΙΣΤ' ἑκατ. τὸ ὁποῖον, παρὰ τὰς ἄλλας
γραμματικὰς πραγματείας, περιέχει καὶ τὸ Συντακτικόν τοῦ Σοφριανοῦ». («Ἑλλη-
νομνήμων» σ. 249).

Ἡ ἀφιέρωση εἶναι ἢ ἀκόλουθη:

«Amplissimo et clarissimo Principi D. Joanni Lotharingio S.R.E.
Diacono Cardinali N. Sophianus S.D.

stra tempestate suas certatim linguas exornare, non solum scribendo res scitu dignas, quae aliunde haberi non possunt, verum ad regulas Grammatices diligenter eas dirigendo, coepi etiam ipse cogitare an operae pretium facturus essem, si linguam nostram, qua vulgo Graeci utimur, ad methodum et canones revocarem, et putavi me non inane laborem suscepturum, tum ut hi, qui Graecae linguae studio tenentur, non solum veterem illum Graecorum sermonem sed recentiorum et hunc percipere possent, tum etiam ut, qui vellent in Graecia et finitimis illi regionibus Turcarum imperio subjectis versari, facile sibi commercium pararent.

Dum igitur hanc nostram, quam vocant vulgarem, linguam cum illa antiquorum confero Platonis, Demosthenis, Xenophontis et aliorum toto orbe jam olim magno suo merito illustrium, reperi multis in rebus haec nostram veterem illa minime inferiorum esse. Constat n. verbis puris per manus ab antiquissimo saeculo traditis et brevitate quadam mirabili, tum regulis certis et paucis, ut non multum sit elaborandum discere cupientibus.

Videbam ego necessarium esse non solum Grammaticam scribere, qua nomina et verba cum caeteris sermonis partibus ad regulas redigerentur, sed etiam Lexicon condere, quo dictionum ingens sylva includeretur.

Hunc tractatum in tres partes divisi. Prima, nomina et verba cum reliquis particulis ostendo; secunda, ago de Orthographia; tertia vero, de constructione.

Imposui jam ultimam manum primae parti quam nunc T.R.D. offero; caeteras habeo in manibus, quae propediem sub tuae amplitudinis nomine prodibunt. Supererat ut Maecenatem mihi meisque laboribus quaererem, quo patrono et ego ab obtrectatoribus tutus essem et haec mea opera in pretio haberetur, non rei aestimatione sed patroni nomine, ut censei solent quae templis offeruntur potius religione loci quam hominum indicio et censura.

Nemo igitur in tam frequenti Urbe mihi occurrit cui tu non videreris praefereendus, sive nationis ingenuitatem, spectarem sive tui generis claritatem, sive etiam amorem, quo disciplinas omnes earumque studiosos amplecteris.

Quod si hoc quidquid est munusculi hilari fronte acceperis, mirum quos addideris stimulos, ut quae pertinent ad Grammaticam absolvam, et animum applicem ad Lexicon componendum, in quo, ut spero, multa legentur ad rem bellicam et navalem tum ad agriculturam caeterasque artes pertinentia et ad domesticam etiam suppellectilem, quae nusquam apud autores reperientur.

Interim vale, P. illustrissime».

Ἡ μετάφραση *:

«Ἐπειδὴ ἔβλεπα τὰ πλεονεκτήματα ἔθνη. Ἐκλαμπρότατε Πρίγκηπα, στήν ἐποχή μας αὐτή νὰ στολίζουν μὲ ἀμιλλα τὶς γλώσσες τους, ὄχι μόνο μὲ τὸ νὰ γράφουν πράγματα ἀξία νὰ τὰ μαθαίνει κανεὶς, καὶ ποὺ δὲν μποροῦν νὰ γίνουιν γνωστὰ ἀπ' ἄλλοῦ (μὲ ἄλλον τρόπο), ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ νὰ προσαρμόζουιν μὲ ἐπιμέλεια αὐτὲς τὶς γλώσσες σὲ γραμματικὸς κανόνες, ἀρχισα

* Οἱ μεταφράσεις εἶναι κάπως ἐλεύθερες γιὰ νὰ εἶναι τὸ νόημα σαφές.

καὶ ἐγὼ νὰ σκέφτομαι, μήπως θὰ ἔκανα μιὰ πράξη, ποὺ ν' ἀξίζει τὸν κόπο, ἂν τῇ γλῶσσα μας, ποὺ οἱ Ἕλληνες τὴν μεταχειρίζομαστε στὴν καθημερινή μας ὀμιλία (κοινῶς), τὴν ὑπαγάγω σὲ μέθοδο καὶ κανόνες. Ἐνόμισα λοιπὸν, πὼς δὲν θὰ ἀποδυθῶ σὲ μάταιο κόπο, καὶ γιὰ νὰ μποροῦν ἐκεῖνοι, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ σπουδὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, νὰ κατανοοῦν ὄχι μόνο τὴν ἀρχαία ἐκείνη ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀλλὰ καὶ τὴ σύγχρονη, καὶ γιὰ νὰ συνεννοοῦνται εὐκόλα μὲ τοὺς κατοίκους ἐκεῖνοι, ποὺ θέλουν νὰ κυκλοφοροῦν (νὰ διατρίβουν) στὴν Ἑλλάδα καὶ στὶς γειτονικὲς μ' αὐτὴν περιοχάς, ποὺ ὑπόκεινται στὴν Τουρκικὴ Αὐτοκρατορία.

Γι' αὐτὸ λοιπὸν αὐτὴ μας τῇ γλῶσσα, ποὺ τὴν ὀνομάζουν λαϊκὴ, συνέχρινα μὲ τῇ γλῶσσα τῶν ἀρχαίων, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Δημοσθένους, τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τῶν ἄλλων, ποὺ κάποτε στάθηκαν ἐνδοξοὶ σ' ὅλη τὴν οἰκουμένη γιὰ τὴ μεγάλη τους ἀξία, καὶ βρῆκα, πὼς σὲ πολλὰ σημεῖα ἡ δικὴ μας γλῶσσα εἶναι ἐλάχιστα κατώτερη ἀπὸ κείνη τὴν ἀρχαία.

Συνίσταται ἡ νέα ἀπὸ λέξεις καθαρὲς (δηλαδὴ ἀκραιφνεῖς ἐλληνικὲς), ποὺ παραδόθηκαν «διὰ χειρῶν» (δηλαδὴ ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ) ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους, καὶ ἀπὸ κάποια θαυμαστὴ βραχύτητα (δηλαδὴ οἱ λέξεις ἔχουν λίγες σὺλλαβές), ἐπίσης ἀπὸ σταθεροὺς καὶ λίγους κανόνες, ὥστε ἐκεῖνοι ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ τὴν μάθουν νὰ μὴν εἶναι ἀνάγκη νὰ κουρασθοῦν πολὺ. Ἐβλεπα πὼς εἶναι ἀναγκαῖο ὄχι μόνο νὰ γράψω Γραμματικὴ, διὰ τῆς ὁποίας νὰ ὑπαχθοῦν σὲ κανόνες τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ῥήματα καὶ τὰ ἄλλα μέρη τοῦ λόγου, ἀλλὰ νὰ συντάξω κ' ἓνα Λεξικό, ποὺ σ' αὐτὸ θὰ περιεκλείετο τὸ ἀτέραντο δάσος τῶν λέξεων.

Αὐτὴ τὴν πραγματεία τὴν ἐχώρισα σὲ τρία μέρη. Πρῶτον παρουσιάζω τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ῥήματα καὶ τὰ ἄλλα μέρη τοῦ λόγου. Δεύτερον ὀμιλῶ περὶ Ὀρθογραφίας καὶ τρίτον περὶ Συντάξεως.

Ἦδη ἐτελείωσα τὸ πρῶτο μέρος, ποὺ τώρα προσφέρω στὴν Ἑμετέρα Σεβασμιότητα. Τὰ ἄλλα τρία μέρη τὰ ἐπεξεργάζομαι, τὰ ὁποῖα σύντομα θὰ ἐκδοθοῦν ὑπὸ τὴν προστασία (τὸ ὄνομα) τῆς μεγάλης ψυχῆς Σου (τῆς γενναιοδωρίας Σου). Ἐπελείπετο νὰ ζητήσω γιὰ μένα καὶ γιὰ τοὺς κόπους μου τὸν Μαικήνα, ποὺ μὲ τὴν προστασία του καὶ ἐγὼ θὰ ἦμουν ἀσφαλισμένος ἀπὸ τοὺς ζηλότυπους¹ καὶ τὸ ἔργο μου αὐτὸ θὰ ἐτιμᾶτο, ὄχι γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ Προστάτη, ὅπως συνήθως τιμῶνται ἐκεῖνα, ποὺ προσφέρονται στοὺς ναοὺς, πῶς πολὺ ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ τοῦ τόπου, παρὰ ἀπὸ τὴν κρίση καὶ τὸ μέτρο τῶν ἀνθρώπων.

Κανένα λοιπὸν σὲ τόσο πολυάνθρωπη πόλη δὲν συνάντησα, ποὺ σ' αὐτὸν νὰ μὴ φαινόσουν Ἐσὺ ἀξίος διακρίσεως, εἴτε ἀπέβλεπα στὴν εὐγένεια τοῦ Ἑθνους (ἐνν. τῆς καταγωγῆς Σου), εἴτε στὴν ἐνδοξότητα τοῦ Γένους Σου, εἴτε καὶ στὸν ἔρωτα, μὲ τὸν ὁποῖον περιέβαλλες ὅλες τὶς ἐπιστῆμες καὶ ἐκείνους, ποὺ τὶς σπουδάζουν.

Γι' αὐτὸ ἂν αὐτὸ εἶναι μικρὸ δῶρο, νὰ τὸ δεχτεῖς μὲ ἴλαρὸ μέτωπο (μὲ εὐμένεια), (ποὺ θὰ εἶναι αὐτὴ ἡ εὐμένεια) θαυμαστὴ γιὰ τὶς παρορμήσεις (τὰ κεντρίσματα), ποὺ θὰ προσθέσεις, γιὰ νὰ συντελέσουν αὐτὰ (τὰ κεντρίσματα), ὥστε νὰ τελειώσω τὴ Γραμματικὴ, καὶ νὰ στρέψω τὸ μυαλό μου στὴ σύνταξη τοῦ Λεξικοῦ, ποὺ σ' αὐτό, ὅπως ἐλπίζω, θὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ διαβάσει πολλὰ ἀναφερόμενα στὰ πολεμικὰ καὶ στὰ ναυτικὰ, ἀκόμα καὶ στὴ γεωργία καὶ στὶς ἄλλες τέχνες, ἐπίσης καὶ στὰ οἰκιακὰ σκεύη, τὰ ὁποῖα δὲν βρίσκονται σὲ κανένα συγγραφέα.

Ἐντωμεταξύ, ὑγίαινε, ἐκλαμπρότατε Πρίγκηπα.

Ἀπὸ τὴν προσφώνηση ἐλέπουμε, πὼς ὁ Σοφικῆς ἐνόμιζε ὅτι ἡ Νέα ἐλληνικὴ δὲν εἶναι κατώτερη ἀπὸ τὴν Ἀρχαία, γιὰτὶ οἱ λέξεις, ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν, καὶ

1. Ἴσως θέλει νὰ πεῖ συκοφάντες, γιὰτὶ τὸ ἐπίθετο obtricator ἔχει καὶ τὴ σημασία τοῦ συκοφάντη ὄχι μόνο τοῦ ζηλότυπου.

ἀκραιφνεῖς ἑλληνικαὶ εἶναι «καὶ θαυμασίως ὀλιγοσύλλαβοι». («Ἑλληνομνήμων», σ. 249).

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ἐπίστευε, πὼς πολὺ εὐκόλα μαθαίνεται, γιὰτι ἔχει λίγους καὶ σταθεροὺς κανόνες.

«Sophianos est le premier qui ait conçu l' idée de regulariser en l' épurant la langue romaine pour lors si incertaine et si capricieuse dans ses formes et dans sa syntaxe.» (Legrand: Préface p. 6 στὴν Α' ἐκδοσὴ τῆς «Γραμματικῆς» τοῦ Σοφριανοῦ.)

Πραγματικὰ εἶναι ὁ πρῶτος, ποὺ μελέτησε βαθειὰ τὴ γλῶσσα μας καὶ ἀνακάλυψε τοὺς κανόνες, ποὺ τὴν διέπουν. Κι αὐτοὺς τοὺς κανόνες προσπάθησε μὲ τὴν «Γραμματικὴν» του νὰ τοὺς κάμει κτῆμα σ' ὄλους τοὺς Δασκάλους, γιὰ νὰ μποροῦν συνειδητὰ νὰ μορφώσουν τὸ Ἔθνος. Ἐπίσης, ὅπως ἀναφέραμε, εἶναι ὁ πρῶτος Ἑλληνα, ποὺ ἔγραψε μὲ σύστημα καὶ μὲ συνέπεια τὴ Νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα. Καὶ τέλος εἶναι ὁ πρῶτος, ποὺ καταπιάστηκε μὲ τὸ ὑπεράνθρωπο ἀληθινὰ ἔργο: νὰ συντάξει λεξικό.

Κανένας σ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, μὰ κι ἀργότερα, δὲν καταπιανόταν μὲ τέτοια ἔργα.

Ὁ Μαρτίνος Κρούσιος, ὁ περίφημος Γερμανὸς φιλόλογος καὶ ἑλληνιστὴς (1526 - 1607), ποὺ ἐξέδωκε στὰ 1584 τὴν «Turcograecia», ζήτησε ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλά, πρωτονοτάριο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἕνα Λεξικὸ καὶ βιβλία γραμμένα στὴ δημοτικὴ γλῶσσα. Ὁ Ζυγομαλάς ἀπάντησε: «Περὶ βιβλίων ἀπλῶν τῆς δημώδους φωνῆς ἢ λεξικοῦ, ἴσθι οὐδὲν τοιοῦτόν τι· πεπόνηται, ὅτι οὔτε μισθὸς οὐδεὶς ἐστὶ τούτων ἕνεκα, οὔθ' ὁ κοπιᾶζων· ἂν δέ τις τῶν αὐτόθι πλουσίων καὶ βοηθεῖν ἡμῖν ἐθελόντων τοιαῦτα θούλεται, πεμψάτω τὸν μισθόν, καὶ ἔργον ποιήσομεν». («Turcograecia» σ. 437).

Κανένας λοιπὸν «Λόγιος» δὲν ἔκρινε ἄξιο νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν Γλῶσσα τοῦ Ἔθνους. Ἦταν φυσικό, ἀφοῦ «ἡ καθ'αυτὸ λαλουμένη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους (ἐγγ. 15 καὶ 16 ἑκατ.) ὑπὸ τοῦ λαοῦ γλῶσσα ἐχαρακτηρίζετο ἀπὸ πολλοὺς τῶν Ἑλλήνων λογίων ὡς θάρβαρος καὶ μηδὲν ἔχουσα τῆς πάλαι ὠραιότητος καὶ χάριτος διασώζουσα, διὸ καὶ περιεφρονεῖτο τελείως ὑπ' αὐτῶν καὶ ὑπὸ τινῶν ξένων, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Γερμανὸν Φιλόλογον Μαρτίνον Κρούσιον, ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ γνωρίσῃ καὶ σπουδάσῃ καὶ τὴν λαϊκὴν γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του, καθὼς ἔγραφε πρὸς τὸν Πρωτονοτάριον τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως: «Βουλοίμην γὰρ ἂν καὶ τῆς καινουργηθείσης ταύτης (ἣς ἤδη μικρὰν τινα γεῦσιν ἔχω) μέχρι τοῦ γνῶσιν (μέχρι τοῦ συνιέναι τὰ ἐν αὐτῇ ἐκδοθέντα) τῇ παλαιᾷ καὶ γνησίᾳ ἑλληνικῇ συνάπτειν· ὡς οὐ καλὸν ἐμοί γε δοκεῖν τὰ ἀρχαῖα εἰδόμενα πηλὰ τὰ παρὰ πόδας πάντῃ σχεδὸν ἀμαθῶς ἔχειν». («Turcograecia» σ. 246. (Ἡλία Βουτιερίδης: «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθήναι 1924, σ. 199).

Ἔτσι ὁ Κερκυραῖος σοφὸς στάθηκε ὁ πρῶτος, ποὺ κατάλαβε, ὅτι ἡ λαϊκὴ γλῶσσα ἦταν ἐπιδεκτικὴ τελειοποίησης καὶ πὼς μόνο ἂν μιλήσουν στὸ λαὸ μ' αὐτὴ τὴ γλῶσσα καὶ ὄχι μὲ τὴν ἀρχαία μποροῦν νὰ τὸν μορφώσουν.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ Ἔθνους, ἡ ἀνύψωσις τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου, ποὺ ἦταν τόσο χαμηλό, στάθηκε ἡ εὐγενικὴ προσπάθεια, ποὺ σ' αὐτὴν θυσίασε ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του.

Τὸ Νεοελληνικὸ Ἔθνος δὲν μποροῦσε νὰ χεῖ γιὰ γλῶσσα τοῦ ἄλλῃ καμιά ἐκτὸς ἀπ' αὐτὴν, ποὺ μιλοῦσε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Αὐτὴ θάταν ἡ ἐθνικὴ γλῶσσα ὄλων τῶν Νέων Ἑλλήνων. Αὐτὴν λοιπὸν ἔπρεπε οἱ λόγιοι τοῦ Ἔθνους νὰ ἐρευνήσουν ἐπιστημονικὰ καὶ νὰ τελειοποιήσουν, γιὰ νὰ τὴν καταστήσουν πανελληνικὸ ὄργανο συνεννόησης τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Ὅμως τὰ λαμπρὰ σχέδια δὲν πραγματοποιήθηκαν. Ὅχι μόνο δὲν ἐξέδωσε τὰ ἔργα, ποὺ ὑπέσχετο, ἀλλ' οὔτε καὶ τὴν Γραμματικὴν συνεπλήρωσε. Ἐγραψε μόνο τὸ πρῶτο μέρος, ποὺ τὸ ἐξέδωσε πρῶτος ὁ Legrand στὰ 1870· καὶ τὸ τρίτο

μέρος, τὸ Συντακτικόν, πού εἶδε ὁ Α. Μουστοξύδης στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας («Ἑλληνομνήμων», σ. 249)· αὐτὸ δὴ μὴ εἶχε ἀνέκδοτο. Ἡ «Γραμματική», πού ἐξέδωσε ὁ Legrand, φέρει τὸν τίτλο: «Νικολάου Σοφιανοῦ τοῦ Κερκυραίου. Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης. νῦν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἐν Παρισίοις χειρόγραφον ἐκδοθὲν ἐπιμελεία καὶ διορθώσει Αἰμυλίου Λεγρανδίου. Ἀθήνησιν ἐν τῷ γραφείῳ τῆς Πανδώρας ΑΩΟ (= 1870).

Collection de Monuments... No 6. Paris 1870.

Δεύτερη ἐκδοσις, ἔκαμε ὁ ἴδιος ὁ Legrand στὰ 1874. Τὴν ἐξέδωσε τότε μαζί μὲ τὸ «Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς»:

«Collection de Monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique. No 2. Nouvelle serie. Nicolas Sophianos. Grammaire du Grec vulgaire et traduction en Grec vulgaire du traité pas Plutarque sur l'éducation des enfants. Publiés par Emile Legrand deuxième édition. Paris MDCCCLXXIV (=1874). Τὸ παρισινὸν χειρόγραφον τῆς «Γραμματικῆς», πού ἐξέδωσε ὁ Legrand εἶναι αὐτόγραφον τοῦ Σοφιανοῦ (No 2592):

«Codex chartaceus, quo continetur Nicolai Sophiani Grammatica. Praemittitur illius epistola nuncupatoria latine scripta ad Joannem Lotharingium cardinalem. Is codex ipsius Sophiani manu exaratus est».

Ἡ μετάφρασις:

«Κώδικας χάρτινος, πού σ' αὐτὸν περιέχεται ἡ Γραμματικὴ τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ. Προτάσσεται προσφωνητικὴ ἐπιστολὴ ἐκείνου (τοῦ Σοφιανοῦ) γραμμὲν ἑλληνικῶς πρὸς τὸν καρδινάλιον Ἰωάννη Λοθαρίγγιον. Αὐτὸς ὁ κώδικας ἐκπονήθηκε «διὰ χειρὸς» αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ Σοφιανοῦ».

Παραθέτω τίς δὺς πρῶτες σελίδες τῆς «Γραμματικῆς»:

«Γ ρ α μ μ α τ ι κ ῆ ς
εἰ σ α γ ω γ ῆ ς

Βιβλίον πρῶτον (σ. 35 Β' ἐκδοσις Legrand).

Ἡ Γραμματικὴ εἶναι μία Τέχνη, ὅπου μᾶς παιδεύει νὰ γράφομεν καὶ νὰ λαλοῦμεν ὀρθά.

Γράμματα εἶναι τὸ μικρότερον μέρος ὅπου νᾶναι ἕως τὴν φωνὴν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι δὲ ὅλα τὰ γράμματα εἴκοσι τέσσερα (ἀκολουθοῦν τὰ γράμματα).

Περὶ τοῦ πῶς μερίζονται
τὰ εἴκοσι τέσσερα γράμματα

Ἀπὸ τοῦτα ἑπτὰ μὲν φωνήεντα ὀνομάζονται: α, ε, η, ι, ο, υ, ω, καὶ μερίζονται εἰς μακρὰ δύο: η καὶ ω μέγα· εὐ ψιλόν καὶ ο μικρόν· εἰς δίχρονα τρία: α, ι, υ ψιλόν. Ἀπὸ τοῦτα γίνονται δίφθογγοι ἕξ: αι, αυ, ει, ευ, οι, ου.

Περὶ τῶν Συμφώνων

Τὰ δὲ λοιπὰ δεκαεφτά λέγονται σύμφωνα: β, γ, δ, ζ, θ, κ, λ, μ, ν, ξ, π, ρ, σ, τ, φ, χ, ψ. Ἀπὸ τοῦτα λέγονται ἡμίφωνα μὲν ὀκτώ: ζ, ξ, ψ, λ, μ, ν, ρ, σ, ἕξ ὅποια εἶναι διπλᾶ τρία: ζ, ξ, ψ· ἀμετάβολα τέσσερα: λ, μ, ν, ρ· ἄφωνα δὲ ἑννέα: β, γ, δ, κ, π, τ, θ, φ, χ, ἕξ ὅποια εἶναι ψιλὰ τρία: κ, π, τ· δασέα τρία: θ, φ, χ· Μέσα τρία: β, γ, δ.

Περὶ Λόγου (σ. 36 Β' ἐκδοσις Legrand)

Τοῦτος λοιπὸν ὁ λόγος ἔχει μέρη ὀκτώ: ὄνομα, ῥῆμα, μετοχήν, ἄρθρον, ἀντωνυμίαν, πρόθεσιν, ἐπίρρημα καὶ Σύνδεσμον. Ἀπὸ τοῦτα τὰ ὀκτώ μέρη τὰ πέντε κλίνονται, ὄνομα, ῥῆμα, μετοχή, ἄρθρον, ἀντωνυμία· ἄκλιτα δὲ τὰ τρία: πρόθεσις, ἐπίρρημα καὶ Σύνδεσμος.

Περὶ ὀνόματος

Ἄνομα εἶναι μέρος λόγου ὅπου κλίνεται, τ' ὅποιον σημαίνει σῶμα ἢ πρᾶγμα· σῶμα λέγω, ὄνομα, λίθος, ξύλον· πρᾶγμα, ὄνομα, τέχνη, παιδείσις

και σημαίνει ακόμη ουσίαν μερικὴν ἢ κοινήν· μερικὴν λέγω, οἶον, Σωκράτης, Πλάτων· κοινήν, οἶον, ἄνθρωπος, ἄλογον. Συμβαίνει δὲ ν' ἀκολουθοῦν τὸ ὄνομα πέντε τινά· γένη, εἶδη, σχήματα, ἀριθμοὶ καὶ πτώσεις. Γένη εἶναι τρία· ἀρσενικόν, ὁ Ἄνδρέας· θηλυκόν, ἡ Μαρία· ουδέτερον, τὸ ξύλον.

Εἶδη δύο· πρωτότυπον, Θεός· παράγωγον, Θεωνᾶς. Σχήματα δύο· ἐνικός, ὁ ἄνθρωπος· πληθυντικός, οἱ ἄνθρωποι. Πτώσεις πέντε· Εὐθεΐα, ὁ ἄνθρωπος· Γενική, τοῦ ἀνθρώπου· Δοτική, τῷ ἀνθρώπῳ· αἰτιατική, τὸν ἄνθρωπον· κλητική, ὦ ἄνθρωπε.

(σ. 37 Β' ἔκδοσης Legrand).

Προσῳδία εἶναι κάποια ἐξάπλωσις τῆς φωνῆς ὅπου κάνει τὴν λέξιν μακρότερη, καὶ λέγεται προσῳδία διότι εἶναι σεμνὰ ἔς τὴν ᾠδὴν, ἤγουν ἔς τὸν ἦχον τοῦ λόγου. Εἶναι δὲ προσῳδαίαις ὀκτώ· ὀξεΐα, βαρεΐα, περισπωμένη, δασεΐα, ψιλὴ, ἀπόστροφος, ὑφέν' καὶ ὑποδιαστολή».

Ἡ Γραμματικὴ τελειώνει μὲ τοῦτα τὰ λόγια:

«Καὶ τοῦτα μὲν ὅσον ἐγγίζει ἔς τὸ νὰ γυμνάζονται τὰ παιδιά, νὰ μεροῖζουν τὰ στοιχεῖα καὶ νὰ κλίνουν τὰ ὀκτὼ μέρη τοῦ λόγου μὲ συντομίαν καὶ βραχυλογίαν, ἀρχοῦσι». (σ. 83-84 Β' ἔκδοσης Legrand).

Ἐπειτα ἀκολουθεῖ ὁ «Ἐπίλογος», πού γι' αὐτὸν θὰ μιλήσουμε σὲ λίγο.

Εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀξιοθαύμαστη ἢ ἐπιστημονικῆ του βαθύτητα. Μέρη τοῦ λόγου ἔχει ὀκτὼ. Λεῖπουν τὰ ἀριθμητικὰ καὶ τὰ ἐπιφωνήματα. Ὅμως στὴ σελίδα 37 γράφει: «Περὶ τῶν ἀριθμητικῶν ὀνομάτων». Περιλαμβάνει δηλαδὴ καὶ τὰ ἀριθμητικὰ στὰ ὀνόματα. Δὲν εἶναι σημαντικὴ ἢ παράλειψη.

Στὶς σελίδες 80 - 83 τῆς ἔκδοσης Legrand εἶναι γραμμένα τὰ Ἐπιρρήματα. Μαζὶ μὲ τὰ ἐπιρρήματα περιλαμβάνει καὶ τὰ Ἐπιφωνήματα. Ἔτσι π.χ. ἔχει ἐπιρρήματα: «Ἐκπλήξεως» (ἄ, πῶς)· «Θεϊασμοῦ» (ὦ καλὰ, ἄχ ἄ, οἶ β εἶ)· «Σχετλιαστικά», «Θαυμαστικά» κλπ.

Ὁ «Ἐπίλογος», ὅμοιος σὲ ἀξία μὲ τὴν λατινικὰ γραμμένη προσφώνηση στὸν Λοθαρίγγιο, εἶναι γραμμένος ἐλληνικά.

Τὸν παραθέτω ὀλόκληρο: (σ. 84 - 86 Β' ἔκδοσης Legrand).

«Ρητὰ δὲ πάλιν ἃς ἀρχίσωμεν ἀπ' ἀρχῆς νὰ ξεετάσωμεν μετ' ἀκριβείας καὶ καταλεπτῶς, ἃς ξεκαθαρίσωμεν κατὰ τάξιν ἕνα-ἕνα μὲ τοὺς κανόνας τοὺς τεχνολογικοὺς καὶ τοὺς σχηματισμοὺς σὺν τα καὶ μὲ ἄλλα τινὰ χρήσιμα καὶ ἀναγκαῖα νὰ τὰ ξεύρουν οἱ νέοι. Καί, μὴ βαρυγομήση τινάς, ἂν ἐκεῖνα, ποῦ εἰς πολλοὺς χρόνους καὶ καιροὺς μὲ πολὺν κόπον καὶ καλοὺς διδασκάλους μετὰ βίας μαθαίνονται, τώρῃ νὰ τὰ βλέπουν εἰς τέτοιαν γλῶσσαν κοινήν ὅπου καὶ οἱ γυναῖκες σχεδὸν νὰ τὴν γρυνκοῦν, ὅτι καὶ διὰ τοῦτο οἱ νέοι θέλουν ἀφήσει νὰ μηδὲν σπουδάζουν ἔς τὰ μαθήματα τὰ Ἑλληνικά, ἀλλὰ μάλιστα τούτη θέλει εἶσται ἀρχὴ καλὴ νὰ παρακινήθουν καὶ νὰ πάρουν πόθον νὰ μάθουν ἐκεῖνα ποῦναι βαθύτερα καὶ ποχθίζονται μὲ μεγάλῃ σπουδῇ, ἐπειδὴ χωρὶς διδάσκαλον ἀπατός του τινάς εἰς ὀλίγον θέλει μάθη νὰ κλίνει τὰ μέρη τοῦ Λόγου, καὶ θέλει ξεύρει νὰ κανονίζει καὶ νὰ τεχνολογᾷ καὶ τᾶλλα ὡσὰν εἶναι γραμμένα. Λέγω νὰ γράφει καὶ νὰ συντάσσει τὰ λόγια του μὲ τέχνην γραμματικὴν κατὰ τὴν κοινήν συνήθειαν. Τί τοῦ λείπεται λοιπὸν ἀπεκεῖ εἰμὴ μόνον ἡ Ρητορικὴ τέχνη καὶ ἡ Λογικὴ πραγματεία καὶ ὕστερ' ἀπ' ὅλα αὐτὴ ἡ Φιλοσοφία, ὅποια, ἂν ὁ Θεὸς μᾶς δώσῃ ἀνάπαυση καὶ ὑγείαν, ὅλα τὰ θέλομεν δώσει εἰς τούτην τὴν χυδαίαν καὶ κοινήν

1. ὑφέν=ὑφ' ἐν=μαζὶ (εἶναι κυρίως ἐπιρρημα). Εἰς τοὺς ἀρχαίους γραμματικοὺς ἦταν σημεῖο σύνδεσης δύο συλλαβῶν μιᾶς σύνθετης λέξης: τῆς τελευταίας τοῦ πρώτου συνθετικοῦ καὶ τῆς πρώτης τοῦ δευτέρου: (-) π.χ. Διόσκουροι ὄχι Διὸς κοῦροι. Κάτι ἀνάλογο εἶναι τὸ ἐνωτικὸ (-) τῆς νέας ἐλληνικῆς. Οἱ τρεῖς τελευταῖες (ἀπόστροφος, ὑφέν καὶ ὑποδιαστολή) δὲν εἶναι κυρίως προσῳδίαις.

1. Θεϊασμὸς=θεῖα ἐμπνευση, ἐνθουσιασμός.

γλῶσσαν· ἐπειδὴ εἰς τέτοιαν κακὴν τύχην κατήντησε τὸ πάλαι ποτὲ μακαριστὸν γένος ἡμῶν τῶν Γραικῶν, ὅτι μόλις εὐρίσκειται τῶρη διδάσκαλος ὅπου νᾶναι ἰκανὸς νὰ διδάσκει τοὺς νέους κᾶν τὴν γραμματικὴν τέχνην, πόσω μᾶλλον ρητορικὴ καὶ λογικὴν, γεωμετρίαν καὶ ἀστρονομίαν, καὶ τᾶλλα τῆς Φιλοσοφίας τὰ μέρη.

Λοιπὸν, σπουδαιότατοι νέοι, ἐκστηθίζετε καὶ στοχάζεσθε καλὰ μετὰ ἐπιμελείας τὸ πρῶτον τοῦτο μέρος τῆς Γραμματικῆς τουτηνῆς, καὶ τάσσω σας ὅτι εὐκολώτατα νὰ φθάσετε εἰς αὐτὸ τὸ ὕψος τῆς Φιλοσοφίας, ἐπειδὴ τᾶλλα ὅλα κατὰ τάξιν καὶ μὲ εὐκολίαν μεγάλην μαθαίνονται, μόνον νὰ θέλει τινὰς καὶ χωρὶς διδάσκαλον.

Διότι οἱ ἐπιστῆμες μαθαίνονται ὄχι μόνον μὲ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, εἰμὴ καὶ μὲ πᾶσαν ἄλλην γλῶσσαν ὅπου νᾶν' ἀνάμεσα 'ς τοὺς ἀνθρώπους, καλὰ καὶ ἂν ἦτον ἡ βαρβαρώτερη τοῦ κόσμου, πόσω μᾶλλον ἡ ἐδικὴ μας ὁμιλία, ἡ κοινὴ λέγω, ὅπο'χει τέτοιαν εὐταξίαν καὶ καλλωπισμόν, ὅπου, ὡς ἐγὼ νομίζω, ἄλλη νὰ μὴ δὲν ἔναι ὅπου κᾶν νὰ τῆς σιμῶνει.

Ἄλλ' ὅμως πολλὰ ἔθνη ἐμεταγλώττισαν τὰ ἑλληνικὰ μαθήματα εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν ἐδικὴν τους, κἔχουν ὅλαις ταῖς ἐπιστήμαις μ' αὐτὴν τὴν Φιλοσοφίαν, καὶ προκόφτουν. Διὰ τοῦτο κ' ἐσεῖς θαρρεῖτε καὶ μὴδὲν ἀμελεῖτε, ὅτι ὅλα εἶναι δυνατὰ 'ς τὸ γένος τῶν Ῥωμαίων, μόνον νὰ θέλει, ἐπειδὴ ὁ Θεὸς τοὺς ἐχάρισε νᾶχουν φύσιν ἐπιτηδειοτέραν ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα ἔθνη καί, ἂν θελήσουν νὰ τὴν βάλουν σταῖς ἐπιστήμαις, μεγάλα προτερήματα νὰ κατορθώσουν.

Καὶ μὴδὲν ξαφορμίζεται τινὰς λέγοντας ὅτι εἶμαι πτωχὸς ἢ δὲν ἔχω καιρὸν νὰ μαθαίνω γραμματικαῖς, ἀμὴ σώνει μου νὰ διαβάζω καλὰ, καὶ νὰ καλαναρχῶ, καὶ νὰ γράφω, καὶ νᾶχω πρᾶξιν εἰς τὰ κολυβογράμματα· καὶ λογάριασαι πόσους χρόνους μὲ τοὺς δασκάλους οἱ νέοι κάθοντ' ἐπὶ τὰ σχολία (sic) νὰ παιδεύονται νύκτα καὶ ἡμέραν μόνον νὰ γράφουν ἢ νὰ διαβάζουν, καὶ οἱ περισσότεροι γενειάζουν εἰς τὸ σχολίον καὶ ἀκόμη, κᾶν νὰ καλαναρχοῦν ἢ νὰ διαβάζουν καλὰ, δὲν προκόφτουν.

Δὲν θέλω νὰ εἰπῶ νὰ γρινκοῦν τὸ τί διαβάζουν· εἰ δὲ καὶ βαλθοῦν, ἀφ' οὗ μάθουν τὸ «Πάτερ ἡμῶν» τὰ παιδιά καὶ τὸν χαιρετισμὸν τῆς Παναγίας καὶ τᾶλλα ὅπουν ἀναγκαῖα νὰ ξεύρει κάθε Χριστιανός, καὶ πιάσουν νὰ ἐκστηθίζουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τούτην τὴν Γραμματικὴν καὶ κατὰ τάξιν ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις καὶ μετὰ ἐπιμελείας καὶ πόθου τὰ βάλουν καλὰ εἰς τὸν νοῦν τους, δὲν θέλω νὰ εἰπῶ πέντε κ' ἕξ καὶ δέκα χρόνους, ἀμὴ μόνον ἕναν ἢ δύο, τάσσω σας ὅτι νὰ ξείρουν περισσότερα εἰς πᾶσα πρᾶγμα ἀπὸ κείνους ὀπόγέρασαν, 'ς τὰ κολυβογράμματα. Καιρὸς λοιπὸν ἔναι νᾶφήσομεν τὰ προοίμια καὶ νὰ πιάσωμεν τὸ ἔργον».

Στὴ λέξη «σχεδόν» («σχεδὸν καὶ οἱ γυναῖκες») ὁ Legrand ἔχει ὑποσημείωση καὶ γράφει: «Au dessous de σχεδόν, Sophianos a marqué plusieurs points, ce qui semble indiquer que son intention était de retracer ce mot, dans le cas, où il eût fait imprimer sa Grammaire». Γράφω αὐτὴ τὴν ὑποσημείωση γιατί δείχνει ὅλη τὴ λεπτότητα τοῦ Σοφιανοῦ. Αὐθόρμητος σὰν Ἑπτανήσιος ἔγραψε τὸ «σχεδόν», μὰ ἔπειτα ἀπὸ λίγο δοκίμασε κάτι σὰν ντροπὴ γιὰ τὴ μεγάλη ὑποτίμηση τῆς γυναίκας. Σκόπευε λοιπὸν ν' ἀφαιρέσει τὴ λέξη ἀπὸ τὸ κείμενο στὴν περίπτωση, πού θὰ δημοσίευε κάποτε τὴ «Γραμματικὴ» του.

Μὰ μόνο σ' αὐτὴν τὴ λέξη θὰ σταμάτησε ὁ Σοφιανός; Τὰ ἰδιόχειρα χειρόγραφα, πού μᾶς ἄφησε θὰ ἦσαν τὰ πρῶτα; θὰ ἦσαν τουλάχιστον τὰ δεύτερα; ἢ μήπως πολλὰ φύλλα θὰ εἶχε ξεσχίσει, πρὶν μᾶς δώσει τὰ τελειωτικὰ κείμενα; Εἶναι μακρινὸς πρόγονος τῆς Ἑπτανησιακῆς Σχολῆς· καὶ πιστεύω, πὼς θᾶγραφε καὶ θὰ ξανάγραφε τὰ κείμενά του μὲ μιὰ βασανιστικὴ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία μὰ καὶ μ' ἕνα πάθος δυνατὸ, γιὰ νὰ δώσει τελειότητα στὴ μορφὴ. Εἶναι δέδαια ἢ γλῶσσα του ἀνάλαφρη γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ δὲν προδίδει καμιά βασανιστικὴ προσπά-

θεια τοῦ συγγραφέα. Ὅμως συνήθως αὐτὰ εἶναι ἐπιφανειακά. Ἐμεῖς οἱ ἀναγνώστες ἀπολαμβάνουμε τὴν ἀέρινη ὀμορφιά τῆς γλώσσας τῶν συγγραφέων, χωρὶς νὰ ὑποπτευόμαστε τὸν ἐξουθενωτικὸν πολλὰς φορές ἀγῶνα τοῦ γιὰ τὴν κατάκτησιν τῆς γλώσσας. Εἶναι γνωστὴ ἡ μεγαλειώδης μὰ δραματικὴ προσπάθεια τοῦ ποιητῆ τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων» γιὰ τὸ κάλλος τοῦ λόγου. Παρόμοιο θὰ ἦταν τὸ δράμα, ἴσως καὶ μεγαλύτερο, γιὰ τὸν Σοφριανό. Ποῦ νὰ καταφύγει, γιὰ νὰ λύσει τὰ τόσα προβλήματα, ποῦ σὲ κάθε γραμμὴ θὰ τοῦ παρουσίαζε ἡ γλῶσσα; Ἦταν ὁ πρῶτος. Καὶ δοκίμασε τὸ δραματικὸ μεγαλεῖο τοῦ πρώτου.

Πόσο φωτεινὸ μυαλὸ φαίνεται ὁ Σοφριανός κ: ἀπ' αὐτὸ μόνον τὸν «Ἐπίλογο» τῆς «Γραμματικῆς» του. Οἱ ἐπιστῆμες, λέει, δὲν μαθαίνονται μόνον μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ καὶ μὲ κάθε ἄλλη γλῶσσα. Ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι σκοπός, ἀλλὰ τὸ μέσο. Σκοπὸς ἦταν νὰ μορφωθῇ τὸ ἑλληνικὸ Γένος μὲ τὴν κληρονομία τῶν ἀρχαίων προγόνων. Σὲ κάθε γλῶσσα ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ μορφωθῇ, καὶ στὴ βαρβαρῶτερη ἀκόμη. Πῶς δὲν μποροῦν λοιπὸν οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες μὲ τὴ φυσικὴ τους ἐξυπνάδα νὰ μορφωθοῦν μεταφράζοντας τὰ ἀριστουργήματα τῶν ἀρχαίων στὴ δική τους γλῶσσα, ποῦ τόσες ἔχει ὀμορφιές; Πιστεύει, πῶς μὲ τὰ «κολλυδογράμματα» τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ. Γενειάζουν τὰ παιδιὰ στὰ θρανία καὶ φεύγουν ἀπὸ τὸ Σχολεῖο, χωρὶς νὰ χροῦν καμιὰ γνώση οὔτε ἐγκυκλοπαιδικὴ οὔτε πρακτικὴ, μὰ οὔτε καὶ γλωσσικὴ. Φυσικὰ δὲν ἐμάθαιναν τὴ Νέα, γιὰτὶ τὴν περιφρονοῦσαν. Μὰ καὶ τὴν ἀρχαία δὲν μποροῦσαν νὰ μάθουν, ἂν καὶ γιὰ τοὺς τότε σοφοὺς ἡ ἐκμάθησις τῆς ἀρχαίας ἦταν σχεδὸν ὁ μόνος σκοπὸς τῆς Παιδείας.

Μένοντας στὴν Ἰταλία καὶ βλέποντας τοὺς νέους τῆς Εὐρώπης, ποῦ προσπαθοῦσαν νὰ κατακτήσουν ὅσο πιὸ γρήγορα μποροῦσαν ὅλες τὶς γνώσεις τοῦ καιροῦ τους — κ' ἐμοιάζαν τόσο πολὺ οἱ καιροὶ ἐκεῖνοι μὲ τοὺς σημερινούς — ἐνοιωθε ὁ εὐαίσθητος διανοητὴς θλίψη γιὰ τὸ δράμα τῶν νέων τῆς σκλαδωμένης πατρίδος του, ποῦ κανένας σοφὸς τοῦ Γένους δὲν προσπαθοῦσε νὰ τοὺς ἀνοίξῃ μιὰ «χαρμάδα», γιὰ ν' ἀτενίσουν τὸν ἥλιο. Κ' ἦταν τόσο λαμπρός, τόσο ζεστός ὁ ἥλιος τῆς Ἀναγέννησης! Κ' εἶχαν τόσην ἀνάγκη οἱ σκλαδωμένοι τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὸ φῶς! Ἡ γλῶσσα τοῦ σπιτιοῦ τους ἦταν «ἀγενής». Βασανίζονταν λοιπὸν χρόνια γιὰ νὰ μάθουν τὴν ἀρχαία. Μὰ δὲν τὰ κατάφεραν.

Χρόνια χαμένα! Τί θάλεγε ὁ Κερκυραῖος σοφός, ἂν ζοῦσε τὴ σημερινὴ ἑλληνικὴ ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότητα! Δὲν εἶναι μόνον χρόνια χαμένα, πολλὰ χρόνια τῆς Μέσης ἰδίως Παιδείας, μὰ καὶ ἀνασχητικὰ τῆς ἐξέλιξης τοῦ νοῦ.

Ἰπόσχεται λοιπὸν στοὺς νέους πραγματικὰ οὐσιαστικὴ μὀρφωση: Γλωσσικὴ, ποῦ αὐτὴ πρώτη θὰ συγκροτήσῃ τὸ νεανικὸ μυαλὸ γιὰ νὰ μπορέσῃ ἀργότερα νὰ συλλάβῃ μὲ ἀκρίβεια τὶς ἔννοιες τῆς ἐπιστῆμης καὶ ἐπιστημονικὴ, γιὰ νὰ μπορέσουν καὶ οἱ Ἕλληνες νὰ προκόβουν σὰν τοὺς ἄλλους λαούς.

Στὸ ὀρθογραφικὸ σύστημα ὁ Σοφριανός στάθηκε ὁ μεγάλος πρόδρομος τοῦ Βηλαρά. Δημιούργησε μὲ τὴν «Γραμματικὴ» του καὶ πιὸ πολὺ μὲ τὸν «Παιδαγωγὸν» ἰδιαίτερο ὀρθογραφικὸ σύστημα τῆς Νέας ἑλληνικῆς γλώσσας.

Ἀπλούστευσε δηλαδὴ τὴν ὀρθογραφία τῆς γλώσσας, γιὰ νὰ μπορεῖ εὐκολώτερα νὰ τὴν γράφῃ ὁ λαὸς καὶ ἰδίως οἱ νέοι. Ἰδιαίτερα ἀπλούστευσε ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς μεταβολὰς τοῦ ο σὲ ω καὶ τοῦ εἰ σὲ η σὶς ἐγκλίσεις τῶν ρημάτων. Ἐπίσης φαίνεται νὰ μὴν ἐγκρίνει τὴν ὑπογεγραμμένην, γιὰτὶ δὲν τὴν χρησιμοποιεῖ σχεδὸν ποτὲ (Legrand: Préface p. 21 στὴν Α' ἐκδόσιν τῆς «Γραμματικῆς» τοῦ Σοφριανοῦ). Ἀκόμα καὶ σὲ κείμενα γραμμένα στὴν ἀρχαία γλῶσσα παραλείπει κάποτε τὴν ὑπογεγραμμένην. Ἀλλὰ καὶ στὸν τονισμὸ ἔχει μερικὲς ἰδιομορφίες.

Ὅπως εἶναι γνωστό, τὰ νεοελληνικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι γεμάτα ἀπὸ ἀνορθογραφίες. Οἱ συγγραφεῖς τους δὲν ἤξεραν νὰ γράφουν (1).

1. Κ. Παπαρηγοπούλου: «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», ἐκδόσις πέμπτη εἰκονογραφημένη. Τόμος Ε'. Ἐν Ἀθήναις 1925. Μέρος Β', σελὶς 163-164.

Ὁ Σοφριανὸς ὁμοῦς ἐαθὺς γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, τῆς λατινικῆς καὶ τῆς Νέας ἑλληνικῆς (*) ἔγραφε τὴν Νέα ἑλληνικὴν μετὰ τὸν τρόπον, ποῦ τὴν ἔγραφε, ὄχι ἀπὸ ἀγνοίας, ἀλλ' ἔχοντας ἐπίγνωσιν τοῦ τί κάνει, προσπαθώντας νὰ δημιουργήσῃ ἀπλούστερη ὀρθογραφία.

Δὲν ἔφθασε βέβαια στὴ φωνητικὴ ὀρθογραφία. Ὅμως ἡ ἀπλούστευσις τῆς ὀρθογραφίας σὲ κείνη τὴν ἐποχὴν δείχνει ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ θάρρος τοῦ Σοφριανοῦ. Ἐχοντας βαθεῖα ἐπίγνωσιν τῆς παιδευτικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς τοῦ ἀποστολῆς δὲν φοβήθηκε μήπως τὸν ποῦν ἀγράμματο οἱ σοφολογιώτατοι τῆς ἐποχῆς.

Ὅμως καὶ αὐτὴ ἡ προσπάθεια ἀπέτυχε. Ἦταν φυσικόν, ἀφοῦ ἡ ἴδια προσπάθεια ἔπειτα ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες μετὰ ἀγωνιστὴν τὸν Ἰωάννη Βηλαρά ἀπέτυχε ὁλοκληρωτικῶς. (Ἡ ΡΟΜΕΗΚΗ ΓΛΩΣΣΑ. ΣΤΗΝ ΤΗΠΟΓΡΑΦΗΑ ΤΟΝ ΚΟΡΦΟΝ. 1814, σ. γ' - ια').

Ἐδῶ χρειάζεται ν' ἀναφέρουμε τὴν πραγματικὰ φωτισμένη κρίσιν τοῦ Ἡλίου Βουτιερίδου γιὰ τὸν Σοφριανόν: (Φυσικὰ δὲν συμφωνῶ μετὰ τὰ ὅσα γράφει γιὰ τὸν θρυλικὸν Κερκυραῖον ἱερομόναχον Ἰωαννίκιον Καρτάνον): «... Ἐγγραφὸν καὶ ἄλλοι τινὲς πρὸ αὐτοῦ (ἐνν. Σοφριανοῦ) εἰς τὴν λαϊκὴν γλῶσσαν, εἶχον δὲ ἐκδοθῆ χάριν τοῦ λαοῦ καὶ μερικὰ ποιήματα... ἀλλὰ δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ χρῆσις τῆς λαϊκῆς γλώσσης ἐγένετο τυχαίως μᾶλλον, ὑπὸ τινων δὲ ἴσως καὶ ἐξ ἀγνοίας τῆς ἀρχαίας. Ὁ Ἰωαννίκιος Καρτάνος, ἱερομόναχος καὶ εἶδος κληρικῶν τυχοδιώκτου εἶχε δημοσιεύσει κατὰ τὸ 1536, ἦτοι ὀκτὼ ἔτη πρὸ τοῦ Σοφριανοῦ, εἰς πεζὸν λόγον καὶ εἰς ἀπλὴν γλῶσσαν τὸ ὡς ἄθεον θεωρηθὲν καὶ πλήρες βλασφημιῶν βιβλίον του: «Ἄνθος καὶ ἀναγκαῖον τῆς Παλαιᾶς τε καὶ Νέας Διαθήκης», ἀλλ' ἐκ τῆς πρώτης ἀπλῶς ἀναγνώσεώς του καθίσταται ἀμέσως φανερόν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐχρησιμοποίησε τὴν λαϊκὴν γλῶσσαν, διότι ἦτο ἀγράμματος μᾶλλον. Ὁ Σοφριανὸς ἐγνώριζε κάλλιστα καὶ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε γράψῃ ἄλλα τινὰ ἔργα του, καὶ τὴν λατινικὴν. Ἡ σκέψις του λοιπὸν νὰ μεταφράσῃ σειρὰν ὀλίγων κλασσικῶν συγγραμμάτων, διὰ νὰ δύναται ὁ λαὸς νὰ τοὺς ἀναγινώσκῃ, (τὴν ὁποίαν ὁμοῦς σκέψιν δὲν ἠδυνήθη νὰ πραγματοποιήσῃ) δὲν ἦτον ἀποτέλεσμα ἀμαθείας ἢ ἀδυναμίας εἰς τὸ νὰ γράψῃ ἀρχαῖστῃ, ἀλλὰ συνέπεια βαθυτέρας μελέτης τῶν πραγμάτων· μαρτυρεῖ δὲ αὕτη, ὅτι ἐσκόπει νὰ ἐφαρμόσῃ ὠριμισμένον σχέδιον. Καὶ οἱ ἀναφερόμενοι ὑπ' αὐτοῦ ὅτι εὐρέθησαν σύμφωνοι εἰς τὴν ἀποδοχὴν τοῦ σχεδίου του, διότι κατενόησαν τὴν ἀνάγκην νὰ μεταφρασθῶν διὰ τὸν λαὸν οἱ κλασσικοὶ συγγραφεῖς, ἦσαν γινώσκοντες τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ ἔγραφον αὐτὴν, ὡς μαρτυροῦν διὰ τινος μὲν τὰ δημοσιευθέντα ἔργα των, διὰ τινος δὲ αἱ περισωθειῖσαι περὶ αὐτῶν εἰδήσεις. Ἐκ τούτου ἔπεται ὅτι ἡ ἀπόφασις, εἰς τὴν ὁποίαν κατέληξαν, ἦτο λογικὸν πόρισμα τῆς μελέτης τῶν αἰτίων διὰ τὴν ἀμάθειαν τοῦ λαοῦ».

(Ἡλίας Βουτιερίδης. «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΕ αἰ. μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων». Τόμος Α', σελίς 192 - 193).

Παρέθεσα ἐδῶ τὴν φωτισμένην κρίσιν τοῦ Βουτιερίδου, καὶ ἐξ αἰτίας τοῦ κύρους τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Νέας Λογοτεχνίας μας, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἐξάρω τὸ ἐπιστημονικὸν θάρρος καὶ τὸ ἦθος τοῦ Σοφριανοῦ. Πόσα θὰ τοῦ καταλάλησαν γιὰ τὴν μεγάλην τὴν προσπάθειαν οἱ σύγχρονοί του. Ἀφοῦ καὶ τὸν περασμένον αἰῶνα ὁ πραγματικὰ σοφὸς Κωνσταντῖνος Σάθας στὸν «Πρόλογον» τοῦ ΣΤ' τόμου τῆς «Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθηκῆς». Ἐν Βενετίᾳ 1877. σελίς μβ' - μδ' ἔγραφε:

«Ἀγνοοῦμεν ἂν ὁ Καρτάνος ἦλθεν εἰς σχέσεις πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν ἐκκλησίαν, δυνάμεθα ὁμοῦς ἵνα ὑποπτευθῶμεν μή τις τῶν τότε πολλῶν λατινίζοντων συμπατριωτῶν τοῦ Κερκυραίου πρωτοσυγγέλλου συνέταξεν ἢ ἐπεξεργάσθη τὸ «Ἄνθος». ἀπ' οὗ αὐτὸς ὁ φερόμενος συντάκτης αὐτοῦ ἐπανειλημμένως ὁμολογεῖ ἑαυτὸν ἀμαθῆ»

2. Μ. Παρανίκια: «Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κων/πόλεως (1453) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (18ῃ) ἑκατ.» Κων/πολις 1867, σελ. 139.

καὶ ἀπαίδευτον καὶ μάλιστα ἀμαθέστατον. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἤκμαζεν ὁ Νικόλαος Σοφριανός, Κερκυραῖος ὡς ὁ Καρτάνος τὴν πατρίδα, τρόφιμος δὲ τοῦ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου· οὗτος ἐπὶ σκοπῶ ὡς λέγει φωτισμοῦ τοῦ ἐκδεβαρβαρωμένου Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, συνέλαβε τὴν ἰδέαν ὅπως συγγράψῃ σειρὰν δημῶδους ἐγκυκλοπαιδείας ὡς καὶ Γραμματικὴν καὶ Συντακτικὴν τῆς καθομιλουμένης γλώσσης· τῶν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου καταγεγραμμένων πολλῶν δημῶδων συγγραμμάτων ἐν μόνον ἐδημοσιεύθη, ἢ παράφρασις τοῦ Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς Πλουτάρχου (1545), ἢ δὲ Γραμματικὴ εὑρεθεῖσα χειρόγραφος ἐν τῇ Παρισινῇ Βιβλιοθήκῃ πρὸ μικροῦ ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ φιλοπόνου κ. Legrand. Ἐκ τῶν δύο τούτων συγγραμμάτων διδασκόμεθα οὐ μόνον ὅτι ὁ Σοφριανός ἐθεώρει κοινὴν γλῶσσαν ἐν τῶν χυδαίων ἰδιωμαίων, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἐπειράθη ὅπως συστηματοποίησεν τὸ ἰδίωμα τοῦτο κατ' αὐθαρέτους γραμματικούς καὶ συντακτικούς κανόνας, διαφθείρας καὶ πτώσεις καὶ ἄρθρα καὶ ἄλλους τύπους τῆς παλαιᾶς γλώσσης, τοὺς ὁποίους ἀπαραλλάκτους ἢ ἐλαφρῶς ἠλλοιωμένους διετήρησεν ἢ κοινῇ τὴν πρὸς γλωσσικὴν καινοτομίαν ἀπόπειραν τοῦ Σοφριανοῦ ἐτι μᾶλλον καθιστᾶ ὑποπτον ἢ προτασομένη τῆς Γραμματικῆς αὐτοῦ λατινικὴ προσφώνησις πρὸς τὸν καρδινάλιον τῆς Λωρραίνης. Ὁ συγκρίνων τὸ ὕφος τοῦ Καρτάνου πρὸς τὸ τοῦ Σοφριανοῦ ἀναγνωρίζει στενὴν σχέσιν, τὸ δὲ παραδοξότερον ὅτι ἀπαντῶσιν ἐν τῷ Ἄνθει φράσεις ἀπαραλλάκτως σχεδόν, φερόμεναι ἐν τῇ τότε ἀνεκδότῳ Γραμματικῇ τοῦ Σοφριανοῦ, ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς ἐξῆς περιχοπῆς τοῦ Σοφριανοῦ συγκρινομένης πρὸς τὰ ἀνωτέρω (σελίς λθ' μ'), παρατεθειμένα ἐκ τοῦ Ἄνθους: «Καὶ μὴ βαρυγομήσῃ τινὰς ἂν ἐκεῖνα ποῦ εἰς πολλοὺς καιροὺς μὲ πολὺν κόπον καὶ καλοὺς διδασκάλους μετὰ βίας μαθαίνονται, τῶρη γὰρ τὰ βλέπουν εἰς τέτοιαν γλῶσσαν κοινὴν ὁποῦ καὶ οἱ γυναῖκες γὰρ τὰ γρυκοῦν». Ἐκ τούτων δυνάμεθα ὅπως εἰκάσωμεν ἢ ὅτι αὐτὸς ὁ Σοφριανός συνέγραψε τὸ ἐν ὀνόματι τοῦ ἀμαθοῦς συμπατριώτου αὐτοῦ φερόμενον Ἄνθος, ἢ ὅτι σπουδαίως συνετέλεσεν εἰς ἐπεξεργασίαν καὶ ἐκδοσιν τοσοῦτον ὀγκώδους καὶ δαπανηροτάτου διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους βιβλίου· τὸ ζήτημα τοῦτο διευκρινηθήσεται ἂν ποτε ἀνακαλυφθῇ ἀντίτυπον τῆς πρώτης ἐκδόσεως καὶ ὀρισθῇ καλῶς τὸ ἔτος αὐτῆς 1535 ἢ 1545, διότι ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ ἔτι γινώσκωμεν ὅτι ὁ Σοφριανός εἶχεν ἰδίαν τυπογραφίαν ἐν τῇ πόλει, ἐν ἣ ἐδημοσιεύθη τὸ Ἄνθος».

Τὸ ζήτημα διευκρινίστηκε: Τὸ «Ἄνθος καὶ ἀναγκαῖον τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης» τοῦ Ἰωαννικίου Καρτάνου δημοσιεύτηκε στὰ 1536. Ὁ Σοφριανός δὲν εἶχε ἀκόμα ἰδρύσει τὸ τυπογραφεῖο του. Δὲν ἐτύπωσε λοιπὸν τὸ «Ἄνθος» ὁ Σοφριανός.

Πρὶν προχωρήσω, παραθέτω ἓνα ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ «Ἄνθους», πού ἐρίσκειται στὴ σελίδα λθ' τοῦ παραπάνω «Προλόγου» τοῦ Κ. Ν. Σάθα. Γιατὶ πιστεύω πὼς θὰ φανεῖ ἀκόμα καὶ ἀπ' αὐτὸ τὸ μικρὸ ἀπόσπασμα ὅτι δὲν μποροῦσε γὰρ ἦταν συγγραφέας τοῦ «Ἄνθους» ὁ Σοφριανός. Τὸ γλωσσικὸ ὕφος τοῦ Σοφριανοῦ εἶναι ὕφος ὑπεύθυνου πνευματικοῦ ἡγέτη. Τὸ γλωσσικὸ ὕφος τοῦ Καρτάνου ἔχει καὶ τὴ δύναμη — ἦταν προσωπικότητα δυναμικὴ ὁ Καρτάνος — καὶ τὴν ὁμορφίαν τοῦ Λαοῦ· ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνεύθυνο καὶ τὴ γλωσσικὴ ἀκαταστασία τῶν ἀπλῶν καὶ ἀπαίδευτων ἀνθρώπων.

Τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Ἄνθος»:

Ἐπειδὴ ἐγὼ ὁ εὐτελής καὶ ἀνάξιος Ἰωαννίκιος ἱερομόναχος ὁ Καρτάνος καὶ μέγας πρωτοσύγγελος Κερκύρων (sic) ὑπὸ τῶν πολλῶν μου ἁμαρτιῶν ἐβάλλην εἰς φυλακὴν τῶν Βενετιῶν οὐ διὰ τινὰ κακὸν ὄπερ ἐποίησα, ἀλλὰ χάριτι Χριστοῦ διὰ τὴν ἡμῶν εὐσέβειαν καὶ ἀλήθειαν δι' ἣν αἰτίαν εὐρισκόμενος ἐν αὐτῇ μὴ ἔχων τι ποιῆσαι διὰ γὰρ διώκω τοὺς λογισμοὺς ἠβουλήθην ποιῆσαι ἐκλογὴν τὰ ἔγκριτα καὶ ἀναγκαῖα πάντα τῆς παλαιᾶς τε καὶ Νέας Διαθήκης μετὰ πολλῶν ἑτέρων ἱστοριῶν... καὶ ἀπὸ γραμματικά (sic) καὶ λογικὰ ἠὺς βγαλα τὰ εἰς κοινὴν γλῶτταν ὡς

ηϋλέπεται (sic) διὰ νὰ ἐγνωρίζῃ πᾶσα μικρὸς ἄνθρωπος μέρος ἀπὸ τὴν θεϊαν γραφὴν τί λέγει· καὶ τοῦτο δὲν τὸ ἔκαμα διὰ τοὺς διδασκάλους, ἀλλὰ διὰ τοὺς ἀμαθεῖς ὡς ἐμέ, καὶ διὰ νὰ καταλάβοιν πάντες οἱ χειροτέχνη καὶ ἀμαθεῖς τὴν θεϊαν γραφὴν τί λέγει τόσον ταῦται (γρ. ναῦται) ὅσον καὶ χειροτέχνη καὶ γυναῖκες καὶ παιδιά, καὶ πᾶσα μικρὸς ἄνθρωπος μόνον ὅπου νὰ ἤξεύρει νὰ διαβάξῃ». (δεύτερος πρόλογος, σελὶς 17-18).

Γιὰ τὰ ὑπονοούμενα καὶ τὰ ὑποπτα, ποὺ γράφει ὁ Σάθας δὲν ἔχοιμε ἐμεῖς νὰ ποῦμε τίποτα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Σάθας ἑπτὰ χρόνια πρὶν στὸ «Νεοελληνικῆς Φιλολογίας Παράρτημα». Ἐν Ἀθήναις 1870. σελὶς 12-13, ἔγραφε τὸν ἀκόλουθο ὕμνο γιὰ τὸν κερκυραῖο σοφὸ:

«Πρῶτος ὁ Νικόλαος Σοφιανὸς (1534) ἐσπούδασε νὰ ὑπαγάγῃ ὑπὸ μέθοδον καὶ κανονίση τὴν καθωμιλημένην ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἣτις, ὡς ὁμολογεῖ ἐν τῇ πρὸς τὸν καρδινάλιον Ἰωάννην προίγκηπα τῆς Λωρραίνης λατινικῇ προσφωνήσῃ τῆς γραμματικῆς του, σὺδόλως κατωτέρα εἶναι τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Δημοσθένους, τοῦ Ξενοφῶντος, αἱ δὲ συγκροτοῦσαι αὐτὴν λέξεις οὐ μόνον ἀρχαίαι καὶ γνήσῃαι, καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων κατὰ βαθμὸν διαπεμφθεῖσαι, ἀλλὰ καὶ θαυμασίως ὀλιγοσύλλαβοι, καὶ ἐν τέλει ὅτι δι' ὀλίγων καὶ σταθερῶν κανόνων εὐκόλος ἢ ἐκμάθησις αὐτῆς ἀποβαίνει. Ὑπὸ τῶν ἀγαθῶν τούτων ὑπὲρ τοῦ τουρκοκρατουμένου Γένους αἰσθημάτων ἐμπνεόμενος ὁ πολυμαθὴς Κερκυραῖος συνέθετο τὴν Γραμματικὴν τῆς ἀπλοελληνικῆς γλώσσης, διαιρέσας αὐτὴν εἰς τρία μέρη (Τεχνολογικὸν - Ὁρθογραφικὸν - Συντακτικὸν), ἐξ ὧν τὸ πρῶτον πρὸ μικροῦ ἐξέδωκεν ὁ ἐν Παρισίοις εὐπαιδευτος ἡμῶν φίλος Αἰμίλιος Λεγροάνδιος. . . . . Ἐπίσκοπῳ τοῦ νὰ διαδώσῃ ἐπὶ πλέον τὴν παιδείαν ἐν μέσῳ τῶν Ἑλλήνων, καὶ πρὸς συστηματικωτέραν μόρφωσιν τῆς νεοελληνικῆς διαλέκτου, ἦλθεν ὁ Σοφιανὸς εἰς Βενετίαν, καὶ συνεννοηθεῖς μετὰ τῶν ἐκεῖ καὶ ἐν Ρώμῃ διαπρεπόντων ὁμοεθνῶν λογίων, ἤρξατο νὰ μεταφράξῃ εἰς τὴν καθωμιλημένην διάφορα τῆς ἀρχαιότητος συγγράμματα, ἐξ ὧν ἐτύπωσε τὸ περὶ παιδίων ἀγωγῆς τοῦ Πλουτάρχου (1544) προσφωνούμενον εἰς Διονύσιον τὸν ἐπίσκοπον Χερρονήσου καὶ Μυλοποτάμου. . . . .

Δικαίως πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁ Σοφιανὸς ὡς ὁ πρῶτος διαμορφωτῆς τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης, μὴ ὧν ἐκ τῶν κοινῶν ἐκείνων, οἵτινες ἦ δι' ἄγνοιαν τῆς ἀρχαίας ἢ ἐκ παραλόγου ἰδιοτροπίας ἔγραφον τὴν καθωμιλημένην ἀνάμικτον μὲ τερατώδεις ξενισμούς, διαφθείροντες τὸ τε εὐρυθμον καὶ τὸ γλαφυρὸν αὐτῆς, διότι καὶ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς ἦν ἐγκρατέστατος ὁ ἀνὴρ, ὡς καταδεικνύεται ἐκ τε τῶν ἄλλων συγγραφῶν αὐτοῦ, καὶ ἐκ τῶν ἐγκωμίων, ἅτινε ἐπιδαιμιλεύουσιν αὐτῷ ὁ Βολατεράνος, ὁ Γέσνερος, ὁ Ὀλστένιος, ὁ Γερβέλιος, καὶ ἐκ τῆς συντάξεως ἑλληνικοῦ λεξικοῦ δηλοῦται ὅτι καὶ περὶ τὴν συγκριτικὴν ἔρευναν τῆς ἀρχαίας καὶ νεωτέρας διέτριψε, μορφώσας καὶ τὴν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἄγνωστον νεωτέραν ἐπιστημονικὴν ὀνοματολογίαν. Εὐχῆς δὲ ἔργον ἦθελεν εἶσθαι ἐὰν περισυναζόμενα πάντα τὰ συγγράμματα αὐτοῦ διὰ τοῦ τύπου ἐξεδίδοντο, ὡς πολῦτιμα τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης μνημεῖα».

Περίπου τοὺς ἰδίους ἐπαίνους ἔγραψε καὶ στὴ «Νεοελληνικὴ Φιλολογία» δυὸ χρόνια πρὶν: «Βλέπων τὴν Ἑλλάδα βεθυθισμένην εἰς παχυλὴν ἀμάθειαν ἐνεκα τῆς ἐλλείψεως καταλλήλων πρὸς διδασχὴν τοῦ λαοῦ βιβλίων ὁ Σοφιανὸς συνέλαβε τὴν ἀξιέπαινον ἰδέαν ἵνα περιγράψῃ καὶ τυπώσῃ σειρὰν βιβλίων εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν». (Κ. Σάθας: «Νεοελληνικὴ Φιλολογία». Ἐν Ἀθήναις 1868, σελὶς 142).

Ἄς μὴ προχωρήσωμε. Ὁ Σοφιανὸς παραμένει ὁ μεγάλος ἀναμορφωτῆς τῆς γλώσσης καὶ τῆς Παιδείας τοῦ ἔθνους· καὶ θὰ εἶναι πραγματικὰ «εὐχῆς ἔργον», ὅπως λέει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας, νὰ συγκεντρωθοῦν, νὰ μελετηθοῦν καὶ νὰ ἐκδοθοῦν τὰ ἔργα του «ὡς πολῦτιμα τῆς Νεοελληνικῆς γλώσσης μνημεῖα».

Τὸ Τυπογραφεῖο τοῦ Σοφριανοῦ

Γιὰ νὰ διαδώσει εὐκολώτερα τὶς ἰδέες του καὶ νὰ τυπώσει τὰ βιβλία, πού ἤθελε γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ λαοῦ, ὁ Σοφριανός, ἔπως εἶδαμε, ἱδρυσε τυπογραφεῖο στὴ Βενετία στὰ 1544.

Τὸ πρῶτο ἔργο, πού τύπωσε σ' αὐτό, εἶναι τό: «Περὶ κατασκευῆς καὶ χρήσεως Κρικωτοῦ Ἀστρολάβου», ἔπως τοῦλάχιστον νομίζει ὁ Legrand (ἐνθ. ἀνωτ.).

Δεύτερο ἔργο εἶναι τὸ «Ὁρολόγιον». Τὸ ἐκκλησιαστικὸ αὐτὸ βιβλίον «φέρει ἐν τῷ προμετωπίῳ Ὁρολόγιον, καὶ μετὰ τὴν λέξιν ταύτην λέοντα ὄρθιον φέροντα ξίφος ἐν τοῖς ἐμπροσθίοις τῶν ποδῶν (ἴσως τὸ οἰκόσημον εἶτε τὸ ἐπίσημον τῆς οἰκογενείας Σοφριανοῦ), καὶ ἔπειτα τὴν συνήθη φράσιν cum gratia et privilegio ἐν δὲ τῷ κρασπέδῳ τῆς τελευταίας σελίδος ἀναγιγνώσκεται «Τέλος καὶ τῷ Θεῷ χάρις, Ἐνετίησιν ἐν οἰκίᾳ Νικολάου Σοφριανοῦ καὶ τῶν ἐταίρων, ἔτει τῷ ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας α φ μ ε μηνὶ Μαῖω ε'». (Α. Μουστοξύδη «Ἑλληνομνήμων» σ. 257. καὶ Legrand: Bibliographie Hellénique IΣΤ' αἰ. tom. 1 No 115 p. 271).

Εἶναι μιὰ πολὺ ωραία ἐκδόση, σπανιώτατη σήμερα. Βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων B. 135. (inventaire B. 3586)¹. Καὶ ὁ Μουστοξύδης ἐξακολουθεῖ: «Τὰ περὶ τοῦ Ὁρολογίου τούτου ὀφείλομεν εἰς τὸν κ. Φιλητᾶν. Ὁ Φαδρίκιος (σημειώσεις εἰς τὴν διατριβὴν τοῦ Ἀλλατίου de Lib. eccl. Graec, καταχωρισθεῖσαν ἐν τῷ F' τόμῳ τῆς Ἑλλην. Βιβλ.) ἐξαριθμῶν τὰς πρώτας τοῦ Ὁρολογίου ἐκδόσεις σημειώνει αὐτάς διὰ τῶν ἐτῶν 1535 καὶ 1568, καὶ διαλείπει οὕτω τὴν ἀνωτέρω, καὶ τὴν κατὰ τὸ 1563 ἐπίσης ἀξιοσημείωτον Ζαχαρίου τοῦ Σκορδίλου».

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Ὁρολόγιον» τύπωσε καὶ τὸ «Εὐχολόγιον» Legrand: «Bibl. Hellénique» tome 1er 16e siècle. No 116 p. 272). Ἔχει καὶ αὐτὸ τὸ ἴδιον σῆμα μὲ τὸ «Ὁρολόγιον» καὶ εἶναι καὶ αὐτὸ μιὰ ωραιότατη ἐκδόση «rouge et noire». Στὸ τελευταῖο φύλλον του εἶναι γραμμμένα τὰ ἀκόλουθα: «Τέλος καὶ τῷ Θεῷ χάρις... Ἐνετίησιν ἐν οἰκίᾳ Νικολάου Σοφριανοῦ, καὶ τῶν ἐταίρων Μάρκου Σαμαριάρου καὶ Νικολάου Ἐπάρχου. Ἔτει α φ μ ε μηνὶ Δεκεμβρίῳ ιβ'».

Οἱ δύο συνέταιροι τοῦ Σοφριανοῦ δὲν ἦσαν τυπογράφοι ἀλλὰ χρηματοδότες. Ὁ Μάρκος Σαμαριάρης ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο ἦταν πλούσιος ἔμπορος καὶ ἰδιοκτῆτης πλοίου. (Κ. Ν. Σάθας: «Monuments relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge», tome V. p. 98). Φαίνεται, πῶς ἦταν μιὰ σημαντικὴ προσωπικότητα τῆς Ἑλληνικῆς Παροικίας τῆς Βενετίας, γιὰτὶ ὅταν (1 Νοεμβρίου 1539 μ.Χ.) ἐτέθηκε στὴ Βενετία ὁ θεμέλιος λίθος τοῦ μεγαλοπρεποῦς ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ ναοῦ, πού ἡ οἰκοδόμησή του κράτησε 34 χρόνια, ἐπιμελητῆς τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος ἦταν αὐτός, ὁ Μάρκος Σαμαριάρης. Ἐπίσης ἐπιμελητῆς ἦταν καὶ στὰ 1541 μ.Χ. (Ἰωάννου Βελοῦδου: «Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία». Ἐκδόσις Δευτέρα. Βενετία 1893. σ. 28, 29, 184).

Καὶ ἄλλος Σαμαριάρης, ὁ Ἰάκωβος, ἐχρημάτισε «ἐπιστάτης» ἢ «ἐπιμελητῆς» τῆς κοινότητος στὰ 1567 καὶ στὰ 1577 (Ἰ. Βελοῦδου: «Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία». Βενετία 1893. σ. 185). Στὴ διαθήκη του μάλιστα ἄφησε χίλια δοκάτια γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ κωιδωνοστασίου τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, πού τελείωσε μόλις στὶς 19-11-1592. (Ἰ. Βελοῦδου: ἐνθ' ἀνωτ. σ. 56).

Ὁ Νικόλαος Ἐπαρχος πολὺ πιθανὸν εἶναι ὁ μεγαλύτερος γιὸς τοῦ κερκυραίου σοφοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου. Ἦταν διακεκριμένος γιατρός, ἤσχολεῖτο ὁμως καὶ μὲ ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις. Πιθανὸν συνέταιρος τοῦ Σοφριανοῦ νὰ ἦταν καὶ ὁ Βαρθολομαῖος ὁ Καλλιγράφος, πού στὰ 1543 ἐξέδωσε τὸν «Παιδαγωγό». («Ἑλληνομνήμων» σ. 258 καὶ Παύλου Λάμπρου: «Περὶ τυπογραφείων καὶ ἐφημερίδων» σ. 207). Ὁ Σοφριανός δὲν ἐτύπωσε ὅσα βιβλία ὑποσχέθηκε. Ἀλλὰ δὲ βιβλία ἄλλων

1. inventaire (λατινικά: inventarium)=κατάλογος.

συγγραφέων δύσκολο είναι να τυπώθηκαν στο τυπογραφείο του. Γιατί αυτό το τυπογραφείο του Σοφριανού δεν ήταν σαν τα πολλά συνηθισμένα τυπογραφεία της εποχής. Δεν ήταν οικονομική επιχείρηση. Ο Σοφριανός δεν είχε χρήματα. Χρηματοδότες ήταν, είπαμε, οι δύο του συνεταῖροι. Όμως και ο Έπαρχος και ο Σαμαριάρης δεν δοθήσαν τον Σοφριανό, για να τοποθετήσουν επικερδώς τα χρήματά τους. Είχαν κ' οι δύο τους άλλες επιχειρήσεις και δεν περίμεναν να ζήσουν με τους τόκους του τυπογραφείου. Γιατί να μην πιστέψουμε πώς κι αυτοί ήταν «μυημένοι» στη μεγάλη προσπάθεια; Οι άλλοι έδωσαν τη σοφία τους, αυτοί δίνουν το χρήμα τους για τον μεγάλο σκοπό.

Όπως και να νάη, γρήγορα έκλεισε το ιστορικό αυτό τυπογραφείο, που μοιάζει σαν μακρινός πρόγονος του τυπογραφείου του Ρήγα.

Μετά το κλείσιμο του τυπογραφείου αποτραβήχτηκε κι ο Σοφριανός από τη ζωή. Ο Σοφριανός αντιπροσωπεύει τις προοδευτικές τάσεις της Αναγέννησης, εσον αφορά τις ανθρωπιστικές σπουδές. Δεν έσταμάτησε στη λατρεία της μορφής της αρχαίας γλώσσας, μα γνήσιο τέκνο των προοδευτικών δυνάμεων της αναγέννησης προχώρησε βαθύτερα στην κατανόηση της αρχαίας δημοκρατικής ελληνικής ζωής, στις αξίες, που εκείνη δημιούργησε και που τότε παρεξηγήθηκαν από τη μεσαιωνική σκέψη. Αυτή η βαθειά κατανόηση της αρχαίας ελληνικής ζωής του έδωσε τα εφόδια να αντιμετωπίσει ρεαλιστικά τη μεγάλη εποχή της αναγέννησης και ν' αντλήσει απ' αυτήν στοιχεία ζωής για την αναγέννηση του έθνους του. Και το πρώτο στοιχείο ζωής, που πήρε, ήταν η Γλώσσα.

Πολύ πριν δημιουργηθεί η Γαλλική και η Γερμανική γλώσσα, έμεις οι Έλληνες θα είχαμε τη δική μας νεώτερη έθνική γλώσσα, αν εύρισκε ανταπόκριση το κίνημα του Σοφριανού και το ελληνικό έθνος θα ώλοκλήρωνε την ιστορική του μοῖρα ακόμα από τον ΙΣΤ' αιώνα.

Είναι γνωστό, πως το έτος 1669 μ.Χ., που η Κρήτη έπειτα από ήρωικούς αγώνες πατήθηκε από τους Τούρκους, είχε δραματικές συνέπειες για το Έθνος ολόκληρο. Πραγματικά αν η καλλιεργημένη από τόσους συγγραφείς κρητική διάλεκτος είχε προφθάσει να καταστεί πανελλήνιος γλώσσα από τις αρχές του 18ου αιώνα μ.Χ., δεν θα έδημιουργείτο η διγλωσσία στα χρόνια του Κοραή, για να γίνει τριγλωσσία με την επέμβαση του διακεκριμένου Σοφοῦ, και στα χρόνια μας να γίνει αγγλωσσία.

Όμως το πρώτο ξεκίνημα για τη γλωσσική και την εκπαιδευτική αναγέννηση ανήκει στο Σοφριανό και στους συνεργάτες του. Και μάλιστα το πρώτο εκείνο ξεκίνημα είχε πλατύτερο και βαθύτερο περιεχόμενο από το κρητικό, γιατί δεν ήταν μόνο γλωσσικό, μα και εκπαιδευτικό και ευρύτερα κοινωνικό.

Τώρα που κάθε χρόνο αφιερώνουμε και ένα «Έτος» στη μνήμη των Ελλήνων λογίων, που έζησαν τον περασμένο αιώνα, ας γυρίσουμε λίγο πιό πίσω και ας αφιερώσουμε μιὰ «Έβδομάδα» και για τον μεγάλο Κερκυραίο, που στάθηκε ο πρόδρομος όλων των πνευματικών αγώνων του Νέου Ελληνισμού. Ίδιαίτερα η Έπτάνησος, ή Κέρκυρα, προσκαλείται να έγείρει ένα Μνημείο στο μεγάλο δραματιστή.

Και οι Έλληνες εκπαιδευτικοί — ιδίως οι φιλόλογοι — ας ρίξουν μιὰ ματιά στο έργο του Μεγάλου Έλληνα και ας συνεχίσουν τους ωραίους ειρηνικούς αγώνες Εκείνου για τη γλωσσική μόρφωση του Έθνους.

Ανόρθωση οικονομική και πολιτιστική της χώρας μας δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς την αναμόρφωση — τη ριζική αναμόρφωση — της Παιδείας. Μα ας μη γελιόμαστε. Ούτε η αρτιότερη μόρφωση και ο διπλασιασμός των αποδοχών του Δασκάλου, ούτε τα καλλιμάρμαρα Σχολεία, ούτε το νέο πρόγραμμα, που θα εκφράζει τις σημερινές τάσεις και τις σημερινές ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, που όμως θα διατηρήσει την έθνική της ιδιοσυστασία, μπορούν μόνοι τους να στηρίξουν την Παιδεία. Όλα αυτά πρέπει να γίνουν και θα γίνουν, γιατί είναι αξίωση του Έθνους και γιατί τα πράγματα ξεπέρασαν πια την πνευματική αδράνεια μερικῶν ανθρώπων: είτε το θέλουμε, είτε δεν το θέλουμε, στη σημερινή μεγάλη αναγεννητική

ἐποχή και στήν Ἑλλάδα και στις ἄλλες χῶρες μόνο ἡ Σύνθεση τοῦ σημερινοῦ μεγάλου τεχνικοῦ πολιτισμοῦ μέ τόν ἀπαράμιλλο ἑλληνικό ἀνθρωπισμό θά φέρει τήν ἰσορροπία και τή λύτρωση στόν ἄνθρωπο.

Ἐπιπροσέτι προϋπόθεση γιά τὸ ξεκίνημα πρὸς τήν ἀληθινὴ παιδεία εἶναι ἡ γλῶσσα, ἡ ἐθνικὴ δημοτικὴ μας γλῶσσα. Αὐτὴ ἡ ἐθνικὴ μας γλῶσσα πρέπει ἐπὶ τέλος νὰ καταστῆ πανελλήνιο ὄργανο γιά ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς ἐθνικῆς ζωῆς.

Χωρὶς ἐνιαία γλῶσσα δὲν μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιά ἀνόρθωση τῆς Παιδείας, γιὰ ἀπλούστατα και μὴ γνώση δὲν μπορεί νὰ γίνει κτῆμα ἀπὸ ἓνα μυαλό, πού εἶναι παραγμένο. Ὅσο κι ἂν εἶναι πικρὴ ἡ διαπίστωση αὐτὴ, εἶναι δυστυχῶς ἀληθινὴ. Καὶ κάτι παραπάνω. Γιὰ τὴν διγλωσσία κρύβει κάποιον ψέμα· και τὸ ψέμα δὲν σκοτίζει μόνο τὸ μυαλό, μὰ διαφθείρει και τὸ ἦθος.

Μὲ πίκρα ἐμεῖς οἱ παλιοὶ Δασκάλοι παρακολουθοῦμε χρόνια τώρα τὸ σάλεμα τοῦ νοῦ τῶν νέων ἀπὸ τὴν πολὺγλωσση ἀγλωσσία.

Ἐπιπροσέτι ὅλοι οἱ ἀρμόδιοι καθαρώτερα, ἀντικειμενικώτερα, μὰ και βαθύτερα τὸ γλωσσικό μας ζήτημα και τίς ἐπιπτώσεις, πού τὸ πρωταρχικό αὐτὸ ζήτημα μπορεί νὰ ἔχει πάνω στήν ἑλληνικὴ παιδεία, μὰ και γενικώτερα πάνω στὴ γενικὴ ἀνόρθωση τοῦ Ἑθνους.

Γιὰ τὴν εἶναι ἀκατανόητο, μὰ και λυπηρὸ, νὰ διαιωνίζονται οἱ σοφοὶ μας τὴν ἀγλωσσία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Ἐπιπροσέτι εἶναι κυρίως ἔργο τῶν Ἐκπαιδευτικῶν ἡ συνέχιση τῶν ἀγῶνων Ἐκείνου, γιὰ τὸ Σοφριανὸς ἦταν κυριώτατα Δάσκαλος, μέ τὴν εὐρύτερη σημασία τοῦ ὄρου. Χωρὶς νὰ σπουδάσει Παιδαγωγικά — ἀλήθεια οἱ μεγαλύτεροι Παιδαγωγοὶ δὲν ἐσπούδασαν συστηματικὰ Παιδαγωγικὴ — δείχνεται ὁ μεγαλύτερος Ἑλλην Παιδαγωγὸς τῶν Νεωτέρων χρόνων.

Ὁ Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης στὸ σύγγραμμά του: «Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας» ἐν Ἀθήναις 1936, τόμος πρῶτος, γράφει στὴ σελίδα ΧCVII τῆς Εἰσαγωγῆς του τὰ ἑξῆς: «Καὶ ἦτο πλεόν καιρὸς πρὸς ἀποβολὴν τοῦ συστήματος τῆς Ψυχαγωγίας, ἀφ' οὗ ἤδη ἐν τῇ Ἑσπερία ἡ χορεία τῶν Φιλολόγων διὰ τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν τρόπον τινὰ ἐπέβαλον τὸ πρᾶγμα. Ἄλλ' ἐκεῖνος ὅστις τὰ μέγιστα συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς μεθόδου ἦν ὁ Νικόλαος Σοφριανός, ὅστις ἰδοὺ τί λέγει περὶ τῶν Σχολείων κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα: «Πολλοὺς χρόνους μέ τοὺς διδασκάλους κάθοντα: (οἱ μαθηταὶ) εἰς τὰ σχολεῖα νὰ παιδεύονται νύκτα και ἡμέραν μόνον νὰ γράφουν ἢ νὰ διαβάξουν και οἱ περισσότεροι νὰ γενειάξουν εἰς τὸ Σχολεῖον. . . .». Αὐτὴ ἦτο ἡ κατάστασις και διὰ τοῦτο τῷ 1544 ἐξέδοτο τὴν «Γραμματικὴν» ἐν τῷ ἀπλῷ ἰδιώματι και μετέφρασεν ἐπίσης εἰς τὸ αὐτὸ και τὸ «Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς» τοῦ Πλουτάρχου 1544 ἐν Βενετία· και ὑπέσχετο νὰ ἐκδώσῃ ἐν τῇ ἀπλῇ σειρᾷ διδασκτικῶν βιβλίων, ὡς εἶχον οἱ τὴν ἑλληνικὴν διδάσκοντες ἐν Ἑσπερία, ἀλλ' ἀπέτυχεν ἐν τῇ ἐπιχειρήσει ταύτῃ. Ἐπιμνήθησαν ὁμοίως αὐτὸν κατόπιν πολλοὶ ὡς ὁ Παχώμιος Ρουσᾶνος, ὁ Δαμασκηνὸς Στουδίτης, ὁ Μάρκος Μαργούνης και ἄλλοι».

Ἐπιπροσέτι ὁ Σοφριανὸς ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Ἑλλην, πού εἶδε τὰ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα τῆς μεσαιωνικῆς διδασκτικῆς μεθόδου, τῆς περίφημης Ψυχαγωγίας, τὴν ὁποίαν εὐστοχώτατα ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ἀπεκάλεσε Ψυχοκτονία.

Πολυμερεστάτη διάνοια ὑπῆρξε ὁ Σοφριανός: Μαθηματικός, Ἀστρονόμος, Γεωγράφος, Φιλολόγος, Γλωσσολόγος, Παιδαγωγός. Μὰ πρῶτα ἀπ' ὅλα ἰδεολόγος ἀγωνιστής. Ἐπρεξε ὁμοίως πολὺ γιά τὴν ἐποχὴ του. Τὰ «χαρτῖα» δὲν πουλήθηκαν. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικό, πῶς ἐνῶ ὁ Παχώμιος Ρουσᾶνος, ὁ «ρακενδύτης», Ζακυνθινὸς θεολόγος και διδάσκαλος, ἐδημιούργησε τόσο θόρυβο γιά τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἰωαννικίου Καρτάνου, τοῦ περιδότη τοῦ Μεγάλου Πρωτοσυγγέλλου τῆς Κερκύρας, δὲν λέει οὔτε λέξη γιά τὸν Σοφριανό. Ὁ Ρουσᾶνος θέβαια τίς παρεκκλίσεις ἀπὸ τὰ

δόγματα τῆς ὀρθοδοξίας θέλησε κυρίως νὰ καυτηριάσει· καὶ ἔτσι ἔγινε τόσος θόρυβος γιὰ τὸ «Ἄνθος» καὶ τὸν συγγραφέα του. Ἄλλὰ καὶ στὰ κατοπινὰ του ἔργα, τὰ σχετικὰ μὲ «τὴν συγκριτικὴν ἔρευναν τῶν ἰδιωμάτων τῆς ἀπλοελληνικῆς γλώσσης» (Κ. Ν. Σάθας: «Νεοελληνικῆς φιλολογίας παράρτημα» σ. 22), ἐνῶ ἀσχολεῖται μὲ γλωσσικὰ ζητήματα, δὲν ἀναφέρει οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ Σοφριανοῦ, πού ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα στάθηκε καὶ ὁ πρῶτος γλωσσολόγος τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Καὶ ὅμως «ἡ προσπάθεια τοῦ Ν. Σοφριανοῦ καὶ τῶν ὁμοϊδεατῶν του δὲν ἔμεινεν ἀτελέσφορος, διότι κατὰ τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους καὶ ἄλλοι λόγιοι συνειδητῶς ἐχρησιμοποίησαν τὴν λαϊκὴν γλῶσσαν πρὸς συγγραφὴν βιβλίων προοριζομένων διὰ τὸν λαόν· βραδύτερον δὲ συγγραφεῖς, καὶ ἰδίως κληρικοί, διακριθέντες ὡς ἑλληνισταὶ καὶ δεξιότατοι χειρισταὶ τῆς ἀρχαίας, ὅπως οἱ Μάξιμος Μαργούνης, Μελέτιος, Πηγᾶς, Κύριλλος Λούκαρις, Ναθαναὴλ Χύγας καὶ πλείστοι ἄλλοι ἔγραφον καὶ εἰς τὴν λαϊκὴν, ὅταν ἤθελον ν' ἀπευθυνθοῦν πρὸς τὸν λαόν, ὁμολογοῦντες πάντοτε, ὅτι διὰ ν' ἀντιλαμβάνεται οὗτος τὰ χάριν αὐτοῦ γραφόμενα ἐχρησιμοποιοῦν καὶ τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ὠμίλει καὶ ἐνόει». (Ἡλία Π. Βουτιερίδη: «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» Ἀθῆναι 1924. σ. 193).

Πραγματικὰ «δὲν ἔμεινεν ἀτελέσφορος ἡ προσπάθεια». Ὅμως πρέπει νὰ προσέξουμε σὲ δύο σημεῖα: τὸ πρῶτον εἶναι, πῶς οἱ λόγιοι πού δέχτηκαν τὶς γλωσσικὲς ἰδέες τοῦ Σοφριανοῦ, ἦσαν ἐλάχιστοι: στήν Κυρίως Ἑλλάδα, καὶ ἰδίως στήν Κων)πολη. Ὁ γνωστὸς γερμανὸς θεολόγος καὶ ἱεροκέρυκας τῆς γερμανικῆς πρεσβείας στήν Κων)πολη Στέφανος Gerlach ἔγραφε στὰ 1575 μ.Χ. σ' ἓναν καθηγητὴ τῆς Ἑβραϊκῆς, πῶς «Le haut clergé s' exprime en Grec ancien et aime mieux être compris seulement de trois ou quatre laïcs que de faire usage de la langue courante». Δηλαδή: «Ὁ ἀνώτερος κληρὸς μιλεῖ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ εὐχαριστιέται καλύτερα νὰ τὸν καταλαβαίνουν τρεῖς ἢ τέσσερις λαϊκοὶ παρὰ νὰ χρησιμοποιεῖ τὴ λαϊκὴ γλῶσσα»¹.

Τὸ δεύτερον σημεῖον εἶναι σημαντικώτερον: τὸ κίνημα τοῦ Σοφριανοῦ δὲν ἦταν ἀποκλειστικὰ γλωσσικό. Ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν ἀναγεννητικὸ ἀνεμὸ τῆς Ἰταλίας, ἦταν εὐρύτερα ἐκπαιδευτικό. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη — μὰ καὶ πολὺ ἀργότερα — δὲν κατανοήθηκε ἀπὸ τοὺς πιὸ πολλοὺς. Ἔτσι σταμάτησε γιὰ πολὺν καιρὸ ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη μὰ καὶ ἡ συνειδητὴ καλλιέργεια τῆς γλώσσας, καὶ ταυτόχρονα ἡ ἐπιστημονικὴ, ἡ ἀληθινὴ Παιδεία τοῦ Ἑθνους.

Ρίζες βαθιῆς τὸ κίνημα ἄφησε μόνον στήν Ἐπτάνησο καὶ ἰδίως στήν Κέρκυρα. Οἱ Βενετοὶ δὲν ἦσαν καθόλου «ἀνθρωπιστές». Ἦσαν ὅμως εὐφυεῖς ἔμποροι. Δὲν ἄφησαν λοιπὸν τὰ μέρη, πού εἶχαν κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τους στήν οἰκονομικὴ ἀθλιότητα καὶ τὸν ἐξάνδραποδισμό. Ἔτσι μπόρεσε σ' ὅλες τὶς βενετοκρατούμενες περιοχὰς νὰ ἀναπτυχθεῖ κάποια πνευματικὴ κίνησις, ἐπηρεασμένη βέβαια ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν Ἀναγέννησις, ὅμως καὶ μὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς παράδοσις. Τὸ κίνημα λοιπὸν τοῦ Σοφριανοῦ δὲν ἐσῆψε τελειωτικά. Στὴν Κέρκυρα ἰδιαίτερα σ' ὀλόκληρον τὸν «σκοτεινὸν» 16ον αἰῶνα ὑπάρχει συνεχὴς ἡ παρουσία πνευματικῶν ἀνθρώπων, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, πού συνεχίζουν ἔστω καὶ μὲ κάποιους συμβιβασμοὺς καὶ παρεκκλίσεις τὸ ἔργο τοῦ Δασκάλου.

Ὅλοι σχεδὸν οἱ «δημόσιοι ἑλληνοδιδάσκαλοι» τῆς Κερκύρας (Λ. Βροκίνη: «Βιογραφικὰ Σχεδάρια» τεῦχος Α' Κέρκυρα 1877) μεταχειρίζονται τὸν 16ον αἰῶνα καὶ ἀργότερα ὄχι βέβαια τὴ γλῶσσαν, πού θέλησε ὁ Σοφριανός, ὅμως μιὰ γλῶσσαν, πού ὅσο κι ἂν ἦταν ἀνακατεμένη μὲ λόγια στοιχεῖα, εἶχε μέσα τῆς τὴ δημοτικὴ πνοή. Ἔτσι ὁ πρωτοπαπᾶς Κερκύρας Ἀλέξιος Παρτούρος, πού ἦταν καὶ δημόσιος διδάσκαλος στὰ 1559, στὰ 1571 καὶ στὰ 1575, σ' αὐτὴ τὴ γλῶσσαν ἔγραψε τὶς «Διδαχὰς»¹, πού τυπώθηκαν στὴ Βενετία στὰ 1560 μ.Χ. Μὰ καὶ οἱ ἄλλοι λόγιοι τῆς

Κερκύρας και γενικώτερα της Ἑπτανήσου γράφουν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν γλωσσικῶν ιδεῶν τοῦ Σοφριανοῦ.

Φυσικά οἱ ἴδιοι — τουλάχιστον οἱ πιὸ πολλοὶ — γράφουν ταυτόχρονα καὶ στὴν ἀρχαία ἑλληνική καὶ στὴ λατινική. Ἄς μὴ μᾶς παραξενεύει ἡ κάποια ἀντινομία. Δὲν μπορούσαν τότε νὰ καταλάβουν, πῶς αὐτό, ὅσο ὠραῖο κι' ἂν ἦταν, περιώριζε κάπως τὶς ἀναγεννητικὰς τους προσπάθειες. Ἄς μὴ λησμονοῦμε ἄλλωστε, πῶς ὅλοι σχεδὸν οἱ ἄνθρωποι τῆς Ἀναγέννησης, καὶ οἱ πιὸ μεγάλοι, παρουσιάζουν στὴ ζωὴ τους καὶ στὸ ἔργο τους ἀντινομίες μεγάλες. Τέτοια ἦταν ἡ ἐποχὴ.

Συνεχίζεται λοιπὸν τὸ ἔργο τοῦ Δασκάλου, ἰδίως στὴν Κέρκυρα καὶ στὰ ἄλλα νησιά τοῦ Ἰονίου.

Βέβαια οἱ συναγωνιστὲς τοῦ Σοφριανοῦ, ποὺ βρίσκονταν στὴν ἄλλη Ἑλλάδα ἔλαμψαν στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα τους. Ὁ Γεώργιος Κορίνθιος, γιὰ νὰ περιορισθῶ σ' αὐτόν, εἶναι μιὰ μεγάλη πνευματικὴ μορφή με πολλὴν ἀκτινοβολία. Ἦταν «σεμνὸς καὶ μέγας» σύμβουλος τοῦ Σοφριανοῦ ἔστω κι' ἀπὸ μακριά. Μὰ καὶ οἱ ἄλλοι λόγιοι τῆς ἐποχῆς του τοῦ εἶχαν μεγάλο σεβασμὸ γιὰ τὴ μορφωσιμότητα, γιὰ τὴν εὐφυΐα καὶ γιὰ τὴν ἀρετὴ του. Ἐκτὸς ἀπὸ μιὰν ἐπιστολὴ γραιμμένη ἀρχαία ἑλληνικά, ποὺ ἔστειλε στὸν Ἑρμόδωρο Λήσταρχο (τὴν δημοσίευσε γιὰ πρώτη φορά ὁ Μουστοξύδης: «Ἑλληνομνημῶν» σ. 590 - 591), ἄλλο δὲν ἔγραψε ὁ Γεώργιος Κορίνθιος. Ὁμοίως αὐτὸ δὲν ἔχει σημασία. Τέτοιοι ἄνθρωποι με θαυμάσιο τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης καὶ με ἀσίγαστο τὸ πάθος γιὰ μάθησι δὲν γίνονται συνήθως οὔτε συγγραφεῖς οὔτε ἄνθρωποι τῆς δράσης. Εἶναι «σεμνοὶ καὶ μεγάλοι» σύμβουλοι ἐκείνων ποὺ γράφουν καὶ ἐκείνων ποὺ δροῦν.

Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς γράφει τὰ ἑξῆς: «Ὁ Ρουσᾶνος ἀπὸ τὴν ὕλη καὶ τὴ γλώσσα τῆς συγγραφῆς του¹ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μας· μνημονεύεται ὁμοίως γιὰ νὰ διαγραφεῖ ἢ ἀντίθεση ποὺ παρουσιάζεται τότε ἔντονα ἀνάμεσα στοὺς χώρους ποὺ ἐπηρεάζει ἢ Πόλη καὶ σ' ἐκείνους ποὺ ἐπηρεάζει ἢ Βενετία. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἢ θέλησι γιὰ ἀνανέωσι, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ θέλησι γιὰ συντήρησι: ἡ δεύτερη αὐτὴ τάσι δὲν πρέπει νὰ ταυτισθεῖ ἐπάλληλα, με τὴν ἀνεδαφικότητα: τὸ ἐθνικοθηρησκευτικὸ συγκρότημα ποὺ τείνει νὰ πραγματοποιηθεῖ στὴν Ἀνατολή, κρατώντας μέσα του ὅλα τὰ παραδομένα στοιχεῖα, ἐπόμενο εἶναι νὰ ἀντιμετωπίζετα ἀπὸ τοὺς θεματοφύλακὰς του σὰν ἐνιαῖο σύνολο, ποὺ κινδυνεύει νὰ διασπασθεῖ καὶ νὰ καταρρεύσει, ἀπὸ ὁποιοδήποτε ράγισμα²»

Σοφὴ ἢ παρατήρησι. Ὁμοίως δὲν μπορούμε δυστυχῶς νὰ τὴ γενικεύσουμε. Τὸ ἀντιδραστικὸ συγκρότημα τῆς ἀνατολῆς, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες τιμητικὰς ἐξαιρέσεις, συνειδητὰ συκοφαντοῦσε τὴν προσπάθεια τῶν προοδευτικῶν στοιχείων τοῦ Γένους, ἰδίως τῶν λογίων τῆς διασπορᾶς. Ἦξεραν οἱ πιὸ πολλοὶ πῶς ἔλεγαν ψέματα, δταν κατηγοροῦσαν τοὺς ἀντιπάλους σὰν ὄργανα τῆς παπικῆς προπαγάνδας καὶ σὰν «ἀργυρωνήτους». Καὶ θὰ εἶχαμε τὴν διάθεσι ἀκόμα καὶ τὸ ψέμα νὰ τοὺς συγχωρήσουμε, ἂν πίστευαν πῶς με τὸ ψέμα ὑπηρετοῦν τὴν ἐθνικὴν ἰδέα. Ὁχι. Λίγοι στάθησαν ἀγνοὶ ἰδεολόγοι καὶ ἀφροσιωμένοι ἱεροφάντες τῶν ἐθνικῶν ἰδανικῶν. Τοὺς ἄλλους τοὺς ἐφόδιζε τὸ φῶς. Τὸ σκοτάδι ἦταν καλύτερο.

1. «Ὅταν τις ἄνθρωπος εἰσέλθει εἰς τινὰ περιβόλιον, εἴτε κῆπον γιομάτον φυτῶν εὐωδεστάτων, εἰς τὸν καιρὸν τοῦ ἔαρος, πολλὴν εὐωδίαν γρυκᾶ ἀπὸ τὰ ἄνθη ἐκείνων τῶν φυτῶν εἰς αὐτὸν ἐρχομένην...». (Ἄ. Ε. Μέγα: «Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος» Μέρος Α' ἐν Ἀθήναις 1925, σ. 334. Καὶ Legrand: «Bibl. Hellén, tome II. (appendice) p. 3° 359: «Eloge d' Alex. Rarturos»: «Ἰωαννικίου ἱερομονάχου Μαρκουρᾶ, τοῦ Κερκυραίου, Διδασκάλου φιλοσόφου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν Σοφώτατον καὶ λογιώτατον Κύριον Ἀλέξιον τὸν Ραρτοῦρον, Αἰδεσιμώτατον Πρωτοπαπᾶν Κερκύρας.»)

1. Ἦθελε ὁ Ρουσᾶνος τὴν ἐπικράτησι τῆς ἀρχαίας: «Οὐκ ἔστιν ἄλλως γράφειν, εἰ μὴ κατὰ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν καὶ διακράτησιν».

Κ. Θ. Δημαρᾶ: «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», δεύτερη ἔκδοσι, Ἀθήνα (Ἰκαρος), σ. 97.

«'Αλλ' ἔξ ἄλλου ἢ προσπάθεια τοῦ Σοφianoῦ καὶ λοιπῶν εὔρε καὶ μεγάλην ἀντίδρασιν εἴτε συνειδητὴν εἴτε ἀσυνειδητον. Οἱ εἰς τὴν Δύσιν καὶ δὴ τὴν Ἰταλίαν μεταβαίνοντες πρὸς ἐκπαίδευσιν Ἕλληνες ἐπεδίδοντο εἰς τὴν σπουδὴν καὶ καλλιέργειαν τῆς ἀρχαίας γλώσσης καὶ εἰς ταύτην ἔγραφον, διότι ἔνεκα τοῦ μεγάλου ζήλου, ὁ ὁποῖος ἐκυριάρχει εἰς τὴν Δύσιν διὰ τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας — ζήλου ὀφείλοντος τὴν ἀρχὴν του εἰς τὸν ἐνθουσιασμόν, τὸν ὁποῖον εἶχον ἐξεγείρει ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων γραμμάτων οἱ φυγάδες λόγιοι τοῦ Βυζαντίου — Ἕλληνες καὶ ξένοι ἐμελέτων καὶ ἐσπούδαζον μόνον τὴν ἀρχαίαν· πολλοὶ δὲ ἐκ τῶν πρώτων ὄχι μόνον ἐθεώρουν τὴν ἀπλὴν γλῶσσαν κατωτέραν ἑαυτῶν, ἀλλὰ καὶ πολλάκις ἐλησμόνουν αὐτὴν ἐντελῶς. Ἡ ἐπιλησμοσύνη αὕτη οὐχὶ σπανίως δὲ καὶ ἡ ἄγνοια τῆς μητρικῆς γλώσσης ἦτο φαινόμενον κύριον διὰ πολλούς, οἱ ὁποῖοι διεβίουν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν ἄλλην Εὐρώπην... Ἡ ἀποκλειστικότης διὰ τὴν σπουδὴν καὶ τὴν χρῆσιν τῆς ἀρχαίας μόνον γλώσσης ὀφείλεται ἔξ ἄλλου καὶ εἰς τὸν λόγον, ὅτι οἱ πεπαιδευμένοι αὐτοὶ Ἕλληνες ἠδύναντο νὰ διακρίνωνται ὡς φιλόλογοι καὶ συνεπῶς νὰ εὐρίσκουν προστασίαν ἐκ μέρους ἡγεμόνων καὶ ἄλλων ἰσχυρῶν ἢ ἐπισήμων ἀνδρῶν, οὕτω δὲ ἐξασφαλίζον τὰ μέσα τῆς ζωῆς, μόνον ἐὰν παρουσιάζοντο ὡς γνῶσται καὶ χειρισταὶ ἱκανοὶ τῆς ἀρχαίας. Ἐκ τούτων ὅσοι ἐτύγχανε νὰ ἐπιστρέφουν εἰς τὴν Ἑλλάδα — πολὺ ὀλίγοι ἀπέναντι τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν ἀπεροχομένων ἔξ αὐτῆς — εἴτε κοσμικοὶ εἴτε κληρικοὶ μετέφερον εἰς ταύτην καὶ τὴν ἀρχαιογνωσίαν των καὶ μόνον τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν ἠθέλον καὶ ἠδύναντο νὰ διδάσκουν». (Ἡλία Βουτιερίδη «Ἱστορία Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» Ἀθῆναι 1924, σ. 194-195).

Δὲν χρειάζονται περισσότερα. Οἱ Σοφοὶ «οὔτε ἠθέλον οὔτε ἠδύναντο νὰ διδάσκουν» τὴ σύγχρονη γλῶσσα τοῦ Ἑθνους. Καὶ γιὰ νὰ μὴ μένουν χωρὶς δουλειά, ἄρχισαν τὴν «ἐθνικὴν» διδασκαλίαν: Ἦσαν ἀγράμματοι καὶ προπαγανδιστὲς τῆς παπικῆς ἐκκλησίας οἱ μεγάλοι ἀναμορφωτῆς. Αὐτὸ ἦταν τὸ σύνθημα. εἶναι τὸ αἰώνιο σύνθημα, ὅσο κι ἂν ἀλλάζει κάθε φορά μορφή, τῶν «ἐθνικῶν» ἀνδρῶν.

Ὅμως τὸ Ἑθνος ἐξακολουθεῖ νὰ ἀγωνίζεται, γιὰτὶ δισαισθάνεται, πῶς οἱ ἀπαιτήσεις. Καὶ τὸ γλωσσικὸ εἶναι ἡ βασικὴ ἀπαιτήσις τοῦ Ἑθνους, εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τοῦ Ἑθνους. Γι' αὐτὸ τὸ Ἑθνος διαρκῶς ἀγωνίζεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σοφianoῦ γιὰ τὴ γλωσσικὴ του ἐλευθερία. Τὴ λύση δὲν τὴν δίνει. εἶναι φυσικόν. Δὲν μπορεῖ μόνον του νὰ τὴν δώσει. Οἱ πνευματικοὶ ἡγέτες του, οἱ πῖθ πολλοί, δὲν θέλουν νὰ τὸ ἐπιθέσουν. Φοβούνται πῶς ἡ λύση τοῦ γλωσσικοῦ προβλήματος θὰ δημιουργήσῃ: ἄλλα προβλήματα, ὄχι εὐχάριστα γιὰ τὴν ἀνεση καὶ τὴ μακαριότητα τῆς μεγαλύτερης μερίδας ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν, τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν ἡγεσία τοῦ Ἑθνους.

Ὅμως τὸ Ἑθνος ἐξακολουθεῖ νὰ ἀγωνίζεται, γιὰτὶ δισαισθάνεται, πῶς οἱ ἀγῶνες του οἱ γλωσσικοὶ εἶναι ἀγῶνες ἐθνικοί, ἀγῶνες βαθύτατα ἀπελευθερωτικοί.

Συνέχεια αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα εἶναι καὶ τὸ Κρητικὸ κίνημα τοῦ 17ου αἰῶνα μετὰ τὴν ἀξιόλογον ἀνθησὴν τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας. Καὶ συνεχίζεται ἀργότερα μετὰ τὴν πνευματικὴν παρουσία τοῦ Καταρτζῆ καὶ τοῦ Βηλαρά, τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Κάλβου, τοῦ Ψυχάρη καὶ τοῦ Παλαμά. Ἀλλὰ μήπως καὶ ἡ γλωσσοεκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» δὲν ἔχει τίς ρίζες τῆς στὴν ἀναγεννητικὴν προσπάθεια τοῦ Σοφianoῦ;

Καὶ ἡ τελευταία συγκινητικὴ προσπάθεια τοῦ Ἑθνους νὰ ἀναμορφώσῃ τὴν ἐθνικὴν μας Παιδείαν μετὰ τὴν ἐθνικὴν μας γλῶσσαν δείχνει τὴ μεγάλη, τὴν πρωταρχικὴν σημασίαν τοῦ ἀναγεννητικοῦ κινήματος τοῦ Σοφianoῦ, πού ξαναπῆρε πάλι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» τὴν πρώτην του εὐρύτητα καὶ τὸ πρῶτον βάθος. Ὅμως καὶ πάλι οἱ ἀγῶνες δὲν ἔδωσαν τὴν τελειωτικὴν λύση.

Ἀλήθεια πόσο μέγανος στάθηκε ὁ Σοφianoῦς! Ὁ Κερκυραῖος σοφὸς εἶδε πολλοὺς αἰῶνες πρὶν τὴν λύσην ἐνὸς μεγάλου ἐλληνικοῦ προβλήματος — ἴσως τοῦ μεγαλύτε-

ρου — πού ακόμα απασχολεί τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, χωρὶς δυστυχῶς νὰ βρίσκει τὴ λύση του. Ἀκόμα δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ κτῆμα ὄλων ἓνα ἀπλό, ἀπλούστατο ζήτημα: Ἡ Παιδεία μας, ἢ κάθε Παιδεία, μόνο στὴν ἔθνικὴ γλῶσσα μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ.

Δὲν εἶχε ἄδικο ὁ Legrand, πού στὴν εἰσαγωγή του στὸν «Παιδαγωγὸ» τοῦ Σοφριανοῦ ἔγραφε αὐτὰ τὰ λόγια:

Ἐν «Παιδαγωγὸς» χρησιμεύει, γιὰ νὰ δείξει ακόμα μιὰ φορὰ πόσο εἶναι δύσκολο μιὰ ἰδέα ἀπλή καὶ πρακτικὴ νὰ υἱοθετηθεῖ ἀπὸ ἀνθρώπους προκατειλημμένους καὶ «ρουτινιέρηδες».

Ὅπως καὶ νάναί ὁ μέγας δραματιστὴς ἀπογοητεύτηκε, ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ σὲ λίγο — ἴσως καὶ ἔπειτα ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια — πέθανε πικραμένος, ὅπως πικραμένοι πεθαίνουν ὅλοι οἱ μεγάλοι Πρόδρομοι.

Πότε ἀκριδῶς καὶ ποῦ πέθανε οὔτε κι αὐτὸ ξέρουμε. Ὅπως εἶδαμε, στὰ 1552 μ.Χ. δημοσίευσε στὴ Ρώμη μιὰ νέα ἔκδοσις τῆς «Περιγραφῆς τῆς Ἑλλάδος». Ἀπὸ τότε δὲν δίνει πιά σημεῖα ζωῆς. «Ἴσως ἐπειδὴ ἡ φιλοπονία αὐτοῦ, ὡς συμβαίνει εἰς πλείστους τῶν μετριοφρόνων λογίων, δὲν ἀντημείδετο ἐπαξίως, καὶ ἡ πείρα ἐπαλήθευσε τὸν ἐν τῇ προσφωνήσῃ αὐτοῦ πρὸς τὸν Διονύσιον ἐκφρασθέντα δισταγμὸν περὶ τῆς πωλήσεως τῶν βιβλίων, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πατρίδα ἢ καὶ παρέμεινεν ἐν Βενετίᾳ καταγινόμενος πρὸς ἰδίαν αὐτοῦ ἠθικὴν ὠφέλειαν ἐν σιωπῇ πάσης ἀπὸ τῶν λόγων περιγινόμενης φήμης, ἐκτὸς ἐὰν ἐν τῷ μεταξὺ ἐκείνῳ ἀπέτισε πρὸς τὴν φύσιν τὸ κοινὸν καὶ ἔσχατον χρέος. Ἐὰν δὲ τοῦτο συνέβη κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν, ὁ Σοφριανὸς ἀπεδίωσεν ἀναμφιβόλως πρὸ τοῦ γήρατος, διότι μαθητεύσας ἐν τῷ Γυμνασίῳ τῆς Ρώμης ἐγεννήθη βεβαίως περὶ τὴν ἀρχὴν ἢ ὀλίγον πρὸ τῆς ΙΣΤ' ἐκ.» (Ἄνδρ. Μουστοξύδη: «Ἑλληνομνήμων» σ. 258).

Πέρασαν περίπου τετρακόσια χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Νικολάου Σοφριανοῦ.

Ἐφέτος γιορτάζονται τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν Ἑνωσι τῆς Ἑπτανήσου. Μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἑκατονταετηρίδας οἱ Ἑπτανήσιοι ἐκφράζουν τὴν ἐπιθυμία νὰ ἰδρυθοῦν στὴν Κέρκυρα Πανεπιστημιακὲς Σχολές. Δὲν ξέρω πόσες καὶ ποιές Σχολές θὰ ἰδρυθοῦν. Εἶναι ὅμως πανελλήνια ἀξίωση νὰ ἰδρυθεῖ στὴν πρωτεύουσα τοῦ Ἰονίου ἀμέσως τώρα Φιλοσοφικὴ Σχολὴ καὶ Ἰνστιτοῦτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν.

Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολή, θὰ εἶναι συγχρονισμένη, ρηξικέλευθη, πρότυπη, μὲ ἀποκλειστικὴ γλῶσσα διδασκαλίας καὶ συγγραφῆς τὴ Δημοτικὴ. Μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα γαλήνης, ἀγάπης καὶ ἀνθρωπιᾶς θὰ διδάσκονται οἱ ἀπαραίτητες ἐπιστημονικὲς γνώσεις, μὰ πὶὸ πολὺ θὰ διδάσκεται ἐμπράκτως ἡ μέθοδος τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δημιουργίας. Γιατὶ οἱ πτυχιούχοι τῆς θὰ εἶναι οἱ Φιλολογοὶ τῶν Κλασσικῶν Γυμνασίων, πού μελλοντικὰ θὰ εἶναι λίγα μὰ ἐκλεκτά.

Στὸ Ἰνστιτοῦτο, πού θὰ φοιτοῦν ἐπὶ δύο χρόνια πτυχιούχοι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἄλλες ἐργασίες θὰ γίνεται κυρίως ἡ σπουδὴ καὶ ἡ ἔρευνα, μὰ καὶ ἡ καλλιέργεια — ἡ συνειδητὴ καὶ ἐπιστημονικὴ καλλιέργεια — τῆς ἑθνικῆς μας γλώσσας. Ἀργότερα οἱ φιλόλογοι τῶν Κλασσικῶν Γυμνασίων πρέπει ἀπαραίτητα νὰ εἶναι καὶ τοῦ Ἰνστιτοῦτου πτυχιούχοι, ὄχι μόνο τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

Τὸ πνευματικὸ τοῦτο ἴδρυμα — Φιλοσοφικὴ Σχολὴ καὶ Ἰνστιτοῦτο — θὰ σταθεῖ τὸ θεμέλιο τῆς Ἐκπαιδευτικῆς μας Ἀναγέννησης καὶ θὰ ὀνομασθεῖ — πρέπει νὰ ὀνομασθεῖ — Πανεπιστήμιον Νικολάου Σοφριανοῦ.

Ἀθήνα 10-11-1962 — 1-3-1964

Γ.Γ.: Τὴ φωτογραφία τῆς εἰκόνας τοῦ Νικολάου Σοφριανοῦ μοῦ τὴν ἔστειλαν ἀπὸ τὴν Κέρκυρα οἱ ἐκλεκτοὶ Κερκυραῖοι διανοούμενοι κ.κ. Γεώργιος Π. Στεριώτης καὶ Λίλης Δεσούλλας. Θερμότατα τοὺς εὐχαριστῶ. Ὅμως τοὺς ἐκούρασα, χωρὶς φυσικὰ νὰ τὸ θέλω. Νόμιζα πὼς ἡ εἰκόνα τοῦ Σοφριανοῦ δρυσκόταν ακόμα κρεμασμένη στὴν αἴθουσα τοῦ Δημαρχείου ὅπως προπολεμικά.

Ἄλλὰ σήμερα καὶ αὕτη ἡ εἰκόνα καὶ πολλὰς ἄλλας βρίσκονται στὸ κτίριον τῆς Ἰονίου Βουλῆς, πού πρόκειται νὰ γίνῃ Πινακοθήκη. Ἔτσι δὲν ἦταν πολὺ εὐκόλη ὑπόθεσις ἢ εὕρεσις τῆς εἰκόνας καὶ ἡ φωτογράφησός της.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὕτη θὰ ἤθελα μιὰ παράκλησις νὰ ὑποβάλω στοὺς ἀρμόδιους: «Ἡ Πινακοθήκη εἶναι γιὰ τὴν Κέρκυρα ἀπαραίτητη. Δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ἀνασύρονται ἀπὸ τὸ «σωρὸν» οἱ εἰκόνας τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ, τοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου καὶ τῶν ἄλλων Κερκυραίων Ἀναγεννητῶν, κάθε φορά πού ἡ εὐλάβεια τῶν μεταγενεστέρων θέλει νὰ τοὺς τιμῆσαι ἢ πῶς καλὰ κάθε φορά πού οἱ κληροῖ ἐπιβάλλουν νὰ ξαναγυρίζουμε στὶς ρίζες, γιὰ ν' ἀντλοῦμε διδάγματα πορείας ἐθνικῆς.

ΔΗΜ. Γ. ΠΑΝΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

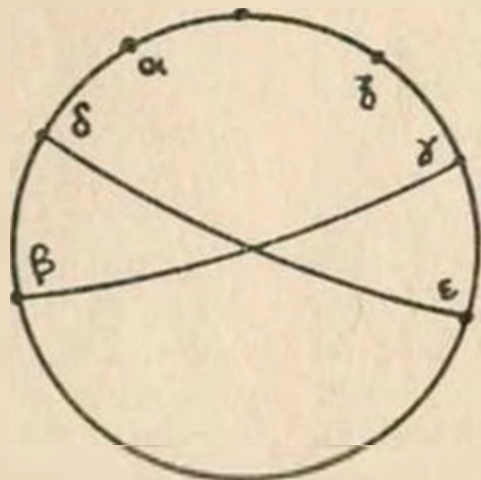
- M. Crusius: «Turcograecia» libri octo. Basileae 1581 (Σελ δεσ 200, 209, 216, 437, 500 521 κ. ἄ.).
- K. Παπαρρηγοπούλου: «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», ἔκδοσις 5η. Ἐν Ἀθήναις 1925. (Τόμος Ε'. Μέρος Β' σ, 163-164).
- Ἰ. Βηλαρά: Η ΡΟΜΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΣΤΗΝ ΤΗΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΝ ΚΟΡΦΟΝ, 1814. (σ. γ-ια').
- Ἄ. Μουστοξύδου: «Ἑλληνομνήμων» ἢ «Σύμμικτα Ἑλληνικά», (φυλλάδια 12, ἀριθ. 1-12. 1-43-1853. σ. 236-264 κ. ἄ.).
- Χρ. Φιλητᾶ: «Περὶ Ἰωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνοῦ τοῦ Στουδίτου καὶ Παχωμίου Ρουσάνου». Ἐν Κερκύρα 1847.
- Ἀνδρέου Παπαδοπούλου Βρετοῦ: «Νεοελληνικὴ φιλολογία, ἥτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρις ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' ἑλλήνων εἰς τὴν ὀμιλουμένην ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν». Μέρος Α', ἐν Ἀθήναις 1851 (σ. 336-7) καὶ Μέρος Β', ἐν Ἀθήναις 1857).
- Ἐ. Λούντζη: «Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν». Ἐν Ἀθήναις 1856. («Φιλίστωρ» Τόμος Δ', σ. 405).
- M. Παρανίκα: «Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κων/πόλεως (1453) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστῶσης (18ῃ) ἑκατ. Κωνσταντινούπολις 1867, (σ. 1-9).
- Παύλου Λάμπρου: «Περὶ τυπογραφείων καὶ Ἐφημερίδων. (Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ Παρανίκα σ. 207-208).
- E. Legrand: «Bibliographie Hellénique» tome 1er, 15 etib siècl. (Introduction: «Nicolas Sophianos» p. CLXXXVII-CXCIV). (Ἐπίσης σελίδες τοῦ Α' τόμου: 265-266, 271 (No 115), 272 (No 116).
- E. Legrand: «Bibliographie Hellénique», tome 2ème p. 176 (No 246) καὶ p. 335.
- E. Legrand: «Collection de Monuments pour servir à l'étude de la langue Néo-ellénique. No 6. Paris 1870.
- E. Legrand: «Νικολάου Σοφιανοῦ τοῦ Κερκυραίου. Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης». Νῦν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἐν Παρισίοις χειρόγραφον ἔκδοθὲν ἐπιμελεῖα καὶ διορθῶσει Αἰμυλίου Λεγρανδίου. Ἀθήνησιν, ἐν τῷ γραφείῳ τῆς «Πανδώρας». ΑΩΟ'.
- E. Legrand: «Collection de Monuments pour servir à l'étude de la langue Neo-ellénique». No 2 nouvelle serie: Nicolas Sophianos. Grammaire du grec vulgaire et traduction en grec vulgaire du traité de Plutarque sur l'éducation des enfants. Publiés par Emil Legrand. Deuxième édition. Paris MDCCCLXXIV.
- K. N. Σάθα: «Νεοελληνικῆς φιλολογίας παράρτημα». Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς Νεοελληνικῆς γλώσσης. Ἐν Ἀθήναις 1870, (σ. 11-13 καὶ 22).
- K. N. Σάθα: «Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς». Ἀθήνησιν 1869. (σ. 114-115 καὶ 118).
- K. N. Σάθα: «Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη». Τόμοι 7, 1872-1791. (Τόμος 6ος, Βενετία 1877. «Πρόλογος» σ. λθ'-μ καὶ μβ-μδ').
- K. N. Σάθα: «Νεοελληνικὴ Φιλολογία». Ἐν Ἀθήναις 1868 (σ. 142).
- K. N. Σάθα: «Monuments relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge». (tome V. p. 98).
- M. A. Μουστοξύδου: «Ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν Ἀναλέκτων», τόμος Α', Κέρκυρα 1872. («Τῶν ἀποδημιῶν Ἀνδρονίκου τοῦ Νουκίου Κερκυραίου» Κεφ. ΠΑ': «Ὅσα ὑπὸ τῶν ἐν τῇ πόλει μισθοφόρων ἐπράχθη», σ. 10-12.)
- Ἰ. Βελούδου: «Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ». Βενετία 1893. Ἐκδοσις Δευτέρα, (σ. 28, 29, 56, 132, 136, 184, 185).
- Γεωργίου Ζαβείρα: «Νέα Ἑλλάς ἢ ἑλληνικὸν θέατρον», ἔκδοθὲν ὑπὸ Γεωργίου Π. Κρέμου. Ἀθήνησιν 1872, (σ. 477).

- 'Α. Μ. Ίδρωμένου: «Περὶ τῆς ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις ἐκπαιδεύσεως ἀπὸ τῆς εἰς τοὺς Ἐνετοὺς ὑποταγῆς μέχρι τῆς ἐθνικῆς αὐτῆς ἀποκαταστάσεως 1386-1864», (εἰς «Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον» 1874, σ. 198-237).
- Λαυρεντίου Βροκίνη: «Βιογραφικὰ Σχεδάρια», Τεῦχος Α', Κέρκυρα 1877. (Στὸ τεῦχος ἐπισυνάπτεται ὁ «Χρονολογικὸς πῖναξ τῶν ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου (consiglio) ἐν Κερκύρᾳ ἐτησίως ἐκλεγομένων δημοσίων ἐλληνοδιδασκάλων»).
- Ν. Κατραμῆ: «Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Ζακύνθου», ἐν Ζακύνθῳ 1880.
- Δ. Βερναρδάκη: «Ψευδαττικισμοῦ ἔλεγχος», 1884, (σ. 124).
- Μ. Ρεδιάδη: «Ὁ ἐξ Ἀντικυθέρων Ἀστρολάβος». (Ἐν Ἰ. Σβορώνου: «Τὸ ἐν Ἀθήναις ἐθνικὸν ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον», σ. 44).
- Π. Ρεδιάδη: «Τὸ ἐξ Ἀντικυθέρων Ἀστρολάβιον». («Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς» 1910, 157).
- Ἰωάννου Καλλιτσουνάκη: Ματθαῖος Δεβαρῆς καὶ τὸ ἐν Ρώμῃ ἐλληνικὸν Γυμνάσιον, (εἰς «Ἀθηνα» 1914. Τόμος 26, σ. 81-101).
- Hub. Pernot: «Études de Litterature grecque moderne», Paris 1916.
- D. Hesseling: «Ἱστορία τῆς Συγχρόνου ἐλληνικῆς λογοτεχνίας», (μετάφραση στὰ Γαλλικὰ ἀπὸ τὸν H. Pernot. Paris 1924, p. 35...).
- Ἡλία Π. Βουτιερῆδη: «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας», Ἀθῆναι 1924, (σ. 192-5 καὶ 199, 383).
- Π. Καρολίδου: «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι Γεωργίου Α'», Ἀθῆναι 1925, (σ. 257, 334-336, 376-398).
- 'Α. Ε. Μέγα: «Ἱστορία τοῦ Γλωσσικοῦ ζητήματος», Ἀθῆναι 1925, τόμοι 2, (Τόμος Α', σ. 332-334 καὶ 362).
- Ι. Κορδάτου: «Δημοτικισμὸς καὶ λογιωτατισμὸς», Ἀθῆναι 1927, (σ. 18-19).
- 'Αρίστου Καμπάνη: «Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας», Ἀθῆναι 1933, (τρίτη ἐκδοσις συμπληρωμένη, (σ. 83-85).
- Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης: «Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας». Ἐν Ἀθήναις 1936, (τόμος Α'. Εἰσαγωγή, σ. ΧCVII, τόμος Β', σ. 192-4).
- Κ. Θ. Δημαρᾶ: «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας». Δεύτερη ἐκδοσις, Ἀθήνα (Ἰκαρος), σ. 93-99.
- 'Ι. Κορδάτου: «Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος», Ἀθήνα 1957, Α' τόμος. Τουρκοκρατία. σ. 322-334 καὶ 362.
- Leon Dorez: «Melanges d'Archéologie et d'Histoire», XIIème année. Paris 1893. «Antoine Eparch. Recherches sur le Commerce des Mss Grecs en Italie en XVI siècle.

Στὸ χειρόγραφο τοῦ «Ἀστρολάβου» τοῦ Ν. Σοφianoῦ, στὸ Κεφάλαιο:
ΠΕΡΙ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΟΡΓΑΝΟΥ
ΠΕΡΙ ΕΥΡΕΣΕΩΣ ΤΗΣ ΤΟΥ ΗΛΙΟΥ
 μεγίστης λοξώσεως

ὑπάρχει ἓνας κύκλος γιὰ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη. Αὐτὸς ὁ κύκλος ἀπὸ παραδρομὴ δὲν ἐσημειώθηκε στὸ προηγούμενο τεῦχος τῆς «Ἐπιθεώρησης Τέχνης» (στὸ μέσον τῆς σελίδας 140). Τὸν σημειώνουμε τώρα:

Τὸ Βραβεῖο καὶ ὁ διαγωνισμὸς ποίησης Γρηγόρη Λαμπράκη

Στὸ τεύχος τοῦ περασμένου Αὐγούστου ποὺ κυκλοφόρησε στὰ τέλη τοῦ ἴδιου μηνός, πρυκερήχτηκε τὸ Βραβεῖο καὶ ὁ Διαγωνισμὸς Ποίησης, στὴ μνήμη Γρ. Λαμπράκη. Μεσολάβησε ὁμως ἀπὸ τότε ἡ προεκλογικὴ περίοδος (Σεπτέμβρης - Ὀκτώβρης 1963 καὶ Δεκέμβρης - Γενάρης 1964) καὶ ἡ ἀνακοίνωση τῆς Κριτικῆς Ἐπιτροπῆς, ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνῃ στὸ τεύχος τοῦ Σεπτέμβρη δὲν ἔγινε, πράγμα ὁμως ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ προχωρήσει ὁ Διαγωνισμὸς.

Ἡ «Ἐπιθεώρηση Τέχνης» ὀρίζει μὲ τὴν σημερινή της ἀνακοίνωση τὴν Κριτικὴ Ἐπιτροπὴ, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς ποιητὲς Γιάννη Ρίτσο καὶ Νικηφόρο Βρεττάκο καὶ τοὺς κριτικούς Τάσο Βουρνᾶ καὶ Κ. Πορφύρη.

Φυσικὸ ἐπακόλουθο τῆς καθυστέρησης αὐτῆς εἶναι ἡ παράταση τῶν προθεσμιῶν, ὡς τὸ τέλος Ἰουλίου 1964. Κατὰ τὰ ἄλλα ἰσχύουν οἱ ἴδιοι ὅροι, ὅπως δημοσιεύθηκαν στὸ τεύχος Αὐγούστου 1963 τοῦ περιοδικοῦ.

Η ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΕΧΝΗΣ

Τὸ πρυτανεῖο καὶ τὰ ἄλλα ἔργα ὑποδομῆς στὸν πνευματικὸ μας χῶρο

Γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἐπίσημο κράτος ἀνάγει μὲτρα ὑπὲρ τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων. Ἡ «Ἐπιθεώρηση Τέχνης» ποὺ ἀγωνίστηκε στὰ δέκα χρόνια τῆς ἔκδοσής της ὑπὲρ μιᾶς καλύτερης τύχης τῶν πνευματικῶν ἐργατῶν, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ τὰ χαιρετίσει. Ὡστόσο ὑπῆρξαν στὸν τόπο μας ἄνθρωποι ποὺ τὰ χλεύασαν καὶ τὰ θεώρησαν ἄχρηστη πολυτέλεια. Καὶ τὸ περίεργο εἶναι ὅτι κατήγοροι τῶν μέτρων ἐμφανίστηκαν ὁ κ. Παπακωνσταντίνου, γνωστὸς γιὰ τὸ σύμπλεγμα «πνευματικῆς ἀνωτερότητας» ποὺ τὸν μαστίζει, μέχρι σημείου νὰ παραδέχεται γιὰ διανοούμενο τὸν ἑαυτό του καὶ κανέναν ἄλλο, καὶ ὁ κ. Ψαθάς, αὐτὸς ξεκινώντας ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ «κοινοῦ ἀνθρώπου» ποὺ θεωρεῖ καθένα ἀσχολούμενο μὲ τὴν τέχνη σὰ λοξό! Καὶ ὁ δεξιὸς κ. Παπακωνσταντίνου καὶ ὁ προσδευτικὸς κ. Ψαθάς βρέθηκαν σὲ πλήρη εὐθυγράμμιση πάνω στὸ θέμα τῆς περιφρόνησης τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων (φυσικά, ἔξαιρουν τοὺς ἑαυτοὺς τους, ποὺ τοὺς θεωροῦν ὄχι μόνον ὑπεράξιους βραβείων καὶ διακρίσεων, ἀλλὰ καὶ εἰδικῆς σιτίσεως στό... Πρυτανεῖο!).

Ἡ κοινὴ γνώμη, ὁμως, τῶν Ἑλλήνων δὲν συμφωνεῖ καθόλου μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν δύο δημοσιογράφων. Γιατὶ τὰ μέτρα τῆς κυβέρνησης ὑπὲρ τῶν διανοουμένων ὄχι μόνον ἔγιναν δεκτὰ μὲ συμπάθεια, ἀλλὰ κρίθηκαν κι ὅλας ὡς ἀνεπαρκῆ. Τὸ πρόβλημα τοῦ πνευματικοῦ μας κόσμου δὲν λύνεται μόνον μὲ ἀριστεία καὶ τιμητικὲς διακρίσεις. Ὑπάρχει μιὰ ὀλόκληρη κα-

τηγορία πνευματικῶν ἐργατῶν ποὺ περιμένει κάτι οὐσιαστικότερο ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, ἔργα δηλαδὴ ὑποδομῆς στὸν τομέα, ποὺ θὰ περιλάβουν ὀλόκληρη τὴν κατηγορία τῶν ἀνθρώπων τοῦ στοχασμοῦ. Καὶ τὰ ἔργα αὐτὰ ὑποδομῆς θὰ εἶναι τελεσφόρα μόνο ἂν δοθεῖ δυνατότητα ἀξιοποίησης τῆς πνευματικῆς δημιουργίας μὲ διευκόλυνση τῆς ἔκδοσης τῶν ἔργων τῶν λογοτεχνῶν, μὲ δυνατότητες διάθεσής τους στὸ κοινὸ καὶ στὶς λαϊκὲς ἢ δημοτικὲς βιβλιοθήκες, μὲ δημιουργία ἐπαρχιακῶν πινακοθηκῶν, μὲ συγκρότηση ἐπαρχιακῶν συμφωνικῶν ὀρχηστρῶν, μὲ θεατρικὲς μόνιμες κρατικὲς στέγες στὰ μεγάλα ἀστικά μας κέντρα. Οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι πρέπει ν' ἀπορροφηθοῦν σὰν παραγωγικὲς μονάδες στοὺς τομείς τῆς δραστηριότητάς τους. Καὶ δὲν εἶναι μόνον οἱ λογοτέχνες. Εἶναι καὶ οἱ ἀρχαιοδίφες, οἱ ἱστορικοί, οἱ λαογράφοι, οἱ μελετητὲς τοῦ πολιτισμοῦ μας καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεών του. Τότε κανεὶς δὲν θὰ τολμᾷ νὰ μιλάει γιὰ «πρυτανεῖα» ὅπου δῆθεν σιτίζονται ἀντιπαραγωγικοὶ τεμπέληδες, ἀλλὰ θὰ ἀναγκασθεῖ νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ παραγωγικὴ συμβολὴ τῶν πνευματικῶν μας ἀνθρώπων θὰ ἀρδεύσει μὲ νέα δύναμη τὸν πολιτισμὸ μας. Καὶ ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἐπέκταση πρὸς τὴν διαρκῆ πνευματικὴ ἀπασχόληση, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ κράτους, περιμένει ὁ κόσμος τοῦ στοχασμοῦ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἱκανοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ πνευματικὸ πρόγραμμα τῆς κυβέρνησης.

Ὁ ξενῶνας σπουδαστοῦ καὶ ἡ οικονομικὴ ἐφορία

Ὁ Σύλλογος Ἀρχιτεκτόνων, τὸ ἐπαγγελματικὸ αὐτὸ σωματεῖο ποῦ ἔχει ἀναπτύξει καὶ τεράστια πνευματικὴ δραστηριότητα, ἀπέκτησε τὸν τελευταῖο καιρὸ ἓνα παλιὸ ἀρχοντικὸ στὴν περιοχή Πηλείου, ποῦ τὸ προορίζει γιὰ ξενῶνα-ἀναπαυτήριον τῶν σπουδαστῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, στοὺς ὁποίους θὰ δίνεται ἡ δυνατότητα νὰ ἐξοικειῶνται καὶ νὰ μελετοῦν τὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὰ προβλήματα τῆς σημερινῆς τῆς ἀξιοποίησης. Μιὰ τέτοια ἐνέργεια θὰ νόμιζε κανεὶς πὼς θὰ βρεῖ κατανόηση καὶ βοήθεια ἀπὸ τὸ κράτος. Μὰ ἔγινε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: τὸ κράτος, ἐκπροσωπού-

μενο ἀπὸ τὸν Οἰκονομικὸ Ἐφορο τῆς περιοχῆς, ἐκτιμώντας μὲ κριτήρια παράδοξα τὴν ἀξία τοῦ κτιρίου, ἐπιβάλλει 30.000 δραχμὲς πρόσθετο φόρο μεταβίβασης. Εἶναι γνωστὸ ὅτι σὲ ἄλλα κράτη παρόμοιες ἐνέργειες ἐνισχύονται μὲ κάθε τρόπο ἀπὸ τὸ κράτος. Στὴν Ἑλλάδα, ὅπου μάλιστα τὸν τελευταῖο καιρὸ πολὺς λόγος γίνεται γιὰ προστασία τῆς πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς δραστηριότητας, ἀκολουθεῖται ἄλλος δρόμος. Νὰ ἐλπίσουμε ὅτι στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τουλάχιστον θὰ δειχτεῖ κάποια κατανόηση καὶ δὲν θὰ ἐπιμείνει ἡ Οἰκονομικὴ Ἐφορία στὴν ἀρκετὰ σεβαστὴ ἀπαίτησή της;

Νὰ καταργηθῶν

Ἡ Ἐκθεση Βυζαντινῆς Τέχνης ποῦ ὀργανώθηκε στὸ Ζάππειο εἶναι μιὰ ἐκδήλωση ποῦ ἐνδιαφέρει ὅλους τοὺς Ἕλληνες, ὅσους νοιάζονται γιὰ τὶς καταβολὲς τοῦ ἐθνικοῦ μας πολιτισμοῦ. Ὅμως οἱ δέκα δραχμὲς, ποῦ ἡ σοφὴ ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ ἔβαλε γιὰ εἴσοδο, καθὼς καὶ οἱ ἑκατὸν πενήντα δραχμὲς, ποῦ διατίμησε ἓναν κατάλογο, ὁ ὁποῖος δὲν δικαιολογεῖ καθόλου μιὰ τέτοια ὑπέρογκη τιμὴ, καθιστοῦν τὴν ἐκθεση θέαμα πολυτελείας, ποῦ προορίζεται νὰ τέρψει τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐκεί-

νων ποῦ διαθέτουν αὐτὰ τὰ ποσά, δηλ. ἐκείνων ἀκριβῶς ποῦ δὲν νοιάζονται καὶ τόσο γιὰ τέτοιες ἐκδηλώσεις. Ἐνας ποῦ θέλει νὰ μελετήσῃ τὴν ἐκθεση πρέπει νὰ πᾶει καὶ νὰ ξαναπᾶει κ' ἔχει ἄμεση ἀνάγκη ἀπ' τὸν κατάλογο, καὶ ἡ τιμὴ του ὅσο καὶ τὸ δεκάρικο τῆς εἰσόδου κάνουν αὐτὴ τὴν πρόθεση ἀπραγματοποίητη. Εἶναι καὶ τώρα ἀκόμα καιρὸς: νὰ καταργηθεῖ ἡ εἴσοδος καὶ νὰ λείψει ἡ αἰσχροκέρδεια τοῦ καταλόγου. Ἡ ἐπιτροπὴ νὰ προσγειωθεῖ.

Πάλι οἱ ὑποτροφίες

Ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο κρατικὸ ὀργανισμὸ προκηρύχθηκε πάλι διαγωνισμὸς αὐτὴ τὴ φορὰ γιὰ τρεῖς ὑποτροφίες γλυπτικῆς καὶ τρεῖς διακοσμητικῆς. Ἡ ἐνέργεια εἶναι ὀρθή. Οἱ ὑποτροφίες ἔστω καὶ στὸ βαθμὸ ποῦ χορηγοῦνται ἀποδείχτηκαν χρήσιμοι παράγοντας γιὰ τὸ ἀνέβασμα τῆς καλλιτεχνικῆς στάθμης τοῦ τόπου. Ἐλπίζουμε μονάχα, ἐπειδὴ στὸν προηγούμενο διαγωνισμὸ εἶχαν ἐπισημανθεῖ πολλὰ ἄτοπα καὶ πολλοὶ ἀχαρακτήριστοι περιορισμοί, πὼς ἡ πείρα ποῦ ἀπόκτησε ἡ ἐπιτροπὴ θὰ χρησιμεύσει γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν τὰ ἄτοπα. Ἐπειδὴ ἀκόμα ἀκούστηκαν στὸ παρελθὸν πολλὰ γιὰ χαριστικὴ βαθμολογία ὀρισμένων εὐνοουμένων διαγωνιζομένων, ὡς τὸ σημεῖο νὰ κινδυνέψουν οἱ ὑποτροφίες νὰ πᾶνε σὲ ἄτομα ποῦ δὲν ἦταν τὰ πιὸ κατάλληλα, ἐλπίζουμε πὼς θὰ καταλυθεῖ τώρα τὸ καθεστῶς τῆς εὐνοιοκρατίας, ἂν ὑπάρχει, ὥστε νὰ μὴ δοθεῖ πιά λαβὴ γιὰ τέτοια παράπονα. Ἐπι-

τέλους ἂς δοκιμάσουμε καὶ μιὰ καινούργια σύνθεση τῆς ἐπιτροπῆς, καμωμένη πάλι ἀπὸ ἀρμόδια πρόσωπα, ποῦ δὲν ἔχουν ὅμως κατηγορηθεῖ γιὰ προσωποληψίες, πράγμα ποῦ ἔγινε σὲ τεράστια κλίμακα στὸ κατεξοχὴ προσωποληπτικὸ καὶ σκανδαλώδες καθεστῶς τῶν προηγουμένων κυβερνήσεων γιὰ πολλοὺς ἀπὸ κείνους ποῦ μόνιμα ἀπαρτίζουν τὴν ἐπιτροπὴ ποῦ χορηγεῖ τὶς κρατικὲς ὑποτροφίες.

Καὶ κάτι ἄλλο. Ἡ προκήρυξη τοῦ διαγωνισμοῦ ἀναφέρει πὼς γιὰ τὴν κατάληψη θέσεων ὑποτροφίας γιὰ τὴ γλυπτικὴ καὶ τὴ διακοσμητικὴ μποροῦν νὰ διαγωνιστοῦν καὶ ἀρχιτέκτονες! Γιὰ τὸνομα τοῦ Δία, ποιὸς δάκτυλος ἔφτασε πάλι ὡς αὐτὴ τὴ βλακώδη προχειρότητα! Ἄς σπεύσουν οἱ ἀρμόδιοι νὰ προκηρύξουν διαγωνισμὸ ὑποτροφιῶν καὶ γιὰ ἰδιαίτερη θέση ἀρχιτεκτονικῆς. Ὅλοι μας γνωρίζουμε πὼς ὑπάρχει θησαυρὸς ὀλόκληρος ἀ-

πὸ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, λαϊκὰ καὶ λόγια, ποὺ ἀκόμα περιμένουν στὸν τόπο μας τὸ μελετητὴ τους. Αὐτὸ εἶναι μιὰ σωστὴ λύση. Δὲν

καταλαβαίνει λοιπὸν κανεὶς ἀπ' τοὺς «ἀνακαινιστὲς» τοῦ Ὑπουργείου αὐτὰ τὰ ἀπλὰ πράγματα;

Η ΞΕΝΗ ΓΛΩΣΣΑ

(στὸ ἀκαδημαϊκὸ ἀπολυτήριον)

Ἄνάμεσα στὰ μαθήματα ὅπου θὰ κληθοῦν νὰ δώσουν ἐξετάσεις οἱ τελειόφοιτοι τοῦ Γυμνασίου γιὰ νὰ ἀποκτήσουν τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἀπολυτήριον, συγκαταλέγεται καὶ μιὰ ξένη γλῶσσα· θεωρητικὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἀντίρρηση κανεὶς: χωρὶς ξένες γλῶσσες εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐνημέρωση καὶ στὴν πιὸ στοιχειώδη βιβλιογραφία, ὁποιασδήποτε ἐπιστήμης. Ἡ πραγματικότητα ὅμως εἶναι μακριὰ καὶ ἀπὸ τὶς εὐτελέστερες ἀπαιτήσεις μιᾶς κάπως ὑποφερτῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης, τόσο μακριὰ ὥστε καὶ ἡ εὐλογία, ἀλλοιῶς, ἀπαίτηση τῆς ξένης γλῶσσας νὰ γενᾶ προβλήματα. Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιον νόμου γιὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἀπολυτήριον, ὁ βαθμὸς, ποὺ θὰ παίρνει ὁ ἐξεταζόμενος στὴν ξένη γλῶσσα, θὰ ἀποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς συντελεστὲς τῆς γενικῆς του βαθμολογίας. Ποιὰ ὅμως εἶναι ἡ πραγματικότητα σχετικὰ μὲ τὴν διδασκαλίαν ξένων γλωσσῶν στὰ δημόσια γυμνάσια; Ὑπάρχουν μαθητὲς ποὺ δὲν διδάχθηκαν καθόλου ξένη γλῶσ-

σα, ὑπάρχουν μαθητὲς ποὺ τὴν διδάχθηκαν σὲ λιγότερες ἢ περισσότερες τάξεις, ὑπάρχουν τέλος μαθητὲς ποὺ τὴν διδάχθηκαν σὲ ἰδιωτικὲς δασκάλες ἢ σὲ ἰδιωτικὲς σχολές. Εἶναι καταφάνερο, λοιπὸν, ὅτι καλοῦνται μαθητὲς γυμνασίων μὲ διαφορετικὴ σύνθεση καθηγητῶν καὶ διαφορετικὲς ὥρες διδασκαλίας νὰ διαγωνισθοῦν σὲ ἓνα μάθημα στὴν διδασκαλίαν τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχουν ἐνιαῖες — ὅσο τοῦτο μπορεῖ νὰ γίνῃ — συνθήκες· εἶναι φανερὸ ἐπίσης ὅτι ὅσοι μαθητὲς εἶχαν τὴν τύχη ἢ τὰ μέσα νὰ ἔχουν προχωρήσει στὴν ἐκμάθηση μιᾶς ξένης γλῶσσας, θὰ βρίσκονται σὲ πλεονεχτικὴ θέση ἀπέναντι σὲ ὅσους εἶχαν ἐμπιστευθεῖ τὴν γλωσσομάθειά τους στὶς φροντίδες τοῦ Δημοσίου. Ἀξίζει νὰ ἐπισημάνῃ κανεὶς τὸ πρόβλημα καὶ νὰ ὑποδείξῃ στοὺς ἀρμοδίους ὅτι εἶναι ἄδικο νὰ ζητοῦν ἀπὸ τὰ παιδιὰ γνώσεις ποὺ τὸ σχολεῖο δὲ φρόντισε νὰ τὶς καλλιεργήσει.

Ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή στὴν Ἑλλάδα

Ὑστερα ἀπὸ πρόσκληση τῆς «Ὀμάδας Τέχνης Α'» συνήλθαν σὲ σύσκεψη στὶς 27 Μαρτίου 1964, στὴν αἴθουσα τοῦ Συλλόγου Ἀρχιτεκτόνων, οἱ: Μ. Ἀναγνωστοπούλου, τεχνοκριτικός — Φ. Ἀνωγειανάκης, μουσικολόγος — Ἐλ. Βακαλό, τεχνοκριτικός — Ἐλ. Βερναδάκη, κεραμίστρια — Π. Βοκοτόπουλος, ἀρχιτέκτων — Ὀρέστ. Δουμάνης, πολ. μηχανικός, Δ)ντὴς Συντάξεως περιοδικοῦ «Ἀρχιτεκτονικῆ» — Δ. Ζήβας, Γραμματέας Συλλόγου Ἀρχιτεκτόνων — Β. Κατράκη, χαρακτρία, μέλος τοῦ ἐλληνικοῦ τμήματος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐταιρίας Πελοπονησμοῦ — Εὐ. Κατσάρος, δικηγόρος — Κ. Κλουδάτος, γλύπτης — Δ. Κοκκινίδης, ζωγράφος — Ἄλ. Κοντόπουλος, ζωγράφος, μέλος συμβουλίου τοῦ ἐλληνικοῦ τμήματος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐταιρίας Πολιτισμοῦ — Κ. Κουλουφάκος, λογοτέχνης, ἐκπρόσωπος Ἐταιρίας Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν — Ρ. Κούνδουρος, Πρόεδρος τῆς Ὀμοσπονδίας Κινηματογραφικῶν Λεσχῶν Ἑλλάδος — Δ. Κρέμος, καθηγητὴς — Κλ. Μποστάντζόγλου, ἱστορικὸς τέχνης — Μ. Νασιάκου, ψυχολόγος — Γ. Νικολαΐδης, γλύπτης — Τ. Πατρίκιος, λογοτέχνης — Κ.

Πορφύρης, λογοτέχνης — Ἄρ. Προβελέγγιος, Πρόεδρος Συλλόγου Ἀρχιτεκτόνων, μέλος Συμβουλίου τοῦ ἐλλήν. τμήματος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐταιρίας Πολιτισμοῦ — Ν. Σιαπκίδης, ἀρχιτέκτων — Π. Τέτσης, ζωγράφος — Σ. Τόμπρας, Πρόεδρος Συλλόγου Σπουδαστῶν καὶ Ἀποφοίτων Ὀδείου Ἀθηνῶν — Φρ. Φρατζεσκάκης, Διευθυντὴς περιοδικοῦ «Ζυγὸς» — Γ. Χαΐνης, ζωγράφος — Ν. Χαρθάτη, ψυχολόγος.

Σκοπὸς τῆς Σύσκεψης ἦταν νὰ συζητηθεῖ τὸ θέμα τῆς σύγκλησης Συνεδρίου γιὰ τὴν «Αἰσθητικὴ Ἀγωγή στὴν Ἑλλάδα». Τὴν εἰσήγηση ἀπὸ μέρους τῆς «Ὀμάδας Τέχνης Α'» παρουσίασε ὁ κ. Γιάννης Χαΐνης καὶ, ὕστερα ἀπὸ διεξοδικὴ συζήτηση, ἡ συνέλευση ἀποφάσισε ὁμόφωνα:

● Ἡ σύγκληση τοῦ Συνεδρίου εἶναι σκόπιμη, γιὰ νὰ προωθηθεῖ ἡ συνειδητοποίηση τοῦ προβλήματος τῆς αἰσθητικῆς ἀγωγῆς στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ διατυπωθοῦν συγκεκριμέναι βασικὲς προτάσεις, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν στὴν διαμόρφωση θετικῶν κυβερνητικῶν μέτρων καὶ στὴν ἀξιοποίηση τῶν προσπαθειῶν

τών πνευματικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ὀργανισμῶν ποὺ ἐπιδιώκουν τὴν αἰσθητικὴ καλλιέργεια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

● Ἡ πραγματοποίηση τοῦ Συνεδρίου πρέπει νὰ γίνῃ τουλάχιστον ὕστερα ἀπὸ ἕξι μῆνες, ὥστε νὰ ὑπάρχει ἀρκετὸς χρόνος γιὰ νὰ μελετηθοῦν οἱ διάφορες πλευρὲς τοῦ θέματος καὶ νὰ ἐτοιμασθοῦν οἱ ἀνακοινώσεις ποὺ θὰ ἀναπτυχθοῦν στὸ Συνέδριο.

● Πρέπει νὰ ἐπιδιωχθεῖ ἡ συμμετοχὴ στὸ Συνέδριο ὄλων τῶν ἐνδιαφερομένων καὶ εἰδικῶν προσώπων, ὀργανώσεων καὶ ὑπηρεσιῶν.

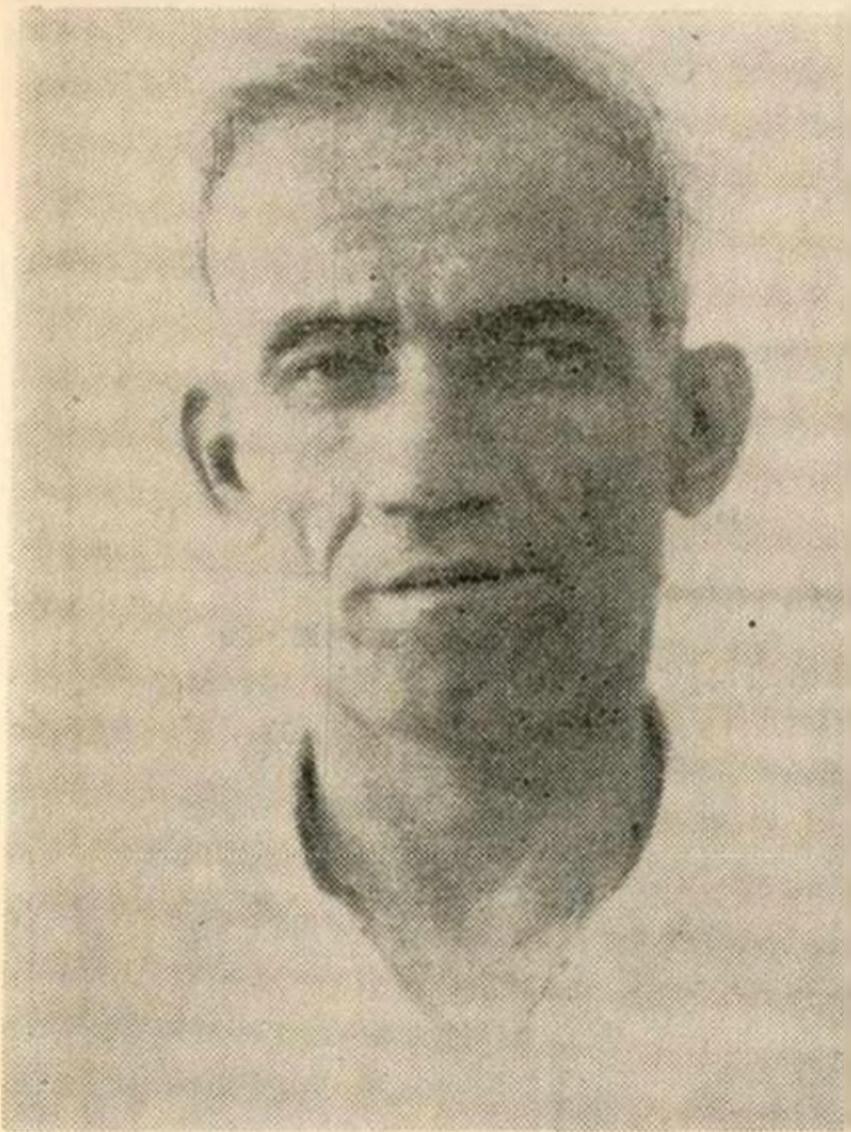
● Ἡ ὀργάνωση καὶ τὸ πρόγραμμα ἐργασιῶν τοῦ Συνεδρίου, καθὼς καὶ ὅλες οἱ σχετικὲς λεπτομέρειες, ἀρμόζει νὰ καθορισθοῦν ἀπὸ τὴν Ὀργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ, ποὺ ἡ ἐκλογή της θὰ γίνῃ στὴν προσεχῆ σύσκεψη.

Ἡ συνέλευση συγκρότησε προσωρινὴ Ἐπιτροπὴ ἀπὸ τοὺς κ.κ. Α. Κοντόπουλο, Πρόεδρο, Φ. Ἀνωγειανάκη, Ε. Κατσάρο, Ρ. Κούνδουρο, Δ. Κρέμο, Α. Προβελέγγιο, Φ. Φραντζεσκάκη, Γ. Χαΐνη καὶ τὴν Κα Ν. Χαρδάτη. Ἔργο τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς ὀρίστηκε ἡ ἐτοιμασία τῆς προσυνεδριακῆς σύσκεψης, ποὺ θὰ πραγματοποιηθεῖ στὶς 8 Μαΐου 1964.

Φώτης Ἀγγουλές

Πέθανε ξαφνικὰ μέσα στὸ καράβι ταξιδεύοντας γιὰ τὸν Πειραιᾶ ὁ ποιητὴς Φώτης Ἀγγουλές. Μέσα στὴν τσέπη του βρέθηκε ἕνα εἰκοσὸδραχμο! Αὐτὴ ἦταν ἡ περιουσία ἐνὸς πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ποὺ πολέμησε στὴ Μέση Ἀνατολὴ ἐναντίον τοῦ φασισμού, ποὺ διώχτηκε γι' αὐτὸ τὸ λόγο κ' ἔμεινε στὰ Στρατόπεδα τῆς Ἀφρικῆς κ' ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση στὶς ἑλληνικὲς φυλακές, γιὰ δέκα σχεδὸν χρόνια. Ἡ κηδεῖα τοῦ Ἀγγουλέ, ποὺ τὴν ἀκολούθησαν χιλιάδες κόσμος, διανοούμενοι ἀλλὰ καὶ ἀπλοὶ ἄνθρωποι, ἔγινε στὸ νησί του, μὲ δαπάνη τοῦ Δήμου Χίου, κι αὐτὸ τιμᾷ τὸν κ. Δήμαρχο καὶ τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο.

Ἡ «Ἐπιθεώρηση Τέχνης» ἀναγγέλλοντας σήμερα μὲ ὀδύνη τὸ θάνατο τοῦ Ἀγγουλέ, ὑπόσχεται νὰ δώσει σὲ προσεχὲς τεῦχος της κείμενα γιὰ τὸν ποιητὴ, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ἀγωνιστὴ.

Κ.Π.ΚΑΒΑΦΗ «Ποιήματα»

Α' 1896—1918, Β' 1919—1933

Πρώτη τυποποιημένη έκδοση

Φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, «Ίκαρος», 1963

Ἡ συγκομιδὴ τοῦ «ἔτους Καβάφη» στάθηκε πλούσια. Νέα κείμενα, ἀγνωστα ἢ ἀνέκδοτα, ἤρθαν στὸ φῶς, κλονίζοντας καὶ μόνο μὲ τὸ δυναμισμό τῆς παρουσίας τους παλαιότερες θεωρίες. Ἀλλὰ μέσα στὴν κίνηση καὶ μετακίνηση θέσεων καὶ ἀπόψεων πάει νὰ περάσει ἀσχολίαστη ἢ πιὸ σημαντικὴ συμβολὴ στὸν ἑορτασμό τῆς ἑκατονταετηρίδας, ἢ νέα «τυποποιημένη» ἔκδοση τῶν «Ποιημάτων» σὲ δυὸ τόμους ἀπὸ τὸν «Ίκαρος», μὲ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Γ. Π. Σαββίδη. Σημαντικὴ, γιατί πρώτη φορὰ δίνεται στὸ μεγάλο κοινὸ τὸ ἔργο ἐνὸς ἀπὸ τοὺς κορυφαίους μας ποιητὲς μὲ τόσο ἀψογὴ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια, ἀλλὰ καὶ γιατί στὸ σχῆμα, τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν τιμὴ, ἡ ἔκδοση αὐτὴ εἶναι πραγματικὰ «λαϊκὴ».

Τὴν εἶπαν «καλαίσθητη», «ἐπιμελημένη», «εὐχρηστή» συζήτησαν γιὰ τὸ εὐστοχο ἢ μὴ τῆς ἔκδοσης σὲ δυὸ τόμους, γιὰ τὴν ὄχι τόσο «λαϊκὴ» τιμὴ τῆς (στὸ μεταξύ ὁ τόμος Α' ἐξαντλήθηκε καὶ γίνηκε δεύτερη ἔκδοση, μάλλον ἀνατύπωση μὲ ὄφσετ). Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὰ κι ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παλαιότερη ἔκδοση τοῦ «Ίκαρου» χρειαζόταν ὀπωσδήποτε μιὰ υπεύθυνη ἀναθεώρηση, γιατί μὲ τὶς ἐπανεκδόσεις ἀπὸ τὸ 1948 τὰ λάθη καὶ οἱ ἀβλεψίεις εἶχαν πολλαπλασιαστεῖ, τίποτα τὸ οὐσιαστικὸ δὲν ἀκούστηκε. Γιὰ τὴν πρωτοβουλία τοῦ κ. Σαββίδη ν' ἀλλάξει τὴν «πατροπαράδοτη» σειρά τῶν 154 ποιημάτων γράφτηκαν ἀντιρρήσεις, ὑπαγορευμένες μάλλον ἀπὸ συντηρητικὸ συναίσθηματισμό, ἀν ὄχι ἀπὸ ἰδιοτελὴ μεροληψία. Ἡ ἀπόφαση ὡστόσο τοῦ νέου φιλολογικοῦ ἐκδότη νὰ προτιμήσει τὴ θεματικὴ κατάταξη, θὰ ἔχει σοβαρὲς καὶ μακρόχρονες συνέπειες, γιατί ἀπὸ ἄλλη θύρα κι ἀκολουθώντας ἄλλο δρόμο θὰ γνωρίζει ἀπὸ δῶ καὶ πέρα τὸ μεγάλο

κοινὸ τὴν πολιτεία τῆς Καβαφικῆς ποίησης. Ἡ προηγούμενη θύρα («Ἐπιθυμίες») ὀδηγοῦσε τὸν ἀναγνώστη ν' ἀναζητήσει τὶς κλειστὲς κάμαρες, τὸν πολυέλαιο τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πάθους, ἓνα «σπάνιο» ἐρωτικὸ ποιητὴ. Ἡ καινούρια («Ἡ πόλις») τοῦ γνωρίζει ἀμέσως τὸν ἄνθρωπο ἐνὸς σύγχρονου λιμανιοῦ, τραγικὸ αἰχμάλωτο μιᾶς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς μοίρας, ἓνα ποιητὴ «μὲ ιδέες», ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους τοῦ αἵωνα. Ἡ ἀντίληψη ποὺ θὰ σχηματίζουν γιὰ τὸν Καβάφη οἱ ἐρχόμενες γενεές, θὰ εἶναι πιὸ πιστὴ μὲ τὴ βαθύτερη οὐσία τῆς ποίησής του, ἀλλὰ, τὸ ἐρώτημα μπαίνει ἂν αὐτὸ θὰ ὀφείλεται στὸν κ. Σαββίδη, ἐπειδὴ, ὅπως εἶπαν, ἔκρινε τάχατε «ὅτι τὰ ποιήματα αὐτὰ ἐπιδέχονται καὶ μιὰ θεματικὴ ἢ ἄλλη κατάταξη»¹ ἢ ἂν χάρις σ' αὐτὸν τὸν φιλολογικὸ ἐκδότη, διαβάζουμε ἐπιτέλους Καβάφη μὲ τὴ σειρά ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Καβάφης ἤθελε νὰ τὸν διαβάσουμε.

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ Καβάφη νὰ δίνεται θεματικὴ σειρά στὰ ποιήματά του, ὅταν αὐτὰ σταχώνονται σὲ συλλογὴ, δὲν ἦταν μιὰ «ιδέα» ποὺ τὸν κατεῖχε «ἓνα διάστημα». Ἦταν ἡ ἀμετακίνητη θέληση τῶν εἴκοσι τελευταίων χρόνων τῆς ζωῆς του, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω. Μὲ τὴ θεματικὴ κατάταξη ἐκφράζεται ἡ συνειδητοποίηση ἀπὸ τὸν ἴδιο τῶν βαθύτερων χαρακτηριστικῶν τῆς ποίησής του, τῆς ὀργανικῆς ἐνότητάς ποὺ τὴν διέπει, καὶ μαζί, ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἴδιας του κοινωνικῆς μοίρας. Ὁ μεγάλος φιλολογικὸς ἄθλος τοῦ κ. Σαββίδη στάθηκε ἀκριβῶς αὐτός: ἐρεύνησε καὶ ἀφομοίωσε ὀλόκληρο τὸ βιβλιογραφικὸ ζήτημα τῶν Καβαφικῶν ἐκδόσεων, ἀπὸ τὸ μονόφυλλο τοῦ «Κτίσται» στὰ 1891², ὡς τὴν τελευταία συλλογὴ μονόφυλλων καὶ τὸ χρονο-

λογικό πίνακα περιεχομένων της 1919 - 1932 με αυτόχειρες προσθήκες του έτοιμοθάνατου ποιητή. Τ' αποτελέσματα τής επιστημονικής μεθόδου του έλυσαν προβλήματα που είχαν αποθαρρύνει τον γενάρχη τής βιβλιογραφίας τής νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας, και διέλυσαν μύθους που έθόλωναν τήν κριτική ματιά πολλών καθαφιστών.

Ο κ. Σαββίδης βρέθηκε στη θέση του εκτελεστή μιάς άγραφης ή χαμένης φιλολογικής διαθήκης. Έπρεπε «έκ τών πραγμάτων» να συμπεράνει ποιές ήταν οι τελευταίες θελήσεις του Καδάφη για τήν έκδοση τών «Ποιημάτων», άφου, όπως δεβαιώνει ο κληρονόμος του κ. Άλέκος Σεγκόπουλος, ο ποιητής δεν άφησε οδηγίες για τo κεφαλαίωδες αυτό θέμα. Πρώτ' άπ' όλα ο κ. Σαββίδης άναρωτήθηκε αν ή μεταθανάτια έκδοση του 1935, ή πολυτελέστατη «πρώτη πλήρης έκδοση» τών 154 Ποιημάτων, που επιμελήθηκε φιλολογικά ή Ρίκα Άγαλλιανού (τότε: Σεγκοπούλου) και καλλιτεχνικά ο ζωγράφος Τάκης Καλμούχος, ανταποκρινόταν σ' αυτούς τους όρους. Ίδου ή άπάντησή του: «Μολονότι καμωμένη με άσυνήθιστη φροντίδα, ή έκδοση εκείνη — έκτος άπό μερικά άσήμαντα τυπογραφικά λάθη και διαφορές — παρουσιάζει ένα άξιοσημείωτο μειονέκτημα: Ναί μεν άποδίδει σωστά τά ποιήματα στην κάθε χρονιά όπου δημοσιεύτηκαν, αλλά άδιαφορεί για τήν σειρά με τήν όποία δημοσιεύτηκαν μέσα στην κάθε χρονιά — προφανώς για εύκολία τής σελιδοποίησης και τής διακόσμησης —, πράγμα που συνεχίστηκε, χωρίς κανένα λόγο πιά, σε όλες τīs έπόμενες ελληνικές και ξένες εκδόσεις» (τόμος Β' 1963, σ. 130). Έδώ χρειάζεται να τονιστεί πως ή χρονολογική σειρά δημοσίευσης και ή σειρά δημοσίευσης μέσα στον ίδιο χρόνο ήταν του ίδιου του Καδάφη. Άλλο πράγμα είναι ή χρονολογική σειρά σύνθεσης τών ποιημάτων, που πρώτη φορά μάς γίνεται γνωστή με τήν άνακοίνωση του Γ. Π. Σαββίδη: Κ. Π. Καδάφη, «Άνέκδοτος χρονολογικός πίνακας σύνθεσης ποιημάτων 1891 - 1925», περ. «Έπιθεώρηση Τέχνης», 108, Δεκέμβριος 1963, σελ. 567 - 576. Ως τότε, όταν μιλούσαμε για «χρονολογική σειρά» δεν μπορούσαμε παρά να έννοούμε «χρονολογική σειρά δημοσίευσης». Ξέραμε πως άλλη ήταν ή σειρά τής σύνθεσης, μα δεν ξέραμε ποιά ακριδώς ήταν παρά για ελάχιστα ποιήματα. Έτσι, ή έκδοση εκείνη του 1935 δεν ήταν μήτε χρονολογικά σωστή. Άκόμη ένα σοβαρό μειονέκτημά της, που τo αντιπαρέρχεται σιωπηρά ο κ. Σαββίδης, είναι ότι στην ένότητα «Πρό του 1911» τo χρονολογικό άνακάτωμα είναι μεγαλύτερο, άφου πρώτο ποίημα, και πρώτο όλόκληρου του τόμου έρχόταν τo «Έπιθυμίες» κι άμέσως κατόπι τo «Φωνές», που και τά δυο πρωτοδημοσιεύτηκαν στα 1904, ενώ με τή σωστή χρονολογική σειρά πρώτο έπρεπε να έρχεται τo «Τείχη» (1896) κι άμέσως ύστερα τo «Ένας γέρος» (1897) και ούτω καθεξής σύμφωνα με τή σειρά που ύποδείχνει έμμεσα ο κ. Σαββίδης (τόμος Α', 1963, σελ. 128 - 129) με τo

χρησιμότατο Χρονολογικό Εύρετήριο, βγαλμένο άπό έντυπα και αυτόγραφα στοιχεία του Καβαφικού Άρχείου.

Άλλ' άκόμη κι αν τηρούνταν σωστά ή χρονολογική σειρά, πάλι ή έκδοση εκείνη του 1935 δεν θ' ανταποκρινόταν στις έπιθυμίες του ποιητή, που εκφράζονταν άπό τά 1915 περίπου και ύστερα, με τήν «έπίμονη σύζευξη τών ποιημάτων «Ή Πόλις» και «Ή Σατραπεία», πάντοτε στην άρχή τεσσάρων θεματικά συνθεμένων συλλογών». Και πράγματι, ή σταχωμένη συλλογή 1909 - 1911 με τή θεματική κατάταξη 12 ποιημάτων, στάθηκε ή δομή για τή θεματική ένσωμάτωση άπό τον ίδιο τον Καδάφη, πάνω στον άξονα: «Ή Πόλις, Ή σατραπεία — Άπολείπειν ο θεός Άντώνιον, Ίθάκη — Τά επικίνδυνα, Ίωνικόν», άλλων 14 ποιημάτων με τή σταχωμένη συλλογή 1908 - 1914, κι άλλων 12 με τά σταχωμένη συλλογή 1907 - 1915, κι άλλων 2 με τή σταχωμένη συλλογή 1905 - 1915, με άποτέλεσμα να περιλάβει στην τελευταία 40 ποιήματα, με θεματική πάντοτε κατάταξη, τo σύνολο δηλαδή τών δημοσιευμένων του τής δεκαετίας. Αυτή τή σταχωμένη συλλογή καθώς και τήν άλλη, έπίσης με θεματική κατάταξη, τών δημοσιευμένων του τής διετίας 1916 - 1918, έδινε ο Καδάφης κατά τά τελευταία χρόνια τής ζωής του σ' όποιοι ζητούσε να γνωρίσει τo έργο του.

Παράλληλα έδινε και δέσμες με τά καρφισωμένα μονόφυλλα τών ποιημάτων που δεν βρίσκονταν στις δυο προαναφερόμενες συλλογές, δέσμες προστατευμένες μέσα σε λεπτό χαρτόνι, μ' έπικολημένο στο έσωτερικό ένα χρονολογικό πίνακα περιεχομένων τυπωμένο ή συμπληρωμένο με τo χέρι του, ενώ στο έξωτερικό του περικαλύματος ήταν τά χρονικά όρσημα. Όσο ή χρονολογία τέρματος τών σταχωμένων συλλογών προχωρούσε (1909 - 1911, 1908 - 1914, 1907 - 1915, 1916 - 1918) τόσο μεταθέτονταν και ή χρονολογία άφετηρίας τών δεσμών με τά καρφισωμένα μονόφυλλα (1912 —, 1915 —, 1916 —, 1919).⁸

Ή άπόφαση του κ. Σαββίδη, να χωρίσει τήν έκδοση τών «Ποιημάτων» σε δυο τόμους στηρίζεται ήθικά στο προηγούμενο του ίδιου του Καδάφη, που κυκλοφορούσε τρεις συλλογές συγχρόνως στα τελευταία χρόνια τής ζωής του: 1905 - 1915, 1916 - 1918, 1919 - 1932. Άλλά και φιλολογικά άποδείχεται ή πιο στοχαστική, γιατί λύνει τo πρόβλημα τής θεματικής και τής χρονολογικής σειράς χωρίς να παραβιάζεται ή «έκ τών πραγμάτων» έκφραση θέληση του ποιητή. Στον τόμο Α' άνατυπώθηκαν πιστά και με θεματική σειρά οι συλλογές 1905 - 1915, 1916 - 1918 και στο τέλος του προστέθηκε ένα χρονολογικό εύρετήριο, κατά τo καθαφικό πρότυπο. Στον τόμο Β' άνατυπώθηκε πιστά και με χρονολογική σειρά ή συλλογή τών καρφισωμένων μονόφυλλων 1919 - 1932 με τήν προσθήκη του «Είς τά περίχωρα τής Άντιοχείας», που είχε πρωτοδημοσιευθεί μετά τo θάνατο του ποιητή στην «πλήρη» έκδοση του 1935.

Ἄλλὰ ὁ κ. Σαββίδης εἶχε νὰ λύσει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς κατάταξης τῶν ποιημάτων πρὸς ὑπολοίπονταν γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν 154. Ἀπὸ αὐτά, τὰ 14 ἀποτελοῦσαν τὸ πρῶτο τομίδιο πρὸς εἶχε ἐκδόσει ὁ Καβάφης στὰ 1904 καὶ τὰ δυὸ ἄλλα ἦταν: «Ἡ κηδεῖα τοῦ Σαρπηδόνο», περίσσευμα ἀπὸ τὸ τομίδιο τοῦ 1910 καὶ τὰ «Τεῖχη», ποίημα πρὸς ποτὲ δὲν ἀποκήρυξε ἢ ἐγκατάλειψε ὁ ποιητής, ἀλλὰ καὶ δὲν περιέλαβε σὲ καμιά του συλλογὴ. Τὸ πρόβλημα τῆς θεματικῆς ἐνσωμάτωσης αὐτῶν τῶν 16 ποιημάτων στὴ σταχλωμένη συλλογὴ μὲ χρονολογικὸ τέρμα τὸ 1915, δὲν εἶχε βρεῖ τρόπο ἢ καιρὸ νὰ λύσει ὁ ἴδιος ὁ Καβάφης. Ἄν ὁ κ. Σαββίδης τὰ ἔβαζε στὴν ἀρχὴ τοῦ τόμου Α' θὰ χαλοῦσε ἀθεράπευτα τὴ θεματικὴ σειρὰ του, πρὸς σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ ποιητῆ, ὅπως εἶδαμε, ἔπρεπε ν' ἀρχίζει πάντα μὲ τὰ «Ἡ πόλις», «Ἡ σατραπεία». Τοῦς ἔδωσε λοιπὸν τὴ θεματικὴ σειρὰ πρὸς εἶχαν στὸ τομίδιο τοῦ 1904 τὴ θέση τοῦ «Ἡ κηδεῖα τοῦ Σαρπηδόνο» τὴ βρῆκε στὸ τομίδιο τοῦ 1910, ἐνῶ ἐκείνην τοῦ «Τεῖχη» ἀπὸ ἕνα χειρόγραφο τετράδιο πρὸς χάρισε ὁ ποιητής στὸν κληρονόμο του κ. Σεγκόπουλο «μετὰ τὸ 1926» ὅπως εἰκάζει ὁ κ. Σαββίδης· ἔκλεισε τὰ 16 ποιήματα σὲ μιὰ ἐνότητα 1896 - 1904 καὶ τὰ ἔβαλε στὸ τέλος τοῦ τόμου Α', εἰδοποιώντας διεξοδικὰ τὸν ἀναγνώστη χωρὶς νὰ τὸν ζαλίζει ὁμως μὲ τεκμηριώσεις. Κατὰ τὴν κρίση μου ἢ λύση αὐτὴ εἶναι ὄχι μόνον λογικὴ ἀλλὰ καὶ ἢ πλησιέστερη στὴν ἐπιθυμία τοῦ ποιητῆ, πρὸς ἐνῶ ποτὲ δὲν ἀποκήρυξε αὐτὰ τὰ ποιήματα, δὲν τὰ ξαναπεριέλαβε ὡστόσο σὲ συλλογὴ μετὰ τὸ 1910.

Βέβαια, μεγάλη πάντοτε εἶναι ἢ ἀνάγκη τῆς χρονολογικῆς - ἱστορικῆς κατάταξης μιὰς κριτικῆς ἔκδοσης τῶν 154 ποιημάτων, γιὰ χρῆση τῶν φιλόλογων καὶ τῶν καθαφιστῶν. Τὴν ἀνάγκη αὐτὴ ἴσως νὰ ἰκανοποιήσῃ ἢ μὲ πλεονέκτητους στόχους ἀναγγελλόμενη ἀπὸ τὸν κ. Σαββίδη ἔκδοση «Ἀπάντων τῶν Δημοσιευμένων» σὲ δυὸ τόμους — ἕνα γιὰ τὰ ποιήματα, ἕνα γιὰ τὰ πεζά.¹⁰

Ἄλλὰ ἢ ἄκρα προσοχὴ καὶ προσήλωση τοῦ κ. Σαββίδη στὸ πνεῦμα τοῦ Καβάφη φαίνεται καὶ σὲ ὀρισμένες «λεπτομέρειες» πρὸς ἀγνοήθηκαν ἀπὸ τοῦς προηγούμενους ἐκδότες. Ὅταν τὸ ποίημα πιάνει περισσότερες ἀπὸ μιὰ σελίδες, οἱ στίχοι κόβονται ἀκριβῶς στὸ σημεῖο πρὸς τοῦς ἔκοβε καὶ ὁ Καβάφης στὰ μονόφυλλά του, μὲ τὴν ἐξαιρέση τοῦ «Μύρης» καὶ μερικῶν τῆς ἐνότητας 1896 - 1904. Τὰ διάστιχα ἀκολουθοῦν πιστὰ τὸ καθαφικὸ πρότυπο, λ.χ. στὸ «Περιμένοντας τοῦς βαρβάρους» καὶ στὸ «Τρῶες».

Ἡ στίξη εἶναι καλύτερη, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴς προηγούμενες ἐκδόσεις τοῦ «Ἰκαρου», ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κείνη τῆς «Ἀλεξανδρινῆς Τέχνης» τοῦ 1935, γιὰ τὴν ἀκολουθεῖ πάντοτε τὴν καλύτερη ἐκδοχὴ πρὸς εἶχε δημοσιεύσει ζῶντας ὁ Καβάφης. Στὸν τόμο Β' μιὰ ὑποβλητικὴ λεπτομέρεια: τὸ «Εἰς τὰ περίχωρα τῆς Ἀντιοχείας» πρὸς πρωτοδημοσιεύτηκε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ

ποιητῆ καὶ δὲν κυκλοφόρησε ποτὲ σὲ μονόφυλλο, χωρίζεται σιωπηρὰ ἀπὸ τὸν κορμὸ τῶν ἄλλων ποιημάτων μὲ μιὰ λευκὴ σελίδα.

Ὁ ἴδιος ὁ χαρακτήρας τῆς λαϊκῆς αὐτῆς ἔκδοσης ἔκανε ἀπαραίτητο νὰ παραθέσει ὁ κ. Σαββίδης στὸ τέλος κάθε τόμου σχόλια ἀντλημένα κατὰ τὸ πλεῖστο ἀπὸ προηγούμενους σχολιαστὲς πρὸς ἐπεξηγοῦν ἱστορικὲς ἀναφορὲς ἢ δικά του σχόλια πρὸς ἐρμηνεύουν λεκτικὲς καὶ συντακτικὲς ἰδιομορφίες τοῦ Καβάφη. Ἡ φιλολογικὴ του ἀκεραιότητα ἔδωσε ἕνα θαυμαστὸ στὴ συντομία, στὴν ἀκριβολογία καὶ τὴ δικαιοκρισία τῆς ἐπιλογῆς κείμενο. Τὰ ἴδια προτερήματα ἔχει καὶ ἢ σύντομη βιογραφία τοῦ Καβάφη πρὸς προτάσσεται στὸν τόμο Α', χωριστὰ ἀπὸ τὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ φιλολογικοῦ ἐκδότη.

Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ θὰ εἶχα μόνον νὰ παρατηρήσω πρὸς ἢ ἔλλειπτικότητα τῆς διατύπωσης, ὅτι ὄλος ὁ συνειδητὸς βίος τοῦ Καβάφη «ἐστάθηκε μιὰ μελέτη θανάτου», μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ παρεξηγήσεις. Ὁ Καβάφης στὸ θάνατο ἔβλεπε «τὸ μεγάλο τίποτε», γι' αὐτὸ ἔβαλε στὸ κέντρο τῆς ποιήσεώς του τὸν ἄνθρωπο, αὐτῆς τῆς ζωῆς, αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ἐπίσης μὲ στεναχωρεῖ κάπως ἢ λανθάνουσα μεταφυσικὴ προέκταση πρὸς δίνεται στὸ ἀποκηρυγμένο «Ἡ Τράπεζα τοῦ Μέλλοντος». Ὅπως μὰς βοηθεῖ καὶ ἢ πηγὴ αὐτοῦ τοῦ ποιήματος νὰ καταλάβουμε, ὁ Καβάφης ἐνοοῦσε τὴν ἐγκόσμια ὀργάνωση τῆς ἐκκλησίας ἢ τῆς θρησκείας, ὄχι τὰ «ἐπέκεινα».¹¹

Ἡ ὀρθογραφικὴ προσαρμογὴ ἀπὸ τὸν κ. Σαββίδη τῶν πρὸς καὶ πρὸς, πρὸς καὶ πρὸς, — ὁ Καβάφης τὰ ἔγραφε ὄλα μὲ περισπωμένα —, εἶναι πολὺ εὐστοχη. Ἀφοῦ ὁμως πρόκειται γιὰ λαϊκὴ καὶ ὄχι φιλολογικὴ ἔκδοση, θὰ ἔπρεπε νομίζω νὰ προχωρήσῃ καὶ σὲ τολμηρότερες προσαρμογὲς τῆς ἀρκετὰ παλαιομένης ὀρθογραφίας τοῦ ποιητῆ.¹²

Στὸ τέλος τοῦ κάθε τόμου ὑπάρχει καὶ «Εὐρητήριο πρῶτων στίχων» — μιὰ εὐπρόσδεκτη καινοτομία, πρὸς σπάνια συναντᾶται καὶ σὲ φιλολογικὲς ἀκόμη ἐκδόσεις ποιητῶν τῆς νεότερης Ἑλλάδας. Γι' αὐτὰ, καὶ γιὰ ὄσους λόγους ἀνάφερα στὴν ἀρχὴ, θὰ συνιστοῦσα στοῦς φίλους τῆς καθαφικῆς ποιήσεως καὶ πρὸς παντὸς σ' ἐκείνους πρὸς πολὺ διάβασαν καὶ πολὺ ἀγάπησαν τὴς παλιότερες ἐκδόσεις τῶν «Ποιημάτων» του (1935 ἢ 1948 τοῦ «Ἰκαρου» κ.ἔ.) νὰ ξαναδιαβάσουν χωρὶς προκατάληψη τὴν νέα, «τυποποιημένη» ἔκδοση. Ὁ ἀνακαλύψουν, ἐλπίζω, ἕνα Καβάφη πρὸς συνεπῆ, πρὸς βαθύ, πρὸς ἐλεύθερο καὶ πρὸς ἀνθρώπινο. Θὰ διαπιστώσουν ἴσως, πόσο ἀδικοῦσε τὴν δραματικὴν ἐνότητα τῆς ποιήσεώς του τὸ παλιὸ ἀνακάτεμα, ὄπου μόνον μὲ τὴν ἐπιλογὴ χαιρόταν κανεὶς τὸν Καβάφη. Τώρα ὄλα δένονται, δὲν ὑπάρχει τίποτα πρὸς νὰ περνᾶς μ' ἕνα διαστικὸν διάβασμα. Ὁ κ. Σαββίδης ἐργάστηκε σκληρὰ, πνευματικὰ ἦταν ἔτοιμος κ' ἐπιστημονικὰ ἐξοπλισμένος γιὰ μιὰ τόσο μεγάλη εὐθύνη. Ἄλλὰ δὲν θὰ ἔφτανε στὸ λαμπρὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα χωρὶς τὴν ζωντανὴν σχέση, τὴν ἀγάπη, τὸ σεβασμὸν καὶ τὸ θαυμασμὸν γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν

μνήμη του ποιητή. Σχέση που χρονολογείται από τα 1954 τουλάχιστο, από την πρώτη του καθαφική εργασία.¹²

Ἀθήνα, 22 Μαρτίου 1964

ΣΤΡΑΤΗΣ ΤΣΙΡΚΑΣ

Σημειώσεις

1. Τ. Μαλάνος: Λίγα ἐξ ἀφορμῆς μὲς νέας «λαϊκῆς» ἐκδόσεως τῶν Καθαφικῶν ποιημάτων, περ. «Νέα Ἑστία», 878, 1 Φεβρ. 1964, σ. 187. Ὁ κ. Μαλάνος διατείνεται: «τοῦ Καθάφη τὰ ποιήματα πρέπει νὰ ἐκδίδονται μὲ τὴ γνωστὴ χρονολογικὴ τους σειρά — τὴ σειρά πού τοὺς ἔδωσε ὁ ποιητής» καὶ πῶς τοῦ «ἐκάνε ἐντύπωση τὸ ὅτι, ἔπειτα ἀπὸ τόσες κλασσικὲς ὡς τώρα ἐκδόσεις, ὁ κληρονόμος ἐπέτρεψε ἕνα τέτοιο ἀνακρίτωμα σ' αὐτὴν τὴν τελευταία». Ὁ Ἀλεξανδρινὸς κριτικὸς, ὅπως πάντα, μεταχειρίζεται ἐντυπωσιακὲς ἐκφράσεις ἀλλὰ μένει ἀσάφης, γιὰ λόγους... ἀσφαλείας. Ποιὰ εἶναι ἡ «γνωστὴ χρονολογικὴ σειρά» ἀφοῦ ὁ ἴδιος πιστεύει: πῶς ὁ Καθάφη εἶχε τάχατε «δηλώσει τρεῖς διαφορετικὲς χρονολογίες», δηλ. 1907, 1908, 1910, γιὰ τὸ «Ἡ πόλις» κ' «ἔπειτα ἀπὸ μερικὲς ἀμφιταλαντεύσεις» (!) κατὰληξε «στὴν ἀνακρίβεια» (;) τοῦ 1910; (στὸ λῖδελλο «Ὁ Καθάφη τοῦ κεφαλαίου Τ», Ἀλεξάνδρεια, 1959, σ. 21 κ.έ.). Ἀφοῦ ἀγνοεῖ τὴ σταχυωμένη συλλογὴ 1905-1915; Ἀφοῦ πιστεύει πῶς ὁ Καθάφη πρῶτα ἔβαλε σὲ κυκλοφορίαν τὴ συλλογὴ 1907-1915, ὕστερα ἐκείνη τοῦ 1908-1914 καὶ τελευταία τοῦ 1910-1917, δταν συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, καὶ δταν σταχυωμένη συλλογὴ 1910-1917 δὲν ὑπάρχει ἀλλὰ μόνο δέσμη μὲ μονόφυλλα; Ἀφοῦ ἀκόμη δὲν ἀντιλήφθηκε τὴ θεματικὴ κατάταξη πού σταθερά, χωρὶς καμιά ἀμφιταλάντευση, ἔδινε ὁ Καθάφη σ' ὅλες τὶς σταχυωμένες συλλογές του; (δλ. τ' ἀποκαλυπτήρια τῆς βιβλιογραφικῆς ἀγνοίας καὶ τῶν ἐμβαλωματικῶν ἐπινοήσεων τοῦ κ. Μαλάνου στὸ μελέτημά μου «Καθάφη "ἀνακρίβειες" καὶ "βασανισμοί" τους», περ. «Ἐπιθ. Τέχνης», 61, Ἰανουάριος 1960, σελ. 29-33). Καὶ ποιὲς ἐκδόσεις χαρακτηρίζει «κλασσικὲς» δταν ὅλες εἶναι πιστὴ ἐπανάληψη τῆς μεταθανάτιας ἐκδόσεως τοῦ 1935, ὅπου διπλᾶ ἀγνοήθηκαν οἱ θελήσεις τοῦ ποιητή, γιατί; ὄχι μόνο τὰ ποιήματα δὲν τυπώθηκαν μὲ θεματικὴν σειρά, ἀλλὰ κ' ἡ χρονολογικὴ πού τοὺς δόθηκε εἶναι λαθεμένη καὶ παραπειστικὴ; (δλ. καὶ τὸ μελέτημά μου «Καθάφη "ἀνακρίβειες" καὶ "βασανισμοί" τους», περ. «Ἐπιθ. Τέχνης», 63-64, Μάρτ. - Ἀπρ. 1960, σελ. 232-37). Κι ἀφοῦ εἶναι «γνωστὴ» ἡ χρονολογικὴ σειρά «πού τοὺς ἔδωσε ὁ ποιητής» μπορεῖ ὁ κ. Μαλάνος νὰ μὲς πεῖ ποιὰ εἶναι ἡ χρονολογικὴ σειρά τῶν 16 ποιημάτων 1896-1904 καὶ σὲ ποῖο καθαφικὸ ντυκουμέντο τὴ βρήκε δημοσιευμένη;

2. Ν. Χριστιανόπουλος: Ἡ νέα ἐκδοσις τῶν ποιημάτων τοῦ Καθάφη, ἐφ. «Δράσις», Θεσσαλονίκη, 27 Ἰαν. 1964.

3. Γ. Π. Σαββίδης: Οἱ πάντα πρῶτες ἐκδόσεις ποιημάτων τοῦ Κ. Π. Καθάφη, περ.

«Ἐπιθ. Τέχνης», 104, Αὐγούστος 1963, σ. 132-145. Βγήκε καὶ σὲ ἀνάτυπο μὲ διορθώσεις καὶ προσθήκες. Βλ. ἐπίσης τὸν Κατάλογο τῆς Ἐκθεσῆς Καθάφη (Μουσεῖον Μπενάκη, Ἀθήνα, 7 Νοεμ. - 9 Δεκ. 1963, «Τέχνη», Θεσσαλονίκη, 14 Δεκ. 1963 - 9 Ἰαν. 1964).

4. Γ. Π. Σαββίδης: Τὸ ἀρχεῖο Κ. Π. Καθάφη, περ. «Νέα Ἑστία», 872, 1 Νοεμβρίου 1963, σελ. 1539, στήλ. 5.

5. Γ. Κ. Κατσιμπαλῆς: Βιβλιογραφία Κ. Π. Καθάφη, Ἀθήνα, 1943, σ. 4., ὅπου καὶ γίνεται λόγος περὶ «θελημένης ἀκαταστασίας» τοῦ ποιητῆ στὴ σύνθεσιν τῶν συλλογῶν του. Ὁ φίλος κ. Κατσιμπαλῆς παρασύρθηκε, φαίνεται, ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Γ. Πιερίδη, πού ἄλλωστε καὶ παραθέτει. Ἀλλὰ ὁ Ἀλεξανδρινὸς Γιάγκος Πιερίδης πλησίασε τὸ πρόβλημα προκατειλημμένος καὶ σὲ στιγμὲς ρευστότητας, δταν βιβλιογραφικὰ ἢ κατὰστασι δὲν εἶχε «παγιοποιηθεῖ» μὲ τὸ θάνατο τοῦ ἀλάθευτου καὶ συνεπέστατου ρυθμιστῆ τῆς σύνθεσης τῶν συλλογῶν, τοῦ Καθάφη. Ὁ μύθος ἐκεῖνος περὶ «θελημένης ἀκαταστασίας» καὶ ὁ ἄλλος περὶ σκόπιμης ἀφαίρεσης καὶ προσθήκης ποιημάτων ἀνάλογα μὲ τὸν ἀποδέκτη τῆς συλλογῆς, ἐμπόδισε πολλοὺς ν' ἀντιληφθοῦν τὴν ὑπαρξὴν τῆς θεματικῆς σειράς καὶ τὴ μεγάλη σημασία πού τῆς ἔδινε ὁ ποιητής.

6. Γ. Π. Σαββίδης: Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα στὸ «Περὶ Ἐκκλησίας καὶ Θεάτρου» τοῦ Καθάφη, περ. «Θέατρο», 8, Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1963, σελ. 37-39, σελ. 15 τοῦ ἀνάτυπου πού βγήκε μὲ προσθήκες καὶ διορθώσεις.

7. Ὅταν ἔγραφα στὴν «Ἐπιθ. Τέχνης» στὰ 1960 (δπ. π.) δὲν εἶχα ἀκόμη ὑπόψη μου τὴ σταχυωμένη συλλογὴ 1909-1911, τὴν ἐντελῶς ἀγνωστὴν τόσο στὸν κ. Μαλάνο ὅσο καὶ στὸν κ. Μ. Πιερίδη. Μοῦ τὴ χάρισε περὶ τὸ τέλος τοῦ 1961 ἕνας Ἀλεξανδρινὸς φίλος, καὶ προερχόταν ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο γνωστοῦ ποιητῆ. Στὴν ἐκθεσὴ Καθάφη (δπ. π.) ἐκτέθηκε στὴν προθήκη ἀρ. 5, σελ. 11 τοῦ σχετικοῦ καταλόγου.

8. Γ. Π. Σαββίδης: Γιὰ δυὸ νέες ἐκδόσεις τοῦ Καθάφη, περ. «Ἐποχές», 1, Μάιος 1963, σ. 55-58, σελ. 10, στήλ. 9 τοῦ ἀνάτυπου.

9. Μιὰ ἐξήγησιν τῆς ἀμηχανίας τοῦ Καθάφη ἐπρότεινα ἀπὸ καιρὸ καὶ νομίζω πῶς ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει (δλ. τὸ μελέτημά μου στὴν «Ἐπιθ. Τέχνης», 61, Ἰαν. 1960, σελ. 32).

10. Γ. Π. Σαββίδης, δπ. π. σ. 14 τοῦ ἀνάτυπου.

11. Σ. Τσίρκας: Ὁ Καθάφη καὶ ἡ ἐποχὴ του, «Κέδρος», 1958, σ. 239.

12. Ἀντίθετα, ὁ κ. Γ. Α. Παπουτσάκης (Καθάφη, Πεζά, Φέξης, 1963, πρόλογος σελ. ιγ') διαφωνεῖ: «θεωρῶ ἀπαράδεκτες τὶς "διορθώσεις" πού ἔγιναν σὲ μιὰν ἐκδοσὴ τῶν "Ποιημάτων" τοῦ Καθάφη («τυποποιημένη» ὅπως αὐτοχαρακτηρίζεται) πού κυκλοφόρησε τελευταία». Ἀναρωτιέμαι γιατί δὲν διαμαρτυρήθηκε ποτὲ γιὰ τὶς ἀνάλογες «διορθώσεις» πού ἔγιναν στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1935, ὅπου φαίνεται πῶς ἐπαιξε καὶ ρόλο φιλολογικὸ συμβούλου τοῦ κληρονόμου.

13. Γ. Π. Σαββίδης: «Δύο σαιξπηρικὰ ἄρθρα τοῦ Καθάφη», ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν «Ἀγγλο-Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρησις», Ζ, 6, 1954.

Δ. Σ. Γκίνης, Κατάλογος ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών 1811-1863, «Κέντρον Νεοελληνικών Έρευνών Β.Ι.Ε.», Αθήναι 1963, σελ. 44 (πολυγραφημένο). — Κ. Θ. Δημαράς, Έλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες, ανάτυπο από το περιοδικό «Ο Έραμιστής», τ. 1 (1963), σελ. 51-55. — Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, Έλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες, ανάτυπο από το περιοδικό «Ο Έραμιστής», τ. 1 (1963), σελ. 243-265.

Και των τριών βιβλιογραφιών τα χρονικά όρια καθορίζονται από τα αντίστοιχα της «Ελληνικής Βιβλιογραφίας» των Γκίνη και Μέξα (1800-1863). Η πρώτη απ' αυτές περιλαμβάνει έναν κατάλογο όσων εφημερίδων και περιοδικών εκδόθηκαν σε ελληνική (ή και σε ελληνική) γλώσσα από το έτος 1811 («Ερμής ο λόγιος», «Ειδήσεις διά τα Ανατολικά μέρη») ως τα 1863· ο κατάλογος είναι αλφαβητικός και συνοπτικός: περιλαμβάνει μόνο τον τίτλο, τον τόπο και τα χρονολογικά στοιχεία του εντύπου. Καταχωρίζονται 628, συνολικά, λήμματα εντύπων εκδομένων σε 35 πόλεις, από τις οποίες 6 είναι ευρωπαϊκές (Παρίσι, Βιέννη, Τεργέστη, Μόναχο, Μάλτα, Βουκουρέστι) και 3 (Σμύρνη, Πόλη, Αλεξάνδρεια) εξωελλαδικά κέντρα με συμπαγή, τότε, ελληνικό πληθυσμό. Δυο ερευτήρια, ένα χρονολογικό και ένα γεωγραφικό, καθιστούν εύχρηστο τον αλφαβητικό κατάλογο και συγχρόνως προσφέρονται στη στατιστική παρατήρηση φαινομένων σχετικών με την κίνηση του ελληνικού τύπου στα χρόνια 1800-1811 (βλ. ενδεικτικές παρατηρήσεις στο περιοδικό «Ο Έραμιστής», τ. 1 (1963), σ. 158-160).

Οι άλλες δυο βιβλιογραφίες περιγράφουν 156, συνολικά, έντυπα αβιβλιογράφητα από τους Γκίνη και Μέξα (20 λήμματα ή πρώτη και 136 ή δεύτερη, 103 από τα όποια προέρχονται από τη Βιβλιοθήκη των Ίακωβάτων-Τυπάλδων στο Ληξούρι και είναι: τα περισσότερα έπτανησιακού ένδιαφέροντος). Το παλαιότερο έντυπο της πρώτης ομάδας των προσθηκών είναι του έτους 1803 και της δεύτερης έπίσης του ίδιου έτους· 5 λήμματα της ομάδας αυτής είναι αχρονολογητα, ανήκουν όμως στα χρονικά πλαίσια της

βιβλιογραφίας των Γκίνη και Μέξα. Των παραπάνω βιβλιογραφιών έχει κυκλοφορήσει και ένα άλλο ερευτήριο των όνομάτων των συγγραφέων όσων εντύπων έχουν βιβλιογραφηθεί σ' αυτές. Η βιβλιογράφηση και η έρευτηρίαση έχουν γίνει στον τύπο της βιβλιογραφίας των Γκίνη και Μέξα.

Viscenzo Rotolo, Η λατινομάθεια του Σολωμού, ανάτυπο από το περιοδικό «Ο Έραμιστής», τ. 2 (1964), σελ. 1-6.

Ο κ. Rotolo παραθέτει όρισμένα χωρία από τα ποιήματα και τα πεζά του Σολωμού, στα όποια καταφαίνεται η επίδραση από έργα της λατινικής γραμματείας. Οι περισσότερες επιδράσεις έρχονται από τον Όράτιο (8 παράλληλα χωρία έναντι: 3 του Κάτουλλου, 2 του Όβιδίου και ανά ένα του Έννιου, του Βιργίλιου, του Όβιδίου και του Λουκρήτιου). Έπισημαίνονται παράλληλα και μνείες Λατίνων συγγραφέων από τον ίδιο το Σολωμό (Κικέρων, Σενέκας, Κάτουλλος). Με το μελέτημα του Ίταλου έλλημιστή προσφέρονται ένδεικτικά στοιχεία για τη λατινομάθεια του Σολωμού, της όποιας όμως δεν μπορούμε να διαγράψουμε με σαφήνεια την έκταση.

Μ. Ι. Μανούσακας, Ανέκδοτα έγγραφα (1618-1639) για τον Ίωάννη-Άνδρέα Τρώιλο, τον ποιητή του «Ροδολίνου», ανάτυπο από το περιοδικό «Θησαυρίσματα», τ. 1 (1963), σελ. 63-78.

Από τα ανέκδοτα έγγραφα που εκδίδει ο κ. Μανούσακας (3 συμπόλαια των έτων 1618, 1619, 1639 συνταγμένα από τον ποιητή του «Ροδολίνου» Ίωάννη-Άνδρέα Τρώιλο) προκύπτουν καιρικές πληροφορίες για τον Κρητικό ποιητή, για τον όποιο ως σήμερα, γνωρίζουμε μόνο ότι στα 1630 κατοικούσε στο Ρέθυμνο, την πατρίδα του, κι ότι στα 1617 τύπωσε στη Βενετία την τραγωδία του, — ένα από τα καλύτερα κείμενα του κρητικού θεάτρου. Χάρη στα έγγραφα αυτά, ξέρουμε τώρα ότι ο Τρώιλος γεννήθηκε πριν από τα 1600, ίσως και πριν από τα 1590· ότι ο πατέρας του όνομαζόταν Γεώργιος κι ότι είχε πεθάνει πριν από τα 1618· ότι ο Τρώιλος είχε κάποια νομική κατάρτιση και ίσως ότι είχε σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβας· ότι στα 1618 (ή και στα 1616), 1619, 1639 έμεινε στην πατρίδα του το Ρέθυμνο, μόνυμα ίσως· ότι αν πήγε στη Βενετία, θά πήγε μετά το 1639 (ίσως στα 1645). Η κυριότερη ώστόσο πληροφορία είναι: ότι στα 1617 (το χρόνο δηλαδή που ο Τρώιλος τυπώνει την τραγωδία του) ήταν περίπου πενήντα χρονών: έτσι ο «Ροδολίνος», που φαίνεται ότι γράφτηκε πριν από τα 1646, είναι έργο ώριμου ανθρώπου και όχι νεανικό· και στην περίπτωση ακόμη που η τραγωδία γράφτηκε πολύ πριν από τα 1646, ο ποιητής της, μεσήμερας πια στα 1617, είχε τη δυνατότητα για δεύτερες φροντίδες και βελτιώσεις στο κείμενό της.

Σ. Γ.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ

ΒΑΣΙΛΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

“Η ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ”

‘Αποσπάσματα του βιβλίου είχε πρωτοδημοσιεύσει ή «Έπιθ. Τέχνης»

Δρχ. 35

Η ΛΕΣΧΗ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΤΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΤΣΕΧΟΣΛΟΒΑΚΙΑ

Όταν, εδώ και δυο χρόνια ιδρύθηκε στην Πράγα, την πρωτεύουσα της Τσεχοσλοβακίας η Λέσχη τών Φίλων τής Ποίησης, ένας από τους πιο μεγάλους σύγχρονους Τσεχοσλοβάκους ποιητές είπε:

«Με τὸ ραδιόφωνο καὶ τὴν τηλεόραση, ἡ ποίηση ἔφτασε καὶ ἐκεῖ ὅπου ἀλλοιῶς δὲ μπορούσε νὰ εἶχε φτάσει ποτέ. Οἱ ἄνθρωποι θέλουν νὰ ἀκοῦνε τὴν καλὴ ποίηση νὰ ἐρμηνεύεται ἀπὸ μιὰ καλὴ ἀπαγγελία. Τὰ αἰσθήματά τους καὶ οἱ σκέψεις τους δέχονται νέες παρορμήσεις. Καὶ ὅμως ἕνας ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀκροατὲς δὲν ἔχουν συνηθίσει νὰ διαβάζουν στίχους, δὲν ξέρουν ὅτι μποροῦν νὰ ξαναγυρίσουν ὅλη τὴν ὥρα σὲ ὅ,τι ἀκουσαν καὶ σὲ ὅ,τι τοὺς συγκίνησε μὲ τὸ νὰ ἔχουν στὴ βιβλιοθήκη τους ἕνα βιβλίο με ποιήματα, ὅτι μποροῦν νὰ ξαναδοκιμάσουν τὴ μαγεία ποὺ ἐνοιώσαν καὶ νὰ θυσιάζουν πάλι σὲ σκέψεις. Ἡ Λέσχη τών Φίλων τής Ποίησης θέλει νὰ κερδίσει προπαντὸς τοὺς καινούργιους φίλους τής ποίησης καὶ, συγχρόνως νὰ προσφέρει στοὺς παλιούς πιστούς, βιβλία μὲ ἐμφάνιση ποὺ ποτὲ πρὶν δὲν εἶχε ξαναγίνει στὸν τόπο μας».

Ἡ Λέσχη τών Φίλων τής Ποίησης ὑπολόγιζε ὅτι εἶχε ἀποκταῦσε τὸ πολὺ - πολὺ 20.000 μέλη. Μά, μέσα σὲ λίγες ἐβδομάδες γράφτηκαν 22.000 μέλη. (Ἡ Τσεχοσλοβακία ἔχει 13.800.000 κατοίκους, καὶ κάθε χρόνο πᾶνω ἀπὸ 56.000.000 ἀντίτυπα βιβλίων).

Τὸ κύριο ἔργο τής Λέσχης τών Φίλων τής Ποίησης εἶναι νὰ δημοσιεύει βιβλία γιὰ τὰ μέλη της. Ἄλλὰ δὲν εἶναι βιβλία συνηθισμένου τύπου. Κάθε βιβλίο τής λεγομένης φυσικῆς σειρᾶς περιέχει ὄχι μόνον ποιήματα ἀλλὰ καὶ διάφορα ἄλλα στοιχεῖα: φωτογραφίες καὶ εἰκόνες, ἄρθρα, γράμματα, χαρακτηριστικὰ γεγονότα ἀπὸ τὴ ζωὴ τών ποιητῶν καὶ τὸ περιβάλλον τής ἐποχῆς. Τὸ βιβλίο συνοδεύεται ἀπὸ ἕνα μικροδίσκο μὲ τὴ φωνὴ τοῦ ποιητῆ. Σὲ μικροδίσκους ἐπίσης εἶναι γραμμένες ἐκλεκτὲς ἀπαγγελίες μὲ στίχους καὶ ἔργα τοῦ ποιητῆ.

Ἡ Λέσχη τών Φίλων τής Ποίησης ἐκδίδει τέσσερις φορές τὸ χρόνο βιβλία παρουσιασμένα μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἔτσι δίνει προοδευτικὰ στοὺς ἀναγνώστες της μιὰ σειρὰ ἀπὸ τὶς πιο ἐξέχουσες μορφές τής ποίησης τοῦ ΧΧ αἰῶνα καθὼς καὶ τὸ ἔργο μερικῶν ποιητῶν τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἐπιλογή γιὰ τὴ βασικὴ σειρὰ τών ἐκπροσώπων τής τσεχικῆς καὶ τής παγκόσμιας ποίησης γίνεται ἀπὸ μιὰ ἐπιτροπὴ ποὺ τὴ συγκροτοῦν ποιητὲς καὶ κρι-

τικοί. Ἐπίσης ἐκδίδεται καὶ μιὰ σειρὰ μὲ ἐκλογή ἀπὸ διάφορους ποιητὲς.

Τὸ τιρᾶζ τής βασικῆς σειρᾶς εἶναι 22.000 ἀντίτυπα ἐνῶ τὸ μισὸ τιρᾶζ τής σειρᾶς ἐκλογῶν αὐξήθηκε ἀπὸ 8.800 στὴν ἀρχὴ σὲ 10.000 ἀντίτυπα, ποὺ ὅμως ἀποδείχθηκε ὅτι καὶ αὐτὰ εἶναι λίγα. (Ἡ σειρὰ τών ἐκλογῶν φέτος θὰ περιλάβει μιὰν ἀνθολογία τών Λατινοαμερικανῶν ποιητῶν).

Τὰ μέλη τής Λέσχης στὴν πλειοψηφία τους εἶναι νέοι. Ἡ δραστηριότητά τους ἐκδηλώνεται μὲ ἰδέες καὶ πρωτοβουλίες ποὺ ἔρχονται στὴ Λέσχη καθημερινά. Τὰ μέλη τής Λέσχης ἄρχισαν νὰ ὀργανώνουν συγκεντρώσεις ὅπου νὰ πηγαίνουν καὶ νὰ τοὺς μιλοῦν ποιητὲς καὶ κριτικοί. Ἐπίσης ὀργανώνουν βραδιὲς ἀπαγγελίας.

Αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις δὲν περιορίζονται φυσικὰ μόνον στὴν πρωτεύουσα. Οἱ ποιητὲς, οἱ ἐργαζόμενοι στοὺς ἐκδοτικούς οἴκους, οἱ λογοτεχνικοὶ κριτικοί, πηγαίνουν στὶς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις σ' ὅλη τὴ χώρα, καὶ τὴν ὑπαιθρο. Συνεργάζονται μὲ τοὺς ἐπαγγελματικούς ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ἐρασιτεχνικούς ὁμίλους ἀπαγγελίας. Ἡ Λέσχη τών Φίλων τής Ποίησης ἔχει τακτικὰ προγράμματα στὴν τηλεόραση καὶ βοηθεῖται ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο καὶ τὸν τύπο.

Ἔτσι πραγματοποιεῖται τὸ σύνθημα ποὺ ἡ Λέσχη τών Φίλων τής Ποίησης ἔχει ἀναγράψει στὸ πρόγραμμά της:

«Γιὰ μιὰ ζωὴ γεμάτη ποίηση καὶ μιὰ ποίηση γεμάτη ζωή».

**Μιὰ συνδρομὴ στὴν Ἐπι-
θεώρηση Τέχνης εἶναι τὸ
ὠραιότερο δῶρο γιὰ κάθε
φίλο σας μὲ πνευματικὰ ἐν-
διαφέροντα καὶ ἀνησυχίες**

Ο ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Ο ΡΕΝΕ ΒΩΤΙΕ

μιλάει για τὰ προβλήματα

του κινηματογράφου στον Τρίτο Κόσμο

Ἀποκλειστική συνέντευξη με τὸν συνεργάτη τῆς
«ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΕΧΝΗΣ» Β. Α. ΡΑΦΗΛΙΔΗ

Γιὰ τὸν Ρενέ Βωτιέ καὶ τὴν ἐκπληκτικὴν του δράση στὴν Εὐρώπη, τὴν Ἀφρικὴ καὶ εἰδικότερα στὴν Ἀλγερία, ἡ «Ἐπιθ. Τέχνης» δημοσίευσε σὲ προηγούμενο τεύχος τῆς τὴ μετὰφραση μιᾶς συζητήσεώς του μετὸν Μάρκ Κραβέτς. Σήμερα, προσφέρει στοὺς ἀναγνώστες τῆς μιᾶς συνέντευξῆς πού ὁ μεγάλος ἀγωνιστὴς - καλλιτέχνης εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ παραχωρήσει καὶ ἀποκλειστικότητα στὸ περιοδικό μας.

Ἀλγέρι, Μάρτιος 1964

Ὁ Ρενέ Βωτιέ δουλεύει σήμερα γιὰ λογαριασμό τῆς ἐλεύθερης Ἀλγερίας, τῆς χώρας πού ἀγάπησε σὰ δεύτερη πατρίδα του καὶ γιὰ τὴν ὁποία πολέμησε κατὰ τὴν ἐπανάσταση. Ἡ συζήτησή μας περιορίσθηκε στὰ σημερινὰ προβλήματα τῆς δουλειᾶς του κι ὄχι στὴν προηγούμενη δράση του, τὴν πολὺ γνωστὴ, ἄλλωστε.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Κατὰ τὴν ἐπανάσταση παίξατε ἓνα πολὺ σημαντικὸ ρόλο στὴν Ἀλγερία. Μὲ ποιὸ τρόπο συνεχίζετε στὸ σημερινὸ καθεστῶς τὴν κινηματογραφικὴ σας δραστηριότητα;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Ἡ πολυετὴς πείρα ἀπ' τὴ

δουλειά μου στὴν Ἀφρικὴ μ' ὀδήγησε στὸ συμπέρασμα πὼς τὰ ἐκφραστικὰ μέσα τοῦ δικοῦ μας εὐρωπαϊκοῦ κινηματογράφου εἶναι ἀνεπαρκῆ γιὰ τοὺς ὑποανάπτυκτους λαοὺς τῆς Ἀφρικῆς, καὶ συνεπῶς καὶ τῆς Ἀλγερίας στὴ μεγάλη τῆς πλειονότητα. Ὁ ἄνθρωπος πού δὲν ἔχει συνηθίσει στὶς εἰδικὲς συμβάσεις τοῦ κινηματογράφου καὶ πού βλέπει τὶς μαγικὲς του εἰκόνες γιὰ πρώτη φορὰ στὴ ζωὴ του, δυσκολεύεται πολὺ νὰ τὸν κατανοήσει. Ἔτσι ὁ κινηματογράφος, σὰν βασικὸς τρόπος διαφώτισης καὶ προπαγάνδας, χάνει ἓνα μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τὴν ἀξία του. Σήμερα μελετῶ τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας μιᾶς καινούργιας γραμματικῆς τοῦ κινηματογράφου, εἰδικῆς γιὰ τοὺς ὑποανάπτυκτους κινηματογραφικὰ λαοὺς τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Θὰ θέλατε νὰ μᾶς πείτε τί ἀκριβῶς προβλήματα συναντήσατε κατὰ τὶς μελέτες σας αὐτές;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Ὁ κλασσικὸς κινηματογράφος ἔχει κάνει τὸ κοινὸ νὰ συνηθίσει καὶ νὰ προσαρμοσθεῖ στοὺς ἐκφραστικὸς του τρόπους. Οἱ ἐναλλαγές τῶν πλάνων π.χ. μετὰ τὸ μοντάζ δὲν ἐνοχλοῦν κανέναν. Τὸ κοινὸ τὶς δέχεται σὰν ἀπολύτως φυσικὲς καὶ ἀναγκαῖες. Δὲν συμβαίνει, ὅμως, τὸ ἴδιο καὶ μετὰ τοὺς πρωτόγονους κινηματογραφικὰ. Τὸ πέρασμα ἀπὸ ἓνα γενικὸ πλάνο σ' ἓνα μέσο καὶ σὲ συνέχεια σ' ἓνα γκρό ὁ πρωτόγονος τὸ θεωρεῖ ἀφύσικο καὶ παράλογο. Ἐκεῖ πού βλέπει ἓνα

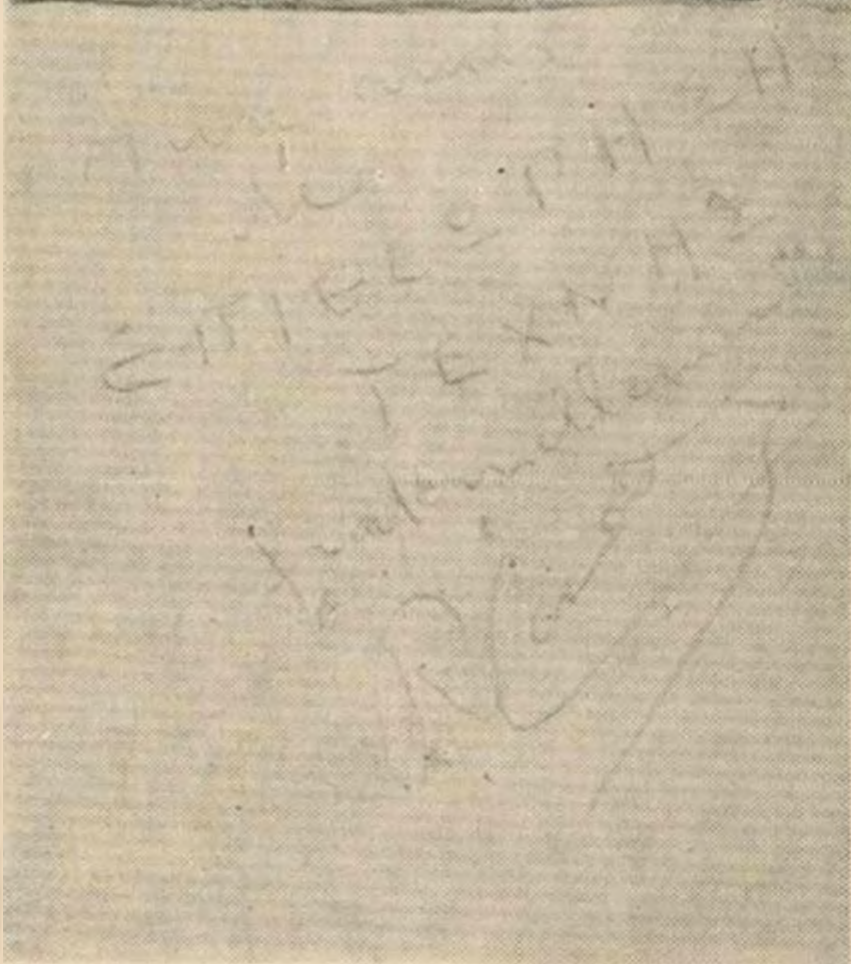
πρόσωπο τοποθετημένο σε μέσο πλάνο να έχει π.χ. α' διαστάσεις, τὸ ἴδιο πρόσωπο τὸ βλέπει ξαφνικά στο συνεχόμενο γκρό πλάνο να έχει διαστάσεις, στὴν προοπτικὴ τοῦ κάδρου, σ Χ ν. Αυτό σημαίνει πὼς ὁ κινηματογράφος γι' αὐτὸν εἶναι ἓνα τρῦκ ἐλάχιστα ρεαλιστικό. Πολλὲς φορές αὐτὲς οἱ με κάτ ἐναλλαγὲς τῶν πλάνων δημιουργοῦν καὶ ἐσφαλμένες ἐντυπώσεις. Ὅταν π.χ. προβάλαμε στοὺς χωριάτες ἓνα φιλμ με θέμα τὴ βλαβερότητα τῶν ἐντόμων, αὐτοὶ μέναν ἀπολύτως ἤσυχοι μιὰ καὶ οἱ δικές τους μύγες ἦταν ἀπείρως μικρότερες ἀπὸ κείνες ποὺ βλέπαν στὶς τερατώδεις διαστάσεις ἐνὸς γκρό πλάν! Ἄφοῦ δὲν ὑπῆρχαν στὸ χωριό τους μύγες — θηρία σὰν αὐτὲς ποὺ βλέπαν στὸ πανί, γιατί ν' ἀνησχοῦν; Παρηγοριόνταν λέγοντας πὼς ὑπάρχουν καὶ χειρότερα!

Γιὰ νὰ παρακάμψουμε αὐτὲς τὶς δυσκολίες ἀποφεύγουμε ὅσο γίνεται τὶς ἐναλλαγὲς με κάτ καὶ προπαντὸς τὰ πηδήματα ἀπὸ πολὺ γενικὰ σὲ πολὺ κοντινὰ πλάνα. Ἡ παμπάλαια μέθοδος τοῦ κάτ εἶναι ἓνας ἀποτελεσματικὸς τρόπος γιὰ νὰ δείξουμε ἓνα εἰδικὸ σημεῖο μέσα στὸ κάδρο. Συμπέρασμα: τὸ προοριζόμενο γιὰ τὸν πρωτόγονο φιλμ δὲν πρέπει νὰ βασίζεται στὰ πλάνα ἀλλὰ σὲ μιὰ ἀπλή καὶ λογικὴ ἀφηγηματικὴ σειρά. Μέθοδος, δηλαδὴ ἐντελῶς ἀντίθετη ἀπὸ τὸν κοινὰ παραδεκτὸ ὀρθόδοξο τρόπο κινηματογραφικῆς ἐκφρασης.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Ξέρω πὼς στὴν Ἄλγερία ὑπάρχουν περίπου 300 λαϊκοὶ κινηματογράφοι ποὺ τοὺς δημιουργήσατε καὶ ὀργανώσατε ἐσεῖς. Οἱ κινηματογράφοι αὐτοὶ παίζουν κατὰ κανόνα κλασσικὰ φιλμ. Πὼς εἶναι, λοιπόν, δυνατὸν νὰ καταλαβαίνει αὐτὸ τὸ κοινὸ τὸν κλασσικὸ κινηματογράφο;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Γιὰ τὴν πόλη τοῦ Ἄλγερίου τὸ πρόβλημα δὲν ἔχει καμιὰ εἰδικὴ χροιά, ἢ μάλλον εἶναι τὸ ἴδιο μ' ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς πόλεις. Ὅσο γιὰ τὴν ὑπαιθρο στὴν ὁποία στρέφονται τὰ πειράματά μας, τὸ ζήτημα περιπλέκεται ἀρκετά. Πάντως στὴ συζήτηση ποὺ ἀκολουθεῖ κάθε προβολή, σὲ προβλήματα περιεχομένου κι ὄχι φόρμας, ἐξηγοῦμε τοὺς χωριάτες κάθε τί ποὺ τοὺς δυσκολεύει νὰ καταλάβουν τὸ φιλμ. Ἄποδείχθηκε πάντως ὅτι ἂν τὸ περιεχόμενο τοῦ φιλμ ἀνταποκρίνεται στὶς ιδέες ἢ τὶς προσδοκίες τῶν μαζῶν, οἱ τελευταῖες τὸ καταλαβαίνουν ἀπολύτως, ἄσχετα ἀπὸ τὴ φόρμα του. Τὸ «Θωρηκτὸ Ποτιέμκιν» π.χ. ἦταν μιὰ ἀπροσδόκητη ὅσο καὶ εὐχάριστη ἐκπληξη γιὰ μᾶς. Οἱ χωριάτες τὸ κατάλαβαν καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ταινία, παρὰ τὰ δύσκολα προβλήματα μοντάζ ποὺ θέτει τὸ ἀριστούργημα αὐτὸ τοῦ Ἀϊζενστάιν. Τότε κατάλαβα κ' ἐγὼ πλήρως τὴν κολοσσιαία ἀξία αὐτοῦ τοῦ φιλμ.

Ὅταν προβάλαμε τὸ φιλμ οἱ χωριάτες ἦταν ἀδύνατο νὰ πεισθοῦν πὼς τὰ γεγονότα ποὺ βλέπαν στὸ πανί διαδραματισθῆκαν στὴ Ρωσία τὸ 1905. Ἐπιμέναν πὼς τὸ φιλμ ἦταν ἓνα ντοκυμανταῖρ ἀπ' τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα τῆς Ἄλγερίας. Μερικοὶ μάλιστα ἐπιμένουν πὼς εἶδαν στὸ πανί τὸν ἑαυτὸ τους

1958 · Ὑπεύθυνος τῆς Κινητικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Α.Σ.Ν. Πρῶτη φορὰ ὁ Ρ. Βωτιέ φόρεσε στρατιωτικὸ πηλίκιο. Φωτογραφία τοῦ Ρενέ Βωτιέ με ἀφιέρωση στὴν «Ἐπιθεώρηση Τέχνης».

ἢ φίλους τους. Αυτό συνέβη γιατί τὰ γεγονότα τῆς Ἄλγερινῆς ἐπανάστασης λίγη διαφορά εἶχαν ἀπὸ κείνα τῆς Ρούσικης τὸ 1905, κι ἀκόμα γιατί τὰ γεγονότα αὐτὰ τοὺς ἀφοροῦσαν ἀμεσότατα. Ἔτσι, κατάλαβα ἀπολύτως πὼς τὸ Ποτιέμκιν ἀναφέρεται στοὺς καταπιεσμένους κάθε χώρας καὶ ἐποχῆς. Κι αὐτὸ συνιστᾷ τὴν αἰώνια ἀξία του. Κατάλαβα, ἀκόμα, πὼς τὸ φιλμ αὐτὸ ἔγινε γιὰ ἓνα πρωτόγονο κινηματογραφικὸ κοινὸ κι ὅτι ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Ἀϊζενστάιν βρῆκε ἓνα σοφὸ ὅσο καὶ ἀπλὸ τρόπο νὰ περνᾷ τὶς ιδέες του μέσω

του μοντάζ. Πάντως, ούτε ο 'Αϊζενστάιν στα επόμενα έργα του ούτε κανείς άλλος καταφέραν να μιλήσουν τόσο ζωντανά με το μοντάζ. Γι' αυτό και θάταν παρακινδυνευμένο να επαναλάβουμε τη μέθοδό του.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Οί διαπιστώσεις σας για έναν κινηματογράφο ειδικά για τους υποανάπτυκτους δρῆκαν πραχτική εφαρμογή;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Στο «ὁ λαὸς προχωρεῖ», τὸ πρῶτο ἀλγερίνικο μεγάλου μήκους φιλμ πού θὰ εἶναι ἔτοιμο γιὰ προβολὴ σὲ ἓνα μῆνα, ἐφαρμόσαμε τὴν καινούργια μας γραμματική. Πρέπει νὰ πῶ ἐδῶ πῶς τὸ φιλμ αὐτό, πού εἶναι ἐγχρωμο καὶ στὸ ὁποῖο χρησιμοποίησαμε καὶ πολλές σκηνές ἀπὸ τὸ παλιότερο ντοκυμανταίρ μου «Τὸ 'Αλγέρι στὶς φλόγες», σκηνοθετήθηκε ἀπὸ δυὸ νεαροὺς 'Αλγερίνους, τὸν Ρασεντί καὶ τὸ Γκουενφί. 'Εγὼ εἶχα τὴ γενικὴ ἐποπτεία.

'Ακόμα, συζητάμε μετὰ τὴν κυβέρνηση νὰ ἐφαρμόσουμε τὴ μέθοδό μας σὲ συνεργασία μετὰ τὴν Οὐνέσκο στὴν 'Αφρικὴ καὶ τὴν Λατιν. 'Αμερικὴ.

ΕΡΩΤΗΣΗ: 'Υπάρχει καμιά συγγένεια μετὰ τὴν δικιά σας μέθοδο καὶ κείνης τοῦ Ζὰν Ρουὺς πού ὀνομάσθηκε «κινηματογράφος ἀλήθεια»;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: 'Απολύτως καμιά. 'Ο Ρουὺς προσπαθεῖ ὅσο γίνεται νὰ κάνει ἀόρατη τὴν παρουσία τοῦ κινηματογραφιστῆ. 'Εμεῖς ὄχι μόνο «ἀόρατοι» δὲν γινόμαστε ἀλλὰ συμμετέχουμε ἐνεργῶς καὶ ἐξηγοῦμε τὸ κάθε τί μετὰ ἀπόλυτη λεπτομέρεια καὶ σαφήνεια. Παίζουμε τὸ ρόλο δασκάλου. 'Η μέθοδός μας εἶναι συγγενικὴ μετὰ κείνη τοῦ Μπρέχτ ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ κοιταγμένη.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Μπορεῖτε νὰ μᾶς πεῖτε τί εἶναι καὶ πῶς λειτουργεῖ ὁ θεσμὸς τῶν λαϊκῶν κινηματογράφων;(CINE - POP).

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Τὸ CINE - POP εἶναι ἓνα εἶδος κινηματογραφικῆς λέσχης. 'Η διαφορὰ τοῦ ἀπὸ τὰ ἀνάλογα CINE-CLUBS τῆς Εὐρώπης ἔγκειται στὸ ὅτι στὰ δικά μας CINE - POP μπορεῖ νὰ μπεῖ ὁποιοσδήποτε χωρὶς νὰναι μέλος καὶ χωρὶς νὰ πληρώνει συνδρομὴ. 'Ενα πάρα πολὺ φθινὸ εἰσιτήριο ἐπιτρέπει νὰ ἀντιμετωπίζουμε τὰ ἐξοδα λειτουργίας τῶν CINE - POP καὶ νὰ ἀγοράζουμε ταινίες. Σ' ὅλη τὴν 'Αλγερίαν ὑπάρχουν 300 CINE - POP. 'Ο θεσμὸς αὐτὸς ξεκίνησε τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπανάστασης. 'Εξη νεαροὶ περιμάζεψαν τὶς σπασμένες κινηματογραφικὲς μηχανές πού ἐγκαταλείπαν οἱ Γάλλοι, τὶς ἐπιδιορθῶσαν κι ἀρχίσαν μ' αὐτὲς προβολές στὰ χωριά. Ξεκινήσαμε μετὰ 6 - 7 κομματιασμένες ταινίες πού τὶς πήραμε ἐπίσης ἀπ' τοὺς Γάλλους. Μεταξὺ αὐτῶν ἦταν τὸ «Ποτιέμκιν», «'Η Μάννα» καὶ τὸ «'Αλας τῆς γῆς». Σήμερα, μετὰ τὴν προβολὴ γίνεται συζήτηση πάνω στὰ προβλήματα πού θίγει ἡ ταινία. 'Αποφεύγουμε, πάντως, τὶς αἰσθητικὲς ἀναλύσεις. 'Εκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει βασικὰ εἶναι τὸ περιεχόμενο. Προμηθευόμαστε φιλμ ἀπὸ ὁπουδήποτε, ἀλλὰ βασικὰ ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς χώρες, γιὰ ν' ἀποφεύγουμε τοὺς δυσνόητους αἰσθητικοὺς πειραματισμοὺς τοῦ δυτικῆς κινηματογράφου. Τὰ

90% τῶν ἔργων μᾶς ἔρχονται ἀπ' τὶς σοσιαλιστικὲς χώρες. Αὐτὸ εἶχε σὰν συνέπεια νὰ γράψει ἡ γαλλικὴ ἐφημερίδα «Καντιπὲ» πῶς ὁ «Βωτιὲ εἶναι πράχτορας τῶν ρώσων»!!! 'Επίτιμος πρόεδρος τῶν CINE - POP εἶναι ὁ Μπέν Μπελά, ὁ ὁποῖος δείχνει μεγάλη κατανόηση γιὰ τὰ προβλήματά μας, παρ' ὅλο πού ὁ κινηματογράφος ἐδῶ δὲν ἔχει ὀργανωθεῖ ὀκόμα καὶ δὲν ἔχει ἐνταχθεῖ ἐπισήμως σὲ καμιά κρατικὴ ὑπηρεσία. 'Η ὀργάνωση τοῦ ἀλγερίνου κινηματογράφου εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ μελλοντικά μας προβλήματα. Τὸ CINE - POP, πάντως, ἔδωσε ἤδη σημαντικὸς καρπούς. Θὰ ἀναφέρω σὰν παράδειγμα ἓνα περιστατικὸ: Μαζέψαμε κάποτε τοὺς λούστρους τοῦ 'Αλγερίου καὶ τοὺς παίξαμε τὸ «Σιούσια». Στὴν προβολὴ παρίστατο καὶ ὁ Μπέν Μπελά. Στὸ τέλος τῆς προβολῆς ἑκατοντάδες λουστράκια μαζεύτηκαν γύρω ἀπὸ τὸν πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας γιὰ νὰ τοῦ σφίξουν τὸ χέρι. 'Ενας μάλιστα πιτσιρικός ἔβγαλε τὸ παλτό του, στρογγυλοκάθησε δίπλα στὸν πρόεδρο καὶ μετὰ ὕφος ἐπίσημο τοῦπε, ἀπ' ἀφορμὴ τοῦς ἀστυνομικοὺς πού ταλαιπωροῦν τὸ δύστυχο Σιούσια: «Δὲν βαριέσαι, πρόεδρε, οἱ μπασκίνες εἶναι παντοῦ οἱ ἴδιοι!» Δυὸ ὥρες συζήτησε ὁ Μπέν Μπελά μετὰ τοὺς λουστράκους. 'Αποτέλεσμα: σὲ λίγους μῆνες νὰ περιμαζευτοῦν οἱ λούστροι σὲ εἰδικὰ γι' αὐτοὺς σχολεῖα.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Εἶπατε πῶς τὸ κράτος δὲν ἐνδιαφέρθηκε ὀκόμα ἐνεργῶς γιὰ τὸν κινηματογράφο. Πῶς, τότε, φκιάξατε τὸ «ὁ λαὸς προχωρεῖ»;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Τὸ φιλμ αὐτὸ εἶναι συμπαραγωγή τῆς «Κάσμπο - φιλμ», μιᾶς ἰδιωτικῆς ἐταιρίας δηλαδὴ «αἱ τοῦ κράτους. Μᾶς στοίχισε εὐρωπαϊκὸ ντοκυμανταίρ. 'Κι αὐτὸ, γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ ὀργανώθηκε μετὰ σοσιαλιστικὸ τρόπο. 'Ολοὶ ὄσοι δούλεψαν στὸ φιλμ αὐτὸ ἦσαν παλιοὶ ἀντάρτες. Κ' ἔτσι ἐπαληθεύσαμε αὐτὸ πού εἶπε ὁ Γιόρις 'Ιβενς πῶς, δηλαδὴ, οἱ καλύτεροι κινηματογραφιστὲς εἶναι οἱ στρατιῶτες.

Στὸ φιλμ αὐτὸ δείχνουμε πῶς ἓνα κράτος σύσσωμο βαδίζει πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ. Στὸ ἔργο μας δὲν δίνονται λύσεις, ἀπλῶς θίγονται προβλήματα. Κ' ἡ 'Αλγερία ἔχει τόσα πολλὰ προβλήματα πού πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ ἐπισημανθοῦν σωστά.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Δὲν ὑπάρχουν στὸ 'Αλγέρι ντόπιοι κινηματογραφιστὲς πού σπουδάσαν κινηματογράφο στὴν Εὐρώπη;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: 'Υπάρχουν 5 - 6. 'Αλλὰ εἶναι πολὺ χειρότεροι ἀπὸ τοὺς ἀντάρτες μου. 'Οσοὶ σπουδάσαν κινηματογράφο στὸ Παρίσι ἢ ἄλλοῦ ἐπιστρέψαν ἐδῶ ἀστικοποιημένοι «καλλιτέχνες» πού χάσαν κάθε ἐπαφὴ μετὰ τὸ λαὸ τους καὶ τὰ προβλήματά του. 'Ετσι, τὸ μόνο πού μᾶς ἀπομένει εἶναι νὰ φτιάξουμε κινηματογραφιστὲς ἐδῶ, καὶ νὰ τοὺς πάρουμε ἀπὸ τὰ στρώματα κείνα πού ζυμώθηκαν μετὰ τὴν ἐπαναστατικὴ πάλη. Πρέπει καὶ οἱ κινηματογραφιστὰὶ νὰ δεχθοῦν αὐτὸ πού ἤδη δέχθηκε ἡ μάζα. Δηλαδὴ, πῶς ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι ἡ μόνη παραδεκτὴ ἀπὸ τὸ λαὸ φιλοσοφία, καὶ

ΜΟΡΦΕΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΟΝ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟ

ΝΙΝΟΥ ΦΕΝΕΚ ΜΙΚΕΛΙΔΗ

Πολλές είναι οι συζητήσεις που έγιναν, γίνονται και θα εξακολουθούν να γίνονται γύρω από το ρεαλισμό στον κινηματογράφο. Τελευταία, ο Άγγλος κριτικός Ρίτσαρντ Ράουντ, στο άρθρο του, «Ο ρεαλισμός στην οθόνη», υποστήριξε πως οι «Λευκές νύχτες» του Βισκόντι, «με όλα τα τεχνητά σκηνικά τους και το ρωμαντικό τους στυλ, είναι πολύ πιο αληθινές από τον «Ρόκκο και τ' αδέρφια του», με τον επίφανεϊακό του ρεαλισμό», ενώ, μερικά χρόνια πριν, ο Γάλλος κριτικός, και πρώτος διευθυντής των περιφημών «Κινηματογραφικών Τετραδίων», Αντρέ Μπαζέν, σε μια απάντησή του στον Ιταλό κριτικό Γκουίντο Αρίσταρκο,² υποστηρίζοντας πως το «Ταξίδι στην Ιταλία» του Ροσσελίνι είναι ταινία περισσότερο νεορεαλιστική από το «Χρυσάφι της Νάπολης» του Ντέ Σίκα, έγραφε πως «ο νεορεαλισμός αντιτίθεται στις ρεαλιστικές αισθητικές που παρουσιάστηκαν πρωτίτερα κ' ιδιαίτερα στο νατουραλισμό και το βερισμό, στο ότι ο ρεαλισμός του δε στρέφεται τόσο στην επίλογη του θέματος όσο στη συνειδητοποίηση».

Και οι δυο κριτικοί, φαίνεται να συμφωνούν στο ότι, πέρα από ένα επίφανεϊακό ρεαλισμό που περιορίζεται στο να αντιγράφει τη γύρω πραγματικότητα υπάρχει ένας άλλος ρεαλισμός, βαθύτερος κι αξιολογότερος του πρώτου. Ακριβώς εδώ βρίσκεται κι όλο το πρόβλημα: Τί είναι ή τί πρέπει να είναι ο ρεαλισμός στον κινηματογράφο. Παραμερίζοντας τους διάφορους όρισμούς που κατά καιρούς έδωσαν οι διάφοροι ιστορικοί ή αισθητικοί του κινηματο-

γράφου στη λέξη ρεαλισμός (καθώς και στις συγγενικές του λέξεις: νατουραλισμός, βερισμό, νεορεαλισμός), θα προσπαθήσουμε στο άρθρο αυτό να δόσουμε μια δική μας εξήγηση. Βέβαια, βασικά δεν είναι οι λέξεις που μας ενδιαφέρουν αλλά το περιεχόμενό τους κι αυτό το περιεχόμενο είναι που θα προσπαθήσουμε να διαγράψουμε.

Αρχικά, για μας, ρεαλισμός δεν είναι κατ' ανάγκη οτιδήποτε έχει σχέση με τη φαινομενική πραγματικότητα. Ένας αληθινός δρόμος ή ένα πραγματικό φτωχικό σπίτι έχουν κινηματογραφικά την ίδια αξία μ' ένα φτιαχτό δρόμο ή μ' ένα φτωχικό σπίτι φτιαγμένο σε στούντιο. Παράδειγμα ο Στροχάιμ, πού, στην «Απληστία» του, φτιάχνοντας το φτωχικό σπίτι των Μαγκτήγκ σε στούντιο, το έκανε να φαίνεται έξ' ίσου, αν όχι πιο αληθινό από ένα αληθινό φτωχικό σπίτι. Η αλήθεια των πραγμάτων βρίσκεται κρυμμένη πίσω από την επίφανεϊα. Το ίδιο ισχύει και για την αλήθεια των ανθρώπινων αισθημάτων ή σχέσεων. Ο πραγματικός, ο βαθύς ρεαλισμός είναι αυτός που ξεπερνά την επίφανεϊακή, την άδαθη και κατά συνέπεια πρόσκαιρη αλήθεια. Βέβαια πολλές φορές στον κινηματογράφο, ένας αληθινός δρόμος κ' ένα αληθινό φτωχικό σπίτι βοήθησαν ώστε ν' αγγίξουμε πιο έντονα την αλήθεια αυτή, αλλά μονάχα σ'α μέσα για ένα βαθύτερο κι αξιολογότερο σκοπό. Ο ρεαλισμός που περιορίζεται να δείχνει τη ζωή όπως είναι, δεν είναι κατ' ανάγκη ο καλύτερος ρεαλισμός. Ποιά μπορεί να είναι ή αξία ενός

να δουλέψουν για την πραγμάτωση αυτής της φιλοσοφίας. Τόσο πολύ ρίζωσε εδώ ή ιδέα του σοσιαλισμού, ώστε κ' οι παπάδες στα τζαμιά άρχισαν να εξηγούν την αξία του «Θωρηκτού Ποτιέμκιν»! Κι αυτό, από μια άποψη είναι προτιμότερο, από το να εξηγούν οι κάθε είδους πολιτικάντηδες.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Πέρα από την εδώ δραστηριότητάς σας έχετε άλλες προοπτικές για έναν ευρύτερο σχηματισμό κινηματογραφικής δράσης;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Σχεδιάζω ένα ντοκουμανταίρ μεγάλου μήκους με θέμα τη Μεσόγειο και τους λαούς της. Φυσικά, τιμητική θέση θα δοθεί στην Ελλάδα! Ένας σκηνοθέτης από κάθε χώρα θα γυρίσει ένα δεκάλεπτο ντοκουμανταίρ με θέμα το θαλασσινό λαό της χώρας του. Ός τώρα δεν είχαμε επαφή με τους Έλ-

ληνες κινηματογραφιστές. Το σύνδεσμο αυτό θα σας παρακαλούσα να τον αναλάβετε έσείς.

Επίσης ένα άλλο ιδιαίτερα σημαντικό σχέδιο είναι ή οργάνωση ενός διεθνούς CINE - MILITAN (κινηματογράφος μάχης). Ήδη με τον Γιόρις Ίβενς έχουμε κάνει σημαντική πρόοδο προς αυτή την κατεύθυνση. Σκοπός του CINE - MILITAN είναι ή δημιουργία ενός λαϊκού προοδευτικού κινηματογράφου. Να δείξει τα φλέγοντα προβλήματα του λαού χωρίς να φοβάται ή να λογαριάζει τη λογακρισία. Να γίνει ο κινηματογράφος όργανο πάλης για την προκοπή των λαών και το θρίαμβο του σοσιαλισμού. Τα πρώτα φιλμ θα χρηματοδοτηθούν από τα εργατικά κινηματογραφικά συνδικάτα. Αργότερα θα δημιουργήσουμε δικό μας αυτόνομο ταμείο. Ήδη υπάρχει έτοιμο το πρώτο πλάνο δράσης του CINE - MILITAN.

ἀντικείμενου πού μου δείχνει τήν καθημερινότητα τῆς ζωῆς χωρίς καμιὰ προσπάθεια ν' ἀγγίξει τὸ βαθύτερό της νόημα; Σέ τί μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει μιὰ ἑκατὸ τοῖς ἑκατὸ ρεαλιστική ἀπεικόνιση τῆς ζωῆς ὅταν ὁ καλλιτέχνης δὲν τὴν χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ φτάσει σὲ μιὰ σημαντικότερη ἀλήθεια; Ἐκεῖνο πού ὁ Ἄντρέ Μπρετόν, στὰ «Μανιφέστα τοῦ σουρρεαλισμοῦ», χαρακτήρισε σὰν «καθαρὰ ψυχικὸ αὐτοματισμὸ μὲ τὸν ὁποῖο ζητᾶ κανεὶς νὰ ἐκφράσει, εἴτε προφορικὰ εἴτε γραπτὰ εἴτε μ' ὁποιοδήποτε ἄλλο τρόπο, τὴν ἀληθινὴ λειτουργία τῆς σκέψης», εἶναι γιὰ μένα ἕνας πολὺ πιὸ ἀληθινὸς ρεαλισμὸς, γιατί, ἀκριβῶς, ξεπερνώντας αὐτὴ τὴ φαινομενικὴ πραγματικότητα πού πολλοὶ προσπαθοῦν νὰ μᾶς πλάσσουν σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐπιτεύγματα τῆς τέχνης, φτάνει σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ καὶ κατὰ συνέπεια σημαντικότερη ἀλήθεια. Ὁ πραγματικὸς καλλιτέχνης παίρνοντας παραδείγματα ἀπὸ τὴ γύρω ζωὴ, τὰ μεταπλάθει στὴ φαντασία του καὶ μᾶς τὰ παρουσιάζει μέσα ἀπὸ ἕνα καινούργιο φῶς πού ἔχει τὴ σφραγίδα μιᾶς προσωπικῆς δημιουργικῆς φαντασίας.

Ἡ ἀπλή ἀπεικόνιση τῆς ζωῆς παρουσιάστηκε στὸν κινηματογράφο ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀνακάλυψής του. Ἡ πρώτη ταινία τῶν ἀδερφῶν Λυμιέρ, «Ἐξοδος ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο», ἦταν πιστὴ ἀπεικόνιση μιᾶς σκηνῆς ἀπὸ τὴ ζωὴ. Σ' ὄλες σχεδὸν τὶς ταινίες τῶν Λυμιέρ, ἀπὸ τὴν «Ἀφιξὴ ἑνὸς τραίνου» καὶ τὸν «Μπέμπη πού προγευματίζει» μέχρι τὰ σκηνοθετημένα ἐπίκαιρα τῆς κηδείας τῆς Βασίλισσας Βικτωρίας ἢ τοῦ πολέμου τῶν Μπόερς, ἔχουμε ἐπεισόδια στὰ ὁποῖα κυριαρχεῖ ἕνας παιδικὸς ρεαλισμὸς πού σήμερα, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ἱστορικὴ περιέργεια δὲν ἔχει καμιὰ καλλιτεχνικὴ ἢ ἄλλη ἀξία.

Ἀντίθετα, πραγματικὴ ἀξία ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν οἱ ταινίες τοῦ Μελιές, πού, χρησιμοποιώντας τὴ ρεαλιστικὴ ἐμπειρία τοῦ «μαγικοῦ κουτιοῦ» του, ἔφτιαξε τὸν πρῶτο κοινωνικὸ κινηματογράφο («Ἡ ὑπόθεση Ντρέφους»), ἐνῶ μὲ τὰ διάφορα μαγικὰ τρῦκ, πού κληρονόμησε ἀπὸ τὸν μεγάλο ταχυδακτυλουργὸ Χουντέν, ἔφτιαξε ἕνα φανταστικὸ κινηματογράφο («Ταξίδι στὴ σελήνη», «Οἱ τετρακόσες φάρσες τοῦ διαβόλου», «Κατάκτηση τοῦ πόλου» κλπ.) τοῦ ὁποῖου ἡ ποίηση καὶ ἡ μαγεία ἐξακολουθοῦν νὰ συγκινοῦν μέχρι σήμερα. Ὅπως πολὺ σωστὰ ἐξηγεῖ στὸ θαυμάσιο βιβλίο του «Ὁ σουρρεαλισμὸς στὸν κινηματογράφο», ὁ Ἄδωνις Κύρου, «ὁ Μελιές δὲν πίστευε στὴ στερεότητα τῶν στερεῶν σωμάτων, στὴν ὑγρότητα τῶν νερῶν, στὴ θλίψη καὶ τὴν ἀνία, στὴν ἀκίνησια τοῦ πνεύματος, στὸν ὀρθολογισμό». Κι ἀκριβῶς, ἐπειδὴ δὲν πίστευε σ' αὐτά, ὁ μάγος αὐτὸς τοῦ κινηματογράφου, μπόρεσε νὰ φτιάξει μιὰ δική του λογικὴ, πού γιὰ βάση της εἶχε τὸ θαυμαστὸ καὶ τὴ στερεοποίηση τοῦ ὄνειρου. Οἱ ὠραῖες ἡμίγυμνες γυναῖκες πού συνοδεύουν τοὺς τολμηροὺς ταξιδιώτες του εἴτε στὴ σελήνη εἴτε στὸν Πόλο, ὁ φανταστικὸς κόσμος τοῦ Ἰουλίου Βέρν καὶ τοῦ Τζ. Ουέλς, ἢ ἀκόμη ὁ κόσμος τῶν παραμυθῶν καὶ τῶν παιδικῶν μας χρόνων, μετα-

τρέπονται στὴν πιὸ χειροπιαστὴ καὶ χαριτωμένη πραγματικότητα ἀπὸ τὸν ταχυδακτυλουργὸ αὐτὸ τῆς ὀθόνης.

Εἶναι τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τοῦ θαυμασμοῦ πού κάνει σήμερα τὴν ταινία «Οἱ βρυκόλακες» ἢ τὸν «Ζιούντες» τοῦ Φεγιάντ νὰ μᾶς συγκινοῦν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ «Γέννηση ἑνὸς ἔθνους» τοῦ Γκρίφφιθ. Κι ἂν ὁ μεγάλος Τσάπλιν χρησιμοποίησε τὴν ἐμπειρία του ἀπὸ τὴ ζωὴ γιὰ νὰ φτάσει σ' ἕνα ὑπέροχο ἀνθρωπισμὸ τόσο στὶς κλασσικὲς του κωμωδίες τοῦ Βουβού («Σκυλίσινα ζωὴ», «Ὁ ἱεραπόστολος», «Ὁ Σαρλὼ στρατιώτης», «Τὸ ἐνεχυροδανειστήριο» κλπ. κλπ.) ὅσο καὶ στὶς κατοπινὲς μεγάλου μήκους ταινίες του (ἀπὸ τὸν «Χρυσοθήρα» ὡς «Τὰ φῶτα τῆς Ράμπας» καὶ τὸ «Βασιλιά στὴ Νέα Ὑόρκη») ὁ ἄλλος μεγάλος σκηνοθέτης Τζόζεφ φὸν Στέρνμπεργκ, χρησιμοποιώντας τὴν ἀπέραντη φαντασία του, ἔδωσε στὸν ἔρωτα τὴν πιὸ θαυμάσια, τὴν πιὸ λαμπρὴ μορφή του σὲ ταινίες ὅπως ὁ «Γαλάζιος ἄγγελος», ἢ «Ὁ διάβολος εἶναι γυναίκα».

Ἡ ρεαλιστικὴ ἀπεικόνιση τῆς ζωῆς συνειδητοποιεῖται κοινωνικὰ ἀπὸ τὸν Ἐριχ φὸν Στροχάιμ. Σὲ ταινίες ὅπως οἱ «Τρελλοὶ σύζυγοι» (1921), «Ἀπληστία» (1923), «Γαμηλιὸ ἐμβατήριο» (1927), «Βασίλισσα Κέλλυ» (1928), ὁ Στροχάιμ φτάνει σὲ μιὰ ἐντομολογικὴ ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν. Γιατί ὁμως αὐτὴ ἡ ἀπαισιοδοξία, χωρίς ποτὲ ὁ ἴδιος ὁ καλλιτέχνης νὰ προσπαθεῖ νὰ ἐπέμβει γιὰ νὰ δώσει κάποια ἐλπίδα καὶ νὰ πάρει μιὰ κάποια θέση; Τὴν ἴδια ἐπιμονὴ γιὰ ρεαλιστικὴ ἀπεικόνιση συναντοῦμε στὶς ταινίες τοῦ Βισκόντι, ὁ Ἴταλὸς ὁμοῦς σκηνοθέτης (βλέπε τὸ ἐξαιρετικὸ «Σένσο» του) δὲν περιορίζεται στὴν καταγραφή αὐτὴ, ἀλλὰ προχωρεῖ καὶ παίρνει θέση βλέποντας τοὺς ἥρωές του μὲ μάτι κριτικὸ. Ἡ «Αὐγὴ» (1927) τοῦ Μούρναου, μὲ τὸν ποιητικὸ τῆς ρεαλισμοῦ καὶ τὴν πίστη της στὴ δύναμη τοῦ ἔρωτα μὲ συγκινεῖ πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε κοινωνικὰ - νατουραλισμὸ. Ὁ βερτισμὸς τοῦ Πάμπστ («Δρόμος χωρίς χαρὰ», «Τὸ κουτὶ τῆς Πανδώρας») κερδίζει πολὺ χάρη στὴν κοινωνικὴ θέση πού παίρνει ὁ ἴδιος ὁ σκηνοθέτης κ' ἢ συγκίνησή τους αὐξάνεται ἀκόμη χάρη στὸν ἔρωτισμὸ πού ἀναδίνουν οἱ πρωταγωνίστριές του, στὴν πρώτη περίπτωση ἢ Ἄστα Νήλσεν καὶ ἢ Γκρέτα Γκάρμπο καὶ στὴ δεύτερη, ἢ γοητευτικὴ, ἢ θαυμάσια, ἢ ἀγγελικὴ Λουίζα Μπρούκς.

Ἀκόμη κι ὁ Ἴταλικὸς νεορεαλισμὸς ἀποκτᾶ πραγματικὴ καλλιτεχνικὴ ἀξία ἐκεῖ πού οἱ δημιουργοὶ του χρησιμοποιοῦν τὸ κοινωνικὸ τους πλαίσιο γιὰ νὰ περιγράψουν ἄγνωστες καὶ κρυμμένες πτυχὲς τῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, τὸ «Ὅσσεσιόνε» (1942) καὶ ἢ «Γῆ τρέμει» (1948) τοῦ Βισκόντι εἶναι πολὺ ἀνώτερα ἀπὸ τὴν «Εὐρώπη 51» (1952) καὶ «Τὸ ταξίδι στὴν Ἰταλία» (1954) τοῦ Ροσσελίνι. Τὸ τελευταῖο μάλιστα, ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιμονῆς τοῦ σκηνοθέτη νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὸν ἔρωτα ἀπ' τὴν πνευματικὴ του πλευρὰ — λὲς καὶ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἔρωτας χωρίς τὴ σαρκικὴ του ἔννοια — ἔπεσε σὲ ἀφηρημένα πλαίσια

και μια μεταφυσική που σε τελευταία ανάλυση κάνουν την ταινία ανιαρή. Πολύ πιο ενδιαφέρουσα αποδεικνύεται «Η περιφρόνηση» (1963) του Ζαν - Λυκ Γκοντάρ, που καταπιάνεται περίπου με το ίδιο θέμα, μα που χάρη στην παρουσία του κορμιού της Μπαρντό, αποκτά ένα συγκεκριμένο έρωτισμό, αποφεύγοντας το σκόπελο του «Ταξιδιού».

Ποιά νεορεαλιστική ταινία μπόρεσε να διαγράψει τον έρωτα στην πιο ολοκληρωμένη και την πιο καθαρή μορφή του (που το άλφα και το ωμέγα της περικλείονται στη σεξουαλική πράξη) από την «Έκδρομή στην έξοχή» (1936 - 1946) του Ρενουάρ ή την «Αταλάντη» (1934) του Βιγκό; Σ' αυτά τα δυό, από τα τελειότερα δημιουργήματα που έρωτικού κινηματογράφου, οι σκηνοθέτες τους ξεπερνούν την προσωρινή και ξώπετση αλήθεια των όποιωνδήποτε νεορεαλιστικών μανιφέστων για να φτάσουν σε μια μεγαλύτερη κι ολοκληρωμένη αλήθεια, αλήθεια μοναδική που βοηθάει τον άνθρωπο να καταλάβει καλύτερα τον εαυτό του και την κοινωνία του. Μια αλήθεια που ανοίγει το δρόμο στη διαφώτιση και την επανάσταση. Κι αν ο έξπρεσσιονισμός ενός «Καλιγκάρι» ή ενός «Νοσφεράτου» θεωρείται από πολλούς σαν ο αντίθετος πόλος του ρεαλισμού, τελικά είναι αυτός ο έξπρεσσιονισμός που ανοίγει στον άνθρωπο τους δρόμους που θα τον οδηγήσουν στο «γνώθι σαυτόν» και θα τον φέρουν πλησιέστερα στην αλήθεια και την εύτυχία του.

Ο κάθε σωστά σκεπτόμενος άνθρωπος αναγνωρίζει σήμερα πως ή λύτρωση και ή εύτυχία δεν είναι στόχος μιας άλλης, μετά θάνατο, ζωής, αλλά μια πραγματικότητα που μπορεί και πρέπει να επιτευχθεί στον πλανήτη μας. Κάθε μυστικισμός ή μεταφυσική, κάθε θρησκευτική έξαρση, είναι στοιχεία αντιδραστικά που ο δικός μας κινηματογράφος δεν παραδέχεται. Γι' αυτό κάθε στοιχείο φανταστικό που υλοποιείται αποκτά για το φιλελεύθερο άνθρωπο ένα ακόμη όπλο ενάντια στο σκοταδισμό και την υποταγή. Στην υλοποίηση αυτή των ονείρων, των φαντασμάτων και των υπερφυσικών δυνάμεων δε μπορεί να υπάρξει καλύτερο μέσο από τον κινηματογράφο. Ο Δράκουλας, ο Κινγκ - Κόνγκ, ο Φράνκεστáιν, ο Λυκάθρωπος, μπόρεσαν, χάρη σ' αυτόν, να γίνουν φίλοι μας, σύντροφοι των νεανικών μας χρόνων, μέσα για να περάσουμε από το όνειρο στην πραγματικότητα. Ο κινηματογράφος μάς έμαθε πως το κάθε όνειρο, όσο απίθανο και φανταστικό κι αν φαίνεται, μπορεί να γίνει πραγματικότητα. Τί μεγαλύτερη αλήθεια απ' αυτή μπορεί να υπάρξει; Δεν είναι για την πραγματοποίηση των ονείρων του που ο άνθρωπος γίνεται επαναστάτης; Και ποιος είναι ο λόγος, που από τα πρώτα χρόνια της γέννησης του κινηματογράφου, δημιουργήθηκαν τόσες λογοκρισίες, τόσες επιτροπές και τόσο οργανισμοί, που προσπαθούν να πνίξουν τη φωνή του, να φιμώσουν τη δύναμή του, να καταπιέσουν κάθε προσπάθειά του για αλλαγή

και επανάσταση; Γιατί οι διάφοροι δικτάτορες, ή κάθε λεγεώνα γεροντοκόρων, ή κάθε ομάδα ανθρώπων που θέλει να κρατάει για τον εαυτό της το μονοπώλιο της λύτρωσης (είτε θρησκευτικό είτε πολιτικό), κατάλαβαν άμέσως τη μεγάλη, την επαναστατική αξία του κινηματογράφου. Κι οποιαδήποτε ταινία, έστω και στην πιο μικρή σκηνή της, προσπαθεί να φτάσει αυτή την επαναστατικότητα, είναι πολύ πιο αληθινή από οποιαδήποτε «ρεαλιστική» ή «νεορεαλιστική» ταινία.

Γι αυτό δεν πρέπει να περιοριζόμαστε στη μορφή για να θεωρήσουμε μια ταινία ρεαλιστική ή καλύτερα αληθινή. Το περιεχόμενό της έχει έξ ίσου σημασία. Ποιος μπορεί να πει πως ο «Πολίτης Καίην» ή «Η κυρία απ' τη Σαγκάη» του Γουέλς δεν είναι ρεαλιστικές ταινίες επειδή ή μορφή τους συγγενεύει με το γερμανικό έξπρεσσιονισμό; Ή πως «Το έξπρες της Σαγκάης» και «Ο θρύλος του Άνθαν» του Στέρνμπεργκ παύουν να έχουν σχέση με το ρεαλισμό επειδή γυρίστηκαν σε ντεκόρ φτιαγμένα έξ ολοκλήρου σε στούντιο; Ή ακόμη πως οι ταινίες των αδερφών Μάρξ αντιτίθενται στο ρεαλισμό γιατί επιδίδονται στην καταστροφή κάθε λογικής έννοιας; Καταλυτές κάθε άστικής λογικής, αναρχικοί με την πιο καθαρή έννοια της λέξης, οι αδερφοί Μάρξ είναι οι ποιητές της ζωής και του έρωτα, στο ίδιο επίπεδο μ' ένα Σαρλώ. Η σκηνή στο τέλος του Animal Crackers όπου ο Χάρπο Μάρξ αναισθητοποιεί τους επισκέπτες μιας δεξίωσης κι ανακαλύπτοντας, αναισθητη, στο πάτωμα μια όμορφη γυναίκα, ύπνωτίζεται κι ο ίδιος για να πέσει πλάι της αναισθητος αλλά κατευχαριστημένος, είναι από τις σκηνές που δεν αλλάζω με καμιά από τις σκηνές του άπακαλούμενου «κινηματογράφου - αλήθειας».

Η «Περιπέτεια» ή «Έκλειψη» του Άντονιόνι είναι για μένα ταινίες πολύ πιο ρεαλιστικές από τον «Κλέφτη των ποδηλάτων» και τον «Ούμπέρτο Ντ.» του Ντέ Σίκα, έξ αίτιας του τρόπου με τον οποίο ο Μικελάντζελο αναλύει τις έρωτικές σχέσεις του ζευγαριού και προσπαθεί να φτάσει σε μια δύσκολη αλήθεια: το πρόβλημα του έρωτα στην εποχή μας. Ανάλυση του έρωτα σε μια άτομική εποχή αλλά και καταγραφή της ανδρικής φιλίας είναι ή θαυμάσια σοβιετική ταινία «Έννια μέρες ενός χρόνου» του Μιχαήλ Ρόμμ. Ο έφιαλτικός κόσμος της τόσο επιτυχημένης «Δίκης» του Γουέλς δεν είναι παρά ένας καινούργιος τρόπος για να φτάσουμε στο βάθος της ανθρώπινης ψυχής, τρόπος που τον χρησιμοποιεί με παρόμοια επιτυχία ο Φελλίνι στο «Όκτώμιση» για να περιγράψει τις έσωτερικές ανησυχίες του καλλιτέχνη. Αν το «Πέρυσι στο Μάριενμπαντ» μάς έδινε τις δυνατότητες μιας έρωτικής συνάντησης, ο Άλαιν Ρενάι μάς δίνει στη νέα του ταινία «Μύριελ», μια εικόνα της σύγχρονης Γαλλίας, χρησιμοποιώντας μ' ένα πρωτότυπο τρόπο σκηνές από την καθημερινή ζωή.

Τόσο στο «Σαλβατόρε Τζουλιάνο» όσο και στο «Χέρι πάνω από την πόλη», ο νέος Ιταλός σκηνοθέτης Φραντσέσκο Ρόζι, ανασυνθέτοντας δυο διαφορετικά γεγονότα (τη ζωή ενός ληστή στη Σικελία της Μαφία, στην πρώτη ταινία, και στη δεύτερη τα τραγικά αποτελέσματα μιας πολιτικής κομπίνας) έδωσε μια κριτική εικόνα του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος.

Η «Βιριντιάνα» του Μπουνουέλ ή «Η νύχτα του κυνηγού» του Τσάρλς Λώτον φτάνουν σ' ένα ρεαλισμό που καμιά ταινία του Ιταλικού νεορεαλισμού δεν κατόρθωσε να φτάσει. Τα έξπρεσσιονιστικά νεκρόρ, ο έξπρεσσιονιστικός φωτισμός κ' η έξπρεσσιονιστική φωτογραφία της ταινίας του Λώτον χρησιμοποιούνται για να δώσουν μια ποίηση κ' ένα λυρισμό στη «Νύχτα του κυνηγού» από τα έντονα που συναντούμε στον αμερικανικό κινηματογράφο. Ο παράξενος πάστορας που σκοτώνει τις πλούσιες χήρες για να πάρει τα λεφτά τους και που κυνηγάει να σκοτώσει τα δυο παιδιά, για να τους πάρει τα λεφτά που έκρυψε ο πατέρας τους και να κτίσει δικιά του εκκλησία, γίνεται πρόσωπο συγγενικό με τον Βερντού του Τσάπλιν, πρόσωπο που συμπεριλαμβάνει το Καλό και το Κακό, που τη μια στιγμή μισείται και την άλλη αγαπιέται από τα ίδια πρόσωπα. Η φυγή των δυο παιδιών στο ποτάμι, σε μια βάρκα, ανασταίνει δηλητημαγεία των βιβλίων του Μάρκ Τουέην («Χάκλεμπερρυ Φίνν») ενώ η σκηνή όπου τα μαλλιά της νεκρής μητέρας τους, που βρίσκεται στο βάθος του ποταμού, κινούνται συνεχώς με το πέρασμα του νερού, δημιουργούν την πιο αλλόκοτη, την πιο σουρρεαλιστική ποίηση.

Αν η ταινία του Λώτον αναποδογυρίζει το φτωχό ρεαλισμό της καθημερινότητας για να μάς δώσει τη μαγεία και την όμορφη των παιδικών αναμνήσεων, η «Βιριντιάνα» του Λουίς Μπουνουέλ χρησιμοποιεί, ως ένα ορισμένο σημείο, αυτή την καθημερινότητα, για να μάς οδηγήσει στη σκέψη και την επανάσταση. Ποιά σκηνή να πρωτοθυμηθεί κανείς από την έξοχη, την υπέροχη αυτή ταινία; Εκείνη όπου ο θεϊός, αφού καταφέρει τη Βιριντιάνα να φορέσει το νυφικό της νεκρής συζύγου του, της δίνει υπνωτικό και τη μεταφέρει, με τη βοήθεια της υπηρέτριάς του, στο δωμάτιό του, όπου σχεδιάζει να τη διάσει, ενώ η μικρή κόρη της υπηρέτριας, σκαρφαλωμένη σ' ένα δέντρο, παρακολουθεί από το παράθυρο την όλη σκηνή; Η τή σκηνή όπου ο πλούσιος ξάδερφος της Βιριντιάνα, βλέποντας ένα κουρασμένο σκυλί να τρέχει δεμένο πίσω από ένα καρρότσι ενός αγρότη, το αγοράζει από τον άφεντη του για να το σώσει, ενώ την ίδια

στιγμή, ένα παρόμοιο καρρότσι μ' ένα άλλο δεμένο σκυλί περνάει από πλάι του άπαρατήρητο; (Η αγαθοεργία δεν πρόκειται ν' αλλάξει το κοινωνικό μας σύστημα, μάς λέει ο Μπουνουέλ. Για την αλλαγή του χρειάζονται άλλα ριζικότερα μέτρα). Η πάλι τή σκηνή όπου οι φτωχοί, που μάζεψε η Βιριντιάνα στο άρχοντικό του θείου της για να τους παράσχει στέγη και φαγητό, μετατρέπουν το γλέντι τους σε όργιο, μιμούνται χωρίς να το θέλουν το «Μυστικό Δείπνο» του Ντά Βίντσι, και χορεύουν στο ρυθμό του «Ρέκβιεμ» του Μότσαρτ, ενώ ένας λεπρός φοράει το κορσέ και το νυφικό πέπλο της νεκρής θείας; Η ακόμη τή σκηνή όπου μια άθωα μικρούλα κείει το ακάνθινο στεφάνι της Βιριντιάνας ενώ εκείνη αποφασίζει να εγκαταλείψει το μοναχικό της βίο και να γευτεί τον έρωτα στην άγκαλιά του έλκυστικού άνηψιού; Η ταινία του Μπουνουέλ, όπως όλες οι ταινίες του σκηνοθέτη της «Χρυσής εποχής», είναι γεμάτη λεπτομέρειες, καταστάσεις, σύμβολα κ' εξηγήσεις που χρειάζονται σελίδες και σελίδες για να τα περιγράψουμε. Αυτή η επαναστατική ταινία, που γυρίστηκε στην Ισπανία του Φράνκο, κάτω από τα μάτια μιας φασιστικής Λογοκρισίας που εκ των ύστερων προσπάθησε να την κατάρχει και ν' απαγορέψει την προβολή της στις χώρες του έξωτερικού, αυτή η ταινία-σκάνδαλο είναι, μαζί με το άλλο άριστο έργο του Μπουνουέλ («Ο έξολωθρευτής άγγελος»), ένα όροσημο στην ιστορία του κινηματογράφου. Τολμηρή, ειλικρινής, επιθετική, ξεσκεπάζει την αλήθεια από πολλαπλές πλευρές και δίνει στο θεατή ένα δείγμα του τί θα μπορούσε να είναι ο αληθινός κινηματογράφος αν μονάχα του το επέτρεπαν οι διάφοροι δεσμώτες του. Κ' εδώ ακριβώς βρίσκεται η μεγάλη, η άπέραντη, η μοναδική δύναμη του κινηματογράφου. Έδώ βρίσκεται ο αληθινός και μοναδικός ρεαλισμός του.

ΝΙΝΟΣ ΦΕΝΕΚ ΜΙΚΕΛΙΔΗΣ

1. Το άρθρο αυτό αναδημοσίεψε η έφημερ. «Το Βήμα», 7 Φεβρ. 1964.

2. Άρθρο που δημοσιεύτηκε στο Ιταλικό περιοδικό που διευθύνει ο Άριστάρχο, Cinema Nuovo, και που αναδημοσιεύτηκε στον 4ο τόμο των άρθρων του Μπαζέν που κυκλοφόρησαν στη σειρά «Έβδομη τέχνη», με τον τίτλο: «Τί είναι ο κινηματογράφος» 4: Μια αίσθητική της πραγματικότητας: ο νεορεαλισμός— τίτλος άρθρου: «Υποστήριξη του Ροσσελίνι».

3. Ταινία που από την άποψη θέματος είναι από τις πιο ρατσιστικές που έχει να παρουσιάσει ο παγκόσμιος κινηματογράφος. Την προσφορά της στην εξέλιξη της κινηματογραφικής γλώσσας την αφήνουμε στους Ιστορικούς.

για
τέ
τυ
του
άν
ήτο
ρα
μερ
ήτα
άντ
τοια
διάο
ποίη
κε,
στην

Τὰ ἐπαγγελματικά προβλήματα τῶν Λογοτεχνῶν - Καλλιτεχνῶν

Μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς νέας κυβέρνησης, ποὺ ὑποσχέθηκε προεκλογικά, ἀλλὰ καὶ στὶς προγραμματικές τῆς δηλώσεις στὴ Βουλὴ, ἐνίσχυση τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος καὶ προστασία τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων καὶ καλλιτεχνῶν, τὰ λογοτεχνικά καὶ καλλιτεχνικά σωματεία ὑποβάλανε ἀναλυτικὰ ὑπομνήματα, ὅπου ἐκθέτουν τὰ αἰτήματά τους. Οἱ λογοτέχνες ἔθεσαν καὶ πάλι τὰ γενικὰ ζητήματα γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ λαοῦ: (Διδασκαλία νέων Ἑλληνικῶν, ὁμιλίες ἀπὸ λογοτέχνες στὰ σχολεῖα, ἀναμόρφωση καὶ ἐνημέρωση νεοελληνικῶν ἀναγνωσμάτων, ἀποστολὴ λογοτεχνῶν στὶς ἐπαρχίες, ὀργάνωση λογοτεχνικῶν ἐκπομπῶν ἀπὸ τὸ Εἰρ, ἴδρυση βιβλιοθηκῶν σὲ συνοικίες, κωμοπόλεις καὶ χωριά, ἐτήσιες ἐκθέσεις λογοτεχνικοῦ βιβλίου), καθὼς καὶ τὰ ζητήματα γιὰ τὴν ἐνίσχυση καὶ ἀσφάλιση τῶν λογοτεχνῶν: (Ἐπέκταση λογοτεχνικῶν βραβείων, ἀγορὰ βιβλίων, διορισμὸς λογοτεχνῶν σὲ ὑπηρεσίες πνευματικοῦ περιεχομένου, ἴδρυση λογοτεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου, ἴδρυση ταμείου ἀσφάλισης καὶ σύνταξης λογοτεχνῶν, ἀτέλεια θεαμάτων καὶ συγκοινωνιῶν).

Τὸ Σωματεῖο Ἡθοποιῶν ὑπέβαλε ὑπόμνημα, γιὰ ἀνέγερση δημοτικῶν θεάτρων στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις, ἴδρυση ἀνωτάτης κρατικῆς θεατρικῆς σχολῆς, τροποποίηση τοῦ Νόμου «περὶ λειτουργίας Δραματικῶν Σχολῶν», ἀναδιάρθρωση τοῦ Νόμου «περὶ Ἐπιτροπῆς Ἀδείας Ἀσκήσεως τοῦ Ἐπαγγέλματος τοῦ Ἡθοποιοῦ», ἴδρυση κρατικῶν θεάτρων εἰς Ν.Δ. Ἑλλάδα καὶ Πειραιᾶ κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Κρατικοῦ Θεάτρου Βορείου Ἑλλάδος, ἴδρυση ὀργανισμοῦ Ἀρμάτων Θεσπίδος, οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ὄργανισμοῦ Ἐταιρικῶν θιάσων, θέματα Εἰρ, θέματα κινηματογράφου, συμμετοχὴ ἐκπροσώπων τῶν ἠθοποιῶν στὰ διοικητικὰ συμβούλια τῶν κρατικῶν σκηνῶν, θιάσους

Ἐργατικῆς Ἑστίας, θιάσους γιὰ μαθητὲς σχολείων, ἐθελουσία ἔξοδο, βελτίωση προϋποθέσεων ἐπιδότησης τῶν ἠθοποιῶν ἐκ τοῦ Ὄργανισμοῦ Ἀνεργίας λόγω ἰδιοτυπίας τοῦ ἐπαγγέλματος, μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παραστάσεων ἀπὸ 12 εἰς 9 ἑβδομαδιαίως, σύσταση ἰδιαιτέρου λογαριασμοῦ στὸ Ταμεῖο Συντάξεων γιὰ τὴν ἐφ' ἄπαξ ἀρωγὴ στοὺς ἐξερχόμενους ἀπ' τὸ ἐπάγγελμα ὄλων τῶν κλάδων τῶν ἀσφαλισμένων στὸ Ταμεῖο Συντάξεων Ἡθοποιῶν, Μουσικῶν, Συγγραφέων κλπ., οἰκογενειακὴ στέγη ἠθοποιῶν, βελτίωση προϋποθέσεων συνταξιοδότησης παλαιῶν καὶ νέων ἀσφαλισμένων, ἐπέκταση ἀτέλειαι θεαμάτων καὶ στοὺς συνταξιούχους ἠθοποιούς.

Ἀνάλογα αἰτήματα διατυπώσανε καὶ τὰ ἄλλα καλλιτεχνικά Σωματεία.

Ἡ κυβέρνηση δῆλωσε κιόλας πὼς καθιερῶνει 30 ἀριστεία γραμμάτων καὶ τεχνῶν κάθε χρόνο καὶ ὑποσχέθηκε πὼς θὰ ἰδρυθοῦν 25 δημοτικὰ θεάτρα στὶς ἐπαρχίες. Ὁ πνευματικὸς καὶ καλλιτεχνικὸς κόσμος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπικροτήσῃ αὐτὲς τὶς ἀποφάσεις, ποὺ τὶς βλέπει ὁμως σὰν ἕνα πρῶτο βῆμα. Καὶ θέλει νὰ πιστεύει πὼς ἡ κυβέρνηση δὲν θὰ στείλῃ τὰ ὑπομνήματα στὸ καλάθι τῶν ἀχρήστων, ἀλλὰ θὰ τὰ μελετήσῃ σοβαρὰ καὶ θὰ προγραμματίσῃ τὴ λύση τῶν αἰτημάτων, ἀφοῦ τὰ ἱεραρχήσῃ χρονολογικά, ἀπὸ συμφώνου μὲ τὶς πνευματικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς ὀργανώσεις.

Ἡ μετάφραση τοῦ Λούκατς

Ἀπάντηση τοῦ συνεργάτη μας Μαν. Φουστούνη γιὰ τὸ θέμα τῆς μετάφρασης τοῦ Λούκατς ποὺ δημοσιεύτηκε στὶς «Ἐποχές», θὰ δημοσιεύσουμε στὸ ἐρχόμενο τεύχος.

Π α ρ ο ρ ά μ α τ α

Στὸ κείμενο τοῦ Β. Λεοντάρη «Λίγα ἀκόμη γιὰ τὴν ποίηση τῆς ἡπτας» στὸ προηγούμενο τεύχος καὶ στὸ τέλος τῆς σελίδας 219, ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος (παράλειψη δύο σειρῶν τοῦ χειρογράφου) γράφτηκε: «Ἡ γνώμη μου ἀντίθετα εἶναι, ὅτι ἡ ἀστιστασιακὴ μας ποίηση ἦταν αὐτὴ ἢ ἴδια ποὺ μετασχηματίστηκε, ὕστερα ἀπὸ “μακριὰ καὶ βίαιη φίμωση”, στὴν σημερινὴ “ποίηση μνήμης”». Ἐνῶ τὸ σωστὸ ἦταν: «Ἡ γνώμη μου ἀντίθετα εἶναι, ὅτι ἡ ἀντιστασιακὴ μας ποίηση συνεχίστηκε σὰν τετοια (ἀντιστασιακὴ) γιὰ πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Δὲν πιστεύω ὅτι ἡ ἀντιστασιακὴ ποίηση ἦταν αὐτὴ ἢ ἴδια ποὺ μετασχηματίστηκε, ὕστερα ἀπὸ “μακριὰ καὶ βίαιη φίμωση”, στὴν σημερινὴ “ποίηση μνήμης”».

Βιβλιοδετήθηκε
ὁ ΙΗ'

τόμος τῆς
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ
ΤΕΧΝΗΣ

Η ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ ΕΞΑΝΤΛΗΘΗΚΕ ΠΡΙΝ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕΙ Ο ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ

Ἐπανευδίδεται καὶ κυκλοφορεῖ

Ἀπὸ τὴν Παρασκευὴν 8 Μαΐου

Σὲ ὑπεροδυτεῖν τεύχη τῶν 5 Δρχ.

**Η ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ
ΣΤ' ΑΡΜΑΤΑ! ΣΤ' ΑΡΜΑΤΑ!**

Ε.Α.Μ - Ε.Λ.Α.Σ

**ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ — ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΤΟΥ ΧΡΕΟΥΣ, ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ, ΤΗΣ ΛΕΒΕΝΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΛΗΚΑΡΙΑΣ**

ΠΡΟΣΦΕΡΕΤΑΙ : Ἀπὸ τὴν 8 ΜΑΪΟΥ — ΜΕΡΑ ΤΗΣ ΝΙΚΗΣ
— ΣΤΗΝ ΤΙΜΗ ΤΩΝ 5 ΔΡΧ. ΜΟΝΟΝ, γιὰ νὰ τὸ ἀποκτήσουν ὅλοι οἱ Ἕλ-
ληνες καὶ Ἑλληνίδες γιὰτὶ εἶναι δικό τους ΕΡΓΟ καθὼς ἦταν καὶ δικό τους
σύνθημα ΓΡΑΜΜΕΝΟ ΜΕ ΤΟ ΑΙΜΑ ΤΟΥΣ — τὸ αἷμα τοῦ γνωστοῦ, τοῦ
φίλου, τοῦ ἀδελφοῦ, τῆς μάνας καὶ τοῦ πατέρα, τοῦ νέου καὶ τῆς νέας. ΤΟΥ
ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΠΟΥ ΒΑΣΑΝΙΣΤΗΚΕ ΚΑΙ ΧΑΘΗΚΕ, ΤΟΥ ΚΑΘΕ ΠΑ-
ΤΡΙΩΤΗ ΑΓΩΝΙΣΤΗ.

ΣΤ' ΑΡΜΑΤΑ! ΣΤ' ΑΡΜΑΤΑ!

Είναι τὸ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΤΩΝ ΓΕΝΕΩΝ ΠΟΥ ΕΡΧΟΝΤΑΙ. Τὸ βιβλίον τοῦ ΕΘΝΟΥΣ ΜΑΣ. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ποὺ γράφτηκε στὰ βουνά, στοὺς κάμπους, στὶς πόλεις καὶ στὰ χωριά. Σὲ κάθε σπιθαμὴ γῆς. Εἶναι ἡ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ στὸν Ἀγώνα τῆς κατὰ τῶν κατακτητῶν. Γραμμένη ἀπὸ ἓνα πολυάνθρωπο ἐπιτελεῖο ἀγωνιστῶν.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ, ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΣΗ ΓΛΗΣ ἀπὸ τὸν Στρατηγὸν ΓΕΡΑΣΙΜΟ ΑΥΓΕΡΟΠΟΥΛΟ.

ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΜΑΣ ΧΑΙΡΕΤΙΖΟΥΝ: ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ: Ι. Πασαλίδης, Μανώλης Γλέζος, Δ. Στρατῆς κ.ἄ. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ: Ὁ Στρατηγὸς Μάντακας, ὁ Στρατηγὸς Παλαιολόγος κ.ἄ. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ: Κ. Βάρναλης, Μάρκος Αὐγέρης, Β. Ρώτας, Δ. Φωτιάδης, Σ. Πατατζῆς, ὁ συνθέτης Μίχης Θεοδωράκης κ.ἄ. ΟΝΟΜΑΣΤΟΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ, ΧΑΡΑΚΤΕΣ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ κοσμοῦν μὲ τὰ ἔργα τους τὴν ἐκδοση: Ὁ Βάλιας Σεμερτζίδης, Σπ. Βασιλείου, Τάσος, Κατσικογιάννης, Μεγαλίδης κ.ἄ.

Μαζὶ μὲ τὴν ἱστορία στὸ χρονικὸ τοῦ ἀγώνα, στὸ τέλος, δίδεται μὲ ὑπεύθυνα στοιχεῖα καὶ εἰκόνες συνοπτικὴ ἐξιστόρηση τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἀντίστασης. Δημοσιεύουμε ἀπειρες ἀνέκδοτες φωτογραφίες ἀπὸ τὴν πείνα, τὶς καταστροφές, τὶς ἐκτελέσεις, τὶς μάχες, τὶς κρεμάλες, τὰ σαμποτάζ, φωτογραφίες ἀγωνιστῶν, ὕλικὸ ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τῶν ὀργανώσεων καὶ τῆς Π.Ε.Ε.Α. Γράμματα ἐκτελεσμένων, τὰ τραγούδια ποὺ συντάραξαν τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν λείπουν. Ντοκουμέντα τοῦ ἀγώνα, συμφωνίες, ἀποφάσεις ποὺ ἐπαιξαν καὶ παίζουν ἀκόμα ρόλο στὴ ζωὴ τοῦ Ἔθνους, ἀποτελοῦν σημαντικό μέρος τοῦ ἔργου.

Ὁλόκληρο τὸ ἔργο θὰ ὀλοκληρωθεῖ σὲ 48 τεύχη, σὲ χαρτὶ πολυτελείας μεγάλου σχήματος, 70X100. Κάθε τεύχος περιέχει δύο τυπογραφικά, σελ. 32.

ΠΟΤΕ ΑΛΛΟΤΕ ΕΡΙΓΟ ΤΟΣΟ ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΞΙΑΣ ΔΕΝ ΠΡΟΣΕΦΕΡΘΗ ΣΕ ΤΟΣΟ ΜΙΚΡΗ ΤΙΜΗ. ΖΗΤΗΣΑΤΕ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ἀπὸ τὸν ἐφημεριδοπώλη, τὸν πλασιέ καὶ τὰ γραφεῖα μας. ΠΡΟΣΟΧΗ: ΤΙΜΗ ΦΥΛΛΑΔΙΟΥ ΜΟΝΟΝ 5 ΔΡΧ.

ΣΤΗΝ ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΕΛΛΑΔΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΤΗΝ 15 ΜΑ·Ι·ΟΥ.

ΓΙΑΝΝΙΚΟΣ — Ἀκαδημίας 57. Τηλ. 629.908, 630.266

ΖΩΡΖ ΜΠΩΚΕ

F. L E G E R

Ὁ ζωγράφος

Ὁ Φερνάν Λεζέ γεννήθηκε στις 4 τοῦ Φλεβάρη στὰ 1881 στὸ Ἀρζαντάν. Τίποτα δὲν τὸν προόριζε γιὰ ζωγράφο. Ἔχασε πολὺ νέος τὸν πατέρα του, ποὺ ἦτανε κτηνοτρόφος. Ὑστερα ἀπ' τὶς σπουδές του στὸ κολλέγιο τοῦ Ἀρζαντάν, ποὺ τὸν ἀπέβαλε, καὶ τὶς ἐλεύθερες σπουδές του στὸ Τενσεμπρέ, ἡ μητέρα του κι ὁ κηδεμόνας του, τὸν στείλανε στὸ Κάν γιὰ νὰ ἐργαστεῖ στὸ γραφεῖο ἑνὸς ἀρχιτέκτονα. Ὁ Λεζέ ἔμεινε ἐκεῖ δυὸ χρόνια. Στὰ 1898 ἐγκατάλειψε τὴν πατρίδα του τὴ Νορμανδία, γιὰ νὰ πάει στὴν πρωτεύουσα. Κι ὄχι τόσο γιὰ ν' ἀκολουθήσει σπουδές ἀρχιτεκτονικῆς, ὅσο γιὰ ν' ἀφιερωθεῖ στὴ ζωγραφικὴ.

Πέτυχε στὶς εἰσαγωγικὲς ἐξετάσεις τῆς Σχολῆς τῶν Διακοσμητικῶν Τεχνῶν, ἀπέτυχε ὅμως στὸ νὰ γίνει δεκτὸς στὴ Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν. Κι ὅμως δούλεψε σ' αὐτὴ σὰν ἐλεύθερος σπουδαστὴς στὸ ἐργαστήρι τοῦ Ζερὸμ κ' ὕστερα στὸ ἐργαστήρι τοῦ Γκαμπριέλ Φερί.

Πολὺ γρήγορα ἐνίωσε τὴ διάσταση ἀνάμεσα στὶς ἀκαδημαϊκὲς παραδόσεις τῶν δασκάλων του καὶ τὸ δικό του τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἐμπρεσσιονισμό ποὺ ἔδινε τότε τὴ μάχη του, μὲ τὰ ἔργα τοῦ Μονέ, τοῦ Ντεγκά, τοῦ Ρενουάρ, τοῦ Σισλέ, τοῦ Σεζάν. Παρατὰ λοιπὸν τὴ Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν κι ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς δουλεύει μόνος του. Στὸ μεταξύ, ἡ μητέρα του κι ὁ κηδεμόνας του, δυσαρεστημένοι ἀπὸ τὴν ἀπόφασή του νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἀρχι-

τεκτονικὴ, τοῦ κόβουν κάθε ἐπίδομα. Ὁ Λεζέ ὑποχρεώνεται ἔτσι νὰ δουλέψει γιὰ νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς του, ρετουσάροντας φωτογραφίες ἢ κάνοντας ἀντίγραφα ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων.

Στὰ 1905, ἄρρωστος, πηγαίνει στὴν Κορσικὴ καὶ μένει ἐκεῖ γιὰ πολλοὺς μῆνες. Ὅταν γύρισε στὸ Παρίσι ἐγκαταστάθηκε στὴν «Κυψέλη». Γεῖτονές του εἶναι οἱ ζωγράφοι καὶ γλύπτες Ἀρσιπέντερ, Λῶρενς, Λίπσιτς, κι ἀργότερα ὁ Σαγκάλ μὲ τὸν Σουτίν. Οἱ Γκιγιὸμ Ἀπολιναίρ, Μὰξ Ζακόμπ, Μορίς Ρεϊνέλ, Ρομπέρ Ντελονέ, καὶ κυρίως ὁ φίλος στὶς καλὲς καὶ τὶς κακὲς μέρες, ὁ Μπλέζ Σοντράρ, ἔρχονταν ἐκεῖ καὶ τοῦ ἔκαναν ἐπισκέψεις. Σ' ὅλη του τὴ ζωὴ ὁ Λεζέ ἔμεινε πιστὸς στὴν Ἀριστερὴ Ὀχθῆ. Ἔμεινε στὴν ὁδὸ Βοζιράρ, λεωφόρο Μέν, στὴν ὁδὸ τῆς Ἀρχαίας Κωμωδίας καὶ τέλος στὴν ὁδὸ Νδτρ Ντὰμ ντὲ Σάν. Στὸ ἐργαστήρι αὐτῆς τῆς ὁδοῦ ἔμεινε ἀπὸ τὰ 1913 κ' ἐκεῖ δημιούργησε τὸ πιὸ μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου του.

Τὰ πρῶτα του ἔργα χρονολογοῦνται ἀπ' τὰ 1905. Ὅλα ἦτανε ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὸν ἐμπρεσσιονισμό. («ὁ κῆπος τῆς μητέρας μου», «ἡ προσωπογραφία τοῦ θεοῦ», «Τοπία τῆς Κορσικῆς»). Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐπίδραση δὲν κράτησε γιὰ πολὺ. Ὁ Λεζέ θὰ στηριχτεῖ γιὰ διάστημα πολλῶν χρόνων στὰ διδάγματα τοῦ Σεζάν ποὺ δίνουν μεγάλη σημασία στὸ σχέδιο

καί στις γεωμετρικές κατασκευές. «Ο Σεζάν, γράφει ο Λεζέ, είναι καλλιτέχνης μεταβατικός, ανάμεσα στους μοντέρνους ζωγράφους και τον εμπρεσιονισμό (όπως υπήρξε κι ο Μανέ ανάμεσα στη σχολή του 1830 και τους εμπρεσιονιστές). Γιατί καμιά ιδιοφυΐα δεν πέφτει απ' τους ουρανούς. Βγαίνει σιγά-σιγά και με δυσκολία από τα προηγούμενα, κ' είναι επιφορτισμένη να ξεφύγει από τις επιδράσεις που είχε από την άφετηρία της και να φέρει μιαν αξία νέα και διαφορετική. Προσωπικά, έκανα τρία χρόνια να γλυτώσω από τη σεζανική επίδραση». Ένω είναι ακόμα ευαίσθητος σ' αυτή την επίδραση στο έργο του «ή Ράφτρα», που ζωγράφησε στα 1908, την έχει ολότελα ξετινάξει από πάνω του στο έργο «γυμνά μέσα στο δάσος» που ο Λεζέ εξέθεσε στο Σαλόνι των Ανεξάρτητων στα 1911. Στο έργο του αυτό, που έκανε τον Γκιγιόμ Απολιναίρ να γράψει «οί ξυλοκόποι έχουν απάνω τους τα ίχνη από τα χτυπήματα που το τσεκούρι τους κατάφερε πάνω στα δέντρα, και το γενικό του χρώμα είναι ένα μέρος από κείνο το πρασινωπό και βαθύ φως που κατεβαίνει απ' τα φυλλώματα», ο Λεζέ θγάζει τα πρόσωπα με γεωμετρικούς δγκους που τους οργανώνει μ' έναν τρόπο δυναμικό. Όπως και στη «Ράφτρα» ο γενικός τόνος του πίνακα μένει μονόχρωμος.

Μέσα στη σειρά των τοπίων που ο καλλιτέχνης έκανε απ' το παράθυρο του εργαστηρίου του στην οδό της Αρχαίας Κωμωδίας («ο καπνός πάνω απ' τις στέγες», «το Παρίσι μέσα απ' το Παράθυρο», «οί στέγες του Παρισιού»), φάνηκαν για πρώτη φορά οί κανόνες του ζωγράφου. Δηλαδή οί αντιθέσεις στο σχέδιο, που πετυχαίνει ο Λεζέ αντιπαραβάλλοντας τα πλάνα με τις προσόψεις των σπιτιών, τις γωνίες που κάνουν οί στέγες με τις καμπύλες του καπνού ή των φυλλωμάτων. Στα ίδια αυτά τοπία παρουσιάζονταν ακόμα μερικοί ζωηροί τόνοι, εκδήλωση, ακόμα άτολμη, για την επιθυμία ενός πιο έντονου χρωματισμού.

Η επιθυμία του αυτή που γίνεται πιο συγκεκριμένη στα έργα του «ο γάμος», «οί καπνιστές», εκφράζεται ολότελα στον πίνακα «ή γυναίκα με τα γαλάζια», που τον ζωγράφησε στα 1912 και τον εξέθεσε στο Σαλόνι των Ανεξάρτητων τον ίδιο χρόνο. Για πρώτη φορά ο Λεζέ χρησιμοποιεί μεγάλες μονόχρωμες επιφάνειες με καθαρό χρωματικό τόνο, που έρχονται σε βίαση σύγκρουση με το σύνολο της σύνθεσης, που ήτανε ακόμα μέσα στο σεζανικό πνεύμα. Το χρώμα αυτό το χρησιμοποιεί ο ζωγράφος εδώ, έξω από κάθε αντικειμενικό υπολογισμό. Του χρειάζεται κυρίως σαν στοιχείο οργανικό στη σύνθεση.

Από δω και πέρα στην αντίθεση μέσα στο σχέδιο, θα προστεθεί και ή αντίθεση μέσα στο χρώμα, σύμφωνα με τον κανόνα που ο Λεζέ θα τον διατυπώσει ο ίδιος έτσι: «Αναζητώντας μιαν κατάσταση πλαστικής έντασης, εφαρμόζω το νόμο των αντιθέσεων που είναι αιώνιος, σαν μέσο εξισορόπησης στη ζωή. Οργανώνω την αντιπαραβολή των αξιών, των γραμμών και των αντίθετων χρωμάτων.

F. LEGER :

Γυναίκα με βάζο

Αντιθέτω τις καμπύλες με τις εύθειες, τις πλακάτες επιφάνειες με τις μοντελλαρισμένες, τους τοπικούς τόνους με τις άποχρώσεις. Ανάμεσα όμως στην αντίθεση μέσα στο σχέδιο, την αντίθεση μέσα στις μορφές, την αντίθεση μέσα στο χρώμα, ο ζωγράφος πρέπει να διαλέξει, γιατί ή χρήση των αντιθέσεων δε μπορεί να είναι ταυτόχρονη. «Η γυναίκα με τα γαλάζια», είναι ή άφετηρία για μιá σειρά αναζητήσεων που ο Λεζέ, μαζί με τον Ρομπέρ Ντελονέ, θ' ακολουθήσει ως την εποχή του πολέμου, γι' αυτό που ο ίδιος το ονομάζει «άπελευθέρωση του χρώματος» και που θα τον οδηγήσει σε μιá σειρά έργα άφηρημένα, που τα περισσότερά τους θα τα καταστρέψει ο ίδιος ο Λεζέ.

Αυτές οί δοκιμές θα διακοπούν απότομα από τον πόλεμο του 1914, που θα σημειώσει μιαν αποφασιστική επίδραση στην κατοπινή ανάπτυξη του έργου του Λεζέ. Την απομόνωση του εργαστηρίου, με τις επαφές με ζωγράφους και συγγραφείς, την διαδέχεται ή ζωή στα χαρακώματα, ή κοινή συγχρότιση με μεταλλωρύχους, και άγρότες που έχουν επιστρατευθεί σαν και κείνον και βρίσκονται στο ίδιο σύνταγμα. Στα πολυάριθμα σχέδια που φέρνει μαζί του απ' το μέτωπο και τα στρατόπεδα, και που είναι σύγχρονα κι αυθεντικές μαρτυρίες για τον πόλεμο του 14-18, ο άνθρωπος είναι σχεδόν πάντα παρών. Το θέμα

F. LEGER :

Οί ωραίες ποδηλάτισσες

ξαναγίνεται πιο εύανάγνωστο, με την επαφή του λαού που ανακαλύπτει. Σύγχρονα, ο Λεζέ άποχτά συνείδηση της πλαστικής αξίας του βιομηχανικού είδους, της μηχανής, του μέταλλου που η καθαρότητα των γραμμών του και η γεωμετρική αναγκαιότητα της μορφής του, θα έπηρεάσουν τα έργα της προόδου που όνομάστηκε «μηχανική εποχή». «Τα χρόνια του πολέμου, γράφει ο Λεζέ, με ρίξανε άποτομα μέσα σε μιάν έκτυφλωτική πραγματικότητα που ήτανε όλότελα καινούρια για μένα. Παράτησα τὸ Παρίσι ἐνῶ βρισκόμουνα όλότελα σὲ μιὰ διάθεση ἀφηρημένη, τὴν ἐποχὴ τῆς πολιτιστικῆς ἀπελευθέρωσης. Χωρὶς κανένα μεταβατικὸ στάδιο βρέθηκα στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μ' ὄλο τὸ γαλλικὸ λαό. Οἱ καινούριοι μου σύντροφοι ἦτανε μεταλλωρύχοι, ἀγρότες, ἄνθρωποι ποὺ δούλευαν τὸ ξύλο καὶ τὸ μέταλλο. Ἐκεῖ ἀνακάλυπα τὸ λαό. Σύγχρονα, θαμπώθηκα ἀπὸ τὴ θalάμη ἐνὸς κανονιοῦ τῶν 75, ἀνοιχτὴ μέσα στὸ λιοπύρι, μιὰ μαγεία ἀπὸ φῶς ποὺ χτυπούσε πάνω στὸ ἄσπρο μέταλλο. Δὲν μοῦ χρειάστηκε τίποτ' ἄλλο γιὰ νὰ ξεχάσω τὴν ἀφηρημένη τέχνη τοῦ 1912-13. Ἐνίωσα μιὰ πλήρη ἀποκάλυψη σὰν ἄνθρωπος καὶ σὰν ζωγράφος. Ὁ πλοῦτος, ἡ ποικιλία, τὸ χιούμορ, ἡ τελειότητα ποὺ εἶχαν μερικοὶ τύποι ἀνθρώπων ἀπὸ κείνους ποὺ βρισκόταν γύρω μου, ἡ ἀκριβὴς αἴσθησή τους τοῦ ἀληθινὰ χρήσι-

μου καὶ ἡ εὐκαιριακὴ προσαρμογὴ τους σὲ τοῦτο τὸ δράμα — ζωὴ καὶ θάνατος — ποὺ μέσα του εἴμαστε ὄλοι βουτηγμένοι, περισσότερο κι ἀπ' αὐτό, οἱ ποιητές, αὐτοὶ ποὺ ἀνακάλυπταν καθημερινὲς ποιητικὲς εἰκόνες, θέλω νὰ μιλήσω αὐτὸν τὸν ἰδιωματισμὸ τους τὸν τόσο κινούμενο καὶ τόσο χρωματισμένο. Αὐτὴ ἡ ἀνοιχτὴ μέσα στὸ λιοπύρι θαλάμη τῆς κάνης τοῦ κανονιοῦ τῶν 75, μοῦ ἔμαθε περισσότερα γιὰ τὴν πλαστικὴ μου ἐξέλιξη ἀπὸ ὅλα τὰ μουσεῖα τοῦ κόσμου. Σὰν γύρισα ἀπ' τὸν πόλεμο ἐξακολούθησα νὰ χρησιμοποιῶ κείνο ποὺ ἐνίωσα στὸ μέτωπο. Γιὰ ἓνα διάστημα, ποὺ κράτησε τρία χρόνια, χρησιμοποιοῦσα φόρμες γεωμετρικὲς, κ' ἡ περίοδος αὐτὴ θὰ ὀνομαστεῖ «ἐποχὴ μηχανικὴ».

Ἀπὸ κείνη τὴ στιγμή ὁ Λεζέ θὰ εἶναι ὁ παθιασμένος μάρτυρας τῆς ἐποχῆς του. Μὲ τὰ δικά του πλαστικὰ μέσα ξεκινᾷ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ σύγχρονου κόσμου ποὺ ὄλοένα καὶ περισσότερο ὑποτάσσεται στὴν ταχύτητα, στὴ μηχανή, στὴν ἐκβιομηχάνιση.

Συνθέτει ἓνα δικό του κόσμο ἀπὸ μπιέλλες, ρόδες, μοτέρ, χωρικούς ποὺ μὲ τὸν συγκλονισμὸ τῶν ἀντιθέσεων ἐκφράζουν τὸ δυναμισμὸ τῆς ἐποχῆς μας. Ἔργα μὲ τίτλους γεμάτους σημασία: «τὰ ἐργοστάσια», «ἡ ἔλικα», «τὸ μοτέρ», «ὁ μηχανικός», «ὁ νέγρος σωφέρ», «ὁ σταθμός», μαρτυρίες γιὰ τὴ σύγχρονη ζωή.

Ύστερα από τις μαρτυρίες του καλλιτέχνη για τον πόλεμο.

Το πιο χαρακτηριστικό έργο αυτής της περιόδου είναι «η Πόλη», πίνακας με διαστάσεις 3,20 επί 2 μέτρα, που ο Λεζέ εξέθεσε στο Σαλόνι των 'Ανεξάρτητων στα 1919 και που γι' αυτό έγραψε ένας κριτικός: «Μάς δείχνει πώς γεννήθηκε μια καινούρια μεγάλη προσωπικότητα που έρχεται να πάρει τη θέση της κοντά στον Πικασσό και τον Μπράκ». Αυτός ο πίνακας, σύνθεση από μια σύγχρονη πόλη. σημειώνει μιάν άποφασιστική στροφή στην πλαστική έκφραστικότητα του Λεζέ με τη χρησιμοποίηση μεγάλων πλακάτων επιφανειών με καθαρούς τόνους που αντιτίθενται βίαια, και που είναι η συνέχεια των αναζητήσεων που άρχισε στη «Γυναίκα με τα γαλάζια» στα 1912. 'Η σύνθεση πλαταίνει, κερδίζει σε δύναμη, σ' επιβλητικότητα και δείχνει την ωριμότητα του καλλιτέχνη που άποχτά πλήρη συνείδηση των μέσων του. «'Ο πόλεμος ήταν γκριζός και καμουφλαρισμένος, έγραψε ο Λεζέ γι' αυτόν τον πίνακα. 'Απαγορευότανε επί ποινή θανάτου, κάθε φώς, κάθε χρώμα. Ζούσαμε μια ζωή τυφλών, όπου κάθε τι που μπορούσε να καταγράψει ή να συλλάβει το μάτι ήταν καταδικασμένο, έπρεπε να κρυφτεί ή να έξαφανιστεί. 1918: η Ειρήνη. Μια άποδέσμευση ζωντανών δυνάμεων γέμισε τον κόσμο. Αυτή η αντίδραση ενάντια στο γκριζάρισμα του πολέμου, υλοποιήθηκε για μένα μέσα στην «Πόλη». Το έργο αυτό ήταν η έκφραση της ανάγκης που ένοιωθα για χρώμα και μερικοί κριτικοί τοποθέτησαν αυτόν τον πίνακα σαν άφετηρία, σαν κάτι που είσήγαγε και προώθησε το χρωματικό στοιχείο που άφορά το σύγχρονο κόσμο».

Το δυναμισμό της «μηχανικής περιόδου» τον διαδέχεται στα 1920 η στατικότητα των «μεγάλων μορφών». 'Από την εποχή που ζωγράφισε τους πίνακες «μια παρτίδα χαρτιά» και «ο μηχανικός», έξαφανίστηκαν απ' τα έργα του Λεζέ τα πρόσωπα, η άποροφήθηκαν όλο-τελα απ' τη σύνθεση. Τώρα αρχίζουν να καθορίζονται σαφέστερα. Δειλά στην αρχή, όταν η φιγούρα ήταν μόνο έναπραμματάκι, όβελ ή στρωγγυλό, χωρίς καθορισμένα διακριτικά. 'Ύστερα, ανεπαίσθητα, χαρακτηρίζεται, προσεγγίζοντας ολοένα και περισσότερο σε μια πραγματικότητα που ο καλλιτέχνης την έρμηνεύει με τρόπο ελεύθερο, πολύ προσωπικό. 'Ύστερα απ' τα έργα «όδαλίσκας», «ένα φλυτζάνι τσάι», «δυο γυναίκες στην τσουαλέττα» τα πρόσωπα κατακυρώνονται όλοτελα μέσα στο «μεγάλο γεύμα», σ' ένα μεγάλο πίνακα «με θέμα». Το αντίθετο από κείνο που συμβαίνει στην «Πόλη» με τα μεγάλα πλακάτα, εδώ τα μοντελαρισμένα μέρη διαδραματίζουν ένα πρωτεύοντα ρόλο στη σύνθεση. Χωρίς να τα χρησιμοποιεί καθόλου σαν αξίες «φώς», εδώ καθιερώνονται κυρίως με τις αντιθέσεις που τα αντιθέτουν στις γεωμετρικές επιφάνειες των άλλων στοιχείων της σύνθεσης, τραπέζι, πλα-

κόστρωτο, τοίχος.

Δηλώνοντας τα πρόσωπα, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της σύνθεσης, ο Λεζέ τα παραμορφώνει πέρα από κάθε σχέση αναλογιών, κατά τις δικές του πλαστικές αντιλήψεις. Μια σειρά πίνακες με μεγάλες γαλήνιες φιγούρες που δίνουν κάποιον κλασικισμό σ' αυτά τα έργα, δημιουργούνται τώρα: «το διάβασμα», «η γυναίκα με τη γάτα», «η γυναίκα με την ανθοδέσμη», «η μητέρα και το παιδί», «το μυστικό» κτλ.

'Ύστερα απ' αυτή την περίοδο ο Λεζέ σαν να θέλει ν' αντιδράσει ενάντια σ' αυτή τη σπουδή των προσώπων που κράτησε τόσο πολύ, θα αφιερωθεί στη σπουδή του αντικειμένου. Το χρησιμοποιεί ανεξάρτητα από το περιβάλλον του, από κάθε άτμόσφαιρα. Είναι ένα αντικείμενο χοντροκομμένο, που για να το τοποθετήσει καλύτερα, το προβάλλει πάνω στο φόντο του πίνακα μέσα στην τονικότητά του, ή μέσα στα κομμάτια του. 'Η διάθεσή του για αντιθέσεις τον οδηγεί τώρα ν' αντιθέσει τη στρωγγυλάδα του μήλου στις χαλύβδινες μύτες ενός κομπάσου, ένα τριαντάφυλλο σ' ένα πρόσωπο, ένα μάτσο κλαδιά σ' ένα αντίγραφο της Τζοκόντας.

'Η σπουδή αυτή του αντικειμένου (άφου έφερε το Λεζέ στο να πραγματώσει στα 1927 το «μηχανικό μπαλέτο», μια ταινία όπου μετάφερε στην όθνη την πείρα που είχε άποχτήσει σαν ζωγράφος), τον όδηγησε φυσικά να κάνει αντιθέσεις με πρόσωπα, με φυσικά αντικείμενα ή με έπινοημένους μορφές. Βρισκόμαστε λοιπόν τώρα στη γένεση των μεγάλων του συγκεκριμένων συνθέσεων, «Μαρία ή 'Ακροβάτις», «η κολυμβήθρα», «οι γυναίκες με το βέτο», «ο 'Αδάμ και η Εύα», «το τσίρκο», «οι μουσικοί», και προπαντός στην επιβλητική σύνθεση «οι παπαγάλοι». Τα πρόσωπά του, παρόλο που τα έρμηνεύει πάντα πολύ ελεύθερα, χάνουν την αυστηρότητα που είχαν οι μεγάλες φιγούρες του του 1921. 'Εξανθρωπίζονται και αν η μεταμόρφωσή τους έξακολουθεί να παραμένει, δεν άποκτά ποτέ στο έργο του Λεζέ ένα χαρακτήρα άρρωστιάτικο ή νοσηρό. Αυτά τα έργα με τις ρωμαλαίες συνθέσεις κάνουν άκόμα να παρουσιαστεί για πρώτη φορά κάποιο αίσθημα τρυφερότητας έκ μέρους του ζωγράφου προς τα πρόσωπα. 'Απόκτησε έτσι μιάν άψια ποίηση μαζί με μια γαλήνια δυναμικότητα.

Νά πώς καθορίζει την προέλευση της ανησυχίας του, ο Φερνάν Λεζέ σ' ένα γράμμα του στις αρχές του τελευταίου πολέμου:

«... 'Η περίπτωση του Νταβίντ θα βγει πάλι μπροστά μας πολύ πιθανόν. Μά ποιός νέος άρκετά γεροδεμένος θα μπορέσει να λύσει αυτό το πρόβλημα, με έναν τρόπο ανθρώπινο και πλαστικό; Σκέφτομαι τους Πριμιτίφ, τους λαϊκούς, τον 'Οροσκό πχ. 'Απ' αυτή τη μεριά υπάρχει τρόπος να πλησιάσεις το ζήτημα. 'Αφού έκανα «το μηχανικό», «τους μουσικούς», «το μεγάλο γεύμα», «την πόλη», πολύ

συχνά άνησύχησα άπ' αυτά τὰ προβλήματα που βάζουν «τὰ μεγάλα θέματα». Υπάρχει εκεί μιὰ περιοχή που την άποφύγαμε. 'Ο Νταβίντ. Ξαναγυρίζει εκεί γιατί προσέγγισε τή λύση. 'Ο Ένγκρ, ό Ντελακρουά, ό Κουρμπέ, αντίστροφα με τον Ρούμπενς...» Αυτές ήταν οι σκέψεις του πριν νά φύγει για τις Ένωμένες Πολιτείες. Έκεί σκόνταψε πάνω στην υπερβολική έξαψη του τρόπου τής άμερικάνικης ζωής. Για νά την εκφράσει θά έπιστρατεύσει τις άκραίες δυνατότητες τις παλέττας του, τὰ άστραφτερά του χρώματα, τις πιό βίαιες αντιθέσεις του. Οι πολυάριθμες νεκρές φύσεις που ζωγράφισε εκεί, βρίσκονται άναμφισβήτητα άνάμεσα στα πιό δυνατά χρωματικά του έργα άπό όσα ζωγράφισε ποτέ: («ή μαύρη ρόδα», «τò δέντρο με τή σκάλα», «τò πολύχρωμο κουτί για καπέλλα», «τò δάσος»). Τò παιχνίδι που κάνουν τὰ χρωματιστά φώτα των διαφημιστικών πανών πάνω στους διαβάτες, βρίσκεται στη βάση αυτής τής καινούριας τεχνικής του που συχνά θά χρησιμοποιήσει κατόπιν: Τò χρώμα χωριστά άπ' τò σχέδιο. Τò χρώμα που έδώ δεν καθορίζει πιά τὰ όριά του τò σχέδιο, ή ή φόρμα, διαδραματίζει έδώ έναν ρόλο άνεξάρτητο άπό τò σχέδιο, που πάνω του επικάθεται με μεγάλες επιφάνειες άπό καθαρό χρώμα.

Στην Άμερική, διατηρώντας τή νοσταλγία του για τò Παρίσι και τή Νορμανδία του, ό Λεζέ εκτελεί τήν όριστική μορφή των «Μουσικών» του, ένθýmιο άπό τους μικρούς χορούς των συνοικιών που γειτόνευαν με τò εργαστήρι του, όπως και τή σειρά με τους «βουτηχτάδες» του, που ή έμπνευσή τους του ήρθε στη Μασσαλία, όταν περίμενε τò βαπόρι για νά φύγει. Και τὰ έργα του οι «όμορφες ποδηλάτισσες», ή «όμορφη ομάδα», ή «ψηλή 'Ιουλίσα» προαναγγέλουν κιόλας τήν κατεύθυνση που θά δώσει στην τέχνη του μόλις γυρίσει στη Γαλλία.

Βρισκότανε άκόμα στις Ένωμένες Πολιτείες όταν άπόχτησε τή συνείδηση του πρωταρχικού ρόλου που έπαιζε ή έργατική τάξη και τò Κόμμα της, στην πάλη για τήν άπελευθέρωση του έθνικού του έδάφους. Μέλος του Σπιτιού τής Κουλτούρας άπό τò 1936, φίλος του Πώλ Βαϊγιάν - Κουτιριέ, και του Ζάν Ρισάρ - Μπλόχ (γι' αυτόν φιλοτέχνησε τὰ σκηνικά και τὰ κοστούμια τής «Γέννησης μιās Πολιτείας», που παίχτηκε στο ποδηλατοδρόμιο τò χειμώνα του 1936) ό Λεζέ εκρίνε πώς ήρθε ή στιγμή νά μπει στο Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα κι άπ' τή Νέα 'Υόρκη στέλνει τηλεγραφικά τήν αίτησή του στον Ζάν Ρισάρ - Μπλόχ για νά γίνει δεκτός. Κι ως τò θάνατό του ό ζωγράφος τής χαράς, τής ζωής που τὰ χρώματά του είναι μηνύματα νεότητας κ' έλπίδας, θά δώσει τή βοήθειά του στο Κόμμα «ένός αύριου γεμάτου άπό τραγούδια».

Χωρίς νά ξεστρατίσει άπό τις βασικές πλαστικές του αντιλήψεις, μὰ πάντα με τήν ένγνια νά «κάνει τò σωστό» άπάντησε πάντα γεν-

ναιόδωρα στις συχνές αίτήσεις των δημοκρατικών όργανώσεων. Όλοι θά θυμούνται τή μεγάλη τοιχογραφία που ζωγράφισε για τήν Έκθεση τής Διεθνούς Δημοκρατικής Όμοσπονδίας των Γυναικών, τήν προσωπογραφία του Ανρί Μαρτέν, και τò συγκινητικό σύμπλεγμα για νά τιμήσει τò μαρτύριο του ζεύγους Ρόζεμπεργκ, άνάμεσα σε τόσα άλλα. Αντιπρόσωπος στο παγκόσμιο συνέδριο διανοουμένων για τήν Ειρήνη στη Βαρσοβία, πήρε μέρος άπό τις πρώτες μέρες στις εργασίες του μεγάλου Κινήματος για τήν Ειρήνη, κι άργότερα στην Πολωνία.

Δεν είναι βέβαια τυχαίο πώς ύστερα άπ' τήν έπιστροφή του άπό τήν Τσεχοσλοβακία, όπου πήγε καλεσμένος, νά δρεθεί σε μιὰ Σπαρτακιάδα, αρχίζει πάλι τò ζήτημα «των μεγάλων θεμάτων του» τις «Άνέσεις» στην αρχή, σαν πρώτο στάδιο τής «τιμής προς τον Νταβίντ», άληθινò μήνυμα του καλλιτέχνη για μιάν έπιστροφή στο μεγάλο θέμα, άπάντηση στις βαθιές σκέψεις του που δημιουργήθηκαν μέσα του στα 1939 και που άνοίγουν τò δρόμο για τις μεγάλες συνθέσεις που θά πραγματοποιήσει λίγο άργότερα.

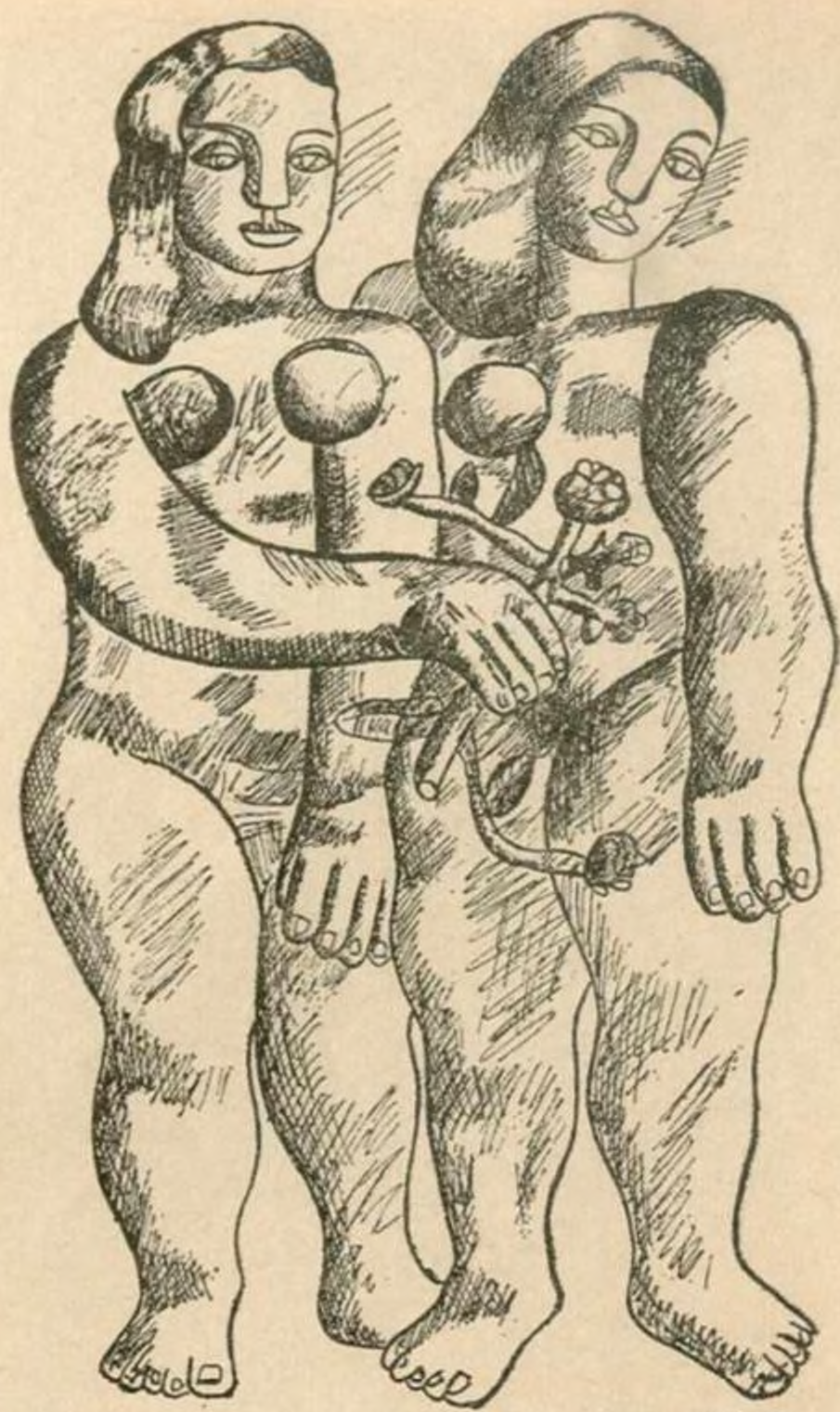
'Ο Λεζέ τραγουδά τή χαρά τής άνάπαυσης, των άπλών άνέσεων στον «κατακτητή», στο «γλέντι στην έξοχή», στη «μεγάλη παράτα» που σήμερα φαίνονται στα μάτια μας σαν τò έπιστέγασμα σ' όλόκληρο τò έργο του. Σ' όλο αυτό τò έργο του, τò διαρθρωμένο μέσα στην έκθαμβωτική ένορχήστρωση των χρωμάτων του που τραγουδούν, σ' όλο τουτò τò έργο ένός άπό τους μεγάλους σύγχρονους δάσκαλους τής ζωγραφικής «αυτό του άναγεννητή που σ' όλη του τή ζωή γύρεψε και πάλεψε για νά βρει τò μέσον νά συνδέσει τή ζωγραφική με τò λαό...» Όλοι είναι σύμφωνοι κι άναγνωρίζουν σήμερα μέσα σ' αυτό τò έργο τò διαρκές μήνυμα τής υγείας, τής έλπίδας και τής αίσιοδοξίας, που φέρνει ως τις τέσσερες άκρες του κόσμου. 'Ο Φερνάν Λεζέ, με τήν ήρεμη σιγουριά του Νορμανδου που είναι στερεά δεμένη με τήν πατρική του γή, αντίθετα με κείνους που γι' αυτούς οι άνθρωποι είναι και θά μείνουν πάντα τιποτένιοι, τὰ σπίτια γκρίζα, οι μέρες χωρίς ήλιο, έξέφρασε μ' όλη τή δύναμη των καθαρών χρωμάτων του και των δυνατών του μορφών, τήν άκλόνητη πίστη που είχε για τò μέλλον τής ανθρωπότητας.

Σήμερα, κάτω άπό μιάν άπλή τσιμεντένια πλάκα σε μιὰ γωνιά του μικρού νεκροταφείου στο Ζιφ - σιρ - 'Ιβέτ, ξεκουράζεται ό Φερνάν Λεζέ. Όμως πέρα άπό τον τάφο, πέρα άπό τò χρόνο, τὰ έργα του άψηφούν τò θάνατο και για πολύν καιρό άκόμα θά διαλαλούν στον κόσμο αυτό που ήτανε τò περιεχόμενό του για τή ζωή: πίστη, τò μέλλον είναι δικό μας «ή ζωή μας αρχίζει άπό σήμερα».

ΖΩΡΖ ΜΠΩΚΕ

(Μετάφραση: Γ. ΠΕΤΡΗ)

ΦΕΡΝΑΝ ΛΕΖΕ

Κανείς απ' τούς σύγχρονους καλλιτέχνες δέν δημιουργεί παραπάνω από τον Φερνάν Λεζέ την έντύπωση πώς έχει έπινοήσει τη ζωγραφική. Κι όμως καμιά τέχνη δέν είναι περισσότερο κλασσική από τη δική του. Κανείς ζωγράφος δέν έβαλε στην εποχή μας τη σφραγίδα του, περισσότερο από τὸ Λεζέ, κι αυτό μέσα στους πιὸ διαφορετικούς τομείς. Στη διακόσμηση, στην άφισα, στὸ θέατρο, στις γραφικές τέχνες, στὸν κινηματογράφο. Κι απ' τούς σύγχρονους μεγάλους δάσκαλους είναι ἀναμφίβολα κείνος πὸ έγινε λιγότερο κατανοητός.

Δέν υπάρχει πιὸ προσωπικός καλλιτέχνης, περισσότερο εὐαίσθητος σ' ἐπιδράσεις, πιὸ σίγουρος γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ούτε καὶ πιὸ κοινωνικός, πιὸ κοντὰ στὸ λαό, περισσότερο μπασμένος στὴ συλλογικὴ ζωή.

Καμιά ζωγραφικὴ δέν είναι πιὸ λογικὴ ἀπὸ τη δική του, πιὸ συνειδητὴ, πιὸ έθελοντικὴ, οὔτε πιὸ ένστικτώδικη, πιὸ τολμηρὴ, πιὸ πρωτότυπη. Ούτε υπάρχει καμιά ζωγραφικὴ πὸ νὰ σέβεται λιγότερο τὴν πραγματικότητα κι όμως νὰ είναι πιὸ ρεαλιστικὴ, οὔτε περισσότερο άφηρημένη, οὔτε περισσότερο συγκεκριμένη, λιγότερο θλιμένη, οὔτε περισσότερο σοβαρὴ.

Ὁ Λεζέ είναι ὁ πιὸ σύγχρονος απ' τούς

ζωγράφους μας κι όμως είναι επίσης πιὸ κοντὰ ἀπὸ κάθε άλλον στους παλιούς ζωγράφους. Νομίζεις πὸς ζωγραφίζοντας ακολουθεῖ κάποιαν ἐπιδίωξη, πὸς εἰκονογραφεῖ ἕνα δόγμα. Καὶ κανείς περισσότερο ἀπὸ δαῦτον δέν είναι πιὸ δάναυσα έχθρικός σὲ μιὰ διδασκαλία, σὲ μιὰ θεωρία, σ' ἕνα σύστημα.

Ἄν θέλει κανείς νὰ ἐξηγήσει τὸν Φερνάν Λεζέ πρέπει νὰ ἐπιλύσει ὅλες αὐτὲς τὲς ἀντιφάσεις. Δημιουργώντας τὴν τέχνη του δέν προβάλλεται καὶ δέν προβάλλει κανένα πρόβλημα. Προβάλλει ἕνα γ ε γ ο ν ὀ ς. Ἐνα γεγονός μ' ὅλες τὲς ιδιότητές του: τὴ λογικὴ, τὴ σαφήνεια, τὴν ἀναγκαιότητα.

Ὁ Λεζέ δέν είναι οὔτε πρίγκηπας οὔτε θεός. Είναι ἄνθρωπος. Ἐνας γερὸς, δυνατός, άπλός, εργατικός ἄνθρωπος, ἀπαράλλαχτος μὲ τούς χωρικούς πὸ βλέπουμε νὰ χάνουν τὸ ἰνί τους μέσα στὴν παχειὰ γῆ τῆς Νορμανδίας ἢ τούς εὐθυμούς συντρόφους πὸ κερδίζουν τὸ ψωμί τους δουλεύοντας στὰ ἐργαστήρια καὶ στὰ ἐργοστάσια. Δέν είναι οὔτε ξυπασμένος, οὔτε κούφιος, οὔτε θλιμένος, οὔτε μπερδεμένος. Ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἐξυπνάδας δέν τοῦ έπέβαλε οὔτε τὸ παιχνίδι τῆς ἀνάλυσης, οὔτε τὸ γόητρο τῆς φιλολογίας. Ἄφου δέν τὰ έχει ἀνάγκη τὰ άγνοεῖ. Καὶ καθὼς τὰ άγνοεῖ δέν έμαθε νὰ τὰ σκιαζεται. Χρησιμοποιεῖ τὸ πι-

F. LEGER: Πορτραίτο του Πώλ 'Ελυάρ

νέλο του δπως ένας γεωργός χρησιμοποιεί την άξινη του ή ένας σιδεράς τὸ σφυρί του. Είναι ένας έργατης τῆς ζωγραφικῆς, αὐτὸ εἶναι ὄλο.

Ὁ Ἀμερικάνος συγγραφέας Τζαίημς Σουήν, ὄνόμασε πετυχημένα τὸ Λεζέ «ὁ πριμιτίφ τῆς σύγχρονης ἐποχῆς». Είναι σαν ἕνα δέντρο πὸ φουτρώνει φουντωμένο σὲ μιὰ γῆς πὸ κουνιέται, πὸ πάει ν' ἀποσυντεθεῖ. Είναι πριμιτίφ, μὰ μέσα σ' ἕναν κόσμον πὸ δὲν ἔχει αὐτὴ τὴν ιδιότητα. Είναι πριμιτίφ στ' ἀλήθεια, ἀπὸ τὴ σιγουριά πὸ ἔχει τὸ ἔνστικτό του, τὴ δεξιότητα τῆς λογικῆς του, τὸ ἤρεμο κουράγιο του, τὴ φειδωλὴ ζωτικότητά του, τὸ καινούριο βλέμμα πὸ ρίχνει πάνω στὰ πράγματα. Ἐάστερος μὰ ὄχι ἀπλοϊκός. Εἰλικρινῆς μὰ ὄχι κυνικός, γεμάτος ἐμπιστοσύνη μὰ ὄχι εὐπιστία. Ἐπαναστάτης μὰ ὄχι ταραχοποιός. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ κάνει προσπάθεια γιὰ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ συμβατικότητες καὶ προκαταλήψεις, ἀφοῦ ποτὲ δὲν τὸν ἀγγίζανε. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνεῖ λαός, ἀφοῦ εἶναι. Δὲ ζορίζεται γιὰ νὰ διαλέξει ἀνάμεσα στὸ πραγματικὸ καὶ στὸ φανταστικὸ γιὰτὶ μέσα του δὲν διαταράχτηκε ποτὲ ἡ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπον καὶ τὴ φύση. Δὲν ξέρει ἰστορία, τὴ δημιουργεῖ.

Τοῦ κάκου θὰ γύρευε κανεὶς μέσα στὸ ἔργο τοῦ Λεζέ τὰ ἴχνη κάποιας ἐπίδρασης. Τὸ δίχως ἄλλο στὸ ξεκίνημά του τίμησε τὸ Σεζάν. Ἀπὸ τότε ὄμως δὲν δανείστηκε τίποτα ἀπὸ κανέναν, ὄλα τὰ ἀντλήσε ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του,

θέματα, μορφές, ἀναλογίες, χρώματα. Τὰ ἔργαλαεῖα πὸ ἀτσάλωσε γιὰ τὴ χρῆση του, τὰ χειρίζεται χωρὶς νὰ ρίχνει οὔτε μιὰ ματιὰ, ὄσο δουλεύει, στὰ ἔργαλαεῖα τοῦ γείτονα. Τὸ εὐτυχισμένο πνεῦμα του ἔξασκεῖται, ἀνακαλύπτει, ξεκαθαρίζει, χωρὶς νὰ προστρέχει σ' ἄλλα μέσα, ἔξὸν ἀπ' τὰ δικά του, σ' ἄλλη ἐμπνευση, ἀπ' τὴ δική του.

Ζωγράφισε στοιχεῖα ἀπὸ μηχανές, ἀρμαθιές κλειδιά, ὀμπρέλλες, σιδηροδρομικὲς γραμμές, ποδήλατα, ζουμπερέκια ρολογιῶν, ἀντικείμενα πὸ μὰς τριγυρίζουν ἢ προεκτείνουν τὶς χειρονομίες μας καὶ πὸ οἱ ἄλλοι καθωσπρέπει καλλιτέχνες τοὺς γυρίζανε μὲ φρίκη τὴν πλάτη, πρὶν ἀπ' αὐτόν, αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα πὸ ἡ συνήθεια καὶ ἡ οἰκειότητα μὰς τὰ κρύβανε, καὶ πὸ δὲν ξέραμε νὰ τὰ ἐκτιμήσουμε, τόσο οἱ συχνές ἐπισκέψεις στὰ μουσεῖα μὰς δημιούργησαν μιὰν ἀντίληψη γιὰ τὴν ὁμορφιά πὸ ἔχει παραγραφεῖ, μερικὲς ἰδέες γιὰ εὐπρέπεια, γιὰ εὐγένεια, γιὰ λεπτότητα πὸ ἔχουν πέσει σὲ ἀχρηστία. Στὴ ζωγραφικὴ, ὄπως καὶ στὴν ποίηση δὲν ὑπάρχουν πιά θέματα εὐγενῆ ἢ λεπτά, δὲν ὑπάρχουν καθόλου θέματα. Τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ θέματα πὸ ὁ Λεζέ διαλέγει μέσα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ χρησιμεύουν μόνο γιὰ νὰ δημιουργεῖ συστήματα ἀπὸ γραμμές, μορφές καὶ χρώματα, πὸ ἔχουν ἀρκετὴ ἔνταση καὶ πειστικότητα γιὰ νὰ δικαιώσουν ἕνα ἔργο τέχνης.

Στὰ 1912 καὶ 1913 ὁ Λεζέ ζωγραφίζει ἀντικείμενα πὸ τὰ περιορίζει στὰ γεωμετρικὰ τους σχήματα, σὲ κώνους, κυλίνδρους, κύβους, πολυέδρα, πὸ τὰ συνθέτει ἀρχιτεκτονικὰ πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πίνακα, μὲ παραθέσεις πλάνων, τομῶν καὶ ὑπερυψώσεων. Εἶναι ἡ κυβιστικὴ περίοδος τοῦ Λεζέ. Ἡ περίοδος αὐτὴ τέλειωσε νωρίς, γιὰτὶ ὁ κυβισμός, κατὰ τὴ γνώμη του, ἀκίνητοποιοῦσε πάρα πολὺ τὴ ζωὴ. Ἀρχίζει ἔτσι ἡ δυναμικὴ του τεχνοτροπία. Ὡς τὰ 1925 ζωγράφισε μηχανές, πὸ συγκεκριμένα φαμπρικάριζε μηχανές. Μὲ στοιχεῖα μηχανῶν, παρμένα ἀπ' τὴν καθημερινὴ χρῆση καὶ τὴ βιομηχανικὴ τεχνικὴ καὶ πὸ τὰ ἔβαζε κοντὰ μὲ τρόπο πὸ νὰ δημιουργοῦν ἀνάμεσά τους ἔντονες ἀντιθέσεις μὲ εὐθεῖες καὶ μὲ καμπύλες, πότε μὲ ἐπίπεδα πλακάτα καὶ πότε μὲ μοντελλαρισμένα, μὲ τοπικούς τόνους ἢ μὲ τόνους αὐθαίρετους, ἔχτισε ἕνα πλαστικὸ σύμπαν, μαζί ἰδανικὸ καὶ συγκεκριμένο, φανταστικὸ καὶ ἀληθοφανές, ἀπ' ὄπου ἡ ἀνθρώπινη φιγούρα φαινότανε πὸς εἶχε γιὰ πάντα ἀποκλειστεῖ. Πὸς θὰ μπορούσε ἀλήθεια νὰ χωρέσει κι αὐτὴ μέσα στὶς τόσο βίαια ὑλικὲς συνθέσεις τοῦ Λεζέ; Κι ὄμως τὸ κερδίζει κι αὐτὸ τὸ ἔγχείρημα, μὲ τὴν ἀπλότητα, τὴ λογικὴ, μὲ τὴν πληθεῖα βιαιότητας τοῦ πνεύματός του, μὲ τὴν ἀγάπη πὸ ἔχει γιὰ τὸ ὑλικὸ του, μὲ τὴν ἀπαίχθεια γιὰ τὴ γοητεία, μὲ τὴν ἀδιαφορία του γιὰ τὸ σκεφτόμενον ἄνθρωπον, μὲ τὴν βαθιὰ αἴσθηση πὸ ἔχει γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Ὁ Λεζέ εἶναι μέσα στὸ περιβάλλον του, μέσα στὴν ἐποχὴ του, χωρὶς ἐπιφυλάξεις, μ' ὄλο του τὸ βάρος, «ἔτσι δά». Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ἔκφραση ἐνὸς σύγχρονου φιλόσοφου, εἶναι «ἐν καταστάσει». Μὲ-

F. LEGER :

Κίτρινοι πάσσαλοι

σα στο έργο του παρουσιάστηκαν έτσι εκείνα τὰ ρομπότ με τις περιμεταλλωμένες μορφές, με τὰ μέλη τους που κολλούν ανάμεσά τους με σωληνώσεις, αυτοί οι Ήφαιστοι από τὰ προάστεια, οί μηχανικοί Ζήνωνες, που έχουνε ρίξει τὸ μαλλί τους σὰν κουρτινάκι ἀπ' τὴ μιὰ μεριά στὸ ἀπαθές τους πρόσωπο. Ἐφτιαξε ἔτσι, κατ' εἰκόνα τῶν ἐργατῶν μας καὶ ὄλων ἐκείνων που δουλεύουν με τὰ χέρια, μιὰν ὀλόκληρη προλεταριακὴ μυθολογία με θεούς, θεές καὶ ἥρωες, που παρόλη τὴν ταπεινότητα τῆς καταγωγῆς τους ἔχουν τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ἀταραξία τῶν κατοίκων τοῦ Ὀλύμπου. Ἀργότερα θάρθουν νὰ τοὺς συναντήσουν οἱ δουτηχτές του, οἱ ἀκροβάτες του, οἱ ποδηλάτες του, τόσο ὀλότελα ἀποξενωμένοι ἀπὸ τὸ γραφικό, τὸ ἀνέκδοτο, τὸ περιστατικό, σὲ τέτοιο βαθμὸ ἀποστερημένοι ἀπὸ λυρισμὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο στοιχείο που θὰ μᾶς φανοῦν σὰ νᾶχουν τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν πετρωμένη ἀπάθεια τῶν ἀντικειμένων.

Ἀπὸ τὸ 1925 ἡ τέχνη του γίνεται πιὸ στατική. Παρατὰ τις ρόδες, τις μπιέλλες, τις τροχαλίες καὶ τὰ πικτόνια τῶν μηχανῶν του. Με τρόπο βίαιο βάζει μπρὸς στὰ μάτια μας ἕνα ἀντικείμενο, κλειδί, πίπα, ἀλφάδι, χαρτιά τῆς τράπουλας (ἢ ἕνα πρόσωπο - ἀντι-

κείμενο). Σύγχρονα ὀνειρεύεται τοιχογραφίες ἂν ὄχι μνημειακές, με τρόπο ὅμως που ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς θὰ διαλέγει τὰ στοιχεῖα του ἀνάλογα με τὸν προορισμὸ τῶν ἔργων του. Εἰκονικὰ στοὺς φορητοὺς πίνακές του, ἀνεικονικὰ στὴ διακοσμητικὴ του ζωγραφικὴ, κἀνοντας πολὺ συχνὰ νὰ συνυπάρχει σ' αὐτὴ τὴ ζωγραφικὴ του ἕνα ἐνεργὸ μ' ἕνα ἀνενεργὸ ἀντικείμενο κι ἀφήνοντας τὸ διακοσμητικὸ του θέμα στὴν ἰδιαίτερὴ του ἀκίνησι. Ἡ διαχωριστικὴ του αὐτὴ διάθεση θὰ ἐνταθεῖ κι ὁ Λεζὲ θὰ κάνει τὸ ἔργο του ταυτόχρονα καὶ πρὸς τις δυὸ κατευθύνσεις. Ὁ κίνδυνος που τὸν ἀπειλοῦσε ἦταν νὰ καταπατήσει ἢ μιὰ περιοχὴ τὴν ἄλλη. Τοῦ χρειαζότανε ν' ἀποφεύγει νὰ κάνει στὸ καβαλέττο του μιὰ διακοσμητικὴ ζωγραφικὴ καὶ πάνω στὸν τοῖχο μιὰ ζωγραφικὴ ἐκφραστικὴ. Νὰ κρατᾶ γιὰ τὸν τοῖχο μόνο ὅ,τι τοῦ ταίριαζε: τὴ δυναμικὴ τάξη, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση, τις σκέτες καὶ στηριγμένες γραμμές, τις μεγάλες χρωματικὲς ἐπιφάνειες. Στοὺς φορητοὺς πίνακές του ξαναρχότανε στὴν κίνηση, στὸ ρυθμὸ, στὴν ἐνταση, τὴ λιτότητα, σὲ μιὰ ζωὴ πιὸ ἀνθρώπινη.

Ἀσχολοῦντανε μ' αὐτὲς τις σκέψεις ὁ Λεζὲ ὅταν ἕνα ὄμορφο ἀπόγευμα τοῦ 1940, καθὼς

περιπλανιότανε στην προκουμαία τής Μασσαλίας, έπεσε τὸ μάτι του στοὺς νεαροὺς φορτοεκφορτωτὲς ποὺ κολυμπούσανε στὸ λιμάνι. Καθὼς βουτούσαν τὰ μπρούτζινα κ' εὐκίνητα κορμιά τους, διαγράφανε ὁμορφες καμπύλες μέσα στὸν ἠλιοφώτιστο ἀέρα καὶ κολυμπώντας μέσα στὰ γαλάζια νερά, χαράζανε μὲ τὰ δυνατὰ μέλη τοῦ κορμιοῦ τους παράξενα καὶ χαριτωμένα ἀριστουργήματα. Ὁ Λεζέ θαμπώθηκε. Μ' αὐτὰ τὰ παιχνίδια ποὺ κάνανε οἱ φλογεροὶ τοῦτοι βουτηχτὲς τοῦ ἤρθε μιὰ καινούρια ἔμπνευση. Μόλις μπόρεσε νὰ ξαναστρωθεῖ στὴ δουλειὰ στὴν Ἀμερική, ἀνακάτεψε πάνω στὸ μουσαμά του μπράτσα, γάμπες, καθὼς θυμότανε τοὺς μαρσεγέζους κολυμβητὲς. Βρῆκε τὴν εὐκαιρία ν' ἀνανεωθεῖ μὲ μιὰν ὀλόκληρη σειρά ἀπὸ μορφὲς λιγότερο βαριές, λιγότερο ξερές, πιὸ χαριτωμένες καὶ πιὸ λυγερές. Ὑστερα ἀπ' τοὺς κολυμβητὲς μπήκανε στὴ ζωγραφικὴ του οἱ ἀκροβάτες κ' οἱ ποδηλάτες. Ἐξακολούθησε ὁμως ἀκόμα νὰ ζωγραφίζει καὶ νεκρὲς φύσεις. Νεκρὲς φύσεις παραγεμισμένες ἀπὸ πραγματικότητα, ξέχειλες ἀπὸ δύναμη, ποὺ δὲν τοῦ φέρνανε στὸ μυαλό του τὴν Ἀμερική μὲ τοὺς οὐρανοξύστες, τὰ ἐργοστάσια, τὶς ἐργατικὲς μάζες, μὰ τὴν Ἀμερική μὲ τὶς καλλιεργημένες πεδιάδες, τ' ἀγροκτήματα καὶ τοὺς κήπους, τὴν Ἀμερική μὲ τοὺς χωρικοὺς καὶ τοὺς κτηνοτρόφους. Ἦτανε ἡ νοσταλγία τῆς Γαλλίας, τὸ ξύπνημα τῆς προέλευσῆς του ποὺ τὸν ἔκαναν ἔτσι νὰ ξαναγυρίσει στὴ φύση καὶ νὰ δανειστεῖ ἀπ' αὐτὴν τὰ σύμβολα τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς: κάποιον δέντρο, ἓνα σύννεφο,

ὁ φράχτης ἑνὸς ἀγροκτήματος, μιὰ ρόδα ἀπὸ ἓνα καρότσι, ἓνα κέρατο βοδιοῦ, πυλῶνες μ' ἀτέλειωτα συρματοπλέγματα, ἀπ' ὅπου ἡ ἐξόριστη σκέψη του ἀντλοῦσε τὴ γλυκεῖα αὐταπάτη, πορευότανε ὡς τὴ δυστυχισμένη πατρίδα του.

Μὲ μιὰν εἰδικὴ διαδικασία σύνθεσης, ποὺ ἡ σύγχρονη ζωγραφικὴ θὰ τὴν πάρει ὑπόψιν, ὁ Λεζέ κάνει πίνακες, ὅπου τὸ ἀντικείμενο ξεπετιέται *in situ* χωρὶς καμιὰ φανερὴ ἀναγκαιότητα, χωρὶς νὰ ἐπιβάλλεται ἡ παρουσία του, καὶ χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ δικαιολογηθοῦν οἱ σχέσεις του μὲ γειτονικά του ἀντικείμενα, ἄλλοιῶς παρὰ ἀπὸ μιὰ πλαστικὴ καὶ συναισθηματικὴ λογικὴ. Τὰ πιὸ ἐτερόκλητα ἀντικείμενα, ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ παράλογα, φτάνει ὁ Λεζέ νὰ τὰ διατάξει μέσα σ' ἓναν ἐπινοημένο χῶρο, νὰ τὰ ἀντιθέσει, νὰ τοὺς δώσει ἓναν ρυθμὸ κ' ἓνα χρῶμα γιὰ ν' ἀποκτήσουν ὅλη τὴ δύναμη καὶ τὴ σαφήνεια τῆς αἰσθηματικότητας. Δὲν βλέπει πιὰ κανεὶς ἓνα ἀντικείμενο, μιὰν ὀφθαλμαπάτη μὰ ἓνα ἀντικείμενο ποὺ τὸ συνοδεύουν ὅλες του οἱ ιδιότητες, βγαλμένες ἀπὸ τὸ φυσικὸ του περιβάλλον, ἀπὸ τὸν πρακτικὸ του προορισμό, ἓνα ἀντικείμενο μ' ὅλη τὴ συναίρεση καὶ τὸν παραλογισμό τῆς ὑπαρξῆς του. Τὸ κίτρινο παλούκι ποὺ εἶναι κεῖ, πάνω στὸ μουσαμά του, εἶναι πρὶν ἀπὸ κάθε τι ἄλλο ἓνα ζωγραφισμένο ἀντικείμενο, τὸ δίχως ἄλλο, μὰ ἀκόμα εἶναι καὶ κάτι ἄλλο. Ἡ μαύρη ρίζα ποὺ τὸ κρατᾷ, ἡ κόκκινη στριφτὴ κολῶνα, τὰ δόντια τσουγκράνας, δίπλα ἢ πράσινη κηλίδα, στὸ βάθος ἢ γαλάζια κηλίδα, σοῦ φέρνουν στὸ νοῦ τὸ σκληρὸ χέρι ποὺ τὴν πελέκησε, τὸ ἀγρόκτημα ποὺ τὴ χρησιμοποίησε γιὰ σύνορο, ἢ γῆ ὅπου μπήχτηκε, τὸ γειτονικὸ δέντρο, ἀπὸ δῶ τὸ λειβάδι, πάνω ὁ οὐρανός, ὀλόκληρο τὸ τοπίο.

Εἶναι λοιπὸν ἀλήθεια πὼς μιὰ νεκρὴ φύση τοῦ Λεζέ μπορεῖ ἐπίσης νὰ εἶναι ἓνα τοπίο ἢ μιὰ προσωπογραφία. Οἱ «νεκρὲς φύσεις - τοπία» ποὺ ἔφερε ἀπ' τὴν Ἀμερική, σημειώνουν, στὴν πορεία του, μιὰν ἐξαιρετικὴ στιγμή, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ ὑποχωρεῖ ἢ ἀταραξία του, ὅπου ἀφήνεται σὲ μιὰν ἀντρικια τρυφερότητα, μὲ τὴν ἄδεια ὁμως τοῦ λογικοῦ. Ἡ διαμονὴ του στὴ Νορμανδία τὸ καλοκαίρι τοῦ 1947, τόνισε πιὸ πολὺ αὐτὴ τὴ χαλάρωση, αὐτὴ τὴν ἐξανθρώπιση. Ἀκόμα καὶ τὰ μέσα του γίνανε κάπως πιὸ εὐλύγιστα. Στὴν ἐπαφὴ του μὲ τὴν πατρογονικὴ του γῆ δοκίμασε μιὰ συγκίνηση ποὺ ξεχύθηκε μέσα στὰ πιὸ πρόσφατα ἔργα του ποὺ γίνανε ἔτσι λιγότερο αὐστηρά, λιγότερο ἀντικειμενικά, τὸ ἴδιο ὁμως συνειδητά, ἀκριβῆ καὶ ρωμαλέα μὲ τὰ περασμένα. Βλέπει κανεὶς καινούργια στοιχεῖα, λουλούδια, φρούτα, πουλιά, ποὺ ἐκφράζουσε τὴν εὐγνωμοσύνη ἑνὸς λεύτερου καὶ περήφανου ἀνθρώπου γενικὰ γιὰ τὴν ἀγροτικὴ φύση, γιὰ τὴ γαλλικὴ ἐξοχὴ ἰδιαίτερα.

Ἀνακάλυψε μέσα στὸν κόσμον, σχέσεις ἀνάμεσα στὶς μορφὲς καὶ στὸ χρῶμα, καινούργια πράγματα. Ὑστερα θέλησε ὄχι νὰ τὰ περιγράψει οὔτε νὰ δώσει τὴν ἐξωτερικὴ

ΤΕΝΤΕΣ ΣΤΕΛ ΔΟΥΛΓΕΡΑΚΗ

ΠΡΟΣΟΧΗ στὴν Διεύθυνσιν
καὶ στὰ τηλέφωνα

Γραφεῖα, Σταδίου 33, 2ος ὄροφος

ΤΗΛ. 231-823, 232-850, 224-790

Ἔργοσ(σ)ιον Ἀγ. Θωμᾶ 14
(Ἀμπελόκηποι) Τηλ. 771.385

Ἐφάσματα Εὐρώπης, τὰ καλύτερα
τοῦ κόσμου

Ὅμβρέλες πλᾶζ Εὐρώπης

Ἀσυναγώνιστες
σὲ τιμὴ καὶ ποιότητα
Χονδρικῶς — Λιανικῶς

τους όψη, μὰ νὰ δώσει μ' αὐτὰ μιὰ συγ-
κ ρ ι μ έ ν η ἔκφραση, νὰ τοὺς δώσει
ὄ ν ο μ α μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς εἰδικῆς γλώσ-
σας. Μιᾶς γλώσσας ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ εἴ-
ναι γιὰ τὸν Λεζέ, ἀπρόσωπη, ἀκαδημαϊκὴ, σο-
φί, παγωμένη μέσα σὲ ἀμετάθετους κανόνες.
Ὁ Λεζέ δὲ μποροῦσε νὰ μιλήσει ἄλλη γλώσ-
σα ἀπ' τὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς του, μιὰ
γλώσσα λαϊκὴ, εἰκονικὴ, ζωντανή, σύμφωνη
μὲ τὶς ἀπαιτήσεις καὶ μὲ τὶς ἀνάγκες του.
Ἄλλοι τέτοιοι σύγχρονοι ζωγράφοι σπρω-
γμένοι ἀπὸ τὴ φροντίδα νὰ ἀποδόσουν τὴ
φύση ὅσο γίνεται πιὸ ἔντονα καὶ πιὸ γοητευ-
τικά, ἐξακολούθησαν τὴν τέχνη τοῦ Σεζάν,
τοῦ Γκωγκέν, τοῦ Βὰν Γκόγκ. Ὁ Λεζέ δὲ
νοιάζεται καθόλου νὰ δώσει ὅπωςδήποτε μὲ
σκληρότητα τὴ φύση, ἀκόμα λιγότερο νὰ δη-
μιουργήσει στὸ θεατὴ τὴν ψευδαίσθηση τῆς
ἐπιφάνειας τῆς πραγματικότητας. Περισσότε-
ρο θέλει νὰ ἐπινοήσει μιὰν πραγματικότητα
καινούργια, γεμάτη ἀπὸ μιὰν ἀλήθεια ἀνώ-
τερη, διαρκέστερη, ἀπόλυτη. Θεωροῦσε πὼς
ἡ σύγχρονη ζωγραφικὴ εἶναι μιὰ γλώσσα τό-
σο διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη τῆ ζωγραφικὴ ποὺ
ἐξασκούσανε ἀπὸ τὸ 16ο αἰῶνα ὡς τὸν Σε-
ζάν, ὅσο διαφορετικὸς εἶναι ὁ σημερινὸς Γάλ-
λος ἀπὸ ἓνα Λατίνου. Εἶχε λοιπὸν δίκιο ἐκεῖ-
νος ποὺ ἔγραψε πὼς «ὁ Λεζέ εἶναι πολὺ μα-
κριὰ ἀπ' τὸν Σεζάν, παρὰ ὁ Σεζάν ἀπὸ τὸν
Πουσέν. Κεῖνο ποὺ χωρίζει τὸν Σεζάν ἀπὸ
τὸν Πουσέν εἶναι μιὰ ἀπόχρωση, ἐκεῖνο ποὺ
χωρίζει τὸ Λεζέ ἀπὸ τὸν Σεζάν εἶναι ἓνας
κόσμος».

Ἄν ὁμως ὁ Λεζέ ἀντικατάστησε τὴ χει-
ροπιαστὴ καὶ τὴ συμπτωματικὴ πραγματικό-
τητα μὲ μιὰ φανταστικὴ του αἰώνια πραγμα-
τικότητα δὲν εἶναι οὔτε περισσότερο οὔτε λι-
γότερο ρεαλιστῆς ἀπὸ τοὺς ἄλλους ζωγρά-
φους μας. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα
ποὺ ἀναπαριστᾶ τὰ ἀπαλλάσσει ἀπὸ κάθε
μιμητικὴ, συναισθηματικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀ-
ξία κ' ἔτσι φτάνουν σὲ μιὰν ἀλήθεια ποὺ εἴ-
ναι τόσο περισσότερο πειστικὴ ὅσο δὲν τοὺς
διοχετεύει καμιὰν πυρετικὴ ἔνταση, καμιὰ ρο-
μαντικὴ διαστρέβλωση, κανένα ξυπασμένο λυ-
ρισμό. Δὲν ἀφήνεται νὰ παρασυρθεῖ ἀπὸ κα-
μιὰν εὐαισθησία, δὲν δοκιμάζει νὰ γίνεῖ ἀ-
ξιαγάπητος οὔτε ν' ἀρέσει. Δὲν ζητᾶ νὰ ἐκ-
πλήξει, ἀκόμα λιγότερο νὰ καταφύγει στὸ
δραματικὸ, στὸ φανταστικὸ, στὴν ὁμορφὴ ἀ-
ταξία τῆς παράκρουσης. Ἐπινοεῖ μὰ δὲν ὀ-
νειρεύεται καθόλου. Δὲν παραμορφώνει, μὰ δί-
νει μορφή. Πάντα δίνει, μὰ δὲν χάνει πο-
τέ. Λίγο μᾶς ἐνδιαφέρει ἂν τὰ ἔργα του εἴ-
ναι εἰκονικὰ ἢ ἀνεικονικὰ, ἀφοῦ καὶ σὲ τοῦτα
καὶ στ' ἄλλα, διατηρεῖται ἡ ἴδια δημιουργικὴ
ἀρχή, ἡ ἀφαίρεση. Δὲν κατέχεται ἀπὸ τὴν
προκατάληψη νὰ δώσει ὅ,τι βλέπει, τέτοιο
ὅπως τὸ βλέπει ἢ μὲ κάποιον τρόπο τεχνητὸ
ἢ κολακευτικὸ. Τὸ ζήτημα εἶναι γιὰ κείνον
ἑτελῶς διαφορετικὸ. Θέλει νὰ δώσει, μὲ τὴ
βοήθεια τῶν κατάλληλων ἐκφραστικῶν μέσων,
μιὰ φόρμα συγκεκριμένη, κατανοητὴ ποὺ νὰ

ΕΓΓΡΑΦΗΤΕ ΕΓΚΑΙΡΩΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΑΙ Γ. ΚΟΡΔΑΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

2.500 π. Χ. — 1924, 13 τόμοι
πολυτελῆς βιβλιοδεσία δρχ. 3080

162 ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ
ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ
ΤΩΝ ΗΠΑ — ΕΣΣΔ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΗΠΑ - ΕΣΣΔ

Ἀρχαῖοι χρόνοι ἕως τὸ 1960 τ. 2
πολυτελῆς βιβλιοδεσία δρχ. 640

*

ΕΓΓΡΑΦΑΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΩΝ

α) Ἄμα τῆ ἐγγραφῆ προσφέρονται
ΩΣ ΔΩΡΟΝ αἱ ΙΣΤΟΡΙΑΙ

Ε.Σ.Σ.Δ. - Η.Π.Α.

- β) παρέχεται ἐκπιωσις 23ο]ο ἢ τιμὴ
πωλήσεως δι' αὐτοὺς εἶναι 2.388 δρχ.
γ) Προκαταβολὴ δρχ. 300 καὶ ἀποδοχὴ
8 συναλλαγματικῶν λήξεων 29-12-63
15-3-64, 5-9-64, 15-11-64, 2-1-65,
1-3-65, καὶ 1-5-65 ἐκ 261 δρχ. ἐκά-
στη. Οἱ συνδρομηταὶ ἐπαρχιωῶν θὰ
καταβάλλουν καὶ 120 δρχ. διὰ τὴν
ἀποστολὴν 9 δεμάτων.

*

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν οἱ συνδρομηταὶ
μας θὰ ἀποκτήσουν 3 μνημειώδη ἔργα

α) ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
(σελίδες 8.000)

β) ΙΣΤΟΡΙΑ τῶν ΗΠΑ (σελ. 784)

γ) ΙΣΤΟΡΙΑ τῆς ΕΣΣΔ (σελ. 1344)

Συνολικῆς ἀγοραστικῆς ἀξίας 3720 δρχ.
ἀντὶ μόνον 2388 δραχμῆς ἐξωφλητέας
εἰς 18 μῆνες

Ἐκδόσεις «20ος Αἰῶνας», Σ.

Στρέϊτ 1, ὄροφ. 5ος. Τηλ. 222.290

ἔναντι Κ. Ταχ)μείου ΑΘΗΝΑΙ

μπορεί να μεταδώσει τα αρχέτυπα που έχτισε μέσα στο πνεύμα του. Δημιούργησε έτσι πρόσωπα μιὰ παγκόσμια γλώσσα, που δὲν τὴν καταλαβαίνουν ἄμεσα οἱ σύγχρονοί του, μὰ που θὰ τὴν καταλάβουν αὐριο. Συμπεριφέρεται σὰν τὸ μεγάλο δημιουργὸ τῆς Ἄποκάλυψης τοῦ Ἀγίου Σεβέρ, σὰν τὸν Τζιόττο, τὸν Οὐτσέλο, τὸ Σεζάν, που τοὺς διάλεξαν οἱ ἐποχές τους γιὰ νὰ βροῦν σ' αὐτοὺς τὰ ἐπαρκῆ ἐκφραστικὰ τους μέσα, καὶ που τὸ πνεύμα τους προχωροῦσε τόσο γρήγορα ὥστε χρειάστηκε νὰ τοὺς προφτάσει ἡ νεολαία τῆς ἐρχόμενης γενεᾶς. Ἀπαράλλαχτα σὰν τοὺς ταπεινοὺς χειρῶνακτες τοῦ παλιοῦ καιροῦ που ἀγαποῦσαν τὴν καλοκαμωμένη ἐργασία, ὁ Λεζέ ζωγραφίζει μὲ εὐλικρίνεια, δύναμη καὶ σαφήνεια ἀντικείμενα που ἔχουν μιὰν αὐτόνομη ἀξία, ἀνεξάρτητη ἀπὸ ὅ,τι ἀναπαριστοῦν. Κάνοντας αὐτὸ ἀρνιέται ἄγρια κάθε εὐκολία που παρέχει μιὰ ἐργασία που σταματᾷ στὸ περίπου, τὴ συνεργασία τοῦ τυχαίου, τὴ βολὴ τοῦ προσχεδιάσματος. Ὁ Ντουανιέ Ρουσσὼ δὲ θὰ μπορούσε βλέποντας κανένα ἀπὸ τὰ ἔργα του νὰ ξεσπάσει μὲ ἀφέλεια, ὅπως τόκανε μιὰ φορὰ μπροστὰ σ' ἕναν πίνακα τοῦ Ματίς: «Μὰ γιατί ὁ Ματίς δὲν τελειώνει ποτὲ τοὺς πίνακές του;» Ὁ Λεζέ τοὺς τελειώνει πάντα, δὲν κάνει ζαβολιές, ἀρνιέται νὰ προσποιηταί: ἀνεση καὶ αὐθόρμητισμό. Δύναμη, ἐντιμότητα, θέληση. Τὸ σχέδιό του σταθερό,

ἤσυχο, χωρὶς ἀνωμαλίες, περικλείνει τὴ φόρμα, ὅπως τὸ αὐλάκι που χάραξε τὸ ὑνὶ περικλείνει ἕνα χωράφι. Τὸ χρῶμα του περιορισμένο σὲ μιὰ βασικὴ κλίμακα, ξαπλώνεται ὁμοιόμορφα, ὅπως τὸ κάνει κι ὁ μπογιατζῆς σὲ μιὰν οἰκοδομῆ, «ἐκεῖ ὅπου πρέπει, κι ὄχι παραπάνω ἀπ' ὅσο πρέπει». Τίποτα τὸ περιττό, τὸ ἀχρηστο, τὸ ἀνέμελο. Μ' αὐτὴ τὴν ἐννοια δὲν ὑπάρχει καμιὰ τέχνη που νὰ εἶναι πιὸ κλασικὴ ἀπὸ τὴ δική του. Ἀπὸ τὸ Σερά κ' ἐδῶ, κανεὶς ἄλλος ἐξὸν ἀπ' τὸ Λεζέ δὲν ἔφτασε σ' ἕναν τόσο καθαρὸ κλασικισμό. Ὁ Σερά δανείστηκε κι αὐτὸς τὸ πλαστικὸ του ρεπερτόριο ἀπὸ τὴ σύγχρονη ζωὴ (Τὸ τσίρκο, Ἡ μεγάλη γαβάθα) κ' ἔδωσε στὶς μορφές του μιὰ λιτότητα, μιὰν οἰκονομία, μιὰν ἐνταση, ἕνα μεγαλεῖο που τὸ ξαναβρίσκουμε καὶ στὸ ἔργο τοῦ Λεζέ. Ὁ Σερά ὅμως ἦταν ἐμπρεσσιονιστὴς που χρησιμοποιοῦσε τὴ ντιβιζιονιστικὴ μέθοδο γιὰ νὰ μιμηθεῖ τὸν τοπικὸ τόνο. Στὸ Λεζέ, ὅμως, δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἐμπρεσσιονιστικὴ ἀνάμνηση που εἶναι δυνατὸ ν' ἀνιχνεύσουμε μέσα στὸ ἔργο ἄλλων ζωγράφων τῆς ἐποχῆς του.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ τὸν Πिकासὸ πὼς εἶναι ἕνας θαυμαστὸς ἐπινοητὴς μορφῶν, γιὰ τὸν Ματίς πὼς ἔχει λευτερώσει τὸ χρῶμα, γιὰ τὸν τάδε πὼς μὲ τίς παραδοσιακὲς φωτοσκιάσεις περιτυλίγει μορφές καὶ χρῶματα ἀφύσικα. Μόνον ὁ Λεζέ ἐπινοεῖ ταυτόχρονα μορφὴ, χῶρο καὶ χρῶμα μὲ τρόπο που ἡ ζω-

ΔΕΡΜΑΤΙΝΑ ΕΙΔΗ ΑΦΟΙ Π. ΖΕΠΠΟΥ

Γ' Σεπτεμβρίου 12 (Πλατεία Λαυρίου)
ΤΗΛ. 521-721

**Μεγάλη ποικιλία σὲ
τσάντες καὶ χαρτοφύλακες**

**Εἶναι ἀληθινὰ
ἀριστουργήματα**

Προέξτε!

**Βαλίτσες, ζώνες γυναικείες,
τσάντες κλπ.**

**Εἶναι τὰ πιὸ στέρεα
Εἶναι τὰ πιὸ κομψὰ**

Στήν Ἀθήνα

★ Στις ὑπόγειες αἴθουσες τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς — Πανεπιστημίου 10 — ἐγκαινιάσθη τὴν ἀτομικὴ τοῦ ἐκθεστῆ στίς 19 Μαρτίου, ὁ ζωγράφος καὶ χαράκτης Π. Τέτσης. Ὁ καλλιτέχνης παρουσίασε 41 χαρακτηριστικὰ συνθέσεις μὲ θέματα κυρίως σπῆτια τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Σίφνου καὶ 12 γυμνά μὲ μελάνι. Ἡ ἐκθεση ἔμεινε ἀνοικτὴ ἕως τῆς 3 Ἀπριλίου.

★ Στὴ Γκαλερί Τέχνης ἐγκαινιάσθη στίς 17 Μαρτίου ὁμαδικὴ ἐκθεση ζωγραφικῆς. Πῆραν μέρος οἱ: Ἀργυροπούλου Ν. (3 συνθέσεις, λάδι), Βομβορίδης Λ. (5 συνθέσεις, λάδι), Γαλίνος Α. (1 σύνθεση, λάδι), Δρογγίτης Ν. (5 τοπεῖα, λάδι), Κορωνάτος Χ. (5 συνθέσεις, λάδι), Κουρμιανοπούλου Μ. (1 ν. φύση, 4 ὑπαίθρα, ὑδατογραφία), Λάμπρου Β. (6 τοπεῖα, λάδι), Σταμούλης Α. (6 συνθέσεις), Τσιμαράτου Κ. (3 ν. φύσεις — 1 γυμνὸ — 4 τοπεῖα, λάδι). Ἡ ἐκθεση ἔμεινε ἀνοικτὴ ἕως τῆς 5 Ἀπριλίου.

★ Ἡ ἐταιρεία «Δωρικὰ Κρουαζιέρα» ὀργάνωσε ἀπὸ 18 Μαρτίου πλωτὴ ἐκθεση Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν καλλιτεχνῶν στὰ πλοῖα τῆς «Ἀχιλλεύς» καὶ «Ἀγαμέμνων». Οἱ Ἕλληνες καλλιτέχνες ἦσαν οἱ: Α. Ἀστεριάδης, Α. Ἀρλιώτη, Η. Οἰκονομίδου, Ν. Ἐγγονόπουλος, Γ. Γουναρό, Γ. Ἡσαΐας, Ο. Κανέλλης, Β. Κατράκη, Α. Κοντόπουλος, Ι. Λαγανά, Χ. Λεφάνης, Κ. Μαραγκοπούλου, Τ. Μάρθα, Γ. Μαυροειδῆς, Ν. Νικολάου, Κ. Ρωμανίδης, Γ. Σιελιώτης, Ι. Σπυρόπουλος, Α. Τάσος, Γ. Τσαρούχης καὶ Σ. Βασιλείου.

★ Ἡ Ἑλληνοαμερικανικὴ Ἐνωση — Μασσαλίας 22 — ἐγκαινιάσθη στίς 3 Μαρτίου μιὰ πρωτότυπη ἐκθεση μὲ ἔργα Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικῆς καὶ προσωπογραφίες συγχρόνων Ἰνδιάνων. Τὰ αὐθεντικὰ Ἰνδιάνικα ἔργα προέρχονται ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῆς Μ. Σ. Ντήτριχ, 55 συνθέσεις μὲ ἰδιότυπα Ἰνδιάνικα ὄπλα, δημι-

ουργίες συγχρόνων Ἰνδιάνων καλλιτεχνῶν ποὺ οἱ περισσότεροὶ ἔχουν φοιτήσει στὴ Σχολὴ Ἰνδιάνικης Τέχνης τῆς Σάντα Φέ.

Τὸ δεύτερο μέρος τῆς ἐκθεστῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ 21 προσωπογραφίες συγχρόνων μας ἐρυθροδέρμων ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Γερμανὸς Οὐίνολντ Ράτσε ἀπὸ τὸ 1913 κ' ἔξω.

— Σὲ συνέχεια ἀπὸ τῆς 20 ἕως τῆς 31 Μαρτίου, πραγματοποιήθηκε ἡ ἐκθεση τῆς κεραμίστριας Ἑλένης Βερναδάκη. Ἡ καλλιτέχνης παρουσίασε 89 κεραμικὰ σκεῆθι καὶ μιὰ κεραμικὴ σύνθεση.

★ Στὴν αἴθουσα «Ζαχαρίου» στίς 17 Μαρτίου ἔκανε τὰ ἐγκαινία τῆς ἀτομικῆς τοῦ ἐκθεστῆ ὁ Γεώργιος Κοσμάδοπουλος, παρουσιάζοντας 54 πίνακες μὲ λάδι. Θέματα: Ἑλληνικὰ τοπεῖα καὶ ἀνθῆ. Ἡ ἐκθεση ἔμεινε ἀνοικτὴ ἕως τῆς 7 Ἀπριλίου.

★ Στὸ Ἐνταυκτήριο Πνευματικῆς Συνεργασίας — Βουκουρεστίου 25 — ὀργανώθηκε ἐκθεση μὲ θέμα τὸ Ὄρος Σινᾶ πρὸς τιμὴν τοῦ Κυπρίου λογοτέχνη καὶ καλλιτέχνη Νίκου Νικολαΐδη. Ἡ ἐκθεση περιλάμβανε 33 σχέδια μὲ μελάνι τοῦ καλλιτέχνη, 6 λάδια καὶ 1 ἀντίγραφο εὐζαντινοῦ εἰκονίσματος. Ὅλα τὰ σχέδια καὶ τὰ περισσότερα λάδια εἶχαν γιὰ θέμα τους τὸ μοναστήρι τοῦ Ὄρους Σινᾶ.

★ Ἡ Γκαλερί Ζυγὸς ἀπὸ τῆς 9 ἕως τῆς 25 Μαρτίου ἐφιλοξένησε τὴν ἐκθεση τοῦ ζωγράφου Η. Γράδαλου καὶ τοῦ γλύπτη Μ. Λοδέρου.

Ὁ Η. Γράδαλος ἐξέθεσε 7 λάδια, 13 ἀκουαρέλλες καὶ 4 μονοτυπίες. Τὰ θέματα τοῦ καλλιτέχνη ἦσαν κυρίως τοπεῖα.

Ὁ Μ. Λοδέρους παρουσίασε 1 φιγούρα στὸ γύψο, 1 σύνθεση σὲ παριανὸ μάρμαρο, 1 σύνθεση σὲ τοιμῆντο καὶ 2 φιγούρες σὲ χαλκὸ.

★ Στις Νέες Μορφές ἡ Μαρία Ἀγγελίδου παρουσίασε τὴν τελευταία τῆς δουλειὰ ἀπὸ τῆς 11 ἕως τῆς 30 Μαρτίου. Στὴν ἐκθεση παρουσίασε 32 συνθέσεις σὲ λάδι.

★ Στὸν Παρισσό, στὴ μεσαιὴ αἴθουσα, ὁ ζωγράφος Δ. Ἀνθῆς παρουσίασε ἀπὸ τῆς 4 ἕως τῆς 20 Μαρτίου 47 συνθέσεις μὲ λάδι. Τὰ θέ-

γραφικὴ τοῦ μπορεῖ πιά νὰ ζήσει ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴν ἐφήμερη πραγματικότητα, μιὰ δική της ζωὴ. Οἱ μορφές τοῦ ὄλοένα καὶ λιγότερο γεωμετρικῆς, τὰ χρώματά τοῦ ὄλοένα καὶ περισσότερο τραγουδιστά. Καὶ τοῦτα καὶ κεῖνα λευτερωμένα ἀπ' τὸ πραγματικὸ προσαρμόζονταν στίς διαστάσεις καὶ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πίνακα, μέσον ἑνὸς χώρου ὁλότελα φανταστικοῦ.

Ἀνάμεσα σ' ὄλους ποὺ παίζουν τὸν αὐλὸ καὶ ποὺ τοῦ κάκου φουσκώνουν τὰ πλεμόνια τους, τὸ δυνατὸ ἀρμόνιο τοῦ Λεζέ μὲ τοὺς πολυάριθμους σωλήνες μᾶς κάνει ν' ἀκούσουμε τὴ μεγαλειώδη βουὴ τῶν πρώτων ἡμερῶν. Δὲν ὑπάρχει τέχνη λιγότερο ἀνθρωπιστικὴ καὶ περισσότερο ἀνθρώπινη ἀπὸ τὴ δική του. Πιο ἐπίκαιρη καὶ περισσότερο ἔξω ἀπὸ χρόνο. Πιο λογικὴ, κατασκευασμένη, ὑπολογισμένη καὶ ποὺ νὰ ἔχει γίνει μὲ τόση δύναμη καὶ ἐνστικτώδη παρόρμηση. Καμιὰ δὲν εἶναι λιγότε-

ρο ἀγχώδης, πιο σταθερὴ, λιγότερο φαντασμένη, πιο περήφανη. Ἡ ἀπάθεια τῶν μεγάλων ἐποχῶν. Ἡ χωρὶς ἡμερομηνία ὁμορφιά. Ἡ ἀφομοίωση τοῦ ἀτόμου μέσα στὴ συλλογικότητα. Τὸ «ΕΓΩ εἶναι κάποιος ἄλλος» τοῦ Ρεμπώ. Μιὰ τέχνη ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ φαντασία ἑνὸς λαοῦ ὅσο κι ἀπὸ τὴ φαντασία ἑνὸς ἀτόμου. Ἡ τέχνη τῶν μεγάλων ἀνώνυμων ποιημάτων τοῦ παλιοῦ καιροῦ, τῶν ντολμῆς, τῶν μενχίρ, τῶν λίθων τῆς Νήσου τοῦ Πάσχα, τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Μαρί, τῶν Θηβῶν, τῆς Κνωσοῦ, τοῦ Κορνέτο. Ὁ Λεζέ ἀνήκοντας ὁλότελα στὴν ἐποχὴ τοῦ ἀνήκει σ' ὅλες τῆς ἐποχές. Ἡ σύγχρονη ζωγραφικὴ ἀκολουθώντας τὸ δικό του τὸ δίδαγμα θὰ πλησιάσει στὸ τέρμα ποὺ ἔχει ὄνειρευτεῖ.

(Ἀποσπάσματα ἀπὸ μελέτη τοῦ Φράνκ Ἑλγκάρ)

50000000

Για να κερδίσεις όμως...
Πρέπει να αγοράσεις...

ΕΘΝΙΚΟ ΛΑΧΕΙΟ

Τα λαχεία της 60ῆς εκδόσεως κυκλοφορούν

ματά του ήταν κυρίως τοπεία και νεκρές φύσεις.

— Στην επάνω αίθουσα έ Ι. Σιφναίος από τις 6 έως τις 25 Μαρτίου πραγματοποίησε ατομική έκθεση που περιλάμβανε 43 συνθέσεις σε λάδι με θέματα κυρίως τοπεία από την ελληνική ύπαιθρο.

★ Στην Αίθουσα Τεχνών, στις 21 Μαρτίου, έκανε τή έκθεση τής ατομικής του έκθεσης ο ζωγράφος Δ. Πουλιανός. Ο καλλιτέχνης παρουσίασε 36 συνθέσεις σε λάδι και 2 ακουαρέλλες. Τά θέματά του ήταν κυρίως τοπεία. Η έκθεση έμεινε ανοικτή ως τις 10 Απριλίου.

★ Η Γκαλερί Χάλτον από τις 20 Μαρτίου έως τις 11 Απριλίου έφιλοξένησε τήν έκθεση του ζωγράφου Περικλή Βυζάντιου. Η έκθεση περιελάμβανε 19 λάδια, 8 τέμπρες και 1 σχέδιο κυρίως θαλασσινά τοπεία και ιδίως συνθέσεις από τήν Ίδρα.

Στή Θεσσαλονίκη

★ Στο Σύλλογο «Μπέρτραν Ράσσελ»—Πριγκ. Νικολάου 55—από τις 1 έως τις 22 Μαρτίου φιλοξενήθηκε ή ατομική έκθεση του Τάσου Μαυρόπουλου. Παρουσιάστηκαν 24 πίνακες με θέματα προσωπογραφίες, τοπεία κλπ. με λάδι, ακουαρέλλα και κρεγιόν.

★ Στή Γκαλερί «Τέχνη» — Μακεδονική Καλλιτεχνική Έταιρία, Κομνηνών 1 — στις 14 Μαρτίου, έγιναν τή έκθεση τής πρώτης ατομικής έκθεσης του ζωγράφου Λουκά Βενετού-

λια. Ο καλλιτέχνης παρουσίασε τή δουλειά των 3 τελευταίων έτων, 54 πίνακες συνολικά, 22 λάδια, 5 κάρβουνα, 18 τέμπρες και 9 τέμπρες και σινική. Τά θέματα του καλλιτέχνη ήταν κυρίως τοπεία.

★ Στην αίθουσα Τ.Ο.Β.Ε. — Μ. Αλεξάνδρου 101 — ο 14ετής Άλκης Κατσηπαρασκευάς παρουσίασε από τις 22 Μαρτίου έως τις 16 Απριλίου τήν τελευταία του δουλειά, 28 πίνακες συνολικά, που φιλοτέχνησε τή καλοκαίρι που μās πέρασε στα διάφορα μέρη τής Ελλάδας που έπισκέφτηκε.

★ Ο Φυσιολατρικός Όμιλος Βορείου Ελλάδος, από τις 22 Μαρτίου έως τις 10 Απριλίου, όργάνωσε στή Γκαλερί «Χρυσή Παλέττα» — Μ. Αλεξάνδρου 106 — ατομική έκθεση του Κ. Σάλτα. Ο καλλιτέχνης παρουσίασε 40 συνολικά λάδια, με θέματα τοπεία, προσωπογραφίες, ν. φύσεις κλπ.

★ Στην «Ελληνική Περιηγητική Λέσχη» — Μ. Αλεξάνδρου 61 — άνοιξε στις 18 Μαρτίου ατομική έκθεση του ζωγράφου Γ. Γεωργιάδη. Παρουσιάστηκαν 55 λάδια με θέματα τοπεία, άνθη, θαλασσογραφίες κλπ.

Γιά τή Βυζαντινή έκθεση και τις άλλες εκθέσεις ή «Ε.Τ.» θά γράψει στο επόμενο φύλλο.

Ν. ΡΕΜΠΟΥΤΣΙΚΑ

R

Φ Α Ρ Μ Α Κ Α Κ Α Λ Λ Υ Ν Τ Ι Κ Α Ο Π Τ Ι Κ Α

ΑΙΟΛΟΥ & ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ 1

ΠΛΕΚΤΗΡΙΟΝ

ΓΙΤΣΑΣ ΜΑΡΟΥΛΑΚΟΥ

ΕΡΜΟΥ 6 — 1ος ΟΡΟΦΟΣ
ΣΥΝΤΑΓΜΑ — ΑΘΗΝΑΙ
ΤΗΛΕΦ. 221-868 (Προσωρινόν)

ΠΛΕΚΤΑ ΕΤΟΙΜΑ ΚΑΙ ΕΠΙ ΜΕΤΡΩ

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ
ΑΝΔΡΙΚΑ
ΟΛΟΜΑΛΛΑ
ORLON
ALPACA
Κ.Α.Π.

ΠΩΛΗΣΙΣ
ΧΟΝΔΡΙΚΗ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΗ

Για τους αναγνώστες
τής Έπιθ. Τέχνης έκπτωση 10%

ΜΕ 100 ΔΡΑΧΜΕΣ ΤΟΝ ΜΗΝΑ ΣΑΣ ΠΑΡΑΔΙΔΕΤΑΙ
ΑΜΕΣΩΣ ΤΟ ΜΟΝΑΔΙΚΟ ΜΕΓΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΡΓΟ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ Ε.Σ.Σ.Δ.

«Μνημειώδες απόκτημα της ιστορικής βιβλιογραφίας» έχαρακτηρίσθη από την διεθνή κριτική. Το συγγραφικό έπιτελείο της αποτελείται από ΔΕΚΑΔΕΣ κορυφαίους Σοβιετικούς 'Ακαδημαϊκούς και 'Επιστήμονες, πού για ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ εφαρμόζουν την μέθοδο του ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΥΛΙΣΜΟΥ σε ιστορικό έργο τόσο πλατειάς κλίμακας. Η «ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ» είναι μιá ιστορία έντελως ΝΕΟΥ ΤΥΠΟΥ και αποτελεί την τελευταία λέξη της ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΗΣ ιστορικής έπιστήμης. Διαφέρει ΒΑΣΙΚΑ από ΟΛΕΣ τις ιστορίες του κόσμου — παλαιές και νέες. Η «ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ», πού ή έκδοσή της στην έλληνική γλώσσα αποτελεί σταθμό στα έλληνικά έκδοτικά χρονικά, φέρει στο φώς της δημοσιότητας ΤΕΛΕΙΩΣ ΑΓΝΩΣΤΑ ιστορικά γεγονότα και στηρίζεται σε νεώτατα ντοκουμέντα μέχρι και της ΗΜΕΡΑΣ της ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ της (1957-1963)

ΤΙΜΗ ΤΩΝ 18 ΧΡΥΣΟΔΕΡΜΑΤΟΔΕΤΩΝ ΤΟΜΩΝ ΔΡΧ. 3.300
ΟΙ 18 ΤΟΜΟΙ ΤΗΣ «ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ»

έξετάζουν ολόκληρη την μακραίωνη περίοδο από την εμφάνιση του ανθρώπου στη Γη ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, και παραδίδονται άμέσως με 100 δρχ. τó μήνα

Γράψτε ή τηλεφωνήστε και σάς αποστέλλονται αύθημερόν.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ " Μ Ε Λ Ι Σ Σ Α "

Κεντρικά Βιβλιοπωλεία — Πανεπιστημίου 34 — Τηλ. 611.692
'Υποκατάστημα Θεσ/νίκης — Τσιμισκή 41 — Τηλ. 27.010

ΕΚΔΟΣΕΙΣ "ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΕΧΝΗΣ,,

ΜΟΥΣΙΚΗ

Μ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΗ: Για τήν Ἑλληνική Μουσική

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Γ. ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ: Μιά λιθογραφία Δρχ. 100

Γ. ΣΙΚΕΛΙΩΤΗ: Δύο λιθογραφίες

Μονόχρωμη Δρχ. 100

Τετράχρωμη » 150

Καί οἱ δύο μαζί » 200

Ἐπίσης τὰ τελευταῖα ἀντίτυπα ἀπὸ τὰ δέκα χαρακτηριστικά

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΩΝ ΖΩΓΡΑΦΩΝ

**ΑΣΤΕΡΙΑΔΗ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ΚΑΝΕΛΛΗ, ΚΑΤΡΑΚΗ,
ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ, ΜΟΡΑΛΗ, ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΤΑΣ-
ΣΟΥ, ΤΣΑΡΟΥΧΗ, ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ - ΓΚΙΚΑ**

ΑΝΑΤΥΠΩΘΗΚΕ

**ΚΑΙ ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ Σ' ΟΛΗ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟ ΣΤΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ**

Ἀπλή ἐκδοση δρχ. 20.

Πολυτελής δρχ. 100

Ὅσοι θέλουν μποροῦν νὰ τό προμηθευτοῦν ταχυδρομικῶς γράφον-
τας στήν «Ἐπιθεώρηση Τέχνης» Σταδίου 39 Ἀθῆναι 121, καί ἐσω-
κλείοντας τὸ ἀντίτιμο σέ γραμματόσημα.